Б 3042

АЛЕКСАНДЪР БУРМОВ

избрани произведения

I

Б3042

Професор
Георги Бакалов

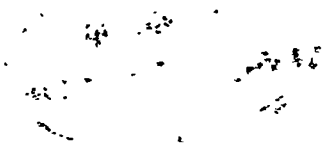

АЛЕКСАНДЪР БУРМОВ

Професор
Георги Бакалов

Професор
Георги Бакалов

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЯ

АЛЕКСАНДЪР БУРМОВ

Избрани произведения
в три тома

София · 1968
ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЯ

АЛЕКСАНДЪР БУРМОВ

Том първи

Професор
Георги Бакалов

София · 1968
ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

ЖАК НАТАН, ИВАН УНДЖИЕВ И ПЕТЪР ПЕТРОВ

941 Б

ПРЕДГОВОР

По предложение на Института за история при БАН и на Катедрата по история на България в Софийския университет „Климент Охридски" ръководството на Българската академия на науките реши да издаде в три тома избрани произведения на българския историк и член-кореспондент на БАН професор Александър Колев Бурмов. Първият том обхваща трудове от областта на средновековието, а вторият и третият — от областта на Възраждането и ботевознанието.

В предлагания първи том влизат изследвания, посветени на средновековната българска история — от идването на славяни и прабългари до турското нашествие в България. Включена е и една статия за Марин Дринов, който е предимно средновековен историк. В тома не са поместени научни и научнопопулярни статии по въпроси, които авторът е разглеждал другаде и по-обстойно (например статията за М. Дринов в сп. „Исторически преглед", год. XII). Изоставени са също така съответните дялове от „История на България", т. I, както и частите от сборника „Из миналото на българите мохамедани".

Трудовете са дадени без промени — така, както са отпечатани порано. Нормализиран е само правописът, уеднаквени са съкращенията, някои езикови форми и особено апаратът под линия. Изоставени са няколко незначителни пасажа, съдържащи неизбежни за времето на култа към личността излишни позовавания и цитатничество (тези случаи са отбелязани с многоточие); освен това в началото на всеки труд със звездичка под линия е посочено изданието, по което се публикува.

При подбиране и подготвяне на материалите от настоящия том за печат ценна техническа помощ на редакционната колегия оказа синът на проф. Бурмов — Кольо Ал. Бурмов.

Списък на трудовете на проф. Александър Бурмов ще бъде даден към том трети, тъй като засега изготвянето му още не е приключило.

От редакционната колегия

АЛЕКСАНДЪР БУРМОВ КАТО ИСТОРИК НА СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

Александър Колев Бурмов е роден на 2. II. 1911 г. в с. Бяла черква, Великотърновско. Произхожда от крайно бедно семейство. Основно и прогимназиално образование получава в родното си село, а гимназия завършва в София. От 1932 до 1939 г. е студент в Софийския университет „Климент Охридски", като завършва най-напред славянска филология, а след това история. През 1940—1941 г. със стипендията „М. Дринов" специализира източноевропейска история във Виенския университет. По време на следването си Александър Бурмов се включва в революционна дейност — като член на РМС става сътрудник на „РЛФ", наскоро след това и негов отговорен редактор, поради което е съден по ЗЗД.

Още като ученик, едва 19-годишен, Александър Бурмов написва труда си „Народни умотворения от с. Бяла черква с бележки за фонетиката на белочерковския говор", издаден от БАН в т. 38 на „Сборник за народни умотворения и народопис". Като студент Александър Бурмов се занимава сериозно с проблемите на националното революционно движение и написва повече от 15 научни студии и статии. През 1943 г. той издава и най-крупното си съчинение — „Български революционен централен комитет. 1868—1877" (195 с.). По това време, след специализацията във Виена, той работи като асистент в БАН (от 1942 г.) и като доцент в Скопския университет (от есента на 1943 г.).

След 9 септември 1944 г. Александър Бурмов се включва с всички сили в създаването на нова, марксическа наука и култура. През май 1945 г. той става хоноруван доцент в Софийския университет „Климент Охридски", а от 1. I. 1946 г. — редовен доцент и ръководител на Катедрата по история на България. От 1947 г. Александър Бурмов е извънреден професор, а от 1949 г. — редовен професор. С работата в университета и ръководството на катедрата са свързани последните 20 години от живота му.

Наред с университетските си задължения проф. Бурмов развива усилена научна, научно-организаторска и обществена дейност. Години наред той оглавява Секцията по средновековна българска история при Института за история при БАН, като отговаря и за издаването на чуждите извори за българската история. Същевременно той е един от основателите и най-дейните сътрудници на научния институт „Хр. Ботев". Научната дейност на проф. Бурмов бе оценена високо и той бе избран за член-кореспондент на Българската академия на науките. Наскоро той бе удостоен посмъртно със званието „Лауреат на Димитровска награда".

Последните три години от живота на проф. Бурмов са свързани с изграждането и укрепването на Висшия педагогически институт „Братя Кирил и Методий“ във Велико Търново, на който той бе ректор от основаването му до смъртта си.

Голяма заслуга има проф. Бурмов и за основаването на сп. „Исторически преглед“, на което той бе главен редактор, а след това, в продължение на много години, член на редакционната колегия. Списанието обедини българските историци на марксическа основа и допринесе много за разпространението на исторически знания.

Дейността на проф. Бурмов е свързана с работата на още много институти и организации: Съюза на научните работници, Българското историческо дружество, Библиографския институт и др. Изобщо проф. Бурмов бе един от най-активните български историци — той работеше с успех в областта на средновековната българска история, Възраждането и ботевознанието. Същевременно той бе уважаван преподавател и отзивчив обществен деец.

*

1. За да може по-добре да бъде разбран и оценен приносът на проф. Бурмов в областта на средновековната българска история, трябва да се види какво беше положението в нея до 1944 г., откогато започнаха неговите занимания с този дял от нашето минало.

Години наред средновековната българска история бе разработвана от хора, които и днес минават за едни от най-известните български историци — М. Дринов, К. Иречек, В. Златарски, П. Ников, П. Мутафчиев, Ив. Снегаров и др. Почти по всички въпроси бе събран огромен фактически материал, бяха направени многобройни изследвания, скелетът на историята бе изграден. Същевременно обаче тези буржоазни историци наложиха буржоазно-идеалистическия метод на изследване — възвеличаване ролята на царете и на отделните исторически личности, преувеличаване заслугите на църквата в обществения и културния живот, недооценяване или пълно отричане борбите на народните маси в историята, почти пълно пренебрегване на обществено-икономическото развитие (само Ив. Сакъзов се занимаваше със стопанска история). И докато една част от историците все пак минаваха за позитивисти или обективисти, други достигнаха до идеологията на войнствуващия фашизъм и бяха отявлени реакционери. Затова именно, както обичаше да се изразява сам проф. Бурмов, да се работи в областта на средновековната българска история е и лесно, и трудно. Лесно, тъй като фактическият материал е почти събран, изворите са издадени и проучени критически, върху отделните периоди има огромна литература. И трудно, тъй като тук са работили големи учени, чиито авторитет, метод и идеология тежат и до днес; тъй като е необходимо да се разработят съвсем нови области, като обществено-икономическото развитие и класовите борби; тъй като в много отношения всичко трябва да се започва от самото начало.

Почти всички занимания на проф. Бурмов с проблемите на средновековната българска история протекоха в периода след 9 септември 1944 г. Това бе времето, когато българската историческа наука трябваше да скъса решително със старата буржоазна методология, извращения и фалшифи-

кации, когато целият исторически фронт се организираше и преустройваше на марксически позиции. Вярно е, че нашата марксическа историческа наука разполагаше с известно марксическо наследство, съхранено в трудовете на Д. Благоев и Ж. Натан; вярно е, че бяха налице опитът и помощта на съветската историческа наука, но все пак работата трябваше да бъде подхваната почти от самото начало. Затова именно проф. Бурмов се зае преди всичко да даде цялостно марксическо изложение на нашата средновековна история. Той направи това в университетските си лекционни курсове, в учебниците за гимназиите и отчасти в научнопопулярната история на България, издание на БАН. Същевременно той се постара да разработи марксически в отделни монографии редица въпроси, в резултат на което се появиха много студии, статии, научни съобщения, рецензии и отзиви. С това се обяснява фактът, че кръгът на научните дирения на проф. Бурмов обхваща много и най-различни проблеми.

Още твърде рано, в годините непосредствено след 9 септември 1944 г., проф. Бурмов си състави огромен план за работа: написване на марксическа история на България в пет тома, която да започне от най-ранната история на славяни и прабългари и да завърши с освобождението на България от турско робство. Във връзка с изпълнението на този план той започна да разработва отделни непроучени периоди, каквато е например епохата на Шишмановци; да изследва важни основни въпроси, като феодалните отношения, образуването на славяно-българската държава, създаването на славянската писменост, покръстването на българите и др. Същевременно проф. Бурмов започна проучването на българската история в отделни монографии сериозно и отначало. Затова и едни от първите му и най-задълбочени занимания са из ранната история на славяни и прабългари.

2. Първият проблем (в хронологически ред), който проф. Бурмов проучи, бе проблемът за прабългарите; разгледан бе в две студии.

Въпросът за произхода на прабългарите бе един от най-актуалните в средновековната българска история в близкия период след 9 септември 1944 г. Известно е, че старата буржоазна историография спекулираше с теорията за произхода на българския народ — имаше един подчертан стремеж да се омаловажи ролята на славяните и да се надцени ролята на прабългарите в нашето историческо минало; често този стремеж достигаше до опити да се отрече славянската ни принадлежност. На прабългарите се отделяше десетократно повече място в историята, отколкото на славяните (вж. например т. I на „История на българския народ през средните векове“ от В. Н. Златарски). Достигна се дотам, че историята на първата българска държава се разглеждаше като история на хуно-българите. Изобщо едни от най-големите фалшификации и извращения станаха във връзка с ролята на прабългарите в нашата история. Затова съвсем естествено бе проф. Бурмов да се занимае преди всичко именно с този проблем.

В студията си „Към въпроса за произхода на прабългарите“ проф. Бурмов си постави за цел да разгледа преди всичко хунската теория в трите ѝ разновидности — хунска, кутригуро-утигурска и огуро-хунска, — тъй като тя бе господствуваща у нас и имаше най-много и най-сериозни последователи (фино-чудската, славянската и автохтонната отдавна бяха изоставени като несъстоятелни).

След критически преглед и разбор на хунските теории, след подробна аргументация относно историческите факти, осведоменост на византийските автори, смесване на племена, след критически разбор на аргументите и привеждане на съображения от най-различно естество проф. Бурмов доказа, че „прабългарите не са тъждествени с хуните, те нямат хунски произход, те не принадлежат към хунската група от народи". По същия начин проф. Бурмов решително и аргументирано отхвърли тъждествеността на прабългарите с кутригури и утигури, доказа, че котраги и кутригури са различни племена, както са различни оногури и уногундури. Затова съвсем логичен и убедителен е изводът, че „от VII в. насам прабългарите изпъкват като народ от тюркската народностна група", т. е. „процесът на прабългарския етногенезис е вече завършен или се намира в своя последен стадий".

Последната част от студията е посветена на етапите, през които е преминало формирането на прабългарската общност (неточно наричана от проф. Бурмов „народност"). Тук въз основа на много и най-разнообразни материали той доказа, че още в началото на нашата ера прабългарите са живели в земите на север от Кавказ, че са поддържали връзки с арменците, че са се смесвали и са погълнали най-различни племенни групи, като се започне от готи и хуни и се стигне до авари и турки, че са се смесили с оногурите, и т. н. Наред с тези съвсем правилни констатации и изводи обаче проф. Бурмов временно попадна под влияние на антинаучната теория на Н. Я. Мар за стадиалността на езика, прие, че името „българи" е равнозначно на „сармати", т. е. че прабългарският език е пранен, „яфетически стадий в развитието на населението на север от Кавказ, който стадий обхваща и сарматската епоха".

Изводът, до който достигна проф. Бурмов, бе приет изцяло в нашата историческа наука — с изключение на схващането за търсене наченките на прабългарите в сарматската епоха: „И така прабългарите, както и всички други народи не са расова, биологична, а историческа категория. Прабългарската народност е резултат на вековно развитие. Нейните наченки намираме още в сарматската епоха. Към тия наченки се прилепват и смесват множество други етнически елементи, между които най-многобройни, изглежда, са оногурите. Така се достига до пълното оформяване на прабългарската народност и до окончателното определяне на нейния тюркски характер."

Втората студия, озаглавена „Въпроси из историята на прабългарите", разглежда два основни проблема: Исторически вести за прабългарите до края на VI в. и Бележки за прабългарския племенен съюз през VII в.

Установил веднъж кои племена са прабългарски и кои не, проф. Бурмов разглежда критически всички извори и изказани мнения за прабългарите, прави редица уточнения, определя хронологията, изяснява връзките с остготи и Византия. Тук е обяснено и защо името на прабългарите изчезва след 548 г. — с издигането на кутригури и утигури между прабългарите и Византия, с нашествието на аварите в долнодунавските земи от 558 до 568 г., както и с попадането на прабългарите под властта на западните турки на хан Силджибу (между 568 и 576 г.).

Във втората част на студията са изправени всички онези грешки, които на времето В. Н. Златарски допусна за Кубратовата „Велика България". Проф. Бурмов доказа, че Гостун от „Именника на българските ханове" и Органа, племенникът на Кубрат (споменат от патриарх Никифор), не са

едно и също лице; че Qetrades на Йоан от Никиу не е Кубрат. Бяха доуточнени също така границите на прабългарския племенен съюз, както и неговата хронология—Гостун през 80-те години на VI в., Кубрат докъм 650 г., разпадането на съюза на три части и т. н.

Изводите на проф. Бурмов относно прабългарите и сега са господствуващи в българската историческа наука.

3. Следващият проблем, който години наред занимаваше проф. Бурмов, бе славянският. Убеден привърженик на тезата, че славяните са изиграли важна роля в образуването на държавата, проф. Бурмов се зае с проучването на обществено-икономическото развитие на славяните през VI и VII в.

Преди всичко проф. Бурмов обърна внимание на един важен, но малко проучен и използуван извор — „Чудесата на св. Димитър". Разказите в първите две книги описват пет славянски нападения срещу Солун и дават интересни сведения за обществено-икономическото развитие на славяните през VII в. Използуването на тези сведения обаче се затруднява, тъй като хронологията на отделните нападения е все още неуточнена. След грижливо и пълно проучване на всички възможни данни проф. Бурмов достигна до извода, че първата книга е съставена през второто десетилетие на VII в., а втората — през 70-те години на същия век. Що се отнася до самите нападения, той установи следната хронология: първото — 597 г., второто — 609 г., третото — 620 г., четвъртото — 622 г., петото — от 645 до 658 г. Тази хронология след това бе отчасти възприета, отчасти отхвърлена от други учени. И макар че въпросът все още се нуждае от допълнителни проучвания, несъмнено е, че проф. Бурмов даде своя принос и обърна внимание на един важен за обществеото развитие на славяните извор. За съжаление обаче той не можа да завърши втората част на този труд, където обещаваше да разгледа самото обществено-икономическо развитие на славяните през VI и VII в.

Тези въпроси отчасти бяха поставени и разгледани в доклада на проф. Бурмов на XII византоложки конгрес в Охрид — „Към въпроса за обществено-икономическите отношения у югоизточните славяни през VI и VII в.". Тук са изтъкнати големите промени, които настават в славянското общество по време на нападенията и особено след заселването на Балканския полуостров — по-нататъшно развитие на производителните сили, зараждане на класови антагонистични отношения, образуване на племенни съюзи около Солун и в Североизточна България, решително отиване към държавна организация. Тук ясно и убедително е показано как развитието на обществено-икономическите отношения у славяните довежда до образуването на първата славянска държава в Югоизточна Европа.

4. Особено внимание отдели проф. Бурмов на въпроса за образуването на българската държава. Още в статията си „Създаване на българската държава" той решително отхвърли ненаучните теории за превъзходството на прабългарите и защити схващането, че държава се образува тогава, когато в обществото се създават класови, антагонистични противоречия. Като проследява обществено-икономическото развитие на славяни и прабългари до средата на VII в., той показва, че и едните, и другите отиват към държавност, че и едните, и другите се намират почти на една и съща степен на обществено развитие — наличие на здрави племенни съюзи. Затова съвсем логичен бе изводът, че „и у славяни, и у прабългари се вървяло с бързи крачки към създаване на държавна ор-

ганизация". И понеже „и едните, и другите имали един общ враг — Византия и аварите, — те трябвало да потърсят взаимното си сътрудничество по силата на нещата, по стечение на обстоятелствата". Затова проф. Бурмов говори за образуване на обща славяно-българска държава, изградена на федеративен принцип. За нейното създаване имат заслуга и славяни, и прабългари.

Междувременно излезе статията на съветския учен С. А. Никитин „Образуване на българския народ и възникване на българската държава", където бе направен опит да се докаже възникването на славянска държава в Мизия още преди идването на прабългарите, както и да се възкреси старата теза за покоряването на славяните от дружината на Аспарух. По същото време сред някои български учени, предимно археолози, започна да се шири схващането за изключителната роля на славяните и за превъзходството им над прабългарите както в областта на материалната култура, така и в обществено и духовно отношение.

Като виждаше в новите веяния опасност от залитане в съвсем противоположна посока, проф. Бурмов побърза да предпази от нови грешки. В статията си „Към въпроса за отношенията между славяни и прабългари през VII—IX в." той решително защити тезата за съюзните отношения между славяни и прабългари и убедително показа с много фактически материал, че отношенията помежду им са добри чак до претопяването на прабългарите в огромното славянско море. Същевременно тук бе даден отпор на опитите да се омаловажи, да се принизи ролята на прабългарите в нашата история. Затова напълно убедително статията завършва с думите: „Прабългарите са един реален, действителен факт в историята на българския народ, чието име те са дали, и историческата наука не може да ги пренебрегва. Тя трябва да посочи тяхното истинско място в развитието на народа ни, и то без преднамереност и без фалшификации, независимо от какви подбуди те се правят."

Все в тази статия проф. Бурмов отново се спира на въпроса за обществено-икономическото развитие на славяни и прабългари, за да докаже, че само тук трябва да се търсят причините за образуването на държава. Под влияние на проф. С. А. Никитин обаче и в стремежа си да попречи на възкресяването на старите теории за изключителната роля на прабългарите той прие тезата, че „съюзът на седемте славянски племена е прераснал в държава още в средата или през втората половина на VII в.".

Същевременно, виждайки, че тезата за образуването на славянска държава преди идването на прабългарите е трудно доказуема откъм фактически материал, проф. Бурмов реши да възстанови онова, което е негово дълбоко убеждение — той заяви, че теоретически е възможно и напълно правилно славяните сами да си образуват държава и без прабългарите, тъй като натам води тяхното обществено-икономическо развитие. Затова във второто издание на „История на България" вече е уточнено: „През седемдесетте години на VII в. седемте славянски племена били вече пред прага на държавността."

Проучванията на проф. Бурмов върху историята на славяни и прабългари, върху ролята на едните и другите в образуването на държавата, имаха голямо значение за развитието на българската историческа и археологическа наука. Бе даден решителен отпор на старите буржоазни теории,

бяха предпазени българските учени от нови увлечения, бе разработен марксически един много важен въпрос.

5. Особено внимание в своите проучвания проф. Бурмов отдели и на Кирило-Методиевото дело. В статията „Историческите корени на Кирило-Методиевото дело" той посочва тенденциозността на житията на Кирил и Методий, отхвърля тезата за бързото съставяне на азбуката във връзка с великоморавската мисия на двамата братя и насочва вниманието си към истинските причини за изнамирането на азбуката: образуването на славянски държави и нуждата от писменост за техния държавен живот, промените в икономическия и политическия живот, необходимостта от нова идеология за укрепване господството на оформилата се феодална класа и т. н. По този начин изнамирането на славянската азбука бе посочено като закономерно, исторически обусловено явление. „Кирил и Методий следователно са отговорили на историческата необходимост, те са отговорили на назрялата у славянските народи нужда от писменост. Тяхното дело е закономерно явление в историческия живот на славяните, то се обуславя от цялото развитие на славянското общество до средата на IX в., то не е рожба на случайността или на намесата на външни фактори."

Още по-пълно тези въпроси са разгледани в статията „За началото на славянската писменост и книжнина". Тук също така е посочен закономерният характер на възникването на славянската писменост и е защитено схващането, че изнамирането на азбуката е станало през 855 г. Накрая в статията е прокарана мисълта, че Кирил и Методий са действували само като славянски просветители и дори са отишли против самата Византия. Изтъкнато е и огромното значение на Кирило-Методиевото дело.

Посочените две статии имат важно значение за изясняване историческите корени, закономерния характер и значение на Кирило-Методиевото дело. И в двете статии обаче е надценено положението, че Кирил и Методий действуват само като славянски просветители, и не е посочена политиката, която Византия преследва с това дело. Освен това във втората статия, която е писана доста отдавна, е прокарана съвсем неприемливата и недоказуема теза за възникването на „някаква самобитна, изработена в Южна Русия азбука" (има се пред вид хазарската мисия на братята през 859 г.).

6. Все с оглед да се преодолеят старите буржоазни схващания и да се даде ново, марксическо обяснение на основните въпроси от нашата история проф. Бурмов написа и една остро полемична статия за покръстването на българите. Става дума за статията „Против буржоазно-идеалистическите становища по въпроса за налагането на християнството в България през IX в.".

Години наред буржоазните историци и особено историците на българската църква са надценявали ролята на църквата и на християнството, гледайки на него като на идеология на целия народ. Тези възхвали на християнството проникнаха и в редица исторически съчинения след 9 септември 1944 г. Затова именно проф. Бурмов се зае да покаже истинската роля на християнството и на църквата в българската история.

Преди всичко той посочи, че причините за приемане на християнството в България (той употребява термина „налагане") се коренят в обществено-икономическото развитие през IX в., в оформилите се феодални отношения, които „се нуждаеха от идеологическа надстройка, от идеологическа обос-

новка и авторитетна санкция, която да ги укрепи напълно и да съдействува за тяхното по-нататъшно разширение. Такава надстройка, такава обосновка и санкция през това време в Европа беше християнството. То приписваше божествен произход на всяка власт, то осветяваше правото на господствуващата феодална класа да експлоатира и угнетява зависимото селячество, то учеше угнетената класа на подчинение и търпение, то замъгляваше съзнанието на народните маси и отвличаше вниманието им от парещите проблеми на действителността." Затова именно и инициативата за покръстването излиза от българската феодална класа, която гледа на християнската религия като на средство да укрепи класовото си господство.

След като прави пълен разбор на известния фактически материал и на изказаните мнения, проф. Бурмов достига до извода, че преди 865 г., т. е. преди официалната дата на покръстването, не може да се говори „за масово разпространение на християнството сред славяните на Балканския полуостров и по-конкретно в България". Що се отнася пък до начина на покръстването, проф. Бурмов след щателен анализ на изворите доказва, че то е станало насила. Избухналият във връзка с това бунт не е само болярски — в него е участвувал в своето мнозинство и народът, с което е изразил отрицателното си отношение към новата религия. Така че никак не е случайно, а и проф. Бурмов привежда много примери за това, че години и векове наред след покръстването езичеството продължава да се шири сред българския народ.

Днес по повдигнатите от проф. Бурмов въпроси се води спор сред историците — едни неща се възприемат, други се отхвърлят. Едно обаче е несъмнено: той даде правилна постановка на въпросите и спомогна за тяхното научно изясняване.

7. Една щастлива случайност направи проф. Бурмов автор на научното съобщение „Новонамерен старобългарски надпис в НР Македония". Получил фотоснимка на намерения през 1957 г. в с. Варош, Прилепско, надпис, той осведоми нашата общественост за съдържанието на новия извор (без да го публикува, тъй като това е право и задължение на откривателите). Става дума за надпис от времето на първата българска държава, в който „Иван Владислав, последният представител на Самуиловата династия, заявява сам, че е български цар, че е родом българин и че поданиците му са българи".

8. Едни от първите занимания на проф. Бурмов са проблемите на феодалните отношения в средновековна България.

Българските буржоазни историци почти не се занимаваха с проблемите на обществено-икономическото развитие, а в годините на фашистката диктатура някои от тях, като П. Мутафчиев, се опитаха да докажат, че в България не е имало феодализъм. Затова една от най-важните задачи на българската историческа наука непосредствено след 9 септември 1944 г. бе да разреши тези именно проблеми.

Още през 1945 г. със статията си „Феодализмът в България", изнесена първоначално като доклад пред учителите по история, проф. Бурмов разгледа основните черти на феодалните отношения, доказа тяхното съществуване в средновековна България, посочи феодалната експлоатация на българското селячество, разкри наличието на феодални владения и

феодален имунитет и очерта най-общата картина на зараждането и налагането на феодализма по време на първата българска държава.

В статията „Зависимото население в България през XIII и XIV в." са изложени задълженията на отделните категории зависимо население: бащинници (наричани днес „свободни селяни"), парици, отроци и технитари.

Все във връзка с феодалните отношения е и краткото проучване „Към историята на Крънската област", в което убедително бе доказано, че областта е била владение на Смилецовци, а след това на рода на Иван Александър (от 1306 г.).

Статиите на проф. Бурмов за феодализма и зависимото население, писани през 1945 и 1946 г., днес са остарели в много отношения. На времето обаче това бяха първите сериозни марксически проучвания и те станаха основа и отправна точка на по-сетнешните изследвания. Затова и тяхното значение се състои в поставянето на въпроса, в правилната му постановка и в начертаване насоките на бъдещите проучвания.

9. Най-обемистият труд на проф. Бурмов в областта на средновековната българска история е неговата „История на България през времето на Шишмановци (1323—1396)", от която излязоха само първите две глави — до 1331 г.

Епохата на Шишмановци, както отбелязва проф. Бурмов, е една от най-интересните в българската история: тя се характеризира с пълно господство на феодалните отношения, с неимоверно изостряне на класовата борба и с турското нашествие и поробване на балканските народи. И колкото и да е чудно, това е един от най-неразработените периоди в българската история: В. Златарски достигна в своята „История на българската държава през средните векове" до въстанието на Ивайло, т. е. до 1280 г.; П. Ников проучи събитията по време на Тертеровата династия, т. е. до 1323 г.; дотук П. Мутафчиев успя да напише своята „История на българския народ"; продължението й написа Ив. Дуйчев. Затова проф. Бурмов си постави важната и отговорна задача да изследва основно периода от 1323 до 1396 г.

Както е известно, епохата на Шишмановци е с все още неуточнени събития и крайно объркана хронология. Затова проф. Бурмов замисли своя труд в две части: в първата да даде политическата история и да уточни хронологията на събитията, а във втората да изложи обществено-икономическото развитие през разглеждания период.

От първата част бяха отпечатани само две свезки. Тук детайлно и пълно са проследени всички събития по времето на българските царе Михаил Шишман и Иван Стефан, уточнена е хронологията на събитията и т. н. Накрая в едно приложение е проследена съдбата на царица Ана-Неда и сина й Иван Стефан след детронацията им през 1331 г. „История на България през времето на Шишмановци" е едно зряло и полезно съчинение. Може само да се съжалява, че то не бе завършено докрай.

С проблеми от епохата на Шишмановци проф. Бурмов се занимаваше и след това, тъй като беше убеден, че написването на една обща история трябва да бъде предшествувано от отделни монографични разработки. Проф. Бурмов ни остави редица научни съобщения: проучването на документ № XXVI от „Actes de Zographou", в което уточнява хронологията на българо-византийските отношения при Михаил Шишман и установява авторството на един от зографските хрисовули; проучването на поменика

на търновските патриарси, с което доказва, че през първата половина на XIV в. е имало двама патриарси с името Теодосий; критичното проучване на съобщението на „Българската хроника", в което доказва, че по времето на Иван Александър не е имало никакво сражение с турците при София.

От този период особено важни са две изследвания върху турските нашествия. В първото — „Кога е завладян Одрин от турците?" — се уточнява крайно забърканата хронология на периода и се доказва, че градът е паднал непосредствено след битката при Черномен, станала на 25 септември 1371 г. И макар изводът да се оспорва от редица научни работници, той все пак спомага за изясняването на този толкова заплетен въпрос. Второто изследване е един обзорен доклад, предназначен за XI световен конгрес на историците в Стокхолм. В него са разгледани проблемите на завоеванието на Балканския полуостров от турците и е изтъкната необходимостта от: критическо проучване на старите хронисти с оглед установяване на тяхната достоверност; точно установяване на отделните факти и преди всичко на участието на народните маси в борбата против завоевателите; уточняване хронологията на събитията, тъй като оттук идват много от недоразуменията и грешките; изясняване на истинските причини за успехите на завоевателите (досега тяхното военно превъзходство явно е надценявано), като се посочи ясно състоянието на отделните балкански държави и се изясни военно-грабителският характер на турския феодализъм; изясняване на последиците от турското завоевание, свързано с унищожаване на материални и духовни ценности и създаване на непреодолими препятствия по пътя на икономическото, културното и политическото развитие на балканските народи; изясняване ролята на балканските народи за защитата на Европа от стихията на османските турци. Само така, при изясняване на тези проблеми, може да бъде обяснено и разбрано турското господство на Балканския полуостров и в Европа.

На епохата на Шишмановци най-сетне е посветен и един доклад на тема „Ренесансови елементи в средновековна България". В него са изтъкнати връзките на България със средиземноморските градове-републики през XIII и XIV в., развитието на търговията и на градския живот, появата на опозиция против официалната идеология и т. н. Тук се виждат и предпоставките за поява на ренесансови елементи в българското изкуство, срещащи се във фреските на Бояна, с. Иваново и др. Ренесансови елементи има и в някои произведения на българската литература.

10. Към трудовете на проф. Александър Бурмов по средновековна българска история трябва най-сетне да бъдат включени и две статии за М. Дринов, особено последната — „Марин Дринов като историк на България".

Оценката на историческото наследство е важна задача, тъй като само така може да се гради историческо проучване на здрава основа. А в статията на проф. Бурмов това не е просто оценка на творчеството на един заслужил деец на българската история. Изследването обхваща целия преддриновски период на нашата история и се превръща в сбит очерк на българската историография до Освобождението. В това несъмнено е и неговата голяма стойност.

* * *

Проф. Бурмов разбираше цената на изворите, поради което ратуваше както за тяхното щателно проучване, така и за научното им издаване. Неслучайно всичките му трудове са пълни с най-грижливо и основно проучване на изворите. Не е случаен и фактът, че той оглави комисията при Института за българска история при БАН за издаване на чужди извори за българската история.

Сериозно отношение проф. Бурмов имаше и към старото историческо наследство. В трудовете му старата литература заема подобаващо място — както с критичната оценка на слабостите ѝ, така и с признаване на постиженията ѝ. Затова неслучайно през последните години на живота си проф. Бурмов пое преподаването по българска историография и заедно с Ж. Натан замисляше написването на първия учебник върху историята на историческата мисъл у нас.

Научното дело на проф. Бурмов не е творчество на кабинетен учен. Проф. Бурмов винаги е чувствувал пулса на живота, откликвал се е на най-парливите въпроси на нашето ежедневие и с научната си дейност е съдействувал за разрешаването на стоящите пред историческия фронт задачи. Почти всички произведения на проф. Бурмов са написани с оглед на определени обществени нужди или с оглед разрешаването на належащи научни задачи. Затова те носят белега на своето време, имат своите положителни и отрицателни страни. С това се обяснява и фактът, че много от трудовете му останаха незавършени — животът налагаше разработването на нови проблеми.

В историята на българската историческа наука проф. Бурмов заема достойно място. Неговото научно дело в областта на средновековната ни история и на Възраждането тепърва ще бъде оценено. И сега обаче може да се твърди, че той остави трайна диря в нашата наука и култура.

Петър Хр. Петров

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ПРОИЗХОДА НА ПРАБЪЛГАРИТЕ*

I

1. Въпросът за произхода и народностната принадлежност на прабългарите е занимавал още византийските хронисти и историци.[1] Не помалко е интересувал той и арабските писатели — географи, етнографи и историци.[2] В научната литература този въпрос бе поставен към началото на XVI в.[3] Оттогава и до наши дни за разрешението му са създадени множество хипотези и са изказани множество предположения.[4]

---

* Известия на Българското историческо дружество, кн. XXII—XXIV, София, 1948, с. 298—337.

[1] Leonis Diaconi Historiae, Bonnae, 1838, с. 103_{18-19}: *Λέγεται γὰρ Μυσοὺς ἀποίκους τῶν ὑπερβορέων Κοτράγων, Χαζάρων τε καὶ Χουνάβων ὄντας*; Nicolai, Constantinopolitani archiepiscopi, Epistolae (Migne, Patrologia graeca, т. CXI, кол. 81): *τὰ τῶν Ἀβάρων γένη, ὧν ὑμεῖς* [= *οἱ Βουλγαροι*] *ἀποσπάδες* (*καὶ μηδέν σοι πρὸς βάρος ὁ λόγος*) *καὶ δοῦλοι καὶ δραπέται γεγόνατε*; Genesius, Bonnae, 1834, с. 85_{22-23}: *οἷς τὸ γένος ἐξ Ἀβάρων τε καὶ Χαζάρων, ἀπὸ Βουλγάρου κυρίου ὀνόματος*; Nicephori Gregorae Byzantina historia, Bonnae, 1839, с. 26_{19-21}: *καὶ ποταμὸς ῥέων δι' αὐτοῦ οὐ μικρός· Βούλγαν αὐτὸν ὀνομάζουσιν οἱ ἐγχώριοι· ἀφ' οὗ δὴ καὶ αὐτοὶ τὸ τῶν Βουλγάρων μετειλήφεσαν ὄνομα Σκύται τὸ ἐξ ἀρχῆς ὄνται.*

[2] За изказванията на арабските писатели вж. у Ив. Д. Шишманов, Критичен преглед на въпроса за произхода на прабългарите от езиково гледище и етимологията на името „българин" (СбНУ, т. XVI—XVII, 1, София, 1909, с. 523—529). Вж. още: Д. А. Хвольсон, Известия о хозарах, буртасах, мадьярах, славянах и руссах Абу-Али Ахмеда Бен Омар Ибн Даста, СПб, 1869; А. Я. Гаркави, Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.), СПб, 1870; А. Куник и В. Розен, Известия Ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах, ч. I, СПб, 1878; Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. Перевод и комментарий под редакцией академика И. Ю. Крачковского, Москва—Ленинград, 1939.

Интересът на арабските писатели е насочен предимно към прабългарите на Волга.

[3] Caesar Baronius, Annales ecclesiastici a Christo nato ad annum 1198, Romae, 1588—1607 = Дѣанія церковная и гражданская..., Москва, 1719, л. 790 б; Mauro Orbini, Il regno de gli Slavi hoggi corrotamente detti Schiavoni, Pesaro, 1601 = Книга історіографія, СПб, 1722, с. 289: „Болгарьі, по рожденїе славянское прішли из Скандинавіи." Срв. В. Велчев, Отец Паисий Хилендарски и Цезар Бароний, София, 1943, с. 92—93; Н. Радојчић, Рајићева бугарска историја (Сборник в чест на Васил Н. Златарски, София, 1925, с. 353—360).

[4] Подробен преглед на тия хипотези вж. у: М. Дринов, Поглед връх происхождането на блъгарский народ и началото на блъгарската история, Виена, 1869, с. 80—100 = Съчинения на М. С. Дринова. Том I. Трудове по Българска и Славянска история, София, 1909, с. 57—69; Л. Добров, Южное славянство, Турция и соперничество европейских правительств на Балканском полуострове, СПб, 1879, с. 32—51; Ив. Д. Шишманов, пос. съч., с. 505—753; Г. Ценов, Произходът на българите и началото на българската държава и българската пръква, София, 1910, с. 402—472; Ив. Кинкел, История

Създателите на тия хипотези си служат с немалко доказателен материал от историческо, етнографско и предимно езиково естество. Въпреки това не би могло да се каже, че се е достигнало до някакви положителни резултати, че някоя от досегашните хипотези е що-годе задоволителна и разрешава — ако не напълно и категорично, то поне приблизително — въпроса за произхода на прабългарите.

Забележителното в случая е, че доводите и съображенията на създателите на различните — понякога съвсем противоположни — хипотези са обикновено едни и същи. Променен е само ходът на разсъжденията и заключенията, като се надуват едни съображения за сметка на други, които понякога и съвсем се пренебрегват.

Съществуването на множество хипотези за прабългарския произход, които се основават на един и същ материал и въпреки това си противоречат напълно, е очевидно доказателство за недостатъци в метода на досегашните изследвачи. Именно това несъвършенство на метода на етногенетичните изследвания, което в края на краищата се свежда до неразбиране изобщо на проблемите на етногенезиса, е основната причина за досегашните неуспехи на историческата наука при разрешаването на въпроса за произхода на прабългарите.

При това положение на нещата един нов опит за цялостно разглеждане и по-определено и правилно разрешение на въпроса за прабългарския произход не е в никакъв случай излишен. Напротив, той е наложителен, особено ако се излезе от едно правилно разбиране на етногенетическите проблеми и се приложи нов, правилен метод за работа.

Преди обаче да пристъпя към един такъв опит за разрешаване въпроса за произхода на прабългарите, смятам, че е необходимо да направя критичен преглед на господствуващите в българската историческа наука хипотези с оглед да се изтъкне тяхната несъстоятелност и да се подчертае необходимостта от ново поставяне и ново решаване на прабългарската етногенетическа проблема.

2. Повечето от досегашните хипотези за произхода на прабългарите не се поддържат вече от никой учен историк, понеже тяхната несъстоятелност е напълно очевидна. Това се отнася еднакво и до финската, и до автохтонната, и до славянската хипотеза. Опитът да се извика отново на живот последната трябва да се счита за съвсем несполучлив.[5] По такъв начин в българската историческа наука остават пона-

---

на българското народно стопанство в монографии. I. Стопанската култура на прабългарите (през V—XIV векове) (ГСУ юф, т. XXII, София, 1927, с. 3—10); Ст. Младенов, Положението на Аспаруховите българи в реда на тюркския клон от арио-алтайските народи (БИБ, год. I, София, 1928, кн. 1, с. 49—57); Г. Фехер, Прабългари. Произход, история, бит и култура, София, 1929, с. 8—10; Н. С. Державин, История Болгарии. I. Происхождение болгарского народа и образование первого болгарского государства на Балканском полуострове, Москва—Ленинград, 1945, с. 145—182 = Н. С. Державин, История на България, т. I, София, 1946, с. 163—207.

Невключена в тези прегледи остава хипотезата на немския славист Б. фон Арним за „хунско"-иранската принадлежност на прабългарите (те са „hunnisch"-iranische Mischbevölkerung) — B. von Arnim, Turkotatarische Beiträge. 2. Prinzipielles zur Frage nach Sprache und Volkstum der Urbulgaren (Zeitschrift für slavische Philologie, т. X, 1933, с. 349—351).

[5] Н. С. Державин, пос. съч., с. 181—182 = бълг. изд., с. 206—207. За опита на Державин да възкреси славянската хипотеза вж. оценката на В. И. Пичета в статията му „Основные проблемы советского славяноведения" (Юбилейный сборник, посвященный

стоящем да си оспорват първенство главно три хипотези. Според едната прабългарите са тъждествени с хуните, било то Атиловите или източните хуни.[6] Според другата прабългарите представят от себе си смесица от огурските тюркски племена, които обитавали през V—VI в. от н. е. около бреговете на Азовско море и източно от него, с остатъците от хуните.[7] Някъде по средата между тия две хипотези, свързана обаче тясно и с едната, и с другата, стои хипотезата за тъждествеността на прабългарите с хунските според едни или огурските според

тридцатилетию Великой октябрьской социалистической революции. Часть вторая, Москва—Ленинград, 1947, с. 698): „Можно только усомниться в утверждении Державина, будто Аспарухова дружина еще до вторжения ославянилась и имела в своем составе славянский елемент. Для такового вывода мы не располагаем никакими данными (разр. м., *Буюмов*). Ведь „сальтово-маяцкая" культура поразительно сходна с древностями Дунайской Болгарии того времени, когда тюрки-болгары не успели еще раствориться в славянской среде."

[6] Хунската хипотеза се утвърди в българската историческа наука, след като бе възприета от В. Н. Златарски. С оглед на това тук са посочени само онези автори, които се придържат о нея след излизането на историята на Златарски. За по-раншните й поддръжници вж. изброената тук, бел. 9 и 10 под линия, литература.

В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, т. I, ч. 1, София, 1918, с. 21—122; W. N. Zlatarski, Geschichte der Bulgaren, I. Teil, Leipzig, 1918, с. 3—10; G. Fehér, Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V—XV. Jahrhunderten, Budapest, 1921, с. 1—3; Я. Сакъзов, Българите в своята история. Трето издание, София, 1922, с. 8—12; L. Niederle, Manuel de l'antiquité slave, t. I, Paris, 1923, с. 100; Д. Дечев, Източно-германският произход на българското народностно име (ГСУ ифф, т. XXII, София, 1926, с. 7—22). Дечев застъпва гледището, че прабългарите са Атиловите хуни, а не източните; Кинкел, пос. съч., с. 10—44; П. Мутафчиев, Българи и румъни в историята на Дунавските земи (ГСУ ифф, т. XXIII, София, 1927, с. 65, 142, 145). На с. 145 Мутафчиев говори за „турански прабългари", но едновременно с това той смята кутригурите, които са за него тъждествени с прабългарите (с. 65, 142), за хуни (с. 145); Ст. Младенов, пос. съч., с. 49—73; St. Mladenov, Geschichte der bulgarischen Sprache, Berlin und Leipzig, 1929, с. 16; Iv. Sakâzov, Bulgarische Wirtschaftsgeschichte, Berlin und Leipzig, 1929, с. 1; St. Runciman, A History of the first bulgarian empire, London, 1930, с. 3—21; Fr. Hýbl, Dějiny národa bulgarského, Díl I, Praha, 1930, с. 57—58; Ив. Сакъзов, Обществено и стопанско развитие на България през епохата на първото царство (сб. България 1000 години, София, 1930, с. 91—94); A. A. Vasiliev, Histoire de l'empire byzantin, t. I, Paris, 1932, с. 114, 140; Ch. Gerard, Les bulgares de la Volga et les slaves du Danube, Paris, 1939, с. 13—36; Д. Крънджалов, Хуни ли сме ние, българите?, София, 1947, с. 4—5. Към изброените научни и научнопопулярни работи трябва да се прибавят и любителските (в най-лошия смисъл на думата) писания на някои лица с фашистка идеологична ориентировка, като напр.: Д. Д. Съсълов, Пътя на България, София, 1936; А. Самарджиев, Военно дело и военно изкуство у прабългарите (Бълг. военна мисъл, год. V, 1938, кн. 1—2, с. 17—27; кн. 3, с. 71—80; кн. 4—5, с. 102—120); А. Самарджиев, Праотечество, произход и покръстване на българите (Бълг. военна мисъл, год. V, 1938, кн. 6—7, с. 161—213); Н. Станишев, Кратка история на българите от най-стари времена до днес, София, 1942.

Определени изказвания против хунската хипотеза вж. в последно време у: G. Németh, Hunok, bolgárok, magyarok (Budapesti Szemle, т. 195, 1924, с. 167—178); Г. Фехер, Хуни ли са прабългарите? Прародините на прабългарите (Учил. преглед, год. XXVIII, 1929, кн. 6, с. 758—765); G. Németh, A honfoglaló magyarság kialakulása, Budapest, 1930, с. 136 (вж. за тази книга още и рецензията на П. Миятев, ИБИД, XI—XII, София, 1932, с. 371—375); П. Миятев, Тюркобългари и чуваши (Учил. преглед, год. XXXVII, 1938, кн. 3, с. 257—259); Н. С. Державин, пос. съч., с. 166—169 = бълг. изд., с. 188—192; вж. още Ал. Бурмов, За произхода на българския народ и българската държава (Младеж, год. I, 1945, кн. 1, с. 79—81).

[7] Тази хипотеза, в по-друг вид (прабългарите са „ursprünglich eine tatarische Nation", които „hatten auch wol noch Hunnen unter sich, nemlich die überwundenen wahren Uturguren und Cuturguren"), бе създадена още в края на XVIII в. от унгарския учен Jochan Christian von Engel, Vortsetzung der Allgemeinen Welthistorie der Neuern Zeiten

други учени племена кутригури и утигури, разположени през VI в. покрай северните и източните брегове на Азовско море.[8]

Ще се спра накратко на тия хипотези, като изложа, от една страна, съображенията, върху които те са изградени, и, от друга, доводите, които могат да им се противопоставят.

II

1. Трябва преди всичко да се изтъкне, че създателите и привържениците на хипотезата за хунския произход на прабългарите не проявяват особено старание за обосноваване на своите построения. Повечето от тях се задоволяват само с голото утвърждение на тъждествеността на прабългари с хуни, без да привеждат каквито и да било доказателства за това.[9] Тези пък, които се опитват да подкрепят становището си, изтъкват съвсем недостатъчни съображения.[10]

2. Главният аргумент на привържениците на хипотезата за хунския произход на прабългарите е обстоятелството, че „често името *Βούλγαροι* — българи — у средновековните писатели се идентифицира с името *Οὖννοι*“[11]. Това, разбира се, се отнася предимно до византийските автори — хронисти

Ein und dreyzigster Theil, Halle, 1797, с. 293—294, 299. В по-ново време тя бе изтъкната на преден план пак от маджарските учени. Вж. за нея у: В. Hóman, Magyar történet, т. I, Budapest, 1928, с. 48; Фехер, Хуни ли са прабългарите, с. 760—761; Фехер, Прабългари, с. 24—25; J. Moravcsik, Zur Geschichte der Onoguren (Ungarische Jahrbücher, t. X, Berlin und Leipzig, 1930, с. 70); B. Hóman, Geschichte des ungarischen Mittelalters, т. I, Berlin, 1940, с. 32—34; G. Moravcsik, Byzantinoturcica. T. I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker, Budapest, 1942, с. 40, 50; П. Мутафчиев, История на българския народ, т. I, София, 1943, с. 78—79.

[8] В. Н. Златарски, пос. съч., с. 25—84; Fehér, Bulgarisch-ungarische Beziehungen, с. 74—79; Кинкел, пос. съч., с. 16—20; Мутафчиев, Българи и румъни, с. 65, 142; Фехе'р, Прабългари, с. 22—35; Runciman, пос. съч., с. 5—10; Hýbl, пос. съч., с. 57—58; Gerard, пос. съч., с. 21—36; История СССР. Т. I. С древнейших времен до конца XVIII в. Под редакцией В. И. Лебедева, Б. Д. Грекова и С. В. Бахрушина, Москва, 1939, с. 57—58; Ив. Дуйчев, Балканският Югоизток през първата половина на VI в. Начални славянски нападения (Беломорски преглед, кн. I, 1942, с. 241, 243, 246, бел. под линия); Ив. Пастухов, Българска история. Предисторическо време, древност, средновековие, София, 1942, с. 139—141; Станишев, пос. съч., с. 50—51; Мутафчиев, История на българския народ, I, с. 77—82; Ив. Пастухов, Българска история. Второ изд., София, 1945, с. 130—132; Н. С. Державин, пос. съч., с. 182—187 = бълг. изд., с. 207—211; А. Дьяконов, Известия Иоанна Эфесского и сирийских хроник о славянах VI—VII веков (ВДИ, 1 (15), Москва—Ленинград, 1946, с. 24); Н. Мавродинов, За нападенията на българите върху Византийската империя в края на V и през VI век. (ИПр, год. II, 1946, кн. 4—5, с. 522—527). Против това отъждествяване в последно време се е изказал само Дечев, пос. съч., с. 16—19.

[9] J. Klaproth, Tableaux historiques de l'Asie depuis la monarchie de Cyrus jusqu'à nos jours, Paris, 1826, с. 260; R. Roesler, Romänische Studien, Leipzig, 1871, с. 233; K. Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, t. II, Berlin, 1887, с. 98, 101; Tomaschek, Bulgaroi (PWRE, III_1, кол. 1040); Ю. Кулаковский, История Византии, т. I, Киев, 1910, с. 405; т. II, 1912, с. 222; т. III, 1915, с. 378; Kiessling, Hunni (PWRE, VIII_2, кол. 2605—2606); Fehér, Bulgarisch-ungarische Beziehungen, с. 13; Niederle, пос. съч., с. 100; Runciman, пос. съч., с. 5; Vasiliev, пос. съч., с. 114.

[10] K. Zeuss, Die Deutschen und die Nachbarstämme, München, 1837, с. 710—727; Златарски, пос. съч., с. 21; Кинкел, пос. съч., с. 12—17. Изключение в това отношение прави Дечев, пос. съч., с. 7—22, който привежда множество доводи и съображения, за да докаже тезата си.

[11] Златарски, пос. съч., с. 21.

и историци, — тъй като у западните писатели подобно нещо почти не срещаме.[12]

Тази идентификация на прабългари с хуни се проявява в три посоки: едни писатели наричат направо прабългарите хуни,[13] други говорят за хуни в случаи, дето в по-предишни или съвременни тям извори се говори за прабългари,[14] и накрай трети разказват за прабългари там, дето в по-раншни извори се споменава за хуни.[15]

На пръв поглед този аргумент, извлечен от множество съобщения на изворите, е достатъчен, за да се разреши — окончателно дори — въпросът за произхода и народностната принадлежност на прабългарите. Работата обаче е там, че на византийските автори не може да се даде в никакъв случай пълна вяра, когато се касае до техните сведения за името, народностната принадлежност и произхода на един народ. Общоизвестен е обичаят на византийските писатели да наричат едни и същи народи с различни имена, без да държат ни най-малко сметка за действителността.[16] Няма в случая да посочвам много примери[17] — достатъчно е да се изтъкне само това, че българите са наречени у византийските писатели със след-

---

[12] За идентификация на българи с хуни у западните писатели се посочва само едно място у Касиодор (Cassiodori Senatoris variae, MGH, Auct., т. XII, с. 240): Egit de Hunnis inter alios triumphum et emeritam laudem primis congressibus auspicatus neci dedit Bulgares toto orbe terribiles. Срв. Zeuss, пос. съч., с. 710, и Дечев, пос. съч., с. 14—15. В случая обаче „хуни" и „българи" не са синоними, а, както е изложено тук по-нататък, в контекста се говори за две сражения, едното с хуните, другото с българите.

[13] Joannes Antiocheus (у Carolus de Boor, Excerpta de insidiis, Berolini, 1905), с. 135_{17}; Sancti Nicephori patriarchae Constantinopolitani Breviarium rerum post Mauricium gestarum, Bonnae, 1837, с. 38_{4-5}, 77_{13}; Theophanis Chronographia. Recensuit Carolus de Boor, т. I, Lipsiae, 1883, с. 219_{13}; Sabbae Monachi Vita Joannicii (ASS, Nov. II), с. 346—347; Petri Monachi Vita Joannicii (ASS, Nov. II), с. 386; Philothei Cletorologion (у J. B. Bury, The imperial administrative system in the ninth century with revised text of the Kletorologion of Philotheos, London, 1911), с. 156_{10}; Ignatii Vita Nicephori (у Carolus de Boor, Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica, Lipsiae, 1880), с. 163_4, 206_{29}; Theophanes continuatus, Bonnae, 1838, с. 31_{10-11}; Genesius, с. 28_3; Symeonis Logothetae cogn. Metaphrastae Vita S. Joannicii Abbatis (у Migne, PG, т. 116), кол. 52—53; Vita Nicolai Studitae (у Migne, PG, т. 105), кол. 877; Georgius continuatus (у В. М. Истрин, Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе, II, Петроград, 1922), с. 5_{18}; Georgius Cedrenus, т. I, Bonnae, 1838, с. 652_{12}; Joannis Tzetzae *Ὑπόθεσις τοῦ Ὁμήρου ἀλληγορηθεῖσα* (у P. Matranga, Anecdota Graeca, Roma, 1850), с. 15_{26}.

Срв. за всички тия автори у G. Moravcsik, Byzantinoturcica. T. II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen, Budapest, 1943, с. 202.

[14] Joannis Malalae Chronographia, Bonnae, 1831, с. 451_{11} = Marcellini comitis chronicon (MGH, Auct., т. XI_1), с. 103_9 (ad annum 530). Тук могат да се поставят и някои от съобщенията на Прокопий за нападения на хуни (с чието име понякога са наречени прабългарите).

[15] Theophanes, с. $217_{26, 27, 29}$, $218_{2, 6, 9, 10, 11}$; Cedrenus, с. $651_{17, 20, 22}$ (= Malalas, с. $437_{19, 23}$, $438_{2, 6, 9, 11}$); Theophanes, с. 219_{14}; Cedrenus, с. 652_8 (= Malalas, с. 451_{11}).

[16] Шишманов, пос. съч., с. 656; *К. Ἀμαντος, Τὰ ἐθνολογικὰ ἀνόματα εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς* (*Ἑλληνικά*, т. II, *Ἀθῆναι*, 1929, с. 97—104; вж. рецензия на тази статия от В. Б[ешевлиев], ИБИД, кн. XI—XII, 1932, с. 348—350); Moravcsik, Byzantinoturcica, II, с. 25—30. Библиография по въпроса вж. у Moravcsik, Byzantinoturcica, I, с. 93.

[17] Множество примери за това вж. у Moravcsik, Byzantinoturcica, II, с. 302.

ните имена: българи[18], мирмидони[19], хуни[20], уногундури[21], оногури[22], скити[23], славяни[24], скитобългари[25], мизи[26], власи[27], пеони[28], панонци[29], другувити[30], одризи[31] и германти[32].

Що се отнася пък специално до името хуни, което се прикачва и на прабългарите, още Шритер беше забелязал, че то се употребява тъй нашироко от византийските писатели, щото и самите те не изглежда да знаят кой народ да означат с него.[33] Хуни у тях са наречени множество племена и народи: кидарити, кидасини, ефталити, акацири, савири, оногури, кутригури, утигури, българи, авари, маджари, узи, кумани, селджуци, османи[34], славяни[35], ултизури, вуругунди[36] и пр. Ако за някои от тия племена и народи може да се каже, че те наистина принадлежат към хунската народност, че са хуни, това в никакъв случай не може да се каже за повечето от тях.

Една от главните причини за тази безразборна[37] употреба на името хуни от страна на византийските писатели е тяхната неосведоменост по отношение народностната принадлежност на идващите от североизток варвари. Това се отнася предимно до ония автори, които описват съвременни или близки до тях събития. Те наричат хуни почти всички непознати дотогава във Византия народи или по традиция от времето на хунското нашествие през IV—V в., или по някакви други белези, които невинаги са от съществено значение за определяне народностния характер на новопоявилите се варвари. Тия белези са: североизточната посока на варварските нахлувания във византийска територия и голямата прилика между обществено-икономическото състояние, бита, нравите, начина на

[18] Вж. подробно у Moravcsik, Byzantinoturcica, II, с. 97—100.

[19] Пак там, с. 179—180. Срв. старобългарския превод на текста на Малала: Сін Ахилеусь имын воя своя, иже нарицахуся тогда Мурьмидонесъ, нынѣ Болгаре и Унну (К. Калайдович, Иоанн Ексарх болгарский, Москва, 1824, с. 181).

[20] Вж. тук бел. 13 под линия. Срв. още Moravcsik, Byzantinoturcica, II, с. 202.

[21] Moravcsik, Byzantinoturcica, II, с. 189.

[22] Пак там, с. 189—190.

[23] Пак там, с. 237.

[24] Пак там, с. 233 (*σθλοβενοί*).

[25] Пак там, с. 240.

[26] Пак там, с. 180—181.

[27] Пак там, с. 90.

[28] Пак там, с. 209.

[29] Пак там, с. 210.

[30] Пак там, с. 113.

[31] Пак там, с. 185.

[32] Пак там, с. 105.

[33] Joannes Gotthielf Stritterus, Memoriae populorum, olim ad Danubium, Pontum Euxinum, Paludem Meotidem, Caucasum, Mare Caspium, et inde magis ad septemtriones incolentium, e scriptoribus historiae byzantinae erutae et digestae, т. I, Petropoli, 1771, с. 451: Ita late patet apud scriptores Byzantinos et fluctuat Hunnorum nomen, ut quam proprie gentem eo designare voluerint, ipsi ignorasse videantur.

[34] Moravcsik, Byzantinoturcica, II, с. 200—203; Stritterus, пос. съч., с. 451—452.

[35] Cedrenus, I, с. 677_2: *οἱ Οὖννοι οἱ καὶ Σκλαβῖνοι.*

[36] Agathias (Historici graeci minores. Edidit Ludovicus Dindorfius, т. II, Lipsiae, 1871), с. 365_9.

[37] Moravcsik, Byzantinoturcica, II, с. 28—29, се опитва да докаже, че в употребата на имената „хуни" и „турки" византийските автори следват някакъв принцип. Няколкото негови довода се опровергават обаче от множеството примери за безразборната употреба на тези имена, примери, които съдържа самата негова книга.

живот и културата на хуните, от една страна, и на по-късните нашественици, от друга. Ярък пример за това е характеристиката, която Прокопий дава на начина на живот у антите и славяните: те живеели според него по хунски *(τὸ Οὐνοικὸν ἦθος)*.[38]

Наред с това хунският племенен съюз е обхващал освен самите хуни и множество други племена и народи.[39] Ако и те да не са нито дори родствени с хуните, обстоятелството, че влизали в хунския съюз и действували от негово име, е давало достатъчно основания на някои от византийските писатели да ги причисляват към хунската народност и да ги наричат хуни. Все поради разноплеменния състав на хунския съюз някои византийски автори наричат пък хуните с имената на германските племена гепиди[40] и готи[41].

Не по-маловажна причина за безразборната употреба на името хуни, особено що се отнася до по-късните византийски писатели, е склонността на тия последните да архаизират имената на народите и племената, за които говорят.[42] В много случаи те прикачват на новите жители на една област името на старите й обитатели, без, разбира се, и тук да съществува някакво правило. Така например с никакво правило не може да се обясни фактът, че българите са наречени у неколцина автори мирмидони.[43]

---

[38] Procopii Caesariensis opera omnia. Recognovit Jacobus Haury, т. II, Lipsiae, 1905, с. 358_{12-20}.

[39] Zeuss, пос. съч., с. 707—708; Державин, пос. съч., с. 167 = бълг. изд., с. 190.

[40] Moravcsik, Byzantinoturcica, II, с. 106.

[41] Пак там, с. 108.

[42] Срв. пак там, с. 25—30, както и библиографските указания в Byzantinoturcica, I, с. 93. Вж. тук бел. 16.

[43] Malalas, с. 97_{19-21}: *Καὶ ἀπῆλθε μετὰ τῶν Ἀτρειδῶν ὁ αὐτὸς Ἀχιλλεύς, ἔχων ἴδιον στρατὸν τῶν λεγομένων Μυρμιδόνων τότε, νυνὶ δὲ λεγομένων Βουλγάρων, τριῶν χιλιάδων*; Joannes Tzetzes, пос. съч., с. 15_{26}: *Οὕννων, Βουλγάρων στράτευμα τῶν Μυρμιδόνων ἄγων*. Вж. още преработката на „Илиада" от Омир, направена през XIV в. от Константин Хермониак (E. Legrand, La guerre de Troie par Konstantin Hermoniacos. Bibliothèque grecque vulgaire, V, Paris, 1890, с. 53_{28-39}).

Дринов, Поглед връх происхождането на българский народ, с. 27—28 (= Съчинения, I, с. 23—24), без да сравни текста на една старобългарска версия на Троянската притча с Малала и да установи по този начин пряката й зависимост от последния, смяташе за „нашенско" свидетелство съобщението й, че войниците на Ахил някога се наричали мирмидони, а сега българи (вж. това съобщение тук, бел. 19). От това „свидетелство" Дринов изважда заключение, че „такава историческа грешка е могла да се роди само от една причина, от това именно, че във времето на този писец (кр. 9-тий в.) земята на древните мирмидоняни (Тесалия) е била заселена със славяни (българи). И заселена е била с тях тъй отдавна, щото Симеоновият писец не е помнил за времето на това нихно заселване там, а ги е считал за първобитни тамошни жители, за потомци на Хомеровите мирмидоняни." (Вж. още М. С. Дринов, Заселение Балканского полуострова славянами, Москва, 1873, с. 35—36 = Съчинения, I, с. 177—178.) Това обяснение на Дринов се възприема от Й. Иванов, Българите в Македония. Второ издание, София, 1917, с. 125, и от Мутафчиев, Българи и румъни, с. 184. От своя страна Иванов, пос. съч., с. 124, се старае да обясни отъждествяването на мирмидони с българи у Малала по следния начин: в състава на Симеоновата държава след превземането на Тесалия влезли и тамошните славянски племена, които започнали по името на държавата да се наричат българи. „Ето защо — казва Иванов — и по-късният гръцки преписвач на Малаловата хроника, като говори за племето мирмидони в Тесалия, бърза да поясни, че в негово време тамошните славянски жители се наричали българи." Работата е там, че по времето на Симеон Тесалия не изглежда да е била в границите на неговата държава, нито пък изобщо тя е била някога трайно българско владение. Още по-малко може да се говори, че тесалийските славяни са се наричали българи — за това няма никакви данни.

При това в повечето случаи византийските автори познават непременно и същинското, действителното име на един народ и въпреки това го наричат с някакво архаично название.

Би могло да се каже, че у византийските писатели името хуни е употребено като родово понятие, а българи — като видово или, с други думи, прабългарите са един от множеството народи, принадлежащи към хунската народностна група, който обаче има и свое особено, собствено име.

Това би могло да се приеме, ако множина от съвременните на събитията от V—VII в. или близки до тях византийски и западни писатели, чиито данни заслужават повече доверие от тези на по-късните автори, не познаваха хуните и прабългарите като отделни, независими един от друг народи. Така хуни и прабългари са познати като самостойни народностни категории на следните автори от V—VII в.: Комес Марцелин[44], Касиодор[45], Йордан[46], Виктор Тонненски[47], Козма Индикоплевст[48] и особено Георги Пизидийски[49]. Дори у Малала, който отъждествява прабългарите с хуните, има колебание в това отношение: в един случай, когато говори за бунта на Виталиан и изрежда състава на неговата войска, той ги поставя като две отделни категории.[50]

Най-сетне появата на името българи там, дето в по-ранни извори стои името хуни, няма почти никакво значение при решаването на въпроса за произхода и народностната принадлежност на прабългарите. Тази замяна се явява едва у писателите от IX в. нататък. Те познават съвсем добре съвременните си българи и тяхната държава и е напълно естествено в такъв случай да припишат на българите някогашните събития, които у по-старите автори са свързани с хуните, но които са станали на територията на съвременната българска държава или близо

---

[44] Marcellinus comes, с. 60_{22}, 69_1, 75_{15}, 76_{31}, $80_{22, 30}$, 81_{33}, 84_{18}, 86_1, 90_9 (ad annum 469), 99_{15} (ad annum 515) = хуни; 95_{14} (ad annum 499), 96_1 (a. 502), 103_9 (a. 530), 104_{18} (a. 535), 108_{20} (a. 540).

[45] Cassiodorus, с. 240_2 = хуни; 240_3, 252_{13} = българи; Cassiodori Senatoris Chronica (MGH. Auct., т. XI_1), с. 155 (a. 425), 156 (a. 435, 439, 442, 444) = хуни; 160 (a. 504) = българи.

[46] Jordanis Romana et Getica (MGH, Auct., т. V_1), с. $40_{14, 27}$, 41_{20}, $42_{13, 22}$, 46_{20}, 61_{19}, 63_{10}, 70_{10}, $89_{6, 16}$, $91_{13, 19}$, $92_{1, 3, 6}$, 101_{12}, 103_{13}, $104_{4, 10, 13}$, $105_{6, 10}$, $107_{9, 20}$, $108_{20, 24}$, $109_{8, 14}$, 110_{9}, $111_{2, 4, 7, 24}$, 112_{10}, $113_{3, 9, 11, 16, 21}$, 114_{20}, $116_{2, 10}$, $121_{15, 18}$, $122_{1, 4, 8, 18}$, $123_{8, 13, 15}$, $124_{12, 13}$, $125_{22, 24}$, $126_{2, 4, 8, 12, 17}$, $127_{3, 30}$, $128_{21, 26, 27}$, 129_1 = хуни; 47_{21} 52_{10}, 63_9 = българи. На едно място Йордан поставя хуни и българи едни до други, обаче като отделни народностни категории (63_{8-14}): Ultra quos [Acatziros] distendunt supra mare Ponticum Bulgarum sedes... hinc iam Hunni quasi fortissimorum gentium fecundissimus cespes bifarium populorum rabiem pullurantur. Nam alii Altziagiri, alii Savili nuncupantur, qui tamen sedes habent divisas; iuxta Chersonam Altziagiri...

[47] Victoris Tonnennensis episcopi Chronica (MGH, Auct., т. XI_1), с. 185_4 (a. 449), 185_{31} (a. 453), 195_{29} (a. 515), 204_{30} (a. 559) = хуни; 205_2 (a. 560) = българи.

[48] Cosmas Indicopleustes (The Christian topography of Cosmas Indicopleustes. Ed. E. O. Winstedt, Cambridg, 1909), с. 119_{15} = хуни; 119_{28} = българи.

[49] Georgii Pisidae Bellum avaricum, Bonnae, 1836, с. 63 = българи; с. 55:

Σθλάβος γὰρ Οὔννῳ καὶ Σκύθης τῷ Βουλγάρῳ
αὖθις τε Μῆδος συμφρονήσας τῷ Σκύθῃ,
γλωσσῶν ἔχοντες καὶ τόπων μερίσματα,
καὶ χωρὶς ὄντες καὶ μακρὰν συνημμένοι,
μίαν καθ' ἡμῶν ἀντεκίνησαν μάχην...

[50] Malalas, с. 402_{6-7}: *ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ πλῆθος Οὔννων καὶ Βουλγάρων.*

до нейните предели. Работата би изглеждала по-другояче, ако се докаже, че писателите от IX в. нататък са използували не познатите нам извори, а други, които не са достигнали до нас. Обаче сравнението на паралелните текстове у Малала и у по-късните хронисти — Теофан и Георги Кедрин[51] — съвсем не дава право да се правят такива предположения и заключения.

И така от всичко казано дотук във връзка с отъждествяването на прабългарите и хуните у византийските писатели може да се заключи определено и категорично, че този главен аргумент на привържениците на хунската хипотеза за произхода на прабългарите не издържа критика и не може следователно да служи за обосноваване на тяхното становище.

3. Като доказателство за тъждествеността на прабългарите с хуните Цойс привежда следния текст от Касиодор, отнасящ се до подвизите на готския военачалник Toluin по време на завладяването на Сирмиум от остготите (504 г.): Egit de Hunnis inter alios triumphum et emeritam laudem primis congressibus auspicatus neci dedit Bulgares toto orbe terribiles.[52] Въз основа на тези думи на Касиодор Цойс заключва: „Hier ist nur von einem Kampfe und einem Siege die Rede, und Hunnen und Bulgaren stehen sich synonym.“[53] В същия смисъл се изказва и Дечев: „Що се отнася до същевременното споменуване на хуни и българи, то очевидно двете имена представят в случая синонимни изрази, отгдето става ясно, че на първо време покрай новото народностно име („българи“) се употребявало и старото („хуни“).“[54]

Твърдението на Цойс и на Дечев би имало стойност, ако не почиваше на непълната и неправилна интерпретация на думите на Касиодор. В случая, както това беше забелязал още Момзен[55], издателят на Касиодоровите съчинения, става дума за две различни победи на Толвин, в две последователни битки, а не за една и съща битка и една и съща победа, както смятат Цойс и Дечев. Че това е така, говорят всички данни на изворите за остготски поход през 504—505 г. против град Сирмиум, който по това време се намирал в ръцете на гепидите.[56] Съгласно с тези данни и свидетелства сирмиумският поход станал на два етапа. Отначало остготският военачалник Пиция воювал срещу самия град Сирмиум. Той го превзел, изгонил оттук гепидския крал Транзарик и пленил майка му.[57] Непосредствено след това Пиция се притекъл на помощ на варварския вожд Мундо и заедно с него воювал против византийския военачалник Сабиниан, който водел със себе си съюзна или наемна българска войска, на брой 10 000 души. Битката станала около крепостта Марго План или

---

[51] Malalas, c. $437_{19, 22}$, $438_{2, 6, 9, 11}$ = Theophanes, c. $217_{26, 27, 29}$, $218_{2, 6, 9, 10, 11}$, Cedrenus, I, c. $651_{17, 20, 22}$; Malalas, c. 451_{11} = Theophanes, c. 219_{14}, Cedrenus, I, c. 652_{8}.

[52] Cassiodorus, c. 240_{2-3}.

[53] Zeuss, пос. съч., с. 710.

[54] Дечев, пос. съч., с. 14—15.

[55] Th. Mommsen, Prooemium, към Cassiodori Senatoris variae (MGH, Auct., т. XII, с. XXVII).

[56] За този поход вж. у Ludwig Schmidt, Die Ostgermanen. Zweite Auflage, München, 1934, с. 349, 534.

[57] Magni Felicis Ennodi opera (MGH, Auct., т. VII), с. 210_{23-30}; Jordanis Getica, с. 135_{6-8}.

Хорео Марго[58] и завършила с пълно поражение за Сабиниан и българите.[59] Едва след тази победа остготите могли да смятат, че са си осигурили владението на Сирмиум.[60]

Хуните, над които Толвин по думите на Касиодор триумфирал в първите сблъсквания, са били, както изглежда по всичко, в числото на защитниците на Сирмиум и следователно съюзници на гепидите. Сблъскванията с тях са станали в първия етап на остготския поход, при превземането на Сирмиум. Това е напълно приемливо, като се има пред вид, че в близките до Сирмиумската крепост северозападни области на Източната Римска империя се били заселили след погрома на хуните при р. Недао множество хуни начело с двама от роднините на Атила, Емнецур и Улциндур (454 г.).[61]

От друга страна, за участие на българите в първите сблъсквания, около Сирмиум, не говори нито един извор. Напротив, и Комес Марцелин, и Енодий, и Йордан говорят за битка с българите, когато Сирмиум бил вече превзет, и то битка, в която участвуват обединените сили на Пиция и Мундо.

Съпоставен по този начин с данните на няколко съвременни извора и схванат правилно, текстът на Касиодор не може да служи като доказателство за отъждествяването на прабългарите и хуните. Напротив, той иде да подчертае, че и Касиодор схваща хуните и прабългарите като две различни народностни категории.

4. Цойс, а след него и Дечев, като се основават на епитета, даден от Касиодор на прабългарите — Bulgares toto orbe terribiles,[62] — и на два сходни с него израза от панегирика на Енодий за остготския крал Теодорих (haec est natio, cuius ante te fuit omne, quod voluit; his ante mundus pervius esse credebatur),[63] заключават, че в случая тези окачествявания не подхождат за един новодошъл, новопоявил се народ, а повече подхождат за страшните и известни отдавна хуни. От това следва, че споменаваните в случая българи са тъждествени на хуните.[64]

И при Касиодор, и при Енодий имаме възвеличаване подвизите на остготските военачалници, без да се пестят думите и похвалите. За да изпъкне по-добре големината на подвига и победата на Толвин или на Теодорих, необходимо е българите да бъдат представени като най-храбър, страшен, непобедим досега народ.[65] Въпреки тези качества на българите сега те били победени от готите. Заключението в случая е напълно в полза на последните, както това се стремят да постигнат двамата панегирици.

---

[58] Jordanis Getica, c. 135_{9-10}: ad civitatem cognomine Margo planum; Marcellinus comes, c. 96_{25-26}: ad Horeo Margo. Градът се е намирал в долината на р. Морава.

[59] Ennodius, c. 210_{39}—211_{34}; Cassiodorus, c. 240_{2-3}, 252_{12-14}; Marcellinus comes, c. 96_{23-29} (ad annum 505); Jordanis Getica, c. 46_{12}, 135_{8-18}.

[60] Cassiodori Chronica, c. 160 (ad annum 504).

[61] Jordanis Getica, c. 127_{2-5}.

[62] Cassiodorus, c. 240_{3}.

[63] Ennodius, c. 205_{30-31}, 206_{2-3}.

[64] Zeuss, пос. съч., с. 710; Дечев, пос. съч., с. 14.

[65] Срв. Ennodius, c. 205_{8}: българите са gens indomita; c. 211_{5}: Pitzia indomitam Vulgarum iuventutem speculatus est; c. 211_{17-19}: Concurrebant duae nationes, quibus numquam inter gladios fuga subvenerat. Miratae sunt mutuo sui similes inveniri et in humano genere vel Gothos resistentem videre vel Vulgares.

Когато византийските писатели ни съобщават, че прабългарите се явяват за пръв път в третата четвърт на V в., те имат за това пълно основание: прабългарите наистина не са били познати дотогава на византийците. Не така стои обаче работата с Касиодор и Енодий: те добре знаят за четвъртвековната вражда и постоянни сблъсквания между българи и остготи. За тях прабългарите наистина са един отдавна познат народ, който не един път от 480 г.[66] нататък е кръстосвал оръжието си с готските воини.

Като се има пред вид всичко това, едва ли ще може да се приеме и този довод на Цойс и Дечев за идентичността на прабългари с хуни.

5. Пак Цойс и Дечев подлагат на сравнение следните текстове от Йордан и Прокопий: Hi sunt casus Romanae rei publicae praeter instantia cottidiana Bulgarum, Antium et Sclavinorum;[67] *Ἐπεὶ αὐτοῦ [τοῦ Ἴστρου ποταμοῦ] τὴν διάβασιν πολλάκις ἤδη Οὖννοί τε καὶ Ἄνται καὶ Σκλαβηνοὶ πεποιημένοι ἀνήκεστα Ῥωμαίους ἔργα εἰργάσαντο*;[68] *...Οὖννοί τε καὶ Σκλαβηνοὶ καὶ Ἄνται σχεδόν τι ἀνὰ πᾶν καταθέοντες ἔτος, ἐξ οὗ Ἰουστινιανὸς παρέλαβε τὴν Ῥωμαίων ἀρχήν, ἀνήκεστα ἔργα εἰργάσαντο τοὺς τούτῳ ἀνθρώπους.*[69] От това сравнение Цойс и Дечев вадят заключението, че и тук имената българи и хуни са синоними и следователно двата народа са тъждествени.[70]

На пръв поглед това заключение изглежда наистина напълно приемливо. Така Йордан и Прокопий пишат почти в едно и също време, следователно те говорят за едни и същи събития, още повече че в случая и двамата говорят за анти и славини. Наред с това в съобщенията на Прокопий за варварските нападения през първата половина от царуването на Юстиниан никъде не се споменава името българи, а от други автори знаем, че по туй време прабългарите са извършили няколко нападения в територията на Византия. Трябва следователно да се приеме, че под името хуни у Прокопий се крият, ако не напълно, то поне отчасти и прабългарите. В такъв случай ще трябва да се приеме, че Bulgares у Йордан и *οὖννοι* у Прокопий са действително идентични, че те са един и същ народ.

Но работата е там, че Йордан познава много добре и хуните, за които говори на двадесетина места в своите Romana и Getica, и прабългарите, за които също тъй говори на няколко пъти.[71] Нещо повече, Йордан, както изглежда, е живял или писал книгите си в областите, дето са ставали българските нападения, или близо до тях.[72] И ако тези нападения бяха вършени от хуните, Йордан едва ли би ги приписвал на прабългарите. Прочее, ако сам Йордан не смесва прабългари с хуни, нито пък смесва техните нападения, нищо не дава право на модерните изследвачи, в случая Цойс и Дечев, да правят това и да вадят от него заключения за тъждествеността на прабългари и хуни. Ако в случая под Прокопиевите хуни могат да се крият и прабългари, това, като се имат пред

---

[66] Тогава прабългарите били повикани от император Зенон против остготите в Източната Римска империя — Joannes Antiocheus, с 125_{13-16}.

[67] Jordanis Romana, с. 52_{10-11}.

[68] Procopius, II, с. 354_{5-6}.

[69] Пак там, III_1, с. 114_{18-22}.

[70] Zeuss, пос. съч., с. 711; Дечев, пос. съч., с. 15.

[71] Вж. тук бел. 46 под линия.

[72] Вж. Theodor Mommsen, Prooemium към Jordanis Romana et Getica, с. X и сл.

вид данните на Йордан, може да ни послужи само за характеристика на начина, по който Прокопий и множество други византийски писатели употребяват народностни имена, но не и за идентифициране на прабългарите с хуните.

6. Към досегашните доводи за отъждествяването на прабългарите с хуните Дечев прибавя и едно съвършено ново съображение. Той казва: „Че българите изобщо представят Атиловите хуни и техните потомци, става ясно и от обстоятелството, че Mundo, който със своите българи помогнал на остготите в едно сражение против императорските войски, е произлизал от рода на Атила. Оттук следва, че неговите българи са били в същност Атилови хуни.“[73]

Очевидно това твърдение на Дечев се основава на недоразумение или на недовиждане.[74] В никой от наличните извори не може да се намери и намек, че дружината на този варварски авантюрист се е състояла от българи. Там, дето в изворите се споменават едно до друго името на Мундо и на българите, във всички случаи става дума за вражески отношения помежду него и тях.[75] В сражението, което Дечев има пред вид, Мундо, както вече се каза, се бие срещу българите, които били на страната на императора.

Поради всичко това новото съображение на Дечев за тъждествеността на прабългарите и хуните пада само по себе си.

7. След окончателния разгром на хунския племенен съюз вследствие въстанието на подчинените на хуните народи (454 г.) Атиловите синове Денгизих и Ернах се оттеглили към изток — iuxta litus Pontici maris.[76] През 466 г. двамата братя се опитали чрез пратеничество в Цариград да установят приятелски връзки с Източната Римска империя.[77] Неуспели в това направление, Денгизих встъпил в неприятелски отношения с империята и през 469 г. загинал. Главата му била донесена в Цариград от ромейския пълководец Анагаст.[78] В тази война между Денгизих и империята Ернах не взел участие, понеже бил зает с някаква друга война.[79] С това съобщение свършват и сведенията на изворите за Ернах.

Сходството между името на Атиловия син Ернах и името на Ирник, втория прабългарски владетел в „Именника на българските князе“, от една страна, и оттеглянето на Ернах в областта на север от Черно море, от друга страна, е дало повод на някои учени историци да ги сметнат за едно и също лице.[80] Наред с това те отъждествяват и първия прабъл-

---

[73] Дечев, пос. съч., с. 15—16.

[74] Дечев се е облегнал вероятно на Златарски, пос. съч., с. 46, който също тъй смята Мундо за български военачалник.

[75] Ennodius, с. 210_{39}—211_{34}; Marcellinus comes, с. 103_{8-10} (ad annum 530); Theophanes, с. 218_{31}—219_{16}; Cedrenus, I, с. 652_{3-12}.

[76] Jordanis Getica, с. 125_{29}—126_{1}.

[77] Priscus (Excerpta de legationibus. Ed. Car. de Boor, Berolini, 1903), с. 587_{29}—588_{7}.

[78] Chronicon Paschale, ed. Bonn., с. 598_{3-8}; Marcellinus comes, с. 90_{7-9} (ad annum 469).

[79] Priscus, с. 588_{6-9}.

[80] J. Marquart, Die Chronologie der alttürkischen Inschriften, Leipzig, 1898, с. 75—77; J. B. Bury, The Chronological Cycle of the Bulgarians (Byz. Zeitschrift, т. XX, 1910, с. 135—136 = бълг. превод в сп. Минало, год. I, 1910, кн. 4, с. 391); J. Marquart, Die altbulgarischen Ausdrücke in der Inschrift von Čatalar und der bulgarischen Fürsten liste (ИРАИК, т. XV, 1911, с. 6, 22—23); J. J. Mikkola, Die Chronologie der türkischen

гарски владетел от „Именника", Авитохол, с бащата на Ернах, хунския владетел Атила.

Като приема и обосновава тези отъждествявания, Дечев смята, че възобновената от Ернах хунска държава на север от Черно море е в същност прабългарска.[81] По този начин той подкрепя тезата си за тъждествеността на прабългари и хуни.

Приемам, че наистина Атила и Авитохол, от една страна, и Ернах и Ирник, от друга, са едни и същи лица. Няма основание да се отхвърли и твърдението, че Ернах е застанал начело на една „държава" или по-право племенен съюз на завърналите се от запад хуни. Трябва обаче да се изтъкне, че това не било хомогенен хунски съюз, тъй като в областта на север от Черно и Азовско море по това време са живеели и други, нехунски племена и народи. Както по-рано, по времето на Атила, тъй и сега, при Ернах, в хунския племенен съюз са влизали и някои от тези нехунски племена. Между тях трябва да са били и прабългарите, щом в прабългарското историческо предание са включени и хунските владетели.

Но всичко това още не е доказателство, че прабългарите и хуните са тъждествени, че те са един и същ народ. То сочи за известни връзки и известни смешения между двата народа, но в никакъв случай не ни дава право да теглим чертата на равенството между тях. Французите и немците имат дълго време еднаква история, дори до разделянето на държавата на Карл Велики, но никой досега не е твърдял, че те са един и същ народ въпреки очевидните народностни смешения и преливания.

8. В Сирийската историческа хроника, съставена през 555 г. главно въз основа на недошлата до нас „Църковна история" на византийския писател Захарий Ретор (Митиленски),[82] е даден между другото и един списък на народите, които живеели през тази епоха в земите на север от Кавказ. Тези земи са означени като „хунски предели"[83]. Това е дало основание на Маркварт,[84] Златарски[85] и Дечев[86] да нарекат и народите, които са изброени в списъка, хунски. И понеже между тези народи са и прабългарите, това се смята за още едно доказателство за хунския им произход.

Самият текст на хрониката обаче не дава основание да се сметнат за хунски всички народи, живеещи на север от Кавказ. Сирийският компилатор ги дели на три групи, и то главно по различието в техния обществено-икономически бит. Най-напред са дадени народите, които имат градове, след това 13 народа, които живеят в палатки и се занимават

Donaubulgaren (Journal de la société finno-ougrienne, т. XXX, 1914), отд. отпеч., с. 23—24; Zóltan Gombocz, Die bulgarische Frage und die ungarische Hunnensage (Ungarische Jahrbücher, т. I, 1921, с. 202—203); Fehér, Bulgarisch-ungarische Beziehungen, с. 38—39; Дечев, пос. съч., с. 11—13; Moravcsik, Zur Geschichte der Onoguren, с. 70; Hóman, Geschichte des ungarischen Mittelalters, с. 32—33; вж. още Куник и Розен, пос. съч., с. 131—132; срв. и Златарски, пос. съч., с. 41—42.

[81] Дечев, пос. съч., с. 11.

[82] Вж. за нея Н. В. Пигулевская, Сирийский источник VI в. о народах Кавказа (ВДИ, 1 (6), 1939, с. 107—114). Вж. още увода към немското ѝ издание — Die sogenannte Kirchengeschichte des Zacharias Rhetor in deutscher Übersetzung herausgegeben von K. Ahrens — G. Krüger, Leipzig, 1899, с. XII и сл.

[83] Пигулевская, пос. съч., с. 114; Ahrens—Krüger, пос. съч., с. 253_{10-36}.

[84] J. Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Leipzig, 1903, с. 356.

[85] Златарски, пос. съч., с. 35.

[86] Дечев, пос. съч., с. 17.

със скотовъдство, лов и грабеж, и накрай няколко легендарни народа (амазрати, хора-кучета, амазонки, ерос и пр.). Никъде сирийският компилатор не говори за народностната принадлежност на изброените от него народи. Като се има пред вид, че между тях са споменати също и аланите, за които положително се знае, че не са хуни, окачествяването на всички изброени в списъка народи като хунски става напълно съмнително. В такъв случай и това доказателство на привържениците на хунската хипотеза не може да се приеме за основателно.

9. Вторият довод на Златарски за отъждествяване на прабългари с хуни е обстоятелството, че „у византийските автори от VI век, които повидимому не познават името *Βούλγαροι*, се приброяват към тъй наречените *Οὐννικὰ ἔθνη* тъкмо такива племена, които по-сетне стават известни под име „българи", както това ще покажем по-нататък"[87].

Златарски има пред вид тук главно племената кутригури и утигури, за които той доказва подробно (на цели 25 страници), че са тъждествени с прабългарите. Че кутригурите и утигурите не са един и същ народ с прабългарите, това показвам в следващите страници на настоящата работа. Следователно и този довод на привържениците на хунската хипотеза не е основателен.

Като излиза от гледището, че всички хунски племена на североизток от устието на Дунав трябва да се смятат за прабългарски, Златарски провъзгласява за прабългарски и племената тарниах, коцагири и завендер, които избягали през 598 г. при аварите в Европа.[88] В случая Златарски следва Цойс, който провъзгласява за прабългарски всички без изключение племена в областта над Черно и Азовско море и на север от Кавказ до Каспийско море, за които изворите говорят, че са хунски.[89] Това отъждествяване не е подкрепено нито у Цойс, нито у Златарски с каквито и да било доказателства. Неговата безосновност е очевидна, затова и няма да се занимавам с него.

10. Като изследва произхода на българското народностно име и установява неговия източногермански характер, Дечев смята, че то може да бъде дадено само на един народ, „който се отличава със своя войнствен и несговорчив характер. А такъв народ са могли да бъдат в случая само западните хуни, с които източните германци, главно остготите и гепидите, са се намирали в симбиоза от последната четвърт на 4. век чак до изхода на 5. век."[90] След това Дечев изтъква, че „у среднодунавските хуни са проникнали още в първата половина на 5. век готски лични имена", като дори и името на Атила „представя деминутивна форма от готското a t t a „баща". И накрай Дечев заключава: „Тъй става доста правдоподобно предположението, че среднодунавските хуни са възприели също и даденото тям от източните германци, главно от остготите, название „българи", чието значение „homo pugnans, Raufer, Zänker" навярно е ласкаяло националното им честолюбие."[91]

Както се вижда, това заключение на Дечев също тъй е едно косвено съображение за тъждествеността на прабългарите с хуните.

---

[87] З л а т а р с к и, пос. съч., с. 21.
[88] Пак там, с. 80.
[89] Z e u s s, пос. съч., с. 710—727.
[90] Д е ч е в, пос. съч., с. 5.
[91] Пак там, с. 6—7.

Няма да се спирам на филологическите установления на Дечев във връзка с произхода на българското народностно име. Това не влиза в обсега на моята задача, нито в областта на моите изучавания. Важното в случая е да се изтъкне, че дори да се възприемат безрезервно установленията на Дечев за характера на българското име, те още не ни дават право да заключаваме за народността на прабългарите. Като се имат пред вид някои сведения на изворите за присъствието на българите в областта на север от Кавказ преди хунския пробив на запад през 375—376 г.[92] и следователно преди германо-хунската симбиоза, може по съвсем същия път на разсъждение да стигнем до заключението, че прабългари и готи са се познавали още от края на II в., когато готските племена са се настанили в Северното Причерноморие. Такова едно заключение, което при това се съобразява с по-ранните споменавания на българското име, обезсилва напълно и тоя довод на Дечев за тъждествеността на прабългари и хуни.

11. Срещу хунската хипотеза може най-сетне да се противопостави и едно важно съображение от езиков характер. Според изследванията на турколозите хунският език, от който имаме твърде малко останки, запазва старотюркското z, докато в езика на прабългарите този звук е заменен с r.[93]Това е една разлика, която има съществено значение при разглеждане на въпроса за народностната принадлежност на прабългарите. Тя говори решително против отъждествяването им с хуните.

12. И тъй, след като бяха подложени на критичен преглед всички съображения и доводи на създателите и привържениците на хипотезата за хунската принадлежност и хунския произход на прабългарите и след като им бяха противопоставени множество контрааргументи с достатъчна, струва ми се, доказателна сила, необходимо е да се направи съответното заключение. То не може да бъде друго освен отрицателно за хунската хипотеза. Прабългарите прочее не са тъждествени с хуните, те нямат хунски произход, те не принадлежат към хунската група от народи.

III

1. Главният довод на създателите и привържениците на хипотезата за идентичността на прабългарите с кутригурите и утигурите е предполагаемото съвпадение на местожителствата на едните и другите през VI в.[94] Като се основава на сведенията на Прокопий и Йордан за разположението на кутригурите и утигурите, от една страна, и на прабългарите, от друга, Златарски заключава: „... само по това, че Йордан поместя българите тъкмо там, дето Прокопий поставя кутригурите и утигурите, ще трябва да признаем, че името „българи“ е употребено у Йордан като общо име за двата клона на един и същия народ — западен, кутри-

---

[92] Срв. Theodor Mommsen, Über den Chronographen vom. J. 354 (Abhandlungen der phil.-historischen Classe der königl. sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, т. I, 1850, с. 591 = MGH, Auct., т. IX$_1$, с. 103); История Армении Моисея Хоренского. Новый перевод Н. О. Эмина, Москва, 1893, с. 55—56, 62.

[93] Németh, Hunok, bolgarok, magyarok, с. 174; Фехер, Хуни ли са прабългарите, с. 761—762; Németh, A honfoglaló magyarságkialakulása, с. 136 (вж. още рецензията на Миятев в ИБИД, т. XI—XII, 1932, с. 372—373); Миятев, Тюркобългари и чуваши, с. 258—261.

[94] A. L. Schlözer, Allgemeine Nordische Geschichte, Halle, 1771, с. 356; Engel, пос. съч., с. 254, 299; Златарски, пос. съч., с. 32—37.

гури, които са живели на запад от Азовско море, и източен, утигури, на изток от същото море."[95]

Вярно ли е твърдението на Златарски?

Йордан изрежда народите между Балтийско и Черно море по следния начин: Ad litus autem Oceani, ubi tribus faucibus fluenta Vistulae fluminis ebibuntur. Vidivarii resident, ex diversis nationibus adgregati; post quos ripam Oceani item Aesti tenent, pacatum hominum genus omnino. Quibus in austrum adsidet gens Acatzirorum fortissima, frugum ignara, quae pecoribus et venationibus victitat. Ultra quos distendunt supra mare Ponticum Bulgarum sedes, quos notissimus peccatorum nostrorum mala fecerunt. Hinc iam Hunni quasi fortissimorum gentium fecundissimus cepes bifarium populorum rabiem pollularunt. Nam alii Altziagiri, alii Saviri nuncupantur, qui tamen sedes habent divisas: iuxta Chersonam Altziagiri, quo Asiae bona avidus mercator importat, qui aestate campos pervagant effusas sedes, prout armentorum invitaverint pabula, hieme supra mare Ponticum se referentes. Hunuguri autem hinc sunt noti, quia ab ipsis pellium murinarum venit commercium: quos tantorum virorum formidavit audacia.[96]

Златарски тълкува думите на Йордан така: „Според тоя географически преглед на Йордан, народът българи, които в VI век граничили на с.-из. с акацири, на изток — със савири, са заемали северните брегове на Черно море от Долни Днепър на изток зад Азовско море до границите с племето савири."[97]

Както се вижда и от пръв поглед, това определение на прабългарското местожителство, което ни дава Златарски, съвсем не отговаря на данните у Йордан.

Редът на народите, споменати у Йордан, върви от северозапад към югоизток. Около устието на Висла живеели видиварите, на изток от тях, по брега на Балтийско море, обитавали естите, а на юг или югоизток от тях се намирали акацирите. След тях, по брега на Черно море, са поместени българите. На изток от българите Йордан поставя хуните и неопределено племето алциагири, което обитавало зиме по черноморския бряг, около град Херсон, в западната половина на Кримския полуостров, а лятно време отивало с добитъка си в полетата на север. Още по-нататък от тях, все на изток от Днепър, Йордан поместя живелищата на хунугурите.

От всичко това следва, че прабългарите са обитавали по тази част на черноморския бряг, която се намира на запад от Кримския полуостров и прилежащата над него южноруска равнина, дето са бродели лятно време живеещите в Крим алциагири. Още по-точно казано, прабългарите са били разположени в равнината на запад от Днепър или отчасти и на изток от тази река, докъм входа в Кримския полуостров. Така само може да се тълкува текстът на Йордан.

Освен туй Йордан не казва никъде, че прабългарите граничат със савирите, както това твърди Златарски. Йордан само изтъква, че савирите живеели отделно от своите съплеменници алциагирите. По свидетелството на Прокопий савирите обитавали в земите на североизток от Кавказ, към Каспийско море,[98] следователно били твърде отдалечени от

---

[95] Златарски, пос. съч., с. 34.
[96] Jordanis Getica, с. 63_{5-16}.
[97] Златарски, пос. съч., с. 33.
[98] Procopius, II, с. 497_{1-2}, 558_{1-12}. Срв. Златарски, пос. съч., с. 32.

прабългарите, за да бъдат техни съседи. Още повече, че между тях се намирали местоживелищата на алциагирите и на хунугурите.

При изричните указания на Йордан опитът на Златарски да постави прабългарите в едно такова широко пространство — от Долни Днепър нататък, та дори на изток от Азовско море — е напълно произволен.

Що се отнася до кутригурите, те по сведенията на Прокопий[99] и Агатий[100] живеели непосредствено на запад от р. Дон, покрай северозападния бряг на Азовско море. В такъв случай те са били източни съседи на хунугурите, които са ги разделяли и от алциагирите, и от прабългарите.

Това местоположение на кутригурите не може по никакъв начин да се отъждестви с местоположението на прабългарите, както това прави Златарски. Още по-малко едно такова отъждествяване може да служи като сериозен довод за идентифициране на прабългарите с кутригурите.

2. За да подкрепи тезата си за тъждествеността на прабългарите с утигурите, Златарски използува списъка на народите в „хунските предели", даден в споменатата вече Сирийска хроника, свързана с името на Захарий Митиленски. В него, след като са споменати народите, които имали градове, се пристъпва към изброяване на номадските племена: „Ауангур, народ, живущий в палатках, аугар, сабир, бургар, куртаргар, авар, хазар, дирмар, сирургур, баграсик, кулас, абдел, ефталит, эти тринадцать народов живут в палатках, существуют мясом скота и рыб, дикими зверьми и оружием."[101]

Като установява, че „куртаргар" и „сабир" в Сирийската хроника са без съмнение кутригурите на Прокопий, Агатий и Менандър и савирите на Приск и споменатите автори, Златарски заключава: „В такъв случай, като имаме пред вид, че тия народи са наредени в списъка от изток към запад, народът Burgar (или Bulgar), който е поставен между кутригурите и савирите, не може да бъде никой друг освен *Οὐτούργουροι* или *Ουτιγοῦροι* на същите автори."[102]

Първата опорна точка на Златарски при това отъждествяване на прабългарите с утигурите е редът на народите, който според него върви от изток към запад. Втората опорна точка е неспоменаването в списъка на утигурите. Знае се, от една страна, че савирите са разположени на североизток от Кавказ, към Каспийско море, а кутригурите на запад, по десния бряг на Дон, и че между тях, по източните брегове на Азовско море, живеят утигурите.[103] От друга страна, в списъка на Сирийската хроника между савирите и кутригурите, т. е. точно там, дето се намират утигурите, са поставени българите, а утигурите не са изобщо споменати. Отъждествяването на прабългарите с утигурите би било в такъв случай напълно естествено.

Но в действителност нещата са съвършено други. Номадските народи в списъка съвсем не са наредени от изток към запад. В тяхното изброяване изобщо няма нито ред, нито пък принцип. Сирийският компилатор ги е поставил на книга тъй, както са му дошли на ума. Така, ако се вър-

---

[99] Procopius, II, с. 507_{2-4}.
[100] Agathias, с. 365_{1-4}. Срв. Златарски, пос. съч., с. 31.
[101] Пигулевская, пос. съч., с. 114; Ahrens—Krüger, пос. съч., с. 253_{17-21}.
[102] Златарски, пос. съч., с. 36.
[103] Procopius, II, с. 507_{4-8}.

веше от изток към запад, хунугурите или оногурите (ауангур) нямаше да бъдат поставени на първо място, понеже те са живели според Йордан и Равенския географ[104] на запад, по северните брегове на Черно море. Никой от изворите не поставя през VI в. аварите (авар) на запад от кутригурите, т. е. на запад от долното течение на р. Дон. Още по-малко може сериозно да се говори, че ефталитите са живели на запад от останалите 12 народа в списъка.[105]

Щом народите в списъка са изброени, без да се спазва някакъв ред или принцип, няма никакво основание споменатите между савирите и кутригурите прабългари (бургар) да бъдат отъждествени с действително живеещите между тези племена утигури.[106] Попадането на прабългарите между савирите и кутригурите е също така случайно, както и поставянето на ефталитите на запад от р. Дон.

Наред с това неспоменаването на утигурите в списъка на Сирийската хроника съвсем не значи, че компилаторът ѝ е мислел за тях, когато е писал името българи. Той чисто и просто може да е пропуснал да спомене утигурите, а може и да не е знаял за тяхното съществуване въпреки, общо взето, добрата си осведоменост.

3. Като довод за подкрепа на идентифицирането на прабългарите с кутригурите някои автори привеждат обстоятелството, че кутригурските нападения срещу Византия започнали веднага след прекратяването на прабългарските, през 30-те години на VI в.[107] Щом изходната точка на едните и другите нашествия са земите на североизток, смятат те, то и нападателите трябва да са тъждествени.

Че това не е сериозен довод, е излишно да се изтъква. Стихването на прабългарските нападения срещу византийската територия и непосредственото излизане на кутригурите съвсем не означава, че нападателите, ако и да идат от една и съща посока, са тъждествени. Ние не разполагаме с нито едно съобщение или дори подсещане от страна на изворите, което да ни даде право да направим това заключение. Съобщенията на изворите показват определено и категорично само това, че близо до местообиталищата на прабългарите са се появили или изпъкнали кутригурите — един нов, по-мощен народ или племенен съюз, който взема връх над околните племена и народи и започва самостоятелни нападения срещу Византия. Примери от тоя род имаме доста много. Възможно е в тези нападения на кутригурите да са участвували и съседните им племена и народи, в това число и прабългарите, но туй съвсем не значи, че те са идентични с кутригурите.

---

[104] Ravennatis anonymi Cosmographia. Ed. M. Pinder et G. Parthey, Berolini, 1860, c. 170_{18}—171_5: Item iuxta mare Ponticum ponitur patria, quae dicitur Onogoria, quam subtilius Livanius philosophus vicinam paludis Maeotidae summitatis esse decernit, adserens [incolas] multitudinem piscium ex vicinantibus locis habere, sed, ut barbarus mos est, insulse eos perfruere.

[105] По данните на Menander (Historici graeci minores. Ed. Lud. Dindorfius, t. II, Lipsiae, 1871, c. 45_{27}—$_{32}$) ефталитите са живели на изток от Каспийско море, към днешна Бухара.

[106] Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, c. 503, отъждествява утигурите с прабългарите въз основа на обстоятелството, че *ἡ παλαιὰ Βουλγαρία* на Теофан и Никифор съвпадала по място с живелищата на утигурите. Той обаче не се е съобразил с историческите вести за съдбата на утигурите.

[107] Engel, пос. съч., с. 254.

4. Енгел казва: „Unter der Regierung des Justinians wurden die nemlichen Griechischen Provinzen zur nemlichen Zeit nach einigen Byzantinern von Cutriguren, nach andern von Bulgaren verheert, also ist wol ein Volk."[108]

Това твърдение на Енгел не може да се отнесе до „einige Bizantiner", а само до африканския епископ Виктор Тоненски. Той е единственият писател, който приписва едно нападение на кутригурите — това през 558 г. — на прабългарите.[109] У други византийски писатели не се срещат съобщения за нападения на едни и същи византийски области в едно и също време, които да са кутригурски и да са приписани на прабългарите, и обратно.

Наред с Виктор Тоненски за тези събития говорят и други двама съвременници — Агатий и Малала. Те са били несъмнено много по-добре осведомени за кутригурското нападение, отколкото африканският епископ. Агатий е бил свидетел на появата на хан Заверган в околностите на византийската столица — лагерът на кутригурите се намирал на 150 стадия (35—40 км) от Цариград. Затова и неговото описание е тъй подробно, точно и картинно.[110] Малала, който по това време изглежда да е бил в Антиохия и наскоро отишъл в Цариград,[111] е също тъй добре осведомен, щом съобщава и месеца, когато е станало нападението — март, 7 индикт.[112]

Виктор Тоненски е бил през 558 г. заточеник в един манастир край Александрия и е дошъл в Цариград едва през 565 г. Тук той също бил затворен в манастир.[113] Хрониката си, както изглежда, той е написал като затворник,[114] затова и неговата осведоменост е по-малка. Изолиран от света, пък и от византийските монаси, с които имал различия от догматично естество, той едва ли е могъл да разполага с точни данни за своята хроника.

При това положение на нещата ние нямаме причини да дадем вяра на един автор, който е бил далеч и откъснат от разглежданите събития, като Виктор Тоненски, и да отхвърлим показанията на прекия свидетел и участник в тях, Агатий, и на близкия до тях съвременник Малала. А Агатий и Малала съвсем не говорят за нападение на прабългари. Първият от тях нарича нападателите кутригури, докато вторият се задоволява с родовото им име хуни, което и Агатий обикновено употребява. Името българи у Виктор не може да се вземе за достоверно, то е попаднало в хрониката му случайно, във връзка с възпоминанията за по-раншните нападения на прабългарите. То не може да служи за довод при отъждествяването на прабългарите с кутригурите.[115]

---

[108] Engel, пос. съч., с 299.

[109] Victor Tonnennensis, с. 205_{2-4}. У В. Тоненски годината на нападението е 560.

[110] Agathias, с. 366_5 и сл.

[111] Moravcsik, Byzantinoturcica, I, с. 184.

[112] Malalas, с. 490_{6-12}.

[113] Victor Tonnennensis, с. 204_{14-16}, 205_{22-26}. Твърдението на А. Дяконов, Известия Иоанна Эфесского и сирийских хроник, с. 23, че Виктор Тоненски и Малала се намирали през време на кутригурското нападение в Цариград, не отговаря на действителността.

[114] Victor Tonnennensis, с. 179.

[115] Вероятно затова и Златарски не го използува, въпреки че хрониката на Тоненски му е била известна.

5. Обстоятелството, че през VI в. всред народите на аварския племенен съюз в Панония се срещат и прабългари, и кутригури, е дало основание на някои модерни историци да настояват за тяхната тъждественост.[116] Стига се дори дотам, че за кутригури се обявяват и онези прабългари, които бродят през първата половина на VII в. из Западна Европа и търсят места за заселване.[117]

Това отъждествяване не почива на никакви данни от изворите. То е съвсем произволно построение, с което е излишно да се занимавам тук подробно.

6. По думите на Теофан и Никифор в прабългарския племенен съюз на Кубрат влизали и котрагите.[118] В науката е прието, че под това име се крият кутригурите. И понеже котрагите според двамата византийски хронисти били сродни (*ὁμόφυλοι*)[119] на прабългарите-уногундури, това се смята също тъй като доказателство за тъждествеността на прабългарите с кутригурите.

Изглежда обаче, че работите не стоят точно така.

Наистина името на кутригурите се среща в изворите в най-различни вариации, но каквито и изменения да са направени в него, то в края на краищата запазва своята коренна форма и преди всичко характерната си крайна част гур.[120] В името котраги тази характерна крайна част липсва. Това вече е достатъчно основание да се постави под съмнение еднаквостта на двете имена — котраги и кутригури.

Това съмнение се превръща в категорично твърдение, като се вземе пред вид историческата съдба на кутригурите. Те действуват като самостоятелен народ приблизително от 530[121] до 558 г.[122] Наскоро след това те попаднали под аварска власт и били преселени в територията на аварския племенен съюз по Средния Дунав.[123] Оттук през 568 г. била изпратена една кутригурска войска, на брой 10 000 души, да опустоши Далмация.[124] Отдавна преди това (551 г.) друга кутригурска група, на брой около 2000 души, се преселила с позволението на император Юстиниан във Византийска Тракия.[125] Ето защо Агатий има право да заяви, че кутригурите и утигурите изпаднали в голямо нещастие и „макар да е останала една част от тях, те робуват разпръснато, на разни места, на другите народи и дори са приели техните имена“[126]. Думите на Агатий са казани по повод на събитията от 558 г., но те отразяват положението на кутригурите от по-късно време, когато византийският историк е писал

---

[116] Moravcsik, Zur Geschichte der Onoguren, с. 78—79.

[117] Пак там, с. 79, 80.

[118] Theophanes, с. 357_{12-13}; Nicephorus, с. 38_{5-8}.

[119] Theophanes, с. 357_{11}; Nicephorus, с. 38_{7}.

[120] Вж. у Moravcsik, Byzantinoturcica, II, с. 152.

[121] През 551 г. във Византия се преселили две хиляди кутригури заедно с жените си и децата си. Между техните вождове бил и *Σιννίων*, който участвувал някога с Велизарий във войната против Гелимер и вандалите (530 г.). Това сведение на Прокопий (Procopius, II, с. 585_{20}—586_{4}) за Синион е и първото сведение за връзките между кутригурите и Византия, които в такъв случай са наченали към 530 г.

[122] До тази година изворите съобщават за нападения на кутригурите във византийска територия.

[123] Menander, с. $63_{1-4, 20-23}$.

[124] Пак там, с. 62_{17-20}.

[125] Procopius, II, с. 585_{20}—586_{4}.

[126] Agathias, с. 392_{8-17}.

своето съчинение (между 558 и 582 г.). Явно е, че те се отнасят до подчиняването на кутригурите под аварска власт и преселването им в Аварска Панония.

Между другото Агатий казва, че окончателното загиване и унищожение на кутригурите и утигурите станало по-късно.[127] За съжаление неговата история завършва с 558 г. и по този начин обещанието му, че ще разкаже за това, когато му дойде времето, е останало неизпълнено. Важното е все пак, че той свидетелствува категорично за окончателното унищожение и загиване на кутригурите. И понеже същото свидетелство намираме и у Менандър,[128] едва ли трябва да се съмняваме в неговата достоверност.

И така през втората половина на VI в. кутригурите изчезнали напълно от историческата сцена. В такъв случай предположението и твърдението на някои модерни историци, че котрагите от Кубратовия племенен съюз и кутригурите са един и същ народ,[129] трябва да се отхвърли като противоречещо на историческата действителност.

От всичко това логически следва, че и отъждествяването на прабългарите с кутригурите по пътя на идентификацията на последните с котрагите също тъй противоречи на историческата истина. То не може в никакъв случай да се приеме.

7. Прочее и кутригуро-утигурската хипотеза за произхода и народностната принадлежност на прабългарите, разгледана критично и с оглед на наличния изворен материал, се оказва напълно несъстоятелна. При това положение на нещата включването на историята на кутригурите и утигурите в историята на прабългарите, както това прави Златарски, не може да има никакво оправдание.

IV

1. Главният довод на създателите и привържениците на огуро-хунската хипотеза за произхода и народностната принадлежност на прабългарите е тълкуването на името българи в смисъл на „смесица", „смесен народ"[130]. Понеже това име изпъква в изворите непосредствено след завръщането на западните хуни в областта около северните брегове на Черно море (454 г.) и непосредствено след появата на огурските племена (463 г.) в съседство на тези хуни, именно в страната между Черно и Каспийско море, смята се, че възникването му трябва да се дължи на смесването на тия две народностни категории.[131]

Преди всичко не може да се приеме, че това тълкуване и тази етимология на името българи са окончателни и най-правилни. Те не се приемат от всички езиковеди. Така Дечев предлага друга етимология и друго тълкуване на българското народностно име, отнасяйки го към езика на източните германци (готи и гепиди),[132] а Н. Я. Мар въз основа на палео-

---

[127] Agathias, c. 392_{3-17}.

[128] Menander, c. 64_{2-10}.

[129] Златарски, пос. съч., с. 89; Moravcsik, Zur Geschichte der Onoguren, c. 75.

[130] Tomaschek, пос. съч., кол. 1040; J. Németh, La provenance du nom bulgar (Symbolae grammaticae in honorem Joannis Rozwadowski, т. II, Cracoviae, 1927, c. 218—222); Mladenov, пос. съч., с. 17.

[131] Moravcsik, Zur Geschichte der Onoguren, c. 70.

[132] Дечев, пос. съч., с. 3—7.

да бъде отхвърлена заедно с другите две господствуващи в българската историческа наука хипотези.

Необходимо е все пак да се признае, че огуро-хунската хипотеза за произхода на прабългарите има едно съществено предимство пред останалите хипотези: докато те схващат прабългарите като исконна народностна категория, като расова даденост, тя признава техния смесен характер, какъвто е изобщо характерът на всяка народност, на всяка нация. По този начин тя се доближава до научното схващане за произхода на прабългарите, без обаче да е в състояние да му даде едно окончателно и правилно разрешение.

V

1. Какъв е прочее народностният произход на прабългарите?

От данните, с които разполага засега историческата наука, се вижда, че от VII в. насам прабългарите се явяват като народ, принадлежащ към групата на тюркските народи. Тази пределна дата изхожда от сведенията на изворите, които едва от VII в. започват да предлагат необходимия за определяне на народностната принадлежност на прабългарите материал.[145] За времето преди VII в. в изворите не се срещат почти никакви — било преки или косвени — указания за това, като се изключи отъждествяването на прабългарите с хуните у някои писатели от VI в., за което вече тук се говори доста подробно.

Доказателствата, които подкрепят заключението за тюркския характер на прабългарите от VII в. насам, са предимно от езиково, етнографско и обществено-икономическо естество.

Първо място между тях заема тюркският характер на прабългарския език, зарегистриран откъслечно у средновековните писатели и в няколко десетки паметници с документален характер — „Именник на българските князе", надписи[146] и бележки[147]. Както вече е установено от множество учени езиковеди, съмнение в тюркската принадлежност на прабългарския език не може да има.[148] А езикът си остава в края на краищата най-важният белег за народностната принадлежност.

Обаче неоспоримото обстоятелство, че от VII в. насам прабългарите изпъкват като народ от тюркската народностна група, съвсем не решава въпроса за техния произход. То означава само това, че процесът на прабългарския етногенезис е вече завършен или се намира в своя последен стадий, без да ни казва нещо за онези стадии, които предхождат завършека му. А че са съществували по-ранишни стадии в прабългарския етногенезис, това е също така неоспорим от научно гледище факт.

---

[145] В случая става дума предимно за възникналия през втората половина или по-точно в края на VII в. „Именник на българските князе", в който за пръв път се срещат прабългарски думи.

[146] Вж. надписите у В. Бешевлиев, Първобългарски надписи (ГСУ ифф, т. XXXI, 1934, с. 162+XXV табл. + 1 карта); също В. Бешевлиев, Първобългарски надписи. Поправки и добавки (ГСУ ифф, т. XXXII, 1936, с. 48+XXX табл.). Вж още И в. Венедиков, Новооткритият в Преслав първобългарски надпис (ИБАИ, т. XV, 1946, с. 146—159).

[147] Вж. напр. приписката към превода на книгата „Атанасий" (слова на св. Атанасий Александрийски) у А. Горский и К. Новоструев, Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки, т. II, Москва, 1859, с. 32—33. Вж. още у А. Теодоров-Балан, Кирил и Методи, II, София, 1934, с. 141.

[148] Срв. Младенов, пос. съч., с. 49—73. Вж. още В. И. Пичета, пос съч., с. 698.

2... За съвременната наука прочее няма и не може да има народ или народност, които да са се явили на историческата сцена изведнаж, с готови, определени признаци — физически, езикови, психически и пр. — и в една определена прародина, както това твърди расовата и близките до нея ненаучни идеалистически теории. Напротив, всеки народ „е продукт на историята, сложно явление, резултат на продължително и разнообразно общение на различни етнически единици“[149].

Излизайки от тази най-правилна методологическа установка, ще направя опит за едно по-определено и по-точно разрешение на въпроса за произхода на прабългарите, като използувам наличните материали и извори. Трябва обаче предварително да изтъкна, че по редица субективни и обективни причини, по липса на достатъчно литература и, което е твърде важно, по липса на традиция за етногенетични изследвания в българската историческа и етнографска книжнина моят опит като начало в една нова за българската наука област едва ли ще бъде задоволителен във всяко едно отношение. Както обаче се каза, при настоящото положение на нещата един нов опит в тази посока е необходим.

3. Въз основа на палеолингвистически изследвания Мар доказа, че името „българи“ се явява като разновидност на името „сармати“.[150] По този начин той посочи изходната точка при разрешаване на въпроса за произхода на прабългарите: началото на прабългарския народ трябва да се търси в сарматската среда, населявала областта на север от Кавказ.

Това установление на Мар, подкрепено с някои доказателства от езиково, историческо и археологическо естество, разрешава окончателно сложния проблем за прабългарския етногенезис.

Каза се вече, че всички езиковеди признават напълно тюркския характер на прабългарския език, като обаче сочат и някои негови специфични черти, които не се срещат в другите тюркски езици. Ето защо те срещат непреодолими затруднения при опита си да поставят прабългарския език в една от двете класификационни групи на тюркските езици, западната и източната. Те го обявяват за „съединителна брънка между източнотюркски и западнотюркски“ и го поставят в семейството на арио-алтайските езици, признавайки по този начин и някои „индоевропейски“ елементи в него.[151] Един езиковед, немецът Б. фон Арним, достига дори до заключението, че само една малка част от остатъците от езика на дунавските прабългари може със сигурност да се обясни с особеностите на тюркските езици, и сам търси ирански, т. е. сарматски елемент в тях.[152]

Тези недоумения на индоевропеистите са намерили прекрасно разрешение в изследванията на Мар. Той доказва, че прабългарският език,

---

[149] История СССР. Т. I. С древнейших времён до конца XVIII века. Под редакцией Б. Д. Грекова, С. В. Бахрушина, В. И. Лебедева. Изд. второе, Москва, 1947, с. 24.

[150] Н. Я. Марр, Чуваши-яфетиды на Волге (Избранные работы, т. V, с. 323—372). За съжаление тази статия на Мар ми беше недостъпна, въпреки всичките ми старания и усилия да се сдобия с нея. В случая си служа с изложението на Державин, пос. съч., с. 179—181 = бълг. превод, с. 203—206. Срв. още М. И. Артамонов, Саркел и некоторые другие укрепления в северо-западной Хазарии (Советская археология, № 6, 1940, с. 161).

[151] Младенов, пос. съч., с. 70—71.

[152] B. v. Arnim, пос. съч., с. 349—351.

оцелял днес в езика на чувашите, както това е признато от повечето учени, представя от себе си един по-ранен, т. нар. яфетически стадий в развитието на езика на населението на север от Кавказ, който стадий обхваща и сарматската епоха.[153] По този начин специфичната особеност на прабългарския език, която затруднява тъй много езиковедите, не само че намира своето обяснение, но едновременно с това служи като доказателство за старинността на прабългарите и ни насочва пак към сарматската епоха.

Тази особеност на прабългарския език е била забелязана и от компилатора на Сирийската хроника (555 г.), който подчертава, че прабългарите имали по онова време свой особен език.[154] Този език несъмнено се е различавал от езиците на останалите народи, живеещи в „хунските предели", иначе компилаторът нямаше да спре по-специално погледа си върху него.

Съществуването на по-стар езиков, а следователно културен и етнически стадий у населението в земите на север от Кавказ, около Черно и Каспийско море, както и наченките на нов стадий са намерили отражение и в съчиненията на античните писатели, като се почне от Омир, та до първите векове на нашата ера. Омир споменава в „Илиада" за скитския народ *Ἱππημολγῶν γλακτοφάγων*,[155] а Херодот, като говори за скитите, ни предава и някои техни черти, които напомнят подобни черти у тюркските народи. Още повече може да се каже това за съобщенията на Хипократ, съвременник на Херодот, който говори за скитите около Азовско море и за народите, живеещи на изток от него. Все в този смисъл са и съобщенията на по-късните писатели Плиний Стари (I в.), Помпоний Мела (I в.) и Курций Руф (I в.), у когото се среща името Cartchasim, за което се смята, че има тюркски облик.[156]

За по-ранното съществуване на прабългарите в областта на север от Кавказ ни свидетелствуват, както вече се спомена, и два исторически извора, хронографът от 354 г. и арменският писател Мойсей Хоренски (V в.).

Хронографът от 354 г. изрежда между другото и имената на синовете на Сим, първородното чедо на Ной, от които са произлезли народите, обитаващи на изток. В списъка се срещат и имена на народи, които, както се знае от други извори, са обитавали в областта на север от Кавказ. Такива са напр. скитите и лазите. На последно място в списъка е поставено името на прабългарите, които са произлезли от Симовия син Ziezi (Ziezi ex quo Vulgares).[157]

От една страна, е напълно ясно, че отнасянето на произхода на прабългарите към внука на Ной има легендарно-библейски характер, но, от друга страна, поставянето на прабългарското име в списъка на народите, живеещи на изток, не може да е случайно. Прабългарите са били из-

---

[153] Державин, пос. съч., с. 181=бълг. превод, с. 205; Артамонов, пос. съч., с. 161.

[154] Пигулевская, пос. съч., с. 114: „За воротами живут бургары, со (своим) языком, народ языческий и варварский." Вж. още превода на Ahrens — Krüger, пос. съч., с. 253_{13-14}: „Innerhalb der Pforten die Burgare mit eigener Sprache, ein heidnisches und barbarisches Volk."

[155] Homer, Ilias, XIII_5.

[156] Вж. за данните на античните писатели у Moravcsik, Byzantinoturcica, I, с. 28—29.

[157] Mommsen, Über den Chronographen, с. 591 (=MGH, Auct., т. IX_1 с. 103).

вестни на съставителя на хронографа и затова той ги е поставил в края на списъка, като дава сведения и за техния произход.

Някои учени и предимно проф. Гутшмид смятат, че името българи било прибавено от последния обработвач на хронографа, през 539 г., с определена цел.[158] За съжаление работата на Гутшмид ми е недостъпна, за да мога да говоря подробно за неговите аргументи. Ясно е обаче, че един от тези аргументи е липсата на прабългарското име в друг от преписите на хронографа, озаглавен Liber generationibus, в който събитията достигат до 234 г.[159] На този аргумент не може да се отдаде особено значение, тъй като прабългарите, както изглежда, не ще да са били известни на първия съставител на хронографа, докато вторият ги е вече знаел и затова ги е включил в списъка на народите, живеещи на изток.

Появата на името българи през IV в. би могло да предизвика основателно съмнение у привържениците на късния прабългарски произход, ако не съществуваше и друг извор който също тъй говори за прабългари в областта на север от Кавказ или дори в самия Кавказ, и то в епоха, приблизително еднаква с тази на хронографа. Този извор е „Арменската история" на Мойсей Хоренски (V в.).[160] Там именно се говори, че по времето на арменския цар Аршак, от династията на Аршакидите, голяма група прабългари се преселили в Армения вследствие на някакви смутове в областта на Кавказ.[161] По изследванията на К. Патканов това преселение трябва да е станало не по-рано от III в. от н. е.[162] Още по-вероятно изглежда преселението да е станало през IV в., щом у Мойсей то е свързано с името на цар Аршак: царе от династията на Аршакидите с името Аршак имаме двама — Аршак II (351—367 г.) и Аршак III (378—389 г.).[163]

Някои учени, между които и споменатият Гутшмид, отричат изобщо стойността на съчинението на М. Хоренски като исторически извор, обаче последните изследвания на арменските учени утвърждават напълно неговата цена.[164] Още по-малко съмнение може да извиква съобщението на Хоренски за преселение на прабългарите, тъй като то е свързано и с преданието за името на областта, в която се настанили преселниците.

Възникнали независимо едно от друго, съобщенията на хронографа и на М. Хоренски за съществуване на прабългарите през една по-ранна епоха се потвърждават взаимно. Погледнато от становището на историческата критика, тяхната цена не може да бъде по-малка от цената на редица други исторически извори, за които не се изказва никакво съмнение.

Най-сетне за сарматското начало у прабългарите имаме и данни от археологическо естество. В областта на р. Донец, в СССР, са открити

---

158 Куник и Розен, пос. съч., с. 148, бел. 3 под линия.

159 Mommsen, Über den Chronographen, с. 591 (= MGH, Auct., т. IX$_1$, с. 103—105).

160 За М. Хоренски вж. у Манук Абегян, История древнеармянской литературы, т. I, Ереван, 1948, с. 198—241.

161 История Армении Мойсея Хоренского, с. 55—56, 62.

162 К. Патканов, Из нового списка географии, приписываемой Мойсею Хоренскому (ЖМНПр, т. CCXXVI, 1883, с. 25). Срв. и Златарски, пос. съч., с. 107—108, бел. 2 под линия.

163 Jacques de Morgan, Histoire du peuple arménien depuis les temps les plus reculés de ses annales jusqu'à nos jours, Paris—Nancy, 1919, с. 359.

164 Абегян, пос. съч., с. 229—233.

археологически паметници от VII—X в., които по думите на бележития съветски славяновед В. И. Пичета са поразително сходни с паметниците на Дунавска България от това време, „когда тюрки-болгары не успели еще раствориться в славянской среде“[165]. В случая става дума за т. нар. „салтовско-маяцка“ култура.[166] Възникнала по време на господството на хазарите, тя отразява по-стари традиции, които достигат до сарматската епоха. Според едни учени археолози паметниците на салтовско-маяцката култура принадлежат на подчинените под хазарска власт алани,[167] които, както е известно, са останки от някогашните сармати. Според други учени, на първо място М. И. Артамонов,[168] те принадлежат на българо-хазарската общност, чийто произход също се корени в сарматското население през по-ранната епоха.

Което и гледище на археолозите да се приеме, приликата между културата на дунавските прабългари със салтовско-маяцката култура, от една страна, и единодушното признание на сарматския произход на тази последната, от друга страна, също тъй ни насочват към сарматското начало на прабългарите, към утвърждаване установлението на Мар за идентичността на имената „българи“ и „сармати“.

И така въз основа на казаното дотук ще трябва да се приеме, че прабългарите представят от себе си един по-горен, следващ стадий в развитието на сарматското население в областта на север от Кавказ. Те са се явили с новото си име, българи, най-късно през първата половина на IV в., за което свидетелствуват съобщенията на хронографа от 354 г. и на Мойсей Хоренски.

4. Обаче процесът на етногенезиса у прабългарите не се завършва през IV в. Той продължава още няколко века, през което време прабългарите влизат в различни смешения и кръстосвания с различни етнически единици. За това ни свидетелствуват изворите, които понякога наричат прабългарите с името на смесилото се с тях племе.

Историческите извори не ни дават възможност да определим поточно какви етнически елементи са влезли в прабългарската народност след IV в. Несъмнено е обаче, че това са лица или групи, откъснати от народите и племената, преминали или заседнали за по-дълго време в областта на север от Кавказ и Черно море, като се почне от готите и хуните и се стигне до аварите и турките.

По-положителни данни за вливането им в прабългарската народност имаме само за два народа — котрагите и оногурите.

Сведения за участието на котрагите в прабългарския племенен съюз, а вероятно и във формирането на прабългарската народност ни съобщават през IX в. Теофан[169] и Никифор[170]. Според тях котрагите били роднини (*ὁμόφυλοι*) на уногундурите, т. е. на прабългарите.

---

[165] Пичета, пос. съч., с. 698. Срв. Артамонов, пос. съч., с. 155 и сл.

[166] От село Салтово, на Донец, близо до Харков, и „Маяцкое городище“, при вливане на р. Тихая Сосна в Дон.

[167] Ю. В. Готье, Железный век в Восточной Европе, Москва—Ленинград, 1930, с. 86—87; А. В. Арциховский, Введение в археологию. Изд. 3-е, Москва, 1947, с. 129—130. Срв. Артамонов, пос. съч., с. 159—165.

[168] Артамонов, пос. съч., с. 161.

[169] Theophanes, с. 357_{11}.

[170] Nicephorus, с. 38_{7}.

По-нататък, като разказват за разпадането на Кубратовия съюз, Теофан и Никифор съобщават, че вторият син на Кубрат, Котраг, преминал с част от прабългарския народ отвъд Дон и се поселил срещу брат си Баян или Батбаян, който останал в праотеческата си земя.[171]

В името на Котраг имаме в случая несъмнено персонификация на племето котраги. С други думи, разказът на Теофан и Никифор ни съобщава за преселението на котрагите отвъд Дон и установяването им на ново местожителство. Съпоставен със съобщението на двамата хронисти за преселението на Аспарух и неговата дружина отвъд Дунава, в днешна Северна България,[172] този разказ означава, че котрагите не са отишли с Аспарух, т. е. че те в своята основна маса не са влезли в състава на Аспаруховите прабългари.

Що се отнася до вливането на оногурите в прабългарската народност, ние разполагаме с едно извънредно важно свидетелство. Това е епилогът към протоколите на синода, свикан през 680—681 г. от император Константин IV Погонат.[173] Авторът на епилога, дякон Агатон, като говори за нахлуването на хан Тервел през 713 г. във византийска територия, нарича българите оногури-българи (*Οὐννογούρων Βουλγάρων*).[174] Свидетелството на Агатон има особена стойност поради обстоятелството, че авторът му е съвременник и участник в описваните събития.

И така още в началото на VIII в. българите били наричани и с името оногури. Това е едно пряко указание за участието на оногурите в прабългарската народност, в състава на народа, доведен в днешна България от Аспарух.

Оногурите се появяват в областта на север от Кавказ през 463 г. заедно със сарагурите и огурите (или урогите). Те били изтласкани из старите си живелища в Западен Сибир от савирите, които от своя страна били притиснати от аварите. Между трите новодошли народа и цариградското правителство били установени известни връзки, вероятно с посредничеството на гръцките колонии по североизточния бряг на Черно море.[175] За втори път оногурите се явяват в изворите около един век по-късно: за тях споменават Иордан в своята Getica (551 г.)[176] и компилаторът на Сирийската хроника (555 г.).[177] През втората половина на VI в. Агатий говори за едно по-раншно стълкновение на оногурите с колхите, в което първите претърпели поражение; местността, дето станало сражението, била наречена по името на оногурите *Ὀνόγουρις*.[178] През 558 г. оногурите се били с аварите,[179] а две десетилетия по-късно — с турките, под чиято власт и попаднали.[180]

---

[171] Theophanes, c. 357_{21-23}; Nicephorus, c. 38_{17-18}.

[172] Theophanes, c. 357_{27} и сл.; Nicephorus, c. 38_{22} и сл. Подробности вж. у Златарски, пос. съч., с. 123 и сл.

[173] Срв. у Moravcsik, Zur Geschichte der Onoguren, с. 66.

[174] Пак там, с. 67. Срв. тук бел. 143 под линия.

[175] Priscus, c. 586_{7-12}.

[176] Jordanis Getica, c. 63_{14-16}.

[177] Пигулевская, пос. съч., с. 114; Ahrens—Krüger, пос. съч., с. 253_{17}.

[178] Agathias, c. 243_{16-21}.

[179] Menander, c. 5_{19} (срв. в Excerpta de legationibus, c. 443_{8}). Вж. още Theophylacti Simocattae Historiarum libri octo, Bonnae, 1834, c. 284_{10-11}. Срв. още Moravcsik, Zur Geschichte den Onoguren, с. 63.

[180] Menander, c. 87_{31}—88_{4} (срв. в Excerpta de legationibus, c. 206_{16}). Вж. още Moravcsik, Zur Geschichte der Onoguren, с. 63.

По думите на Йордан оногурите (той ги нарича hunuguri) били известни с това, че търгували с кожи.[181] Теофилакт Симоката съобщава, че те имали град, наречен *Βακάθ*, който бил разрушен от земетресение.[182] В един списък на епископите в готската епархия е изброено на пето място и епископството на оногурите. Списъкът произхожда от средата на VIII в., но отразява по-раншно положение на нещата. Той свидетелствува, че между оногурите било разпространено и християнството.[183]

Това е всичкото, което ни съобщават изворите за историческата съдба на оногурите.

Що се отнася до техните местоживелища, по-ранните извори не ни казват нищо. Ако се съди по съобщението на Агатий за битката им с колхите, ще трябва да се приеме, че за известно време през V и началото на VI в. оногурите са се движели в областта на север от Кавказ, между Каспийско и Черно море. След това те са се придвижили на северозапад. Йордан ги поставя през средата на VI в. източно от Днепър[184]; там някъде, край брега на Черно море, определя мястото на patria Onogoria и Равенският географ.[185]

Времето, когато оногурите са се слели с прабългарите, изглежда да е последната четвърт от VI в. или началото на VII в., ако се съди по данните на изворите за тяхната историческа съдба. Това сливане е станало по пътя на политическото обединение на прабългарите и оногурите в един голям племенен съюз, именно в съюза, възглавяван от Кубрат.

5. Три византийски извора наричат прабългарите още и с името уногундури (*Οὐννογουνδούρων Βουλγάρων*).[186] Нещо повече, владетелят на *ἡ παλαιὰ μεγάλη Βουλγαρία*, Кубрат, е не друг, а князът на уногундурите.[187]

Основавайки се на привидната близост на имената уногундури и оногури, някои автори се опитват да ги отъждествят.[188] Те не привеждат сериозни доказателства нито от езиково, нито от историческо естество. Така в най-ново време Моравчик изтъква предположението, че „das onogundur entweder eine bulgarisch-türkische Form oder eine durch fremdsprachliche Vermittlung bedingte Umbildung des onogur darstellt". В края на краищата обаче той заключава: „Diese Frage wartet noch der endgültigen Lösung durch die Turkologen."[189]

Работата е там, че и турколозите не биха могли да разрешат въпроса за тъждествеността на имената уногундури и оногури поради това, че двете имена изобщо не се покриват езиково: първото от тях съдържа частичката нд ур, която второто няма. При това тази частичка не се съдържа само във византийските варианти на името уногундури,

---

181 Jordanis Getica, c. 63_{14-16}.

182 Theophylactus, c. 286_{5-6}.

183 Вж. у Moravcsik, Zur Geschichte der Onoguren, c. 64.

184 Вж. тук на с. 34.

185 Вж. тук бел. 104 под линия. Moravcsik, Zur Geschichte der Onoguren, c. 64, смята, без да се обосновава, че patria Onogoria се е намирала между долното течение на р. Дон и р. Кубан. Това установление, направено най-напред от Joseph Schnetz, Onogoria (Archiv für slavische Philologie, т. XL, 1927, с. 157—160), не отговаря на действителността

186 Theophanes, c. 356_{19}; Nicephorus, c. 26_{17}; Constantini Porphyrogennіti de thematibus et de administrando imperio, Bonnae, 1840, c. 46_{4}.

187 Nicephorus, c. 27_{17}.

188 Вж. подробна библиография за това у Moravcsik, Byzantinoturcica, II, c. 189.

189 Moravcsik, Zur Geschichte der Onoguren, c. 73.

които могат да произхождат от един и същ източник, но и в арменските[190], хазарския[191] и арабските[192]. Количествената разлика между двете имена не може да се обясни с никаква особеност на тюркските езици, към които принадлежи и прабългарският език. Явно е, че тук се касае за две различни имена.

От друга страна, това отъждествяване на имената уногундури и оногури среща противоречие и от историческа гледна точка. Така, докато прабългарите излизат на историческата сцена през IV в., оногурите се появяват цяло столетие по-късно. Наред с това прабългари и оногури се срещат в едни и същи извори като две различни, а не тъждествени народностни категории.[193] В никой извор няма смесване на прабългари с оногури, пък дори то да бъде и погрешно. Най-сетне никъде изворите не смесват и историческите съдбини на двата народа, които следват свой собствен път.

Ясно е прочее, че не може да става дума не само за отъждествяване, но и за смесване на имената уногундури и оногури. Едното е старинно вторично име на прабългарите, а другото — име на един тюркски народ, слял съдбата си с прабългарите едва в края на VI или началото на VII в.

6. И така прабългарите, както и всички други народи не са расова, биологична, а историческа категория. Прабългарската народност е резултат на вековно развитие. Нейните начални намираме още в сарматската епоха. Към тия начални се прилепват и смесват множество други етнически елементи, между които най-многобройни, изглежда, са оногурите. Така се достига до пълното оформяване на прабългарската народност и до окончателното определяне на нейния тюркски характер.

---

[190] Вх'ндур Вулгар у М. Хоренски, пос. съч., с. 56; Огхондор Булгар (Woghkhondor) според Патканов, пос. съч., с. 24, 29, и Olchontor Bikar според Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, с. 57 — в географията, приписвана на М. Хоренски. Срв. още Златарски, пос. съч., с. 106—108.

[191] В-н-н-т-р в писмото на хазарския хаган Йосиф до испанския сановник Хаздай Ибн-Шафрута от средата на X в. П. К. Коковцев, Еврейско-хазарская переписка в X в., Ленинград, 1932, с. 92. Срв. Златарски, пос. съч., с. 109—110.

[192] Венендери в Худуд ал-алем и нендери у арабския писател Гардизи (XI в.). В. Бартольд, Худуд ал-алем, Ленинград, 1930, с. 32; В. Бартольд, Отчет о поездке в среднюю Азию в 1893—1894 (Зап. Имп. Акад. наук, сер. VIII, т. I, 4, СПб. 1897, с. 122).

[193] Jordanis Cetica, с. 63_{5-16}; Сирийската хроника у Пигулевская, пос. съч., с. 114, Ahrens—Krüger, с. 253_{17-21}.

ВЪПРОСИ ИЗ ИСТОРИЯТА НА ПРАБЪЛГАРИТЕ*

ИСТОРИЧЕСКИ ВЕСТИ ЗА ПРАБЪЛГАРИТЕ ДО КРАЯ НА VI В.

1. Най-ранното историческо известие за прабългарите произхожда от IV в. от н. е. То се намира в един хронограф от 354 г.,[1] в списъка на народите, които обитавали на изток и произлизали според съставителя на хронографа от синовете на Сим, първородното чедо на библейския отец Ной.[2] Прабългарите, се казва в съобщението на хронографа, били потомци на Симовия син Ziezi (Ziezi ex quo Vulgares)[3].

Свързването на прабългарския произход с Ной и неговия син Сим има несъмнено легендарно-библейски характер. Наличието обаче на името на прабългарите между имената на народите, живеещи на изток, не е случайно. Съставителят на хронографа от 354 г. познава не само народите в Западна Азия, но също и някои от тези, които били разположени на север от Кавказ, като напр. скитите и лазите.[4] Нему са били известни и прабългарите, затова именно той ги включва в своя списък.

Някои учени смятат, че прабългарското име било прибавено от последния обработвач на хронографа, през 539 г., когато вече прабългарите били добре известни в Източната Римска империя.[5] Главното основание за това гледище, изглежда, е обстоятелството, че в една от преработките на хронографа, озаглавена Liber generationibus, в която събитията

---

* Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, т. XLIV, кн. 2, 1948, с. 1—36.

[1] Th. Mommsen, Über den Chronographen vom J. 354 (Abhandlungen der phil.-historischen Classe der königl. sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, т. I, Leipzig, 1850, с. 559—668; също и в MGH, Auct., т. IX, 1, с. 13—148.

[2] Mommsen, Über den Chronographen, с. 591 (= MGH, IX, 1, с. 103): Nomina filiorum Sem primogeniti Noe. Tribus XXV. Hi habitaverunt contra orientem.

[3] Mommsen, Über den Chronographen, с. 591 (=MGH, IX, 1, с. 105).

[4] Пак там, с. 591 (= MGH, IX, 1, с. 103—105): Luch ex quo Lazici; Asal ex quo Hiscite.

[5] А. Куник и В. Розен, Известия Ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах, ч. I, СПб, 1878, с. 148 (бел. 3 под линия): „Недавно только я узнал, что проф. Гутшмид эту заметку о Болгарах считает за приписку, которую лице, в последный раз обработывавшее Хронограф 354 года, прибавило в 539 году с определенною целью. По догадке Гутшмида, Ziezi извращено из библейскаго Jezel." За съжаление работата на Гутшмид не ми бе достъпна.

Mommsen, Über den Chronographen, с. 591, в забележка под линия казва: „Wenn hier wirklich die Bulgaren gemeint sind, so dürfe dies die älteste Erwähnung derselben sein. Sie kommen nach Tillemont hist. desemp. VI p. 516 zuerst ums J. 485 als Gegner Theoderichs vor." По-късно в MGH, IX$_1$, с. 105, Mommsen поставя израза Ziezi ex quo Vulgares в скоби, подчертавайки по този начин, че го смята за по-сетнешна интерполация.

достигат до 234 г.,[6] името на прабългарите не фигурира. Това обстоятелство обаче означава само туй, че на съставителя на първия вариант от 234 г. прабългарите са били неизвестни, докато съставителят на втората версия, от 354 г., е знаел вече за тях и се е сметнал задължен да ги постави в списъка на народите, живеещи на изток.

Това заключение се подкрепя и от факта, че съобщението на хронографа не е единствено и изолирано. Ние разполагаме и с друго известие за прабългарите от приблизително същата епоха: разказа на арменския историк Мойсей Хоренски, живял през втората половина на V в.,[7] за преселението на част от прабългарския народ, който обитавал в Кавказката верига, на юг в Армения. За това събитие Хоренски говори на две места в своята „Арменска история". В първото му съобщение се казва, че арменският цар Вах'аршак, „отпустив людей западных стран, он сам спускается по луговыя земли близ пределов Шарàя, называемыя древними Верхним и Безлесным Басéном; [земли], которыя впоследствии были заселены переселенцами Вх'ндур Булгáр'а Вунд'а, по имени котораго названы Ванànд'ом. Селения [этих переселенцев] до сих пор называются именами братьев и потомков его [Вунд'а]."[8] Във второто съобщение се говори за арменския цар Аршак, син на Вах'аршак, и между другото се казва: „Во дни его возникли большие смуты в цепи великой Кавказской горы в земле Булгаров, из которых многие, отделившись, пришли в нашу землю и на долгое время поселились на юге от Кох'а, в плодоносных и хлебородных местах."[9]

Това известие за преселението на прабългари в Армения Хоренски е взел — по неговото собствено признание — из сирийския историк Мар Абас-Катина.[10]

По хронологичните данни на Хоренски преселението на прабългарите в Армения трябва да е станало през II в. пр. н. е. Руският арменист К. Патканов, анализирайки вътрешния смисъл на известията на Хоренски за Мар Абас-Катина, доказа, че последният не е могъл да живее по-рано от III в. от н. е.[11] В такъв случай трябва да се премести хронологически по-насам и самото преселение на прабългарите в Армения.[12] Към едно такова хронологическо отместване на събитията ни принуждава и обстоятелството, че арменски цар от династията на Аршакидите с името Аршак имаме едва през IV в. от н. е., именно Аршак II (351—367 г.) и Аршак III (378—389 г.).[13] Тъй като според Хоренски преселе-

---

[6] Mommsen, Über den Chronographen, с. 591 (= MGH, IX_1, с. 103—105).

[7] За Мойсей Хоренски вж. М. Абегян, История древнеармянской литературы, т. I, Ереван, 1948, с. 197—214. Там са дадени множество библиографски указания. Вж. още статията на Я. А. Манданян, Когда и кем была составлена „Армянская география", приписываемая Мойсею Хоренскому (ВВр, т. I, XXVI, Москва, 1947, с. 127—143).

[8] История Армении Мойсея Хоренского. Новый перевод Н. О. Эмина, Москва, 1893, с. 55—56.

[9] Пак там, с. 62.

[10] За Мар Абас-Катина вж. у Абегян, пос. съч., с. 216—219. Вж. още библиографските посочвания на Куник и Розен, пос. съч., с. 148, бел. 1 под линия.

[11] К. Патканов, Из нового списка географии, приписываемой Мойсею Хоренскому (ЖМНПр, ч. CCXXVI, 1883, с. 25).

[12] Пак там, с. 25. Срв. още и В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, т. I, ч. I, София, 1918, с. 107—108, бел. 2 под линия.

[13] Jacques de Morgan, Histoire du peuple arménien depuis les temps les plus reculés de ses annales jusqu'à nos jours, Paris—Nancy, 1919, с. 359.

нието е станало във времето на цар Аршак от династията на Аршакидите, ще трябва да се приеме, че то се е случило именно през IV в. от н. е. Смутовете в Кавказката планина в такъв случай ще трябва да се свържат с раздвижването на хуните по онова време.

Някои изследвачи отричат изобщо достоверността на „Арменската история" на Хоренски. Последните изучвания на съветските арменисти отхвърлиха решително това гледище, като изтъкнаха нейното огромно значение и цена като исторически паметник.[14]

Още по-малко съмнение може да има в достоверността на съобщението на арменския историк за преселението на прабългари в Армения. Хоренски изрично твърди, че потомци на преселените прабългари живеели и в негово време, т. е. през втората половина на V в., когато била завършена историята му (към 480 г.).[15] Той установява следователно един факт, който е съществувал през V в., именно наличие на прабългари в Армения. Може в краен случай да се подложат на съмнение подробностите на разказа на Хоренски за преселението, но самото преселение не може в никакъв случай да се отрече, както не може да се отрече и това, че то е станало доста отдавна, преди Хоренски да се е родил и живял.

И тъй съобщенията на хронографа от 354 г. и на Мойсей Хоренски се потвърждават взаимно. От гледище на историческата критика те са следователно толкова ценни и достоверни, колкото и другите съобщения на изворите за прабългарите.

2. Някои изследвачи[16] отъждествяват първите двама владетели от „Именника на българските князе", Авитохол и Ирник,[17] с хунския вожд Атила и син му Ернах (Ἑρνάχ у Приск[18], Hernac у Йордан[19]). Това отъждествяване се основава не само на звуковата близост на имената, особено що се отнася до Ернах и Ирник,[20] но се подкрепя и от историческите обстоятелства, свързани с този Атилов син.[21]

Както е известно, хунският племенен съюз се разпаднал почти веднага след смъртта на Атила. Подчинените дотогава на хуните народи се вдигнали и разгромили в битката при р. Недао (днешната March) напълно

---

[14] Абегян, пос. съч., с. 229—233.

[15] Пак там, с. 214.

[16] J. Marquart, Die Chronologie der alttürkischen Inschriften, Leipzig, 1898, с. 75—77; J. B. Bury, The Chronological Cycle of the Bulgarians (BZ, т. XX, 1910, с. 135—136); J. Marquart, Die altbulgarischen Ausdrücke in der Inschrift von Čatalar und der altbulgarischen Fürstenliste (ИРАИК, т. XV, София, 1911, с. 6, 22—23); J. J. Mikkola, Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren (Journal de la société finno-ougrienne, т. XXX, 1914, отд. отп., с. 23—24); Z. Gombocz, Die bulgarische Frage und die ungarische Hunnesage (Ungarische Jahrbücher, т. I, Berlin und Leipzig, 1921, с. 202—203); G. Fehér, Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V—XI. Jahrhunderten, Budapest, 1921, с. 38—39; Д. Дечев, Източно-германският произход на българското народностно име (ГСУ ифф, т. XXII, София, 1926, с. 11—13); J. Moravcsik, Zur Geschichte der Onoguren (Ungarische Jahrbücher, т. X, 1930, с. 70); B. Hóman, Geschichte des ungarischen Mittelalters, т. I, Berlin, 1940, с. 32—33; вж. още Куник и Розен, пос. съч., с. 131—132; срв. Златарски, пос. съч., с. 41—42.

[17] Вж. факсимилето от „Именника" у Златарски, пос. съч., с. 379—382.

[18] Priscus (Excerpta de legationibus. Ed. Carolus de Boor, Berolini, 1903, с. 588_8).

[19] Jordanis Cetica (MGH, Auct., т. V, 1, с. 127_1).

[20] Вж. по-подробно и точно у Дечев, пос. съч., с. 12.

[21] Събитията са изложени по-подробно и точно у Дечев, пос. съч., с. 7—11. Вж. още Златарски, пос. съч., с. 39—41; Klessling, Hunni (PWRE, т. VIII_2, кол. 2062—2063).

хунската сила (454 г.). Най-големият син на Атила, Елак, загинал. Другите Атилови синове, Денгизих и Ернах, се оттеглили с по-голямата част от хуните на изток; iuxta litus Pontici maris, ubi prius Gothos sedisse descripsimus, казва Йордан.[22] Някои от хуните прибягнали в територията на Източната Римска империя начело с Атиловите роднини Емнецур и Улциндур и се заселили в днешна Северна България, на запад от р. Вит.[23] Ернах заел крайния предел на Малка Скития, т. е. земите на североизток от Дунава, към реките Днестър и Днепър.[24]

Наскоро след разгрома при р. Недао Денгизих и Ернах се опитали да възстановят властта си над готите в Панония, но били принудени отново да се завърнат на североизток от Дунава.[25] След това Денгизих направил още един опит за подчинение на готите, но и този път претърпял поражение.[26] През 466 г. Денгизих и Ернах се опитали да установят приятелски връзки с Източната Римска империя, ала и това тяхно предприятие завършило безуспешно.[27] Когато Денгизих решил да воюва с империята, Ернах отказал да участвува в похода му, понеже бил зает с някаква „домашна" война.[28] Подновените преговори на Денгизих с цариградския император не изглежда да са завършили с мир.[29] Войната наистина избухнала. През 469 г. византийският пълководец Анагаст донесъл в Цариград главата на Денгизих.[30]

От вестите на изворите за Денгизих и Ернах е несъмнено ясно преди всичко това, че те са стоели начело на един, а след това на два нови хунски племенни съюза. Възможно е след смъртта на Денгизих Ернах да е обединил всички завърнали се от запад хуни в един съюз, който обаче се е разпаднал наскоро, тъй като не е оставил никакви следи в изворите. Изобщо изворите не съобщават по-нататък нищо за Ернах.

Несъмнено е, че при завръщането си на изток хуните на Денгизих и Ернах са подчинили онези народи и племена, които са заемали областта на север от Черно море. Войната, която води Ернах през 468 г., е пряко и достатъчно свидетелство за това.

Между подчинените на Ернах народи са се намирали, както изглежда, и прабългарите. Само ако се приеме това предположение, може да се обясни присъствието на Ернах = Ирник и на Атила = Авитохол в прабългарското историческо предание, записано в „Именника" през втората половина на VII в.[31]

---

[22] Jordanis Getica, c. 126_1.

[23] Пак там, с. 125_5—127_5.

[24] Срв. Marquart, Die Chronologie der alttürkischen Inschriften, с. 75—76; Дечев, пос. съч., с. 8; Златарски, пос. съч., с. 40.

[25] Jordanis Getica, c. 127_{12-20}.

[26] Пак там, с. 128_{18-22}.

[27] Priscus, c. 587_{29}—588_7.

[28] Пак там, с. 588_{6-9}.

[29] Пак там, с. 588_{19-36}.

[30] Chronicon Paschale, ed. Bonn., с. 598_{3-8}; Marcellini comitis Chronicon (MGH, Auct., т. XI_1, с. 90), a. 469.

[31] За това, че „Именникът" е писан през втората половина на VII в., и то по поръка на Исперих, сочи изразът в него: снн .є. кънадзь [Авитохол, Ирник, Гостун, Курт и Безмер] дръжаше княженіе wв онв странѹ Дунаꙗ .ф. н .єі. wстрижеными главами. н потомъ прнде на странѹ Дунаꙗ Исперих князъ тождє н доселѣ. Срв. Г. Фехер,

У прабългарите през VII в. са живели вероятно някакви спомени за някогашното им подчинение под хунска власт, както и за хунските владетели Атила и Ернах, добили у тях формите Авитохол и Ирник.[32] Исперих, по чиято заповед или поръка е бил приготвен, що се отнася до неговата първа половина, „Именникът", е използувал тези спомени, за да изтъкне и старинния произход на своята власт над прабългарския народ, и родовата си връзка с някогашните владетели на прабългарите, прочутите хунски господари Атила и Ернах. В случая няма никакво значение, че в действителност Атила не е от рода Дуло, от който произхожда Исперих: известна е склонността на някогашните владетели да се изкарват потомци не само на някои стари родове, но и на богове и богини.[33] Също така няма защо да се търси някакво отражение на действителността в цифрите, които „Именникът" дава за живота на Авитохол — 300 години и на Ирник — 150 години.[34] На съставителя на „Именника" са били известни по-точно само хронологичните данни за Гостун, Курт и Безмер, преките предшественици на Исперих. За Авитохол и Ирник той е разполагал само със смътните предания за тяхната древност. Като се прибави към това изричното желание на Исперих да подчертае старинния произход на своята власт, става ясно защо съставителят е поставил такива големи цифри за живота на предполагаемите първи прабългарски владетели.[35]

Изложените дотук исторически вести за завръщането на хуните на изток и за възможното подчинение на прабългарите под властта на Ернах, вести, които се подкрепят и от наличието на Ернах и Атила в прабългарското историческо предание, не са единствените податки за съществуване на политически връзки между хуните и прабългарите. Има данни в изворите, които сочат; че прабългарите са влизали в хунския племенен съюз и преди Ернах, още по времето на Атила и дори по-рано, когато хуните преминали в Европа. Това е съобщението на лангобардския историк Павел Дякон за две битки на прабългарите с лангобардите. Именно прабългарите нападнали ненадейно лангобардите, убили техния вожд Агелмунд и отвели в плен единствената му дъщеря. Наследникът на Агелмунд, Ламисион, искал да отмъсти за убития вожд и потеглил

Именникът на първите български ханове. Летоброенето на прабългарите (Годишник на Народния музей за 1922—1925 год., София, 1926, с 278—279). Фехер, с. 278—284, прави опит да докаже, че първата редакция на „Именника" е възникнала по времето на Тервеловия приемник, в първата половина на VIII в. Не може обаче да се каже, че усилията му в това отношение са успешни.

[32] Примери за това, как в народното предание имената на историческите личности понякога добиват съвсем неузнаваем характер, могат да се вземат от всяко народно творчество. Вж. подробно за историческите лица в българското народно творчество и за промените в техните имена у А. Димитрова и М. Янакиев, Предания за исторически лица в българските народни умотворения (Известия на семинара по славянска филология, кн. VIII—IX, София, 1948, с. 401—606).

[33] Златарски, пос. съч., с. 41—42, се опитва да отхвърли тъждествеността на Атила и Ернах с Авитохол и Ирник със съображението, че Атиловият род не е Дуло. В случая съображенията на Златарски не се съобразяват с изтъкнатия обичай.

[34] Златарски, пос. съч., с. 23, 38, се опитва да тълкува тези цифри като означаващи някакви периоди в прабългарската история. Това тълкуване е във всяко едно отношение пресилено.

[35] Дечев, пос. съч., с. 13, смята, без обаче да го докаже, че тези големи цифри „почиват на погрешно разчитане на гръцкия оригинал на „Именника" от страна на славянския преводач".

на бой срещу прабългарите, но още след първото сблъскване лангобардите обърнали гръб на неприятеля и се завърнали в своя стан.[36]

Да се определи хронологията на тези две сблъсквания между лангобардите и прабългарите е твърде мъчно.[37] По данните на Павел Дякон Агелмунд бил първи, а известният лангобардски крал Албоин — десети под ред владетел на лангобардите.[38] Доколкото може да се установи, Албоин се е възцарил към 560—565 г.[39] В такъв случай датировката на сблъсканията между прабългари и лангобарди, предложена от Шмид,[40] именно началото на V в., изглежда напълно вероятна. Тя отговаря и на данните, които имаме за появата на лангобардите на историческата сцена и за тяхната ранна история.[41]

Що се отнася до мястото на битките, те са могли по думите на Шмид да станат само в северозападния край на Карпатите, докъдето по онова време са достигали лангобардите.[42]

И тъй въз основа на данните на Йордан за Ернах, на „Именника" за Авитохол и Ирник и на Павел Дякон за сблъсканията на прабългарите с лангобардите можем да приемем, че прабългарите са влизали в хунския племенен съюз. Кога те са били присъединени към него, не може да се определи по-точно. Това може да е станало към IV в., когато хуните, които през II и III в. се били настанили в земите на север от Кавказ, докъм р. Дон,[43] образували свой племенен съюз и напирали вече на запад. Възможно е сведенията на Мойсей Хоренски за смутове в Кавказката верига и за прабългарско преселение в Армения да се отнасят именно до подчинението на прабългарите под хунска власт. Още повече, че смутовете и преселението са станали, както вече са каза, именно през IV в.[44]

3. През 480 г. Източната Римска империя била сериозно заплашена от остготите, които се намирали на нейна територия: на югозапад, в Епир, действувал със своите готи Теодорих, син на Теодемир, а на изток, в Тракия, и дори до стените на Цариград, върлувал Теодорих, син на Триарий.[45] Това положение на нещата принудило император Зенон да повика на помощ прабългарите.[46] По изричното твърдение на изворите прабългарите влезли във връзка с Византия за пръв път именно по това време.[47]

---

[36] Paulі Historia Langobardorum (SRG, Hannoverae, 1878), с. 63.

[37] Срв. Куник и Розен, пос. съч., с. 148—149.

[38] Paulі Historia Langobardorum, с. 79.

[39] L. Schmidt, Die Ostgermanen. 2 Auflage, München, 1934, с. 583.

[40] Пак там, с. 575.

[41] Пак там, с. 565 и сл.

[42] Пак там, с. 575.

[43] За хуните вж. Kiessling, пос. съч., кол. 2583 и сл.; G. Moravcsik, Byzantinoturcica. I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker, Budapest, 1942, с. 36—39; там е дадена и подробна библиография за историята на хуните.

[44] Вж. тук по-горе, на с. 52.

[45] За остготите и Източната Римска империя през втората половина на V в. вж. у Ю. Кулаковский, История Византии, т. I, Киев, 1910, с. 388—418; Ф. И. Успенский, История Византийской империи, т. I, СПб, б. г., с. 335—344; Schmidt, пос. съч., с. 278—301.

[46] Joannes Antiocheus (Excerpta de insidiis. Ed. Carolus de Boor, Berolini, 1905), с. 135_{13-18}.

[47] Пак там, с. 135_{15}: *τότε πρῶτον . . .*; Theophanis Chronographia. Rec. Carolus de Boor, Lipsiae, 1883, с. 143_{27}: *πρὶν γνωσθῆναι αὐτοὺς* [*Βουλγάρους*].

При какви условия прабългарите са дошли да помогнат на императора, в изворите не се съобщава. Сигурно е, че те, както бил тогава обичаят, са били наемници на Византия, които воювали на нейна страна срещу заплащане.[48]

В сражението между готите на Теодорих, син на Триарий, и прабългарите, станало някъде в Тракия, последните били победени. Това дало възможност на Теодорих да достигне до Цариград.[49]

Повечето от изследвачите поставят датата на повикването на прабългарите от Зенон в 482 г.[50] В действителност Зенон се е обърнал към прабългарите и те са дошли да му помогнат против остготите през 480 г. Повикването на прабългарите е могло да стане само след бунта на Маркиан, в края на 479 г.[51], и след като Теодорих, син на Триарий, развалил отношенията си с император Зенон.[52] От друга страна, същият този Теодорих е умрял през 481 г.[53] При това положение на нещата несъмнено е, че идването на прабългарите в помощ на Зенон и сражението им с готите на Теодорих, сина на Триарий, е могло да стане само през 480 г.

Наскоро след това прабългарите се сблъскали и с остготите на Теодорих, сина на Теодемир. За това сблъскване ни съобщава накратко Енодий. Неговите данни са изобщо съвсем оскъдни — той се задоволява да изтъкне в панегиричен тон само това, че Теодорих победил и наранил един прабългарски вожд, който щял да бъде добър свидетел пред своя народ за храбростта на Теодорих и на готите.[54] Къде и кога е станала битката, Енодий не съобщава.

Това сражение между прабългарите, които несъмнено са действували като съюзници на Източната Римска империя, и остготите на Теодорих, бъдещия остготски крал, е станало, както личи от реда на събитията в Енодиевия панегирик, преди заминаването на остготите за Италия,[55] т. е. преди 488 г.[56] По-точната дата на битката може да се определи, като се вземат пред вид отношенията между император Зенон и Теодорих, от една страна, и движението на Теодориховите остготи из Балканския полуостров, от друга.

---

[48] Joannes Antiocheus, c. 135_{16}: *εἰς συμμαχίαν* . . .

[49] Пак там, с. 135_{17-20}.

[50] Така е у някои от старите, така е и у почти всички нови изследвачи: Златарски, пос. съч., с. 43; Дечев, пос. съч., с. 13; Moravcsik, Zur Geschichte der Onoguren, с. 69; Moravcsik, Byzantinoturcica, I, с. 50; вж. още П. Мутафчиев, История на българския народ, София, 1943, с. 77.

[51] Joannes Antiocheus, с. 134_9: *συνέσιη δὲ καὶ πόλεμος ἐμψύλιος πρὸς τῷ τέλει τῆς Ζήνωνος ὑπατείας ὑπὸ Μαρκιανοῦ καὶ Προκοπίου* . . .; вж. за бунта Кулаковский, пос. съч., I, с. 402—404; Schmidt, пос. съч., с. 286.

[52] Срв. Joannes Antiocheus, с. 134_5—135_{20}. Срв. още Schmidt, пос. съч., с. 286.

[53] Точната дата вж. у Marcellinus comes, с. 92_{16-18} (а. 481). Срв. още Theophanes, с. 126_{13-19} (а. 5970).

[54] Magni Felicis Ennodi Opera (MGH, Auct., т. VII), с. 205_{27-30}; Дечев, пос. съч., с. 14, смята противно на текста у Енодий, че българският вожд бил убит в сражението. Все не в съгласие с текста Дечев нарича този вожд Libertem.

[55] Срв. K. Zeuss, Die Deutschen und die Nachbarstämme, München, 1837, с. 710; Златарски, пос. съч., с. 43; Marquart, Die Chronologie der alttürkischen Inschriften, с. 77, основавайки се на Lebeau-Saint-Martin, приема датата 485 г. Тази дата приема и Златарски, пос. съч., с. 43; Schmidt, пос. съч., с. 296, бел. 4 под линия, приема, че битката е станала, докато остготите били още в Мизия.

[56] Marcellinus comes, с. 93_{25-26}. Срв. Schmidt, пос. съч., с. 293.

Битката е могла да стане или преди 483 г., или след 485 г. До 483 г. Теодорих и императорът се намирали в неприятелски отношения.[57] През 483 г. те се споразумяват и Теодорих бил назначен за консул в Цариград.[58] През 486 г. между тях отново избухват враждебни действия.[59]

Сражението между Теодорих и прабългарите не изглежда да е станало преди 484 г. поради туй, че дотогава остготите са действували в Епир и Тесалия, области, твърде отдалечени от изходната база на новите съюзници на императора. При това военните действия в югозападната част на Балканския полуостров не са били от такова значение за империята, за да се прибягва до помощта на прабългарите. Несъмнено е, че прабългарите и този път са били повикани от Зенон, когато опасността е доближила до Цариград. А това е станало през 486 г., когато Теодорих, след като установил главното си седалище в Novae на Дунава,[60] предприел нападение в Тракия,[61] или пък през следната 487 г., когато войските на Теодорих достигнали до предградията на византийската столица.[62] Несъмнено е в такъв случай и това, че сражението между прабългари и остготи е станало някъде в Тракия.[63]

За трети път прабългарите се сблъскали с остготите, когато последните вече напущали Балканския полуостров. Според едно кратко съобщение на Павел в сражението между остготите и гепидите по време на отпътуването на Теодорих за Италия прабългарите взели участие на страната на гепидския крал Трапстил. В битката загинал българският вожд (rex) Busan.[64] За това сражение ни съобщава подробности и Енодий, без обаче да споменава нещо за участието на прабългарите в него.[65] От Енодий узнаваме по-точно, че битката станала при р. Ulca, вероятно днешната р. Сава.[66]

Датата на битката се определя от датата на отпътуването на остготите начело с Теодорих за Италия — 488 г., както тя ни е съобщена от Комес Марцелин.[67] Като се имат пред вид по-нататъшните събития във връзка със завоюването на Италия от остготите, сражението край р. Ulca е станало най-вероятно през късна есен или през зимата на 488 г.

Шмид предполага, че Павел е използувал за своето съобщение онова място у Енодий, дето се говори за победа на Теодорих над българите

---

[57] Marcellinus comes, с. 92_{3-4} (а. 479); Malchi fragmenta (Historici graeci minores. Ed. Ludovicus Dindorfius, т. I, Lipsiae, 1870), с. 405—419 (fr. 16—18). Срв. Ю. Кулаковский, пос. съч., I, с. 395—401, 406; Schmidt, пос. съч., с. 283—287.

[58] Marcellinus comes, с. 92_{27-29} (а. 483). Срв. Кулаковский, пос. съч., I, с. 406; Schmidt, пос. съч., с. 287.

[59] Joannis Malalae Chronographia, Bonnae, 1831, с. 383_5 и сл.; Joannes Antiocheus, с. 138_{10-28}. Срв. Кулаковский, пос. съч., I, с. 415; Schmidt, пос. съч., с. 288.

[60] Вж. бел. 59.

[61] Пак там.

[62] Malalas, с. 383_5 и сл.; Marcellinus comes, с. 93_{18-21} (а. 487); Joannes Antiocheus, с. 138_{23-28}. Срв. Кулаковский, пос. съч., I, с. 415; Schmidt, пос. съч., с. 288.

[63] Moravcsik, Zur Geschichte der Onoguren, с. 69, смята неправилно, че битката е станала около гр. Сирмиум.

[64] Pauli Historia romana (MGH, Auct., т. II), с. 213_{20}—214_1.

[65] Ennodius, с. 206_{30}—207_{29}.

[66] Пак там, с. 206_{21}: Ulca fluvius. За тази река вж. у Schmidt, пос. съч., с. 294. Златарски, пос. съч., с. 43, смята, че битката е станала в областта на Сирмиум.

[67] Marcellinus comes, с. 93_{25-26} (а. 488).

и за раняването на един български вожд, т. е. за сражението през 486—487 г. В такъв случай, смята Шмид, едва ли може да се говори за участието на прабългарите в битката при р. Ulca.[68] Своето предположение той гради върху обстоятелството, че и в единия, и в другия случай е употребен глаголът prostravit[69].

Заключенията на Шмид не могат да се приемат поради следните причини. Преди всичко между разказа на Павел и разказа на Енодий има съществена разлика. Така, докато у първия е дадено името на прабългарския вожд, Busan, у втория то изобщо не се споменава. При това, докато в разказа на Енодий става дума само за раняване на българския вожд, Павел казва изрично, че Busan бил убит (caede prostravit). В такъв случай зависимостта на Павел от Енодий става напълно съмнителна. Очевидно е, че Павел е използувал не Енодий, а някой друг извор, в който се е говорило по-подробно за битката при р. Ulca и от който той е взел и името на българския вожд. Това обстоятелство обаче не ни дава право да отричаме достоверността на Павловия разказ, както прави Шмид.

4. В самия край на V в. съюзническите отношения между прабългарите и Източната Римска империя се прекъсват. Причините за това не са известни, тъй като изворите не споменават нищо за прабългарите и връзките им с империята в течение на десетина години.

Познавайки добре богатствата и слабостите на империята, прабългарите предприели през 499 г.[70] голямо нападение срещу Византия. Те достигнали до Тракия и я подложили на опустошение. Срещу тях излязъл военачалникът на Илирик Арист, който разполагал с 15-хилядна войска и с обоз от 520 коли. Битката станала край реката Tzurta.[71] Войската на Арист претърпяла значително поражение: четири хиляди ромейски войници паднали в битката било като бягали, било като били натикани от прабългарите в реката.[72]

От разказа на Комес Марцелин не могат да се извадят повече подробности за тази първа неприятелска среща между прабългарите и войските на Източната Римска империя. От факта обаче, че на нашествениците била противопоставена такава голяма за времето си и избрана военна сила[73] начело със самия илирийски военачалник, както и от големия брой на загиналите в битката източноримски войници може да се направи заключението, че нападателите са били също тъй многобройни и добре въоръжени и че опасността от тях за империята била твърде сериозна.

Наскоро след сражението при р. Tzurta прабългарите нахлули отново в Тракия и я опустошили, без да срещнат каквато и да било съпротива от страна на цариградското правителство, съобщава Комес Марцелин.[74]

---

[68] Schmidt, пос. съч., с. 295, бел. под линия.

[69] Prostratus у Ennodius, с. 205_{27}, prostravit у Paulus, с. 214_{1}.

[70] Датата е дадена у Marcellinus comes, с. 95.

[71] Marcellinus comes, с. 95_{15}; Jordanis Romana, с. 46_{13}: Tzorta. От разказа на Марцелин е ясно, че тази река се намирала някъде в Тракия.

[72] Marcellinus comes, с. 95_{13-18}. За битката се споменава и у Jordanis Romana, с. 46_{13}. Вероятно за тази или за следващата битка се отнася и съобщението на Paulus, Historia romana, с. 215_{18}.

[73] Според Marcellinus comes, с. 95_{17}, в битката Illyricana virtus militum periit.

[74] Marcellinus comes, с. 96_{1-2}.

Според по-късните хронисти — Теофан[75], Кедрин[76], Зонара[77] и Ландолфус[78] — прабългарското нашествие се разпространяло и върху Илирик. Прабългарите са били следователно още по-многобройни този път. Що се отнася до датата на нападението — 502 г., — всички споменати автори са еднодушни в съобщенията си.[79]

За отбелязване е, че Комес Марцелин споменава за чести нападения на прабългарите по това време в територията на Източната Римска империя — според него те вече били добили навик да плячкосват Тракия.[80]

5. През 504 г.[81] войските на остготския крал Теодорих, водени от военачалника Pitzia, предприели поход срещу град Сирмиум, владян до това време от гепидите. Остготите превзели града, като изгонили оттук гепидския крал Транзарик и пленили майка му.[82]

След това Pitzia се отправил с войската си на помощ на варварския вожд Мундо, срещу когото настъпвала византийска войска начело с военачалника на Илирик Сабиниан. В състава на византийската войска, която наброявала 10 000 души, влизали като съюзници и прабългарски дружини. Битката между войските на Мундо и Pitzia, от една страна, и Сабиниан с неговите прабългари, от друга, станала при крепостта Марго План или Хорео Марго.[83] Тя завършила с пълно поражение за Сабиниан и прабългарите.[84] Едва след тази победа остготите са могли да смятат, че са си осигурили владението на Сирмиум.[85]

Датата на битката при Марго План или Хорео Марго ни е съобщена от Комес Марцелин — 505 г.[86] Тя отговаря напълно на хода на събитията около сирмиумския поход на остготите, следователно съмнение в нея не може да има.

---

[75] Theophanes, c. 143_{26-27}.

[76] Georgius Cedrenus, т. I, Bonnae, 1838, c. 628_{12-13}.

[77] Joannis Zonarae Epitomae historiarum, т. III, Bonnae, 1897, c. 137_{11-13}.

[78] Landolfi Sagagis Additamenta ad Pauli Historiam romanam (MGH, Auct., т. II), c. 365_{18-20}.

[79] Marcellinus comes, c. 96_{1-2} (a. 502); Theophanes, c. 143_{26-27} (a. 5994); Cedrenus, I, c. 628_{12} (*τῷ ιά ἔτει* от царуването на Анастасий); Landolfus, c. 365_{18-20}.

[80] Marcellinus comes, c. 96_{1-2}: Consuetà gens Bulgarorum depraedatam saepe Thraciam ... iterum devastata est. Съобщенията на Theophanes и Zonaras, че прабългарите се появили за първи път през 502 г. (у първия, с. 147_{27}: *πρὶν γνωσθῆναι αὐτούς*; у втория, с. 137_{12-13}: *μήπω πρὶν γινωσκόμενον*), не могат да се сметнат за основателни, като се вземат пред вид досегашните връзки между прабългарите и Източната Римска империя.

[81] Cassiodori senatoris Chronica (MGH, Auct., т. XI_1), c. 160.

[82] Ennodius, c. 210_{23-36}; Jordanis Getica, c. 135_{6-8}. Срв. още Schmidt, пос. съч., с. 534.

[83] Jordanis Getica, c. 135_{9-10}: ad civitatem cognomine Margo planum; Marcellinus comes, c. 96_{25-26}: ad Horeo Margo. Градът се намирал в долната между Дунав и Морава, както ни съобщава Йордан (Jordanis Getica, c. 135_{10}: inter Danubium Margumque fluminibus adiacebat).

[84] Jordanis Getica, c. 135_{8-18}, 46_{12}; Marcellinus comes, c. 96_{23-29}; Ennodius, c. 210_{39}—211_{34}; Cassiodori senatoris Variae (MGH, Auct., т. XII), c. 239_{27}—240_3, 252_{12-14}. Златарски, пос. съч., с. 43, отнася неправилно сведенията на Касиодор към сраженията между остготи и прабългари през 485 г. или по-точно през 486—487 г. Касиодор говори в първия случай за сирмиумския поход, а във втория — за сражение край Дунава, докато битката през 486—487 г. е станала, както вече се каза, в Тракия.

[85] Cassiodori Chronica, c. 160.

[86] Marcellinus comes, c. 96.

Златарски,[87] а след него и Дечев[88] твърдят, че Мундо „помогнал със своите българи в 505 год. на остготите в едно сражение против императорските войски". Това твърдение е в пълно противоречие с изворите. То се дължи вероятно на недоглеждане или на недоразумение.

6. През 512 г. или преди това[89] император Анастасий издигнал т. нар. „Дълга стена" (*Μακρὸν τεῖχος*), която се простирала от Деркос на Черно море до Силиврия на Мраморно море и по този начин затваряла напълно пътя към Цариград. Императорът бил принуден да построи този „паметник на страхливостта", за да спаси столицата си от нападенията на варварите. По думите на Зонара тези варвари били българите и славяните.[90] Това ще каже, че прабългарските нападения станали вече съвсем опасни за Източната Римска империя, като заплашвали пряко и нейната столица.

7. През 514 г.[91] началникът на федератите Виталиан, който живеел в Скития (Добруджа), вдигнал бунт против император Анастасий под предлог, че иска да защити православието. Той извършил три похода срещу столицата на империята, която по едно време се намерила в критично положение. Въстанието траяло около две години и завършило с пълен неуспех за Виталиан.[92]

Повечето от византийските хронисти, които излагат събитията около бунта на Виталиан, съобщават, че в неговата войска, която се състояла в мнозинството си от варвари, се намирали и прабългари. Така е у Малала[93], Теофан[94], Георги Монах[95], Георги Кедрин[96] и Зонара[97]. Така е и у Ландолф.[98] Техните съобщения и особено това на Малала, който вероятно е имал възможност да научи подробности за бунта от старци, свидетели на размирното време, не противоречат на действителността, тъй като прабългарите *били* тогава един от постоянните нашественици в империята *или* пък нейни съюзници в борбата ѝ с остготите.

Каква по-точно е била ролята на прабългарите във Виталиановия бунт, изворите не съобщават.

8. Зонара съобщава за още едно нападение на прабългарите в Илирик през времето на император Анастасий. Прабългарите не срещнали никаква съпротива от страна на византийските военачалници. Те обайвали с магически песни и действия излезлите срещу тях ромеи и избили множество народ.[99]

---

[87] Златарски, пос. съч., с. 46—47.

[88] Дечев, пос. съч., с. 15.

[89] Chronicon paschale, I, с. 610_{7-8}. Кулаковский, пос. съч., I (второ издание, 1913), с. 491, бел. 4 под линия, като взема пред вид панегирика на Procopius Gazaeus за император Анастасий, смята, че стената е построена преди 511 г.

[90] Zonaras, III, 144_{4-7}: *διὰ τὰς ἐφόδους τῶν τε Μυσῶν ἤγουν Βουλγάρων καὶ τῶν Σκυθῶν.*

[91] Датата е съобщена от Marcellinus comes, с. 98.

[92] За бунта на Виталиан вж. у Ст. Станојевић, Византија и срби, кн. I, Нови Сад, 1903, с. 137, 224—235; Кулаковский, пос. съч., I, с. 483—491.

[93] Malalas, с. 402_{6-7}: *ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ πλῆθος Οὔννων καὶ Βουλγάρων.*

[94] Theophanes, с. 160_{14-15}: *ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ πλῆθος Οὔννων καὶ Βουλγάρων.*

[95] Georgii Monachi Chronicon, ed. Carolus de Boor, т. II, Lipsiae, 1904, с. 619_{20-21}: *βυθιστέντων δὲ πάντων σχεδὸν Οὔννων καὶ Γότθων καὶ Βουλγάρων.*

[96] Cedrenus, I, с. 632_{10-11}: *ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ πλῆθος Οὔννων καὶ Βουλγάρων.*

[97] Zonaras, III, с. 137_{15-16}: *Μυσούς τε καὶ Σκύθας προσεταιρισαμένου.* Срв. Zonaras, III, с. 144_{6}: *Μυσῶν ἤγουν Βουλγάρων.*

[98] Landolfus, с. 366_{8-10}: Vulgares habens secum et multitudinem Hunnorum.

[99] Zonaras, III, с. 140_{15}—141_{1}.

Хронистът не е посочил датата на това прабългарско нападение, но от предишните и послешните събития може да се заключи, че то е станало след 516 г. и по-точно — след разгромяването на Виталиановия бунт.

Златарски[100] отъждествява това нападение на прабългарите с нападението на getae equites у Комес Марцелин, извършено през 517 г.[101] Това отъждествяване не може да се приеме преди всичко поради туй, че Комес Марцелин никога не употребява за прабългарите името getae; нещо повече, в съобщението си за варварските нападения през 530 г. той говори за прабългари и getae като за различни народностни групи.[102] При това областите, дето действуват едните и другите нападатели, са различни: прабългарите на Зонара нападат Илирик, докато getae на Комес Марцелин действуват предимно в Македония, Епир и Тесалия и достигат до Термопилите. Освен това Зонара изрично подчертава, че византийските военачалници не се противопоставили на нашествениците, докато у Марцелин те проявяват известна активност: илирийският военачалник Йоан изразходвал 1000 фунта злато за откупуване на пленниците. Най-сетне съобщението на Зонара за магически действия от страна на прабългарите може наистина да се сметне за достоверно, докато такива действия не са присъщи на славяните, за които несъмнено се отнася у Марцелин името getae.[103]

В случая не е невероятно едновременно нападение на прабългари и славяни, но то не ни дава право да отъждествяваме съобщенията на Зонара и на Комес Марцелин.

9. Комес Марцелин разказва, че военачалникът на Илирик Мундо се нахвърлил върху прабългарите, които опустошавали Тракия, разбил ги и убил 500 души от тях.[104] Подобен разказ срещаме и у Малала[105], повторен от Теофан[106] и Кедрин[107]. Разликата между Комес Марцелин, от една страна, и Малала и неговите следовници, от друга, не е съществена: Малала разказва по-подробно обстоятелствата, при които станала срещата на прабългарите с Мундо. Именно някогашният враг на империята и съюзник на остготите, Мундо, преминал на служба на император Юстиниан, който го назначил за военачалник на Илирик. На път от Цариград за местоседалището си Мундо бил пресрещнат от голямо множество прабългари. Той се втурнал срещу тях и ги избил. Пленниците Мундо изпратил в Цариград, където те били изложени на поругание, а след това били зачислени във войската, която станувала в Армения и Лазика. След това Тракия си отдъхнала от варварските нападения.

Докато Комес Марцелин определя съвсем точно, че Мундо се сражавал в Тракия с прабългари, Малала ги нарича хуни. Това обстоятелство няма особено значение, тъй като по това време и по-късно византийските

---

[100] Златарски, пос. съч., с. 47, бел. 2 под линия (посочената у Златарски страница за Зонара е погрешна).

[101] Marcellinus comes, с. 99_{34}—100_{5}.

[102] Пак там, с. 103_{5-10}.

[103] Вж. за това, кой народ се крие под името getae у Комес Марцелин, по-подробно у Ив. Дуйчев, Балканският Югоизток през първата половина на VI век. Начални славянски нападения (Беломорски преглед, кн. I, София, 1942, с. 241—242, бел. 3 под линия).

[104] Marcellinus comes, с. 103_{8-10}.

[105] Malalas, с. 450_{19}—451_{15}.

[106] Theophanes, с. 218_{31}—219_{16}.

[107] Cedrenus, I, с. 652_{3-12}.

автори наричат с името хуни почти всички народи, които идат от североизток. Теофан и другите споменати хронисти, които зависят от Малала, наричат нашествениците българи. За прабългарски нападения изобщо през времето на Юстиниан съобщава и Йордан.[108]

Датата на сражението между Мундо и прабългарите ни е дадена у Комес Марцелин и Кедрин — 530 г. Същата дата можем да извлечем и от Малала, който разказва, че Мундо бил назначен за византийски военачалник през консулството на Деций, т. е. през 529 г. Той вероятно се е побавил малко в Цариград и през 530 г. е тръгнал за Илирик, на път за където е водил в Тракия сражение с прабългарите.[109]

Теофан, въпреки че повтаря разказа на Малала, съобщава дата с десет години по-късна от Малаловата — именно 540 (6032) г. Нея възприемат и двама модерни историци — Станоевич[110] и Златарски,[111] който излага и подробни съображения за това. Наред с туй те свързват разказа на Малала с едно известие на Прокопий за хунско нападение през 540 г.[112]

Съображенията на Златарски могат да бъдат отречени и по пътя на сравнението между текста на Малала и текста на Теофан, но те падат напълно пред обстоятелството, пропуснато от Златарски — именно, че през 540 г. Мундо не е бил жив. Той е загинал през 535 г. в битката с остготите при гр. Садона, Далмация. За неговата смърт разказва подробно Прокопий,[113] който, както е известно, е свидетел на събитията от готската война.[114] При това положение на нещата датата, съобщена ни от Комес Марцелин и Малала, си остава напълно достоверна.

Изглежда, че поражението, нанесено от Мундо на прабългарите, не е оказало особено влияние на техните нападения въпреки твърденията на Малала и неговите следовници, тъй като през 535 г. Комес Марцелин отбелязва ново сражение между една прабългарска дружина и византийската войска. Този път сблъскването станало в Мизия.[115] И понеже патрицият Tzita, който командувал византийската войска, се намерил ad Jatrum superior, то сражението е станало в Средна Северна България.

10. През 548 г.[116] прабългарски наемни дружини участвували във войната с готите в Италия на страната на византийците. Комес Марцелин разказва, че една такава дружина се намирала между войниците на военачалника Йоан, който действувал в Кампания. Прабългарите изменили на Йоан, вследствие на което той претърпял поражение в едно нощно нападение на готския вожд Тотила.[117]

---

[108] Jordanis Romana, с. 47_{21-22}.

[109] Срв. Кулаковский, пос. съч., II, с. 223.

[110] Станојевић, пос. съч., I, с. 227.

[111] Златарски, пос. съч., с. 54.

[112] Procopii Caesariensis Opera omnia. Recognovit Jacobus Haury, т. I, Lipsiae, 1905, с. 163_{8}—164_{16}.

[113] Procopius, II, с. 33—34.

[114] Дуйчев, пос. съч., с. 234, бел. под линия, и с. 247, твърди, че Мундо загинал в битката с прабългарите през 530 г. Неговото твърдение се основава на смешението на глаголите cado и caedo, чийто perfectum гласи графично еднакво cecidi, и на изпущане из пред вид съобщението на Прокопий. В текста на Комес Марцелин е употребена глаголната форма cecidit (от caedo, а не от cado!), към която именно се отнася допълнението praedantes eam Bulgares.

[115] Marcellinus comes, с. 104_{19-20}.

[116] Пак там, с. 108 (а. 548). Procopius, II, с. 392 и сл., също говори за тези събития, но ги поставя в дванайсетата година на войната, т. е. през 546/547 г.

[117] Marcellinus comes, с. 108_{19-20}.

11. В края на своята Romana Йордан заключава: Hi sunt casus Romanae rei publicae praeter instantia cottidiana Bulgarum, Antium et Sclavenorum.[118]

Да се сметне, че думите на Йордан се отнасят именно към 551 г., когато е завършена Romana,[119] или към най-близките до нея години,[120] би противоречило на цялото съдържание на Йордановото съчинение. Заключението на Йордан почива на всичко, което той е казал в книгата си, то се отнася до събитията, изложени преди това от него.

Целта на Йордан не е да излага подробно всички събития из римската история. Той само накъсо[121] излага най-важните според него факти, от които ще може да се види как е възникнала и закрепнала Римската империя, как е завладяла „всички земи" и как ги е загубила след това по вина на „негодни управници"[122]. Затова именно Йордан не излага под ред всички прабългарски нападения в територията на Римската империя, ами се задоволява да ги окачествти поради тяхната многобройност като „ежедневни".

Все пак Йордан споменава някои от тези нападения: това през 499 г.,[123] при което византийският военачалник Арист претърпял поражение при р. Tzurta,[124] и честите прабългарски нашествия в Илирик през времето на Юстиниан.[125] За прабългарските нападения се отнасят и думите му в Getica: quos [Bulgares] notissimos peccatorum nostrorum mala fecerunt.[126]

И така Йордан свидетелствува по косвен път за редица прабългарски нападения в територията на Източната Римска империя, като се начене от 499 г. и се свърши с четиридесетте години на VI в., когато са писани неговите исторически съчинения. Свидетелството на Йордан е особено ценно поради това, че той познава добре прабългарите и не ги смесва с другите варварски племена, които са нахлували по същото време в империята.

12. Не така стои въпросът с Прокопий, който пише своите исторически съчинения приблизително по същото време, когато Йордан завършва своите Romana и Getica.[127] Прокопий е съвременник и историк на Юстиниановото царуване. Той следователно не може да не знае за прабългарските нападения, които продължават и по времето на Юстиниан. Въпреки това Прокопий не говори никъде за прабългарите, той изобщо не споменава тяхното име.

Това се дължи на обстоятелството, че Прокопий нарича хуни почти всички народи, които идат от североизток, с изключение на антите и славяните, за които обаче също тъй твърди, че имали хунски начин на живот.[128] Името на кутригурите той споменава за пръв път в четвъртата

[118] Jordanis Romana, c. 52_{10-11}.
[119] Th. Mommsen, Prooemium към Jordanis Romana et Getica, c. XIV.
[120] Пак там. Момзен смята, че в случая става дума за славянските нападения през 550 г.
[121] Jordanis Romana, c. 52_{14-15}: quod et nos pro captu ingenii breviter tetigimus.
[122] Пак там, c. 52_{14}: ignaris rectoribus.
[123] Вж. тук на с. 58.
[124] Jordanis Romana, c. 46_{13}: nunc cum Aristo ad Tzortam.
[125] Пак там, c. 47_{20-22}: Illyricumque saepe ab Herulis Gipidisque et Bulgaris devastantibus per suos iudices frequenter obstitit viriliterque cecidit.
[126] Jordanis Getica, c. 63_{9-10}.
[127] Срв. у Moravcsik, Byzantinoturcica, I, c. 302—305.
[128] Procopius, II, c. 558_{16-20}.

книга на своето съчинение за готската война,[129] която е писана най-малко четири години след написването на първите три книги.[130] А за връзки между Византия и кутригурите Прокопий знае още от 530 г., когато кутригурският вожд Синион участвувал под командата на Велизарий във войната с Гелимер, водейки със себе си към шестстотин души кутригури, всичките конни стрелци.[131] В този случай Прокопий нарича Синион и неговите стрелци масагети или хуни,[132] докато по-късно, когато вече е научил по-точно името им,[133] ги нарича кутригури.[134]

Що се отнася до прабългарите, ясно е, че Прокопий чисто и просто не знае тяхното име, а ги подвежда под общия термин хуни. Иначе не може да се обясни обстоятелството, че прабългарите са известни на редица други, в това число и съвременни извори, а у Прокопий те не се споменават. Несъмнено е в такъв случай, че някои от хунските нападения през времето на Юстиниан, за които Прокопий съобщава,[135] са прабългарски, че под името хуни в някои случаи се крие името прабългари. Обаче хронологичните данни на Прокопий за тези нападения не са достатъчно определени, за да можем да установим по-точно кои от тях са действително прабългарски.

13. Някои учени, в последно време на първо място Златарски, приписват на прабългарите и множество други нашествия, извършени във византийска територия от варвари, които не носят българското име. Така Златарски включи напълно безосновно в българската история всички хунски или пък наричани в изворите хунски племена, появили се по границите на Византия през VI в.,[136] и на първо място кутригурите и утигурите.[137] Той смята за прабългари и getae equites на Комес Марцелин, за които стана дума тук по-горе,[138] и скитите на същия хронист.

Комес Марцелин именно съобщава под 493 г., че византийският военачалник Юлиан загинал в едно нощно сражение, станало в Тракия, от скитски меч (scythico ferro).[139] Според Златарски тук се касае за първото нахлуване на прабългарите (у него хунно-кутригурите) във византийска територия.[140] Следователно под скити Комес Марцелин трябва да е разбирал прабългарите.

Обаче ние имаме прякото свидетелство на самия Комес Марцелин за това, кой народ има пред вид той, когато говори за скити. Когато разказва за император Теодосий, Марцелин съобщава между другото и това: Halanos, Hunnos, Gothos, gentes Scythicas, magnis multisque proeliis vicit.[141]

---

[129] Procopius, II, с. 503_{14}.

[130] Срв. Moravcsik, Byzantinoturcica, I, с. 303—304.

[131] Procopius, I, с. 362_{11-14}; II, с. 586_{2-4}.

[132] Пак там, I, с. $362_{8, 12}$.

[133] Името на кутригурите Прокопий е научил от готите-тетраксити, които изпратили посолство в Цариград, за да искат епископ (в двадесет и първата година от царуването на Юстиниан = 548 г.); вж. у Procopius, II, с. 502_{13}—503_{5}.

[134] Procopius, II, с. 503_{14}.

[135] Пак там, I, с. 163_{8}—164_{16}; II, с. 342_{18-21}, 353_{21}—354_{6}, 354_{17-21}, 359_{1-17}; III$_1$, с. 70—71, 114_{15}—115_{2}, 115_{20}—116_{4}, 132_{25}—133_{19}, 141_{18}—142_{1} и пр.

[136] Златарски, пос. съч., с. 21—122.

[137] Пак там, с. 26—122.

[138] Вж. тук на с. 61.

[139] Marcellinus comes, с. 94_{16-17}.

[140] Златарски, пос. съч., с. 46.

[141] Marcellinus comes, с. 60_{22}.

За Комес Марцелин скитски народи са следователно аланите, хуните и готите. Прабългарите, които Марцелин познава добре, не влизат в неговия списък на скитските народи. Затова и Златарски съвсем без право е приписал сражението на Юлиан с варварите, наречени от Комес Марцелин скити, на прабългарите.[142]

Що се отнася до хунските нападения във византийска територия, които Златарски смята за прабългарски, решението на въпроса за тяхната прабългарска принадлежност зависи от разрешението на въпроса за тъждествеността на прабългарите с хуните. За мен този въпрос е разрешен в отрицателен смисъл: нямаме никакви основания да смятаме, че прабългари и хуни са едно и също, че прабългарите са по произход хуни.[143] Ето защо тук няма да се занимавам с хунските нападения, смятани от Златарски за прабългарски.[144]

Ще се спра само на едно нападение, за което Малала съобщава, че е хунско,[145] а по-късните хронисти — Теофан[146] и Кедрин[147] — го смятат за прабългарско.

Думата е за нападението през 538 г. (датата е дадена у Теофан — 6031 г. и у Кедрин — 12-ата година от царуването на Юстиниан), когато двама хунски според Малала, прабългарски според Теофан царе (*στρατηγοί*, *ῥῆγες*) навлезли с множество войска в Скития и Мизия, а след това и в Тракия.

Основанието на Златарски, а преди него и на Станоевич[148] да сметнат, че това нападение е прабългарско, е обстоятелството, дето у Теофан и Никифор нашествениците са наречени прабългари. Към това може да се прибави и фактът, че Малала, който познава прабългарите и хуните като отделни народностни единици,[149] все пак ги смесва, какъвто е случаят с нападението на прабългарите през 530 г.,[150] дето той нарича прабългарите хуни.[151] Въз основа на тези две съображения може наистина да се приеме, че варварското нападение през 538 г. е прабългарско, а не хунско.

От друга страна обаче, трябва да се изтъкне и обстоятелството, че Малала е почти съвременник на събитията, докато Теофан и неговият следовник Кедрин пишат своите хроники няколко века по-късно — единият през IX, другият през XI в. Те познават добре съвременните си българи и тяхната държава, както и постоянните им стълкновения с Византия. Съвсем естествено е при това положение на нещата Теофан и Кедрин да припишат на прабългарите онези събития, които у старите писатели са свързани с хуните, но които са станали на територията на съвременната на късните хронисти българска държава. Още повече, че архаизиращата тенденция във византийската историческа литература про-

---

142 Златарски е възприел безкритично мнението на O. Pniower (у Karl Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, т. II, Berlin, 1887, с. 380—383).

143 Срв. Ал. Бурмов, Към въпроса за произхода на прабългарите (ИБИД, т. XXII—XXIV, 1948, с. 302—316).

144 Това се отнася и до кугригурските нападения. Срв. Бурмов, пос. съч., с. 316—323.

145 Malalas, с. 437_{19}—438_{20}.

146 Theophanes, с. 217_{26}—218_{17}, II, с. 141_{10-20}.

147 Cedrenus, I, с. 651_{17-23}.

148 Станојевић, пос. съч., I, с. 141, 227.

149 Malalas, с. 402_{6-7}, във връзка с бунта на Виталиан.

150 Вж. тук по-горе на с. 61—62.

151 Malalas, с. 451_{10-15}.

дължава да си служи с името хуни не само за прабългарите, но и за множество други народи.[152]

При това от сравнението на текстовете у Малала, от една страна, и у Теофан, от друга, се вижда съвсем ясно, че последните двама хронисти не са се ползували от друг, непознат нам по-ранен извор, в който нападението от 538 г. да е представено като прабългарско нападение. Теофан и Кедрин се облягат изключително на Малала, от него те заимствуват своето съобщение. Следователно промяната на името хуни, както то е дадено у Малала, с името българи е извършена от Теофан и Кедрин по тяхно лично усмотрение.

В такъв случай твърдението на Златарски и Станоевич не може да се приеме, докато не се намери извор, който да не зависи от Малала, в който да се потвърждава прабългарската принадлежност на нападението от 538 г. и който да ни убеди, че смяната на името хуни с българи не е направена от Теофан и Кедрин по техни лични хрумвания или съображения.

14. От средата на VI в. нататък прабългарите изчезват от историческите извори за Балканския полуостров и Източната Римска империя. За последен път те се споменават през 548 г. и след това името им вече не се чува в течение на петдесет години.[153] За тях не знаят нищо и историците на това време — Агатий и Менандър.

Досега историческата наука е обяснявала това изчезване на прабългарите единствено с твърдението, че от средата на VI в. нататък и до образуването на прабългарския племенен съюз начело с Кубрат прабългарите се явяват на историческата сцена под името кутригури и утигури. Нападенията на кутригурите и утигурите се смятат в такъв случай прабългарски нападения.[154]

Това обяснение е напълно неприемливо.

Че кутригурите и утигурите не са тъждествени с прабългарите, това доказвам на друго място,[155] затуй няма да се спирам тук на него. Не може и дума да става още и за това, че кутригурските нападения през петдесетте години на VI в. са прабългарски, защото прабългарите и кутригурите имали една и съща изходна точка — някъде на североизток, по северните брегове на Черно и Азовско море.[156]

От изворите за епохата може да се извади само едно единствено заключение: наблизо до местообиталищата на прабългарите, по десния бряг на р. Дон и по северозападните брегове на Азовско море, изпъкват кутригурите, които вземат надмощие над околните племена и народи и започват нападения във византийската територия. Вероятно е кутригурите да са застанали начело на един племенен съюз, който е обединил всички причерноморски племена на запад от Дон, докато на изток от него са

---

[152] Срв. Бурмов, пос. съч., с. 304—308.

[153] Отново прабългарите се явяват в изворите през 597—598 г. у Theophylacti Simocattae Historiarum libri octo, Bonnae, 1834, с. 276_5—277_7. За прабългари под лангобардите вж. Paulus, Historia Langobardorum, с. 108 (лангобардският крал Албоин довел със себе си към 569 г. българи в Италия).

[154] J. C. von Engel, Fortsetzung der Algemeinen Welthistorie der Neuern Zeiten. Ein und dreyzigster Theil, Halle, 1797, с. 254. Вж. още Златарски, пос. съч., с. 36—39, 43—45.

[155] Бурмов, пос. съч., с. 316—323.

[156] Engel, пос. съч., с. 254.

се намирали утигурите, които също тъй са застанали начело на един племенен съюз. С тези два народа Византия влиза в тесни връзки, насъсква ги един против друг и по този начин се опитва да осигури мира на североизточната си граница.[157]

Възможно е част от прабългарския народ да е влязла в кутригурския племенен съюз, възможно е също тъй прабългари да са участвували в нападенията на кутригурите през петдесетте години на VI в. срещу Византия. Това обаче съвсем не означава, че кутригурските нападения трябва да се сметнат за прабългарски, както това правят някои учени.

Прабългарите изчезват от изворите именно затова, защото били изместени от кутригурите, които били по-мощни във военно отношение от тях и извършили много по-големи по отношение на военната сила и много по-значителни по своите последици нападения. Достатъчно е да се спомене нападението на хан Заберган през 558 г., когато кутригурите и съюзените с тях племена достигнали до Елада, до Галиполския полуостров и до околностите на Цариград.[158]

15. Наред с това има и друга причина за изчезването на прабългарите от историческата сцена през втората половина на VI в. Това е аварският преход от изток към запад, извършен в течение на около десет години, от 558 до 568 г., когато аварите вече се установили твърдо в Панония.[159]

В своя път аварите водили война почти с всички племена и народи, които им се изпречили отпред.[160] Някои от тях повлекли със себе си и ги населили в своето ново местожителство. Това са на първо място кутригурите,[161] а след тях и част от прабългарите.

Изворите не съобщават направо за попадането на част от прабългарите под властта на аварския племенен съюз и за преселването им в Аварска Панония. Това ние узнаваме от по-сетнешните събития из аварската история, в които значителна роля играят и прабългарите.

Така за прабългари, които влизали към края на VI в. (597—598 г.) в аварския племенен съюз и се намирали под властта на аварския хаган, ни съобщава Теофилакт Симоката. Думата е за хилядата души прабългари, които войниците на византийския главнокомандуващ Петър, брат на император Маврикий, срещнали в Мизия, на запад от гр. Нове (при днешния Свищов). Тези прабългари се движели спокойно, понеже бил свързан мир между Византия и аварския хаган. Когато срещу тях били хвърлени стрели от византийска страна, те заявили чрез пратеници на Петър, че той не бива да разваля мира между аварите и византийците. Предизвикани от отказа на Петър, те обърнали в бягство византийската войска, която излязла насреща им. Това сражение довело и до намесата на хагана, който изпроводил пратеник до Петър с укор, че последният е развалил мира. Петър се извинил, като казал, че битката е станала по

---

157 Вж. за това у Златарски, пос. съч., с. 57—62, 68—71.

158 Вж. подробно за това нападение у Златарски, пос. съч., с. 62—68.

159 За аварите вж. у Златарски, пос. съч., с. 72—73; Moravcsik, Byzantinoturcica, I, с. 41—42, където е дадена и подробна библиография.

160 Menander (Historici graeci minores. Ed. L. Dindorfius, т. II, Lipsiae, 1871), с. 5_{19-21}.

161 Пак там, с. 62_{17-20}, $63_{1-4, 20-29}$.

погрешка, и изпратил на хагана големи подаръци.[162] От разказа на Симоката е съвсем ясно, че тези прабългари са били аварски поданици.

Прабългарите, които се намирали в Аварска Панония, участвували от името на аварския хаган в обсадата на Солун от страна на славяните през 619 г.,[163] както и в голямото нападение, което аварите предприели срещу Цариград през 626 г. в съюз с персите и с участието на славяните.[164]

Към 630 г., след смъртта на аварския хаган Баян, прабългарите в Панония предявили искане да поставят за хаган един прабългарин. След ожесточена борба въпросът бил решен в полза на аварския кандидат. Една голяма група прабългари, наброяваща заедно с жените и децата 9 хиляди души, била изгонена от Панония и потърсила закрила и място за поселение у тогавашния франкски крал Дагоберт. Настанени между франките в Бавария, за да презимуват, те били избити една нощ по заповед на краля. Спасили се само 700 души, които под началството на Алциок се населили в marca Vinedorum.[165]

Най-сетне един прабългарин, Кубер, който бил васал на аварския хаган, въстанал против него и с голяма група от варвари и варварови-зантийци напуснал аварския племенен съюз и достигнал до Керамисийското поле (около днешния Битоля). Оттук той направил заедно с друг прабългарин, Мавър, опит да завладее Солун (към седемдесетте години на VII в.).[166]

Каква част от прабългарския народ била отвлечена от аварите в Панония, не може да се определи. Тя трябва да е била доста многобройна, щом е имала смелостта да иска да постави на аварския престол свой сънародник. От друга страна, изселените в Бавария 9 хиляди души едва ли са съставлявали цялото прабългарско население в аварския племенен съюз. При аварите и след това е имало прабългари, какъвто е например Кубер, който при това заемал видно място в аварския племенен съюз.

На всеки случай аварското придвижване на запад засегнало чувствително силата на прабългарите. Ударът, който им бил нанесен от аварите, както и изселването на една част от тях в Аварска Панония ги омаломощили. Затова те не могли да предприемат за дълго време никакво нападение към Византия, въпреки че кутригурската мощ в областта на Северното Причерноморие, която по-рано им пречела, била напълно разгромена.

16. Омаломощаването и отслабването на прабългарите станало причина за попадането на част от тях под игото на турките, които по това

---

[162] Theophylactus Simocatta, c. 276_5—277_7.

[163] Вж. „Чудесата на св. Димитрия" у A. Tougard, De l'histoire profane dans les actes grecs de Bollandistes, Paris, 1874, с. 130—132. Срв. Станојевић, пос. съч., II, с. 18—19, 209. Срв. още Ф. И. Успенский, О вновь открытых мозаиках в церкви Св. Димитрия в Солуни (ИРАИК, т. XIV, 1909, с. 42—43).

[164] Georgii Pisidae Bellum avaricum, Bonnae, 1837, с. 63_{409}. Срв. Станојевић, пос. съч., II, с. 24, 211—212.

[165] Fredegarii Scholastici Chronica (MGH, SRM, т. II), с. 157. Срв. Златарски, пос. съч., с. 117—118; Станојевић, пос. съч., II, с. 32—33, 213.

[166] Tougard, пос. съч., с. 186—204. Срв. Н. Милев, Кубрат от историята и Кубер в „Чудесата на св. Димитрия Солунски" (ПСп, год. XXII, кн. 71, 1910, с. 577—586).

време разпространявали своето владичество на запад.[167] За това имаме свидетелството на арабския историк Ат-Табари (живял през втората половина на IX и начало на X в.). Според него персийският цар Хозрой I Анушарван (531—578 г.) издигнал стени пред прохода Чор (днес Дервент, в Източен Кавказ) срещу нападенията на хазарите, българите, балангарите и аланите. По този начин той се осигурил срещу исканията на турския хан Силджибу, който бил върховен владетел на хазарите, българите и балангарите, да му се плаща годишният данък, плащан по-рано от персийците на тези три племена.[168]

В какво се е изразявала тази върховна власт на турския хан над прабългарите, от изворите не е достатъчно ясно. На всеки случай напълно сигурно е, че онази част от прабългарите, която не била отвлечена от аварите, е попаднала под турско владичество.

Като се има пред вид, че през 568 г. турките били подчинили на запад само огурите, които живеели отсам Волга,[169] и че през 576 г. хан Силджибу не е бил вече жив,[170] ще трябва да се приеме, че прабългарите попаднали под властта на турките именно между тези две дати. Все по това време са били подчинени на турките и аланите и утигурите.[171]

II. БЕЛЕЖКИ ЗА ПРАБЪЛГАРСКИЯ ПЛЕМЕНЕН СЪЮЗ ПРЕЗ VII В.

1. Според „Именника на българските князе" начело на прабългарския племенен съюз, създаден след отхвърлянето на турското владичество, застанал Гостун от рода Ерми.[1] Той ръководил съюза в течение на две години, бидейки „наместник", след което първенствуващо положение заел Курт от рода Дуло,[2] наречен в другите извори Кубрат.[3] Според Никифор Кубрат бил племенник на някой си Органа.[4]

Излизайки от положението, че Гостун е управлявал прабългарския племенен съюз като „наместник" и че бил наследен от Кубрат, от една страна, и че Кубрат е племенник на Органа, от друга, Златарски отъждест-

---

[167] За турките вж. у Златарски, пос. съч., с. 75 и сл. Вж. още у Кулаковский, пос. съч., II, с. 228—230, 355—359. Изворите за тях вж. у Moravcsik, Byzantinoturcica, II, с. 269—270. Библиографията вж. пак у Moravcsik, Byzantinoturcica, I, с. 42—44.

[168] Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, с. 490—491. Срв. още Златарски, пос. съч., с. 79.

[169] Menander, с. 54_{30}—55_{9}.

[170] Пак там, с. 89_{5-19}. Срв. Златарски, пос. съч., с. 80—81.

[171] Пак там, с. 87_{30}—88_{4}.

[1] Гостунъ намѣстникъ сы ·е· лѣт. Родъ емоу Ермн̃ . . .

[2] Коуртъ ·з̃· лѣт дръжа. Родъ емоу Дуло . . .

[3] Theophanes, с. 357_{12}: *Κροβάτου*; Sancti Nicephori patriarchae Constantinopolitani Breviarium rerum post Mauricium gestarum, Bonnae, 1837, с. 27_{16}: *Κούβρατος*; с. 38_{9}: *Κουράτος*; „Арменска география" (у Патканов, пос. съч., с. 26, 29): Хубраат, Худбадр. Срв. Златарски, пос. съч., с. 84; Moravcsik, Byzantinoturcica, II, с. 114.

[4] Nicephorus, с. 27_{16-17}: *Κούβρατος ὁ ἀνεψιὸς Ὀργανᾶ.*

вява Гостун с Органа въпреки явното несъответствие в имената им.[5] Аргументите му за това отъждествяване са: еднаквото историческо значение и съвременност на Гостун и Органа и главно близките им родствени отношения с Кубрат.[6]

Първият аргумен на Златарски е прав само по отношение на това, че Гостун и Органа са били съвременници. Това обаче съвсем не може да означава, че те са едно и също лице. Що се отнася до тяхното еднакво историческо значение, Златарски го определя, като приписва на Никифор неща, които последният не е казал. Никифор отбелязва само туй, че Кубрат е племенник на Органа. Той дори и не намеква, че Органа е бил „наместник" и предшественик на Кубрат, следователно не определя и историческото му значение в смисъл, подобен на това, което се говори в „Именника" за Гостун. Построенията на Златарски в случая са съвсем произволни.

Също тъй произволни са построенията на Златарски и относно роднинските връзки между Кубрат и Гостун. В „Именника" Гостун е предшественик на Кубрат, без да се определят техните роднински връзки, без изобщо да става дума за това. Още повече, че Гостун е от рода Ерми, когато Кубрат е от рода Дуло. Обстоятелството, че Гостун е само „наместник", съвсем не означава, че той трябва непременно да е роднина на Кубрат. При липсата на указания в изворите роднинските връзки между Кубрат и Гостун не могат да се приемат, още по-малко да се докажат.

И така Гостун и Органа не са едно и също лице. Органа следователно не е стоял начело на прабългарския племенен съюз.

Защо все пак Никифор споменава Органа? В случая могат да се направят редица предположения. Органа е може би един от вождовете на прабългарските дружини, които са воювали на страната на Византия през първата половина на VI в. Възможно е, от друга страна, той да е един от вождовете на онези прабългари, които са нападали византийските предели, и така да си е спечелил известна популярност всред византийците. Но това са само предположения, които не почиват на никакви конкретни данни из изворите. Сигурно е само туй, че Органа е бил познат в Цариград. Никифор е взел името му от някой непознат днес извор, и то с цел да изясни чрез него по-точно кой е Кубрат.

2. Златарски отъждествява Гостун и Органа още и с Kuernâkâ, който бил роднина на вожда на Moûtanes, Qetrades,[7] за когото ни съобщава Йоан, епископ на Никиу (VII в.).[8] Наред с това Златарски отъждествява Qetrades с Кубрат.[9]

Въз основа на тези отъждествявания Златарски прави редица предположения относно Кубрат — като напр., че Кубрат бил покръстен, че прекарал детинството си в Цариград, че взел участие във византийските междуособици след смъртта на Ираклий (641 г.), и пр.[10]

---

[5] Златарски, пос. съч., с. 85—86.

[6] Пак там, с. 86.

[7] Пак там, с. 82, бел. 2 под линия.

[8] Вж. по-подробно за Йоан от Никиу у [В.] Н. Златарски, Нови известия за най-древния период на българската история (СбНУ, кн. XI, 1894, с. 145—154).

[9] Златарски, История, с. 83, бел. 2 под линия.

[10] Пак там, с. 82—96.

Предположението на Златарски, че разказът на Йоан от Никиу за Qetrades и Kuernâkâ се отнася до Кубрат и Органа или Гостун, бе разкритикувано основателно и решително от И. Смирнов,[11] а след това и от Г. Баласчев.[12] Смирнов изтъкна, че е налице съществена разлика не само в имената на Кубрат и Qetrades (както и на Органа и Kuernâkâ), но и в тяхното положение спрямо империята: докато Кубрат е хан на уногундурите-българи, намиращи се в мирни отношения с императора, Qetrades е несъмнено служебно лице в Цариград, християнин, близък на Ираклий и неговото семейство.

При това положение на нещата предположенията на Златарски относно Кубрат, които се основават на хрониката на Йоан от Никиу, падат сами по себе си.

3. Никифор разказва между събитията от 619 г., че в Цариград пристигнал един хунски владетел заедно със своите архонти и копиеносци с молба към императора за наставления в християнската вяра. Съпругите на архонтите били покръстени. Наставените в божественото учение били изпратени обратно, като били надарени с царски дарове и почести. Самият хунски владетел бил от по-рано почетен с титлата патриций.[13]

Златарски смята, че този хунски владетел е Кубрат.[14] Основанията му за това са следните: имената хуни и българи у Никифор са еднозначещи; самият хунски владетел не се покръстил, защото бил покръстен от по-рано, както съобщава това за Кубрат хрониката на Йоан от Никиу; хунският владетел бил почетен от по-рано с титлата патриций, с каквато бил почетен по съобщението на Никифор и Кубрат; Ираклий и Кубрат се намирали в съюзнически отношения, които са били установени при посещението на хунския владетел в Цариград, който едва ли е дошъл само за да получи наставления по отношение на християнската вяра.[15]

Преди всичко не е вярно, че имената хуни и българи у Никифор са равнозначни. В същност равнозначни са имената хуни и уногундури.[16] За Никифор прабългарите и уногундурите са, от друга страна, различни народностни категории, които обаче са обединени в един племенен съюз. Но дори да се приеме, че твърдението на Златарски за равнозначимостта на имената хуни и българи у Никифор е вярно, това все още не означава, че хунският владетел от 619 г. е именно Кубрат. Ако Никифор е имал пред вид Кубрат, той щеше да съобщи името му, тъй като го познава добре, а нямаше да се задоволи с общия израз „владетел на хуните".

Обстоятелството, че самият хунски владетел не се е покръстил при посещението си в Цариград, наистина може да значи, че той е бил покръстен от по-рано. Работата е там, че няма никакви данни за по-раншно покръстване на Кубрат. Златарски се обляга на съобщението на Йоан от Никиу за покръстването на Qetrades, но, както се каза вече, отъждествяването на този последния с Кубрат е напълно произволно.

---

[11] И. Смирнов, Рецензия за „Сборник на народни умотворения, наука и книжнина" (ЖМНПр, ч. CCCLI, с. 204—205).

[12] Г. Баласчев, Върху държавното и военно устройство на старобългарската държава (Минало, год. I, 1909, кн. 1, с. 106—109, бележка под линия).

[13] Nicephorus, с. 14_{10}—$_{18}$.

[14] Златарски, Москва, с. 93—95.

[15] Пак там, с. 93—94.

[16] Nicephorus, с. 27_{17}, 38_{4}.

От друга страна, в съобщението на Никифор се говори за християнската принадлежност на хунските архонти, на техните жени и на копиеносците на хунския владетел. Става дума, значи, за едно по-широко разпространение на християнството всред народа на този хунски владетел. В изворите обаче няма никакви известия, които да ни дадат право да смятаме, че християнството е било разпространено у прабългарите. Обратно, налице са всички основания да се твърди, че прабългарите са държали твърдо на своята праотеческа вяра.

Кубрат е бил почетен с титлата патриций след сключването на договор за мир с Ираклий. У Никифор това събитие е поставено към 634 — 635 г. Хунският владетел, който е посетил Цариград, е бил патриций и преди 619 г. Тези хронологични данни на Никифор също не дават основание за отъждествяване на Кубрат с хунския владетел, напротив, те сочат за две различни лица, получили в различно време патрицианско достойнство.

Съюзническите отношения между Кубрат и Ираклий (у Никифор става дума не за съюз, а за договор за мир) били установени чрез пратеничество от страна на Кубрат.[17] Ако сам Кубрат беше отишъл във византийската столица, Никифор щеше да го съобщи. А той говори изрично за пратеници. При това договорът за мир между Ираклий и Кубрат е поставен от Никифор през 634 — 635 г., докато хунският владетел е посетил Цариград през 619 г. Ясно е и от това, че не може да става и дума за отъждествяване на Кубрат с хунския владетел,

4. Според съобщението на Никифор Кубрат се вдигнал срещу народа (*λαόν*), който имал при себе си от страна на аварския хаган, и го изгонил из собствената си земя.[18]

Златарски твърди, че аварите „според гръцките извори"... „били разширили властта си над славянските племена и над хуните на Черно море"[19]. Такова нещо в гръцките извори не съществува. Обратно, налице са редица данни в изворите, които показват, че аварската власт не се е простирала нито дори в Дакия, а още по-малко — в причерноморските области. Аварите са владеели само Панония, достигайки на изток до Карпатите. Това бе установено още от Дринов[20] и допълнено с нови аргументи от Погодин.[21]

Щом е така, какви са тези авари, против които Кубрат се опълчва и ги изгонва от собствената си земя, намираща се в Причерноморската и Приазовската област?

Отговорът на въпроса се съдържа в самия текст на Никифор. От него се вижда съвсем ясно, че става дума за една голяма група от авари, които, макар и отдалечени от аварското ядро, се намирали под върховната власт на аварския хаган. Най-вероятно тази група да е останала на изток още по времето на аварския преход към запад, между 558 и 568 г. Въпреки че била откъсната териториално от аварския племенен

---

[17] Nicephorus, c. 27_{19-20}: *διαπρεσβεύται δὲ πρὸς Ἡράκλειον καὶ σπένδεται εἰρήνην μετ' αὐτοῦ.*

[18] Пак там, с. 27_{16-18}.

[19] Златарски, История, с. 91—92.

[20] М. С. Дринов, Заселение Балканского полуострова славянами, Москва, 1873, с. 105—106 (= Съчинения, I, с. 247—248).

[21] А. Л. Погодин, Из истории славянских передвижений, СПб, 1901, с. 59—60.

съюз в Панония, тя е продължавала да господствува над някои племена в Причерноморската и Приазовската област, между които са били и част от прабългарите. Кубрат е използувал нейната отдалеченост от средището на аварската сила и освободил подчинените от нея прабългари.

Златарски твърди, че Кубрат освободил земята на кутригурите,[22] т. е. областта на запад от Дон. Колкото и да изглежда това вероятно, то трябва да се докаже, трябва да има някакво основание за него. Изтъкнатото от Златарски съображение — именно разпростирането властта на аварския племенен съюз и над земите по северния бряг на Черно море — противоречи , както се изтъкна по-горе, на действителността.

5. Теофан и Никифор наричат прабългарския племенен съюз *μεγάλη*.[23] Златарски смята, че този епитет означава „велик" и „несъмнено се отнася към времето на Кубрат, когато той, след като обединил българските племена и свалил аварското иго, достигнал до най-високата точка на своята мощ"[24].

Като се има пред вид неблагоприятното отношение на Теофан към прабългарите,[25] едва ли ще трябва да се приеме такова едно тълкуване на епитета *μεγάλη*. Тук по-скоро става дума за това, че „стара България" е била с обширна територия, че прабългарският племенен съюз е обхващал голямо пространство и многоброен народ.

Теофан и Никифор съобщават, че в прабългарския племенен съюз влизали уногундурите-българи и техните родственици котрагите.[26] Наред с това ние имаме документално свидетелство от византийска страна, че в прабългарския племенен съюз са влезли и оногурите.[27] Напълно е възможно в него да са били включени и редица по-незначителни народи и племена, които са живели по това време в Причерноморската и Приазовската област.

Въпросът за границите на прабългарския племенен съюз, на „стара велика България", е твърде труден за разрешение поради липсата на сигурни данни в изворите.[28]

Ако се съди по описанието на Теофан[29] и Никифор,[30] южната граница на съюза трябва да е стигала до р. Кубан от извивката ѝ на запад до Азовско море. Приблизително тази граница се определя и от т. нар. „Арменска география" от края на VII в., която поставя прабългарските племена на север от Западен Кавказ.[31]

Източната граница на прабългарския племенен съюз може да се определи донякъде пак от данните на „Арменската география". Според нея Исперих избягал поради нашествието на хазарите от Хипийската планина.[32]

---

[22] Златарски, История, с. 92.

[23] Theophanes, с. 357_{10}: *ἡ παλαιὰ Βουλγαρία ἐστὶν ἡ μεγάλη*; Nicephorus, с. 38_{6-7}: *ἡ πάλαι καλουμένη μεγάλη Βουλγαρία*.

[24] Златарски, История, с. 92.

[25] Theophanes, с. 358_{12}: българите са *ἔθνος ῥιπαρὸν καὶ ἀκάθαρτον*; също и с. 359_{21-25}.

[26] Theophanes, с. 357_{12-13}; Nicephorus, с. 38_{9-10}.

[27] Agathon (D. Mansi, Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio XII, Florentiae, 1766, с. 193). Срв. Moravcsik, Zur Geschichte der Onoguren, с. 67, където е даден по-точен текст. Срв. още Бурмов, пос. съч., с. 333—335.

[28] Вж. по този въпрос Златарски, История, с. 92, бел. 4 под линия, и с. 100—108; Фр. Вестберг, Записка Готского топарха (ВВр, т. XV, 1909, с. 241—243); М. И. Артамонов, Очерки древнейшей истории хазар, Ленинград, 1936, с. 7—9, 42—48.

[29] Theophanes, с. 357_{8}: *ἀπὸ δὲ τῆς αὐτῆς λίμνης ἐπὶ τὸν λεγόμενον Κοῦφιν ποταμόν*.

[30] Nicephorus, с. 38_{5-6}: *περὶ τὴν Μαιῶτιν λίμνην κατὰ τὸν Κώφηνα ποταμόν*.

[31] Патканов, пос. съч., с. 29.

[32] Пак там.

Прабългарите са обитавали в или около тази планина, затова тя е наречена в „Арменската география“ още и с името „Българска планина“.[33]

Авторът на „Арменската география“ си е служил с данните на Птолемей.[34] Според картата на този последния *Ἱππικὰ ὄρη* започва от чупката на река Волга към югоизток, там, дето тя е най-близо до р. Дон, и върви на юг. Това е днешното бърдо Ергени.[35] Дотук следователно е стигал на изток прабългарският племенен съюз.

Западната граница на стара България се е простирала по данните на Теофан и Никифор преди всичко по източния бряг на езерото Меотида, т. е. на Азовско море.[36] Като се има пред вид, че в прабългарския племенен съюз са влезли и оногурите, които живеели между реките Дон и Днепър, както свидетелствуват за това Йордан (551 г.)[37] и Равенският географ,[38] имаме основание да смятаме, че западната граница на съюза е стигала до Днепър. Това се потвърждава отчасти и от съобщението на Теофан и Никифор, че Исперих преминал в движението си на запад р. Днепър и Днестър и едва тогава стигнал до Дунава.[39] В случая Днепър може да се схване като гранична река, още повече че Исперих е преминал и през Дон, но нейното име не е съобщено от хронистите, тъй като тя е текла в пределите на стара България.

За северната граница на прабългарския племенен съюз нямаме никакви данни. Несъмнено е, че прабългарите са били съседи на антите или изобщо на славяните. Възможно е те да са включили в своя съюз по време на неговия разцвет и някои съседни славянски племена. Засега обаче нямаме данни за подобно твърдение.[40]

6. Още по-труден за разрешение е въпросът за хронологията на прабългарския племенен съюз, тъй като хронологичните данни във византийските извори са твърде оскъдни, а хронологичната система на „Именника“ е все още неразгадана, както трябва.[41]

Каза се вече, че прабългарският племенен съюз бил създаден в резултат на борбата, която прабългарите водили с турките, под чиято власт се намирали от времето на хан Силджибу. Ясно е, че успехът на прабългарите да се освободят и си създадат свой племенен съюз се дължи на междуособиците, възникнали в турския племенен съюз вследствие на въстанието на хан Турум,[42] избухнало след 582 г., вероятно през 583 г.,[43] както и на поражението на турките във войната им с персите през 588—589 г.[44] През 590 г. гр. Боспор (днешният Керч),

---

[33] Н. Патканов, с. 26.

[34] Пак там, с. 23.

[35] Златарски, История, с. 124—125; Артамонов, пос. съч., с. 45—47.

[36] Theophanes, с. 357_8; Nicephorus, с. 38_5.

[37] Jordanis Getica, с. 63_{14-16}.

[38] Ravennatis anonymi Cosmographia. Ed. M. Pinder et G. Parthey, Berolini, 1890, с. 170_{18}—171_5. Срв. още Бурмов, пос. съч., с. 334.

[39] Theophanes, с. 357_{28}; Nicephorus, с. 38_{23}.

[40] Може би за това време се отнася онова място от руската летопис „Повесть временных лет“, дето се казва, че българите „насельницы Словеном быша“.

[41] Вж. Златарски, История, с. 353—382 и посочената там литература. Вж. още Кулаковский, пос. съч., III, с. 381—382.

[42] Theophylactus Simocatta, с. 285_9—$_{21}$. Срв. Златарски, История, с. 83.

[43] За победата си хаганът съобщил на император Маврикий (Theophylactus Simocatta, с. 285_{19-21}), а Маврикий е станал император на 13 август 582 г. Срв. Кулаковский, пос. съч., II, с. 417.

[44] За тази война вж. у Кулаковский, пос. съч., II, с. 434—435.

който бил завладян от турките през 576 г.,[45] се намирал отново в ръцете на византийците.[46] Това означава, че турките вече са се оттеглили на изток. В такъв случай освобождението на прабългарите от турска власт и създаването на прабългарския племенен съюз трябва да се постави между въстанието на Турум и края на турско-персийската война, т. е. между 583 и 589 г. Определянето на по-точна дата засега е невъзможно.

Първият владетел на прабългарския племенен съюз, Гостун, държал според „Именника" властта като наместник 2 години. В такъв случай неговото царуване ще трябва да се постави най-рано от 583 г. и най-късно от 590 г. нататък.

Наследникът на Гостун, Кубрат, е умрял по времето на император Константин (Констанс, 641 — 668 г.).[47] Според „Именника" той е царувал 60 години, следователно смъртта му трябва да се постави към 650 г. или малко по-рано. През 634 — 635 г. Кубрат бил вече изгонил аварите от своята земя и сключил договор за мир с император Ираклий. Този договор той спазвал по думите на Никифор и след смъртта на Ираклий, значи, живял е известно време след него.[48]

7. Пълната достоверност на разказа на Теофан и Никифор[49] за разпадането на прабългарския племенен съюз след смъртта на Кубрат се оспорва от редица учени.[50] За нея в последно време настоява само Златарски, който я използува за създаването на множество недоказуеми и пресилени предположения.[51]

Историческата критика е установила, че голяма част от разказа на двамата византийски хронисти има за задача да обясни присъствието на прабългари в твърде отдалечени области — от Бавария и Италия, та до Хипийската планина — и особено участието на прабългари в аварските военни предприятия. Тази задача на разказа не е изпълнена добре, в него преобладава легендарен елемент, тъй като прабългарите бродят из Средна Европа далеч преди средата на VII в., когато — по данните на самите Теофан и Никифор — е станало разселването им.

Несъмнено верни, исторически засвидетелствувани са следните факти от разказа на Теофан и Никифор за разселението на прабългарите след смъртта на Кубрат: оставането на една част от прабългарите в областта между Дон и Кубан и завладяването им от хазарите,[52] оттеглянето на една група прабългари на север по Дон, като в случая името на техния вожд Котраг е персонификация на името котраги;[53] и движението на Исперих към запад, към областта на Дунав.[54]

---

[45] Menander, с. 89_{25-32}, 90_{21-24}.

[46] В. В. Латышев, Християнские надписи юга России, с. 99.

[47] Theophanes, с. 357_{11-13}; Nicephorus, с. 38_{8-10}.

[48] Nicephorus, с. 27_{16-21}.

[49] Theophanes, с. 357_{11}—359_{25}; Nicephorus, с. 38_{8}—40_{16}.

[50] Д. Иловайский, Разыскания о начале Руси. Изд. второе, Москва, 1881, с. 185; Marquart, Die Chronologie der alttürkischen Inschriften, с. 85; Баласчев, пос. съч., с. 109—110; Кулаковский, пос. съч., III, с. 376—381; Moravcsik, Zur Geschichte der Onoguren, с. 70—80; Мутафчиев, пос. съч., I, с. 116.

[51] Златарски, пос. съч., с. 102 и сл.

[52] Срв. съобщението на „Арменската география" за прабългарите, които останали на север от Кавказ: Купи-булгар, Дучи-булгар, Огхондор-блкар и Чдар-болкар (Патканов, пос. съч., с. 29; Marquart, Die Chronologie der alttürkischen Inschriften, с. 87—88; Marquart, Die altbulgarische Ausdrücke, с. 15). Срв. още Златарски, История, с. 114.

[53] Вероятно е това да са по-късните волжско-камски българи. Срв. Златарски, История, с. 115.

[54] Срв. свидетелството на „Арменската география" за Исперих (Патканов, пос. съч., с. 26, 29). Вж. още апокрифната българска летопис, гдето се говори за Исперь царь (Й. Иванов, Богомилски книги и легенди, София, 1925, с. 282).

8. Наследникът на Кубрат според „Именника“ е Безмер, който държал властта три години.[55]

Тръгнал по пътя на отъждествяванията, Златарски[56] се опитва да отъждестви Безмер с един от легендарните синове на Кубрат, Баян или Батбаян, за когото съобщават Теофан и Никифор.[57] Както обаче се вижда от пръв поглед, сходство в имената на Безмер и Баян не може да се търси. Остават само „историческите основания за идентичността на лицата“, които Златарски обаче не дава, като се изключи съображението, че у Безмер или Баян трябва да е преминала върховната власт „съгласно с обичаите на турско-азиатските народи“[58].

От данните на Теофановия и Никифоровия разказ, който почива на по-стар извор,[59] може да се извади заключението, че Баян наистина е съществувал. По времето, когато е писан този първоизвор, Баян е бил още жив и плащал данък на хазарския хаган,[60] затова и авторът на извора го споменава.

Въпросът е там, кога е писан първоизворът на Теофан и Никифор и кога следователно е живял Баян.

Ако се съди по туй, че в разказа се говори за Исперих и за неговото настаняване на Балканския полуостров, най-ранната дата за написването на първоизвора на Теофан и Никифор могат да бъдат осемдесетте години на VII в.[61] Може би първоизворът е възникнал именно във връзка с установяването на новия съсед на Византия, прабългарите, за да се задоволи любопитството на византийското общество по отношение на тях. От друга страна, през 705 г. в гр. Боспор е имало вече хазарски наместник, с когото заточеният в Херсон император Юстиниан II водел преговори.[62] Това означава, че областта на изток от Дон и Азовско море, т. е. част от територията на прабългарския племенен съюз, се е намирала в началото на VIII в. в ръцете на хазарите и останалите там прабългари наистина плащали дан на хазарския хаган.

От всичко това може да се заключи, че Баян е живял в края на VII в. Той следователно не може да бъде смесван с Безмер, който е наследил Кубрат през четиридесетте или началото на петдесетте години на VII в. и е държал властта в прабългарския племенен съюз само три години.

---

[55] Бєзмѣръ ·г· лє[тъ], а родъ семоу Дχло . . .

[56] Златарски История, с. 86, 112.

[57] Theophanes, с. 357_{19}, 358_{9}: *Βατβαιᾶν*; Nicephorus, с. 38_{15}: *Βασιανός*, с. 39_{10}: *Βαϊανόν*. Срв. Moravcsik, Byzantinoturcica, II, с. 84.

[58] Златарски, История, с. 112.

[59] Пак там, с. 96—99; Moravcsik, Zur Geschichte der Onoguren, с. 71.

[60] Theophanes, с. 358_{10-11}; Nicephorus, с. 38_{17}, 39_{10-11}.

[61] Moravcsik, Zur Geschichte der Onoguren, с. 71, смята, че първоизворът на Теофан и Никифор е възникнал в края на VII в.

[62] Срв. за това Кулаковский, пос. съч., III, с. 286—289.

СЛАВЯНСКИТЕ НАПАДЕНИЯ СРЕЩУ СОЛУН В „ЧУДЕСАТА НА СВ. ДИМИТЪР“ И ТЯХНАТА ХРОНОЛОГИЯ*

I

1. „Чудесата на св. Димитър“ са сбор от легенди, свързани с паметта на загиналия през 306 г. заради християнските си убеждения висш военен служител в Солун — Димитър[1]. Първоначално тези легенди, създадени от солунското духовенство, се отнасяли изключително до изцелявания на болни и до други подобни чудеса, каквито се извършвали на гроба на светеца[2] и с каквито изобщо изобилствува житийната литература. С течение на времето обаче те изменят своя характер. Именно

* Годишник на Софийския университет, философско-исторически факултет, т. XL, кн. 2, 1952, с. 167—215.

[1] За св. Димитър вж. житийните данни в Acta Sanctorum, Editio novissima, curante Joanne Carnandet, Octobris tomus quartus, Parisiis et Romae, 1866, с. 50—103; същото у J.- P. Migne, Patrologia Graeca, t. CXVI, Parisiis, 1891, кол. 1167—1201; вж. още славянските преводи и варианти във Великия минеи четии, собранныя всероссийским митрополитом Макарием. Октябрь, дни 19—31, издание Археографической комиссии, СПб, 1880, кол. 1872 и сл.; на български житието на св. Димитър вж. в Жнтїе на сватаго н славнаго великомученика Димитрїа Мироточца, н сватаго славнаго великомученика н побѣдоносца н чюдотворца Георгїа, н сватаго великомученика Ѳеодора Тирона, н сватаго великомученика Евстафїа. Преведенн w славенскїй на болгарскїй ѧзыкъ: заради полза н повченне н дюше спасенїе рода христїанскаго; преведенн н напечатанїн трюдомъ н нждивенїемъ г. хаун Наидена Іωанновнча оучнтела, жнтела Татаръ-Пазарчнчаннна, ревнтела болгарскаго просвѣщенїа, н книгопродавца по всеа Славено-Болгарїа въ Бюкюрещъ, 1846; Житието на св. великомученика Димитрия, превод из житията на светиите, Сливен, 1903; Хр. Попов, Жития на светиите, почитани от Православната църква, София, 1930, с. 163—166.

Други извори и литература за св. Димитър са дадени у Theophilus Lucas Frid. Tafel, De Thessalonica eiusque agro dissertatio geographica, Berolini, 1839, с. 114 и сл.; Филарет, Святый великомученик Димитрий Солунский и солунские славяне, Москва, 1848, с. 2—9 (срв. и сръбския превод на Панта Срећковић в Гласник Српског ученог друштва, кн. I (18), Београд, 1865, с. 299 и сл.); O. Tafali, Thessalonique, des origines au XIVe siècle, Paris, 1919, с. 65 и сл.

[2] AA SS, с. 88—89, 94—95, 102—103; Migne, PG, кол. 1172, 1181—1184, 1200—1201; ВМЧ, кол. 1889—1891, 1897—1898, 1902 и сл.

невъзможността на варварите, които проникнали дълбоко в пределите на Източната Римска империя, да превземат Солун поради здравината на неговите укрепления[3] била използувана от духовенството да припише това на покровителството на светеца-воин и на неговото лично участие в отбиването на враговете.[4] Вече от края на VI в. нататък, та дори до XIII в. по-големият брой от легендите за чудесата на св. Димитър се отнася до спасението на Солун от появили се пред стените му неприятели. Поради това именно обстоятелство трите книги „Чудеса на св. Димитър", които са дошли до нас, включват в себе си покрай чисто агиографските елементи и богат материал за историята на Византия и на Балканския полуостров изобщо.

2. Първите две книги от „Чудесата" представят, както е всеобщо признато,[5] първостепенен извор за историята на славяните. Те съдържат множество подробни известия за военните предприятия на източнобалканските славяни срещу един от най-значителните центрове на робовладелската Византийска империя — Солун[6] — и, което е особено важно, в тях се срещат обилни данни за обществено-икономическото развитие на славяните в края на VI и през първата половина на VII в.

Цената на данните, които се съдържат в първите две книги от „Чудесата", става още по-голяма, като се вземе пред вид, че по-подробните вести за събитията из славянската история изобщо и за икономическите и социалните промени в славянското общество през споменатата епоха достигат едва до началните години на VII в. Това, което може да се намери у съвременните или по-късни хронисти за времето след 602 г.,[7] е с редки изключения твърде откъслечно. То се свежда до кратки съобщения за походи и нападения и до хронологични податки за едно или друго събитие из славянската история, без да е и в най-малка степен достатъчно за осветляване на въпросите около заселването на славяните в Балканския полуостров и за възсъздаване на цялостната картина на

---

[3] За солунските укрепления вж. у Ф. И. Успенский, О вновъ открытых мозаиках в церкви св. Димитрия в Солуни, ИРАИК, т. XIV, София, 1909, с. 32 сл.; O. Tafrali, Topographie de Thessalonique, Paris, 1913; Й. Венедиков, Борбите на славяните за Солун през средните векове, Военно-исторически сборник, год. XIX, кн. 61, София, 1946, с. 94—96.

[4] За култа на св. Димитър вж. у H. Gelzer, Die Genesis der byzantinischen The menverfassung, Abhandlungen der philologisch-historischen Classe der königlich sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, B. XVIII, Leipzig, 1899, с. 53—64; O. Tafrali, Thessalonique au quatorzieme siècle, Paris, 1913, с. 130 и сл.

[5] T. Lucas Frid. Tafel, Historia Thessalonicae, Tubingae, 1835, с. 53; P. J. Šafařik, Slowanské starozitnosti, Oddil děgepisný, w. Praze, 1837, с. 597—598 (=руски превод на О. Бодянский: П. Й. Шафарик, Славянския древности, часть историческая, т. II, кн. I, Москва, 1848, с. 316); Филаретъ, пос. съч., с. 1; Gelzer, пос. съч., с. 35, 36, 42, 43, 53; L. Niederle, Slowanské starozitnosti, dilu II, Praha, 1906, с. 227, 234; Успенский, пос. съч., с. 35, 41, 45, 46; Н. Милев, Кубрат от историята и Кубер в „Чудесата" на св. Димитрия Солунски, ПСп, год. XXII, кн. XXI, София, 1910, с. 557—558; Й. Иванов, Българите в Македония, второ допълнено издание, София, 1917, с. 17; G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates, München, 1940, с. 53; G. Moravscik, Byzantinoturcica, I, Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker, Budapest, 1942, с. 352; Венедиков, пос. съч., с. 93; Сборник документов по социально-экономической истории Византии, Москва, 1951, с. 93.

[6] За значението на Солун по онова време вж. у Niederle, пос. съч., с. 225—226; Успенский, пос. съч., с. 32 и сл.

[7] Тук се има пред вид историята на Теофилакт Симоката, която достига до 602 г.

обществено-икономическия процес, който доведе до образуването на първите славянски държавни обединения през VII в. Още по-малко може да послужи този изворен материал, когато ще трябва да се посочи и изтъкне огромното влияние на славяните изобщо и на източнобалканските славяни в частност върху съдбините на Европейския Югоизток, за да се подчертае по този начин тяхната всемирноисторическа роля при „подмладяването" на Византийската империя.[8]

Пред вид на всичко това основното проучване на „Чудесата" и извличането от тях на данните за обществено-икономическото развитие на славяните в края на VI в. и през първата половина на VII в. е една належаща задача за историческата наука. Тази задача стои главно пред българската историческа наука, тъй като осветляването на социално-икономическите промени в славянското общество на Балканския полуостров през това време означава преди всичко разкриването на онези закономерности в историческия процес, които доведоха до създаването на славяно-българската държава в 680 г. и до нейното закрепване и по-нататъшно съществуване. По този начин ще се разобличат и буржоазно-фашистките фалшификации относно появата на славяно-българската държава и ролята на славяните и прабългарите в нейното формиране.[9]

Това проучване се налага най-сетне и поради обстоятелството, че „Чудесата" не са използувани досега в достатъчна степен от марксистко-ленинската историческа наука, която в лицето на съветската историческа наука е отишла твърде напред при правилното, истински научно разрешаване на основните проблеми от славянското минало. Привличането на материала от „Чудесата" ще допринесе несъмнено много за още по-голямото задълбочаване на проучванията в областта на ранната славянска история и за детайлното разкриване на закономерностите в развитието на славянското общество през VI и VII в.

II

1. Въпреки че буржоазната историография — българска и чужда — е спирала често погледа си на „Чудесата",[10] тя не е използувала, както трябва, ценния исторически материал, с който те изобилствуват. Тя е насочвала вниманието си изключително към онези техни съобщения, които се отнасят до славянските нападения срещу Византия,[11] без дори да е

---

[8] Б. Т. Горянов, Славянские поселения VI в. и их общественный строй, ВДИ, 1 (6), Москва, 1939, с. 318; А. В. Мишулин, Древние славяне и судьбы Восточноримской империи, ВДИ, 1 (6), Москва, 1939, с. 290—307; Е. Э. Липшиц, Византийское крестьянство и славянская колонизация (преимущественно по данным земледелческого закона), Византийский сборник, Москва—Ленинград, 1945, с. 96 сл.; Е. Э. Липшиц, Славянская община и ее роль в формировании византийского феодализма, ВВр, т. I (XXVI), Москва, 1947, с. 144—163; П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, Москва—Ленинград, 1948, с. 101—103.

[9] За тях вж. у Ал. Бурмов, Създаване на българската държава, ИПр, год. VIII, кн. 1, София, 1950, с. 90 и сл.; С. А. Никитин, Образование болгарского народа и возникновение болгарского государства, Вестник Московского университета, № 1, 1952, с. 131 и сл.

[10] Използуването на „Чудесата" като исторически извор изобщо начева след обнародването им от боландистите в AA SS през 1780 г. и по-точно — от тридесетте години на XIX в. главно в работите на Tafel, цитирани по-горе. Срв. за това бележката на Филарет, пос. съч., с. 1.

[11] Ето напр. една от последните оценки на „Чудесата", дадена от крупния буржоазен византинист Ostrogorsky, пос. съч., с. 53: „Von grösster Bedeutung für die Sla-

засегнала проблемите, свързани с развитието на славянското общество на Балканския полуостров, за разрешението на които „Чудесата" предлагат богати и сигурни податки.

Би могло да се очаква, че буржоазната историография е постигнала значителни успехи в изясняването поне на онези въпроси около „Чудесата", на които тя е отделяла главното си внимание — именно въпросите на хронологията. С други думи, би трябвало да се очаква, че буржоазната историография е допринесла нещо по-съществено при определяне времеписването на „Чудесата" и хронологията на събитията, разказани в тях. Сбаче и в това отношение тя не може да се похвали с някакви постижения: в областта на хронологията на „Чудесата" и до днес съществува пълен хаос.

Така написването на първата книга от „Чудесата" се поставя от буржоазната историография в един промеждутък от време, който започва от VI и завършва в края на VII в.,[12] а появата на втората книга се поставя във времето от началото на VII до началото на X в.[13]

---

veneinfälle auf dem Balkan sind die „Wunder des Hl. Demetrios", in denen die slavischen Angriffe auf Thessalonike mit erstaunlicher Frische und zahlreichen lebenswahren Einzelheiten geschildert werden."

[12] VI—VII в.: A. Tougard, De l'histoire profane dans les actes grecs des Bollandistes, Paris, 1874, с. 252.

VII в.: Moravcsik, пос. съч., с. 352; Филарет, пос. съч., с. 2, бел. 2 под линия; Х. Лопарев, Византийския жития святых VIII—IX веков, ВВр, т. XIX, 1912, с. 106.

Началото на VII в.: М. Соколов, Из древней истории болгар, СПб, 1879, с. 53; Успенский, пос. съч., с. 36; Ostrogorsky, пос. съч., с. 53.

Първата половина на VII в.: Tafel, De Thessalonica, с. LXXIII, бел. 58 под линия (половин век преди архиепископ Йоан, който според Tafel е живял по времето около 680 г.); Šafařik, пос. съч., с 566 (руски превод, с. 249) — 610 — 641 г.; J. Laurent, Sur la date des églises St Démétrius et Ste Sophie à Thessalonique, BZ, B. IV, Leipzig, 1895, с. 425 — между 610—630 г. или малко по-късно; O. Tafrali, Sur la date de l'église et des mosaïques de Saint-Démétrius de Salonique, Revue archéologique, t. XIII, Paris, 1909, с. 92; J. Marquart, Die altbulgarischen Ausdrücke in der Inschrift von Čatalar und der altbulgarischen Fürstenliste. ИРАИК, т. XV, София, 1911, с. 20, бел. 1 под линия; Tafrali, Thessalonique, des origines . . ., с. 101, бел. под линия.

Средата на VII в.: Филарет, пос. съч., с. 10, бел. 25 под линия.

Втората половина на VII в.: Gelzer, пос. съч., с. 35—36; Niederle, пос. съч., с. 227; L. Niederle, Manuel de l'antiquité slave, Paris, 1923, с. 64.

Края на VII в.: Cornelius Byeus, коментар към „Чудесата" (commentarius praevius) в AA SS, с. 55 (у Migne, PG, кол. 1095).

[13] Началото на VII в.: A. Pernice, Sulla data dei libro II dei Miracula S. Demetrii Martyris, Bessarione, год. VI, t. II, 1902, с. 181—187: първата част на книга втора на „Чудесата" е писана след 610 г., втората наскоро след 656 г. и третата след 904 г. (Статията на Pernice ми бе недостъпна. Данните от нея привеждам по съобщенията на ВВр, кн. 9, 1902, с. 595; BZ, кн. 11, 1902, с. 683; BZ, кн. 12, 1903, с. 398; и Ст. Стан ојевић, Византија и срби, кн. II, Нови Сад, 1906, с. 208.)

VII в.: Филарет, пос. съч., с. 2, бел. 2 под линия; Tafrali, Sur la date . . ., с. 92—93.

Втората половина на VII в.: Pernice, пос. съч. (656 г.); Ostrogorsky, пос. съч., с. 53.

Края на VII в.: Gelzer, пос. съч., с. 42; Niederle, SS, с. 227; Милев, пос. съч., с. 558; Niederle, Manuel, с. 64; Г. Фехер, Първата поява на прабългарите в Македония, МПр, год. IV, кн. 3, София, 1928, с. 91.

Края на VII или началото на VIII в.: Moravscik, пос. съч., с. 352.

VIII в.: Šafařik, пос. съч., с. 566 (р. пр. с. 249); Laurent, пос. съч., с. 427—428; Лопарев, пос. съч., с. 106.

Средата на VIII в.: Tafel, De Thessalonica, с. CIV.

Преди края на VIII в.: Tougard, пос. съч., с. 258.

Хаосът от разноречиви мнения е още по-непроходим при определяне хронологията на събитията, разказани в „Чудесата". За първото нападение на славяните срещу Солун, представено от буржоазната историография като второ, се дават дати, които се простират от 581 до 597 г.;[14] за второто нападение, представено като първо — от първата третина на VI в. до 609 г.;[15] за третото нападение — от 581 до 711 г.;[16] за четвър-

---

Края на VIII или началото на IX в.: Byeus, пос. съч., с. 55—56 (у Migne, PG, кол. 1095—1096) и с. 189, бел. *b* и *c* (у Migne, PG, кол. 1377—1378, бел. под линия 3 и 4); K. Zeuss, Die Deutschen und die Nachbarstämme, München, 1837, с. 630.

Началото на X в. (след 904 г.): Pernice, пос. съч.

[14] 581—584 г.: Венедиков, пос. съч., с. 97.

583 г.: Tafrali, Sur la date . . ., с. 93; Tafrali, Thessalonique, des origines . . ., с. 101, бел. 1 под линия; Венедиков, пос. съч., с. 98.

Малко години след 584 г.: K. Hase (Carolus Benedictus Hasius), у Leonis Diaconi Caloënsis Historiae libri decem, Bonnae, 1828, с. 510—511.

586 г.: Станојевић, пос. съч., II, с. 14—15, 208; В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, т. I, ч. I, София, 1918, с. 13, 400; Tafrali, Thessalonique, des origines . . ., с. 104; К. Јиречек, Историја срба. Превео и допунио Јован Радонић, кн. I, Београд, 1922, с. 64.

След 591 г.: Šafařik, пос. съч., с. 567 (р. пр. с. 249).

597 г.: Byeus, пос. съч., с. 147, бел. *h* (у Migne, PG, кол. 1288, бел. 84 под линия); Tafel, De Thessalonica, с. LVIII—LX, LXVI; Филарет, пос. съч., с. 17; K. Hopf, Griechenland im Mittelalter und in der Neuzeit, Allgemeine Encyklopädie der Wissenschaften und Künste . . ., herausgegeben von J. S. Ersch und J. G. Gruber, 85 Teil, Leipzig, 1867, с. 91; Tougard, пос. съч., с. 254; Fr. Rački, Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrantia. — B Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, vol. VII, Zagrebiae, 1877, с. 251; Соколов, пос. съч., с. 52; Љ. Ковачевић и Љ. Јовановић, Историја српског народа, I, Београд, 1893, с. 98, 101; А. Л. Погодин, Из истории славянских передвижений, СПб, 1901, с. 64; Станојевић, пос. съч., I, с. 207; J. Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Leipzig, 1903, с. 245; Niederle, SS, с. 228; У.спенский, пос. съч., с. 37; Ю. Кулаковский, История Византии, Киев, 1912, с. 462—463.

[15] В първата третина на VI в.: Венедиков, пос. съч., с. 96.

580 г.: Rački, пос. съч., с. 251; Ковачевић и Јовановић, пос. съч., с. 98.

581 г.: Филарет, пос. съч., с. 11—12; Tafrali, Thessalonique, des origines . . ., с. 103.

Преди 582 г.: Станојевић, пос. съч., I, с. 182.

583 г.: Соколов, пос. съч., с. 51.

Между 581—584 г.: Златарски, пос. съч., с. 13.

584 г.: Златарски, пос. съч., с. 400; Јиречек, пос. съч., с. 62.

Преди 591 г.: Šafařik, пос. съч., с. 566 (р. пр. с. 249).

Преди 597 г.: Tafel, De Thessalonica, с. LX; М. С. Дринов, Заселение Балканского полуострова славянами, Москва, 1873, с. 114 (=Съчинения, под редакцията на проф. В. Н. Златарски, т. I, София, 1909, с. 256); J. Jireček, Geschichte der Bulgaren, Prag, 1876, с. 90 (бълг. превод на Раев и Диамандиев под редакцията на В. Н. Златарски, София, 1929, с. 60); Niederle, SS, с. 228; Успенский, пос. съч., с. 37.

Края на VI в.: Hase, пос. съч., с. 507; Успенский, пос. съч., с. 25—26.

Края на VI или началото на VII в.: Byeus, пос. съч., с. 142, бел. *k* (у Migne, PG, кол. 1280, бел. 73 под линия).

609 г.: Станојевић, пос. съч., II, с. 16—17.

[16] 581 г.: Gelzer, пос. съч., с. 49; Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, с. 243.

609 г.: C. Jireček, Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters, Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Classe, B. 48, Wien, 1902, с. 26; Marquart, Die altbulgarische Ausdrücke, с. 19—20; Златарски, пос. съч., с. 15, 400; Јиречек, Историја срба, с. 67—68.

610 г.: Милев, пос. съч., с. 568.

617 г.: Laurent, пос. съч., с. 429; Станојевић, пос. съч., II, с. 17—18.

617—619 г.: Tafrali, Sur la date . . ., с. 94; Tafrali, Thessalonique, des origines . . ., с. 108; Венедиков, пос. съч., с. 110.

617—620 г.: Laurent, пос. съч., с. 429.

тото нападение — от 583 до 711 г.;[17] за петото нападение — от 630 г. до края на VIII в.;[18] за опита на Кубер да завладее Солун чрез между-

---

Преди 630 г.: Кулаковский, пос. съч., III, с. 209.

630 г.: Niederle, SS, с. 236.

Времето на Ираклий: Ф. И. Успенский, История Византийской империи, т. I, СПб, 1913, с. 610 и сл.; *Κωνσταντίνος Ι. Ἀμάντος, Ἱστορία τοῦ Βυζαντίνου κράτους*, т. I, *ἐν Ἀθῆναι*, 1939, с. 290.

669 г.: П. Срећковић, Историја српскога народа, кн. 1, Београд, 1885, с. 66, 67.

675 г.: Ed. Muralt, Essai de chronologie byzantine pour servir à l'examen des annales du Bas-Empire et particulièrement des chronographes slavons de 395 à 1057, I, Péters bourg, 1855, с. 308.

К. Николаевић, Критичка покушења у периоду од првих седам векова српске историје, Српски летопис за годину 1864, год. XXXVIII, кн. 109, Нови Сад, 1865, с. 49; Hopf, пос. съч., с. 94; Дринов, пос. съч., с. 132 (=Съчинения, с. 274); Rački, пос. съч., с. 284; Срећковић, пос. съч., с. 66.

676 г.: Šafařik, пос. съч., с. 598 (р. пр. с. 316); Филарет, пос. съч., с. 24; Дринов, пос. съч., с. 151, 167, 173 (=Съчинения, с. 293, 309, 315); Jireček, Geschichte der Bulgaren, с. 63 (бълг. превод, с. 61); Соколов, пос. съч., с. 55; Срећковић, пос. съч., с. 35; Ковачевић и Јовановић, пос. съч., I, с. 99; Иванов, пос. съч., с. 66.

Времето на Константин III, Константин IV и Юстиниан II (641—711 г.): Byeus, пос. съч., с. 166, бел. *d* (у Migne, PG, кол. 1326, бел. 20 под линия).

Времето на Константин IV Погонат (669—685): Tafel, De Thessalonica, с. LXXIX.

Времето на Константин IV Погонат и Юстиниан II (669—711 г.): Byeus, пос. съч., с. 165, бел. *b* (у Migne, PG, кол. 1325, бел. 18 под линия).

[17] 583 г.: Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, с. 245.

Времето на Фока: Jireček, Die Romanen, с. 26; Златарски, пос. съч., с. 15; Јиречек, Историја срба, с. 67—68.

609 г.: Marquart, Die altbulgarische Ausdrücke, с. 19.

Времето на Фока и Ираклий: К. Иречек, История на българите. Поправки и добавки от самия автор, София, 1939, с. 25—26.

619 г.: Laurent, пос. съч., с. 429; Станојевић, пос. съч., II, с. 18—19.

Малко след 619 г.: Tafrali, Sur la date..., с. 94.

620 г.: Венедиков, пос. съч., с. 115.

622—623 г.: Кулаковский, пос. съч., III, с. 65.

677 г.: Muralt, пос. съч., с. 309; Николаевић, пос. съч., с. 49; Hopf, пос. съч., с. 94; Rački, пос. съч., с. 284.

678 г.: Šafařik, пос. съч., с. 598 (р. пр. с. 316); Филарет, пос. съч., с. 24; Дринов, пос. съч., с. 133 (=Съчинения, с. 275); Jireček, Geschichte der Bulgaren, с. 93 (бълг. пр. с. 61); Соколов, пос. съч., с. 56; Ковачевић и Јовановић, пос. съч., I, с. 100, II, с. 12.

678—679 г.: Tafel, De Thessalonica, с. LXXXIII—LXXXIV.

679 г.: Tougard, пос. съч., с. 261.

Времето на Константин III, Константин IV и Юстиниан II (641—711): Byeus, пос. съч., с. 171, бел. *e* (у Migne, PG, кол. 1338, бел. 35), с. 185, бел. *h* (у Migne, PG, кол. 1363, бел. 81).

[18] 630 г.: Niederle, SS, с. 235, 236.

634 г.: Tafrali, Sur la date..., с. 95; Tafrali, Thessalonique, des origines..., с. 121.

672 г.: Tougard, пос. съч., 262.

675—681 г.: Hopf, пос. съч., с. 104.

677—680 г.: Срећковић, пос. съч., с 37.

678—680 г.: Николаевић, пос. съч., с. 50—51; Срећковић, пос. съч., с. 68.

678—687 г.: Šafařik, пос. съч., с. 598 (р. пр. 316—317); Hopf, пос. съч., с. 95.

680 г.: Соколов, пос. съч., с. 56.

685 г.: Дринов, пос. съч., с. 133 (=Съчинения, с. 275).

685—687 г.: Дринов, пос. съч., с. 151 (=Съчинения, с. 293); Jireček, Geschichte der Bulgaren, с. 93 (бълг. пр., с. 61); Лопарев, пос. съч. с. 106; F. Dvorník, La vie de saint Grégoire le Décapolite et les Slaves macédoniens au IXe siècle, Paris, 1926, с. 31.

685—689 г.: Филарет, пос. съч., с. 35; Muralt, пос. съч., с. 310, 311, 316; Rački, пос. съч., с. 294; Ковачевић и Јовановић, пос. съч., I, с. 107—109.

особна война — от 626 г. до края на VIII в.;[19] за пленяването на африканския архиепископ Киприан от славяните — VIII — IX в.[20]

Този хаос от мнения се дължи на следните причини:

Преди всичко буржоазната историография е пренебрегвала обществено-икономическото състояние на славяните, отразено в разказите на „Чудесата" за славянските нападения срещу Солун. Тя не е могла и не е искала да види и схване развитието на славянското общество както в областта на производителните сили, тъй и в областта на обществените отношения. Тя не е могла да разбере, че славяните през VII в. не са тези от VI в., както и че славяните от VIII в. не са по своето обществено-икономическо състояние еднакви с тези от VII в. Затова с лека ръка тя премества в по-късно време събитията, които отразяват по-ранен етап в развитието на славянското общество...

На второ място при хронологизиране на събитията буржоазната историография не излиза преди всичко от самия текст на „Чудесата" и от податките, които се съдържат в него, а почти във всички случаи изхожда от общия ход на събитията във Византийската империя, както той ни е представен от другите извори. Тя не е забелязала, че данните на тези

668—711 г. (времето на Константин IV и Юстиниан II): Tafel, De Thessalonica с. LXXXV.

VI в.: Иванов, пос. съч., с. 39.

735—737 г.: Златарски, пос. съч., с. 196, 404; П. Мутафчиев, рецензия за книгата на F. Dvorník, La vie de saint Grégoire le Décapolite et les Slaves macédoniens au IXe siècle, МПр, год. IV, кн. 2, София, 1928, с. 148; Венедиков, пос. съч. с. 125, 134.

782 г.: Laurent, пос. съч., с. 430—431; Станојевић, пос. съч., II, с. 93—95; Милев, пос. съч., с. 561.

Края на VIII в.: Byeus, пос. съч., с. 55—56 (у Migne, PG, кол. 1095—1096), с. 176, бел. *f* (у Migne, PG, кол. 1350, бел. 60 под линия), с. 178—179, бел. *t* (у Migne, PG, кол. 1359—1360, бел. 73 под линия).

[19] След 626 г.: Успенский, История, с. 660.

Първата половина на VII в., времето на Ираклий; Успенский, О вновь открытых мозаиках, с. 59.

637—647 г.: Tafrali, Thessalonique, des origines..., с. 134.

645 г.: Gelzer, пос. съч., с. 49.

670 г.: Станојевић, пос. съч., II, с. 45—49; Marquart, Die altbulgarische Ausdrücke, с. 23.

670—675 г.: Милев, пос. съч., с. 568; Златарски, пос. съч., с. 121, 149; Фехер, пос. съч., с. 91; Венедиков, пос. съч., с. 119.

670—695 г.: Венедиков, пос. съч., с. 119.

688 г.: Laurent, пос. съч., с. 429—439.

Края на VIII в.: Кулаковский, пос. съч., III, с. 89.

740 г.: Николаевић, пос. съч., с. 52.

742 г.: Филарет, пос. съч., с. 40; Лопарев, пос. съч., с. 106.

757 г.: Соколов, пос. съч., с. 80.

758 г.: Muralt, пос. съч., с. 719; Hopf, пос. съч., с. 97; Rački, пос. съч., с. 292—294.

Средата на VIII в.: Tougard, пос. съч., с. 268; Tafel, Thessalonica, с. CIV (в началото на царуването на Константин V, след 741 г.); Ковачевић и Јовановић, пос. съч., II, с. 13—14 (60 и повече години след 678 г.).

Времето на Константин VII и Ирина, края на VIII в.: Byeus, 185, бел. *h* (у Migne, PG, 1363—1364, бел. 81 под линия).

[20] Края на VIII или началото на IX в.: Byeus, пос. съч., 189, бел. *b* и *c* (у Migne, PG, кол. 1377—1378, бел. 3 и 4 под линия); Zeuss, пос. съч., с. 628.

VIII—IX в.: Лопарев, пос. съч., с. 109.

извори се отнасят главно до събитията в столицата и около столицата,[21] че те говорят предимно за деянията на императорите и тяхната външна политика, че те отделят твърде малко място за събитията в периферията на империята, щом тези събития не са свързани с дейността на императорите и с техните походи против перси и араби. С този начин на работа се достига понякога до пълно игнориране на хронологичните данни на „Чудесата“ и до изкуствено нагаждана хронология, противоречеща във всяко отношение на действителността.[22]

Пренебрегването на текста на „Чудесата“, и то от сериозни иначе историографи, е причина и за редица други твърдения, които в никакъв случай не отговарят на истинското състояние на нещата.[23]

Най-сетне значителна причина за съществуването на хаоса от мнения по въпросите за хронологията на „Чудесата“ е и тая, че все още няма едно пълно и критично издание на текста им.[24] Добавките, които направиха Tougard[25] и Tafrali,[26] както и разликите в повече, които се съдържат в текста на руските „Великия минеи четии“[27], свидетелствуват, че едно ново, пълно и критично издание на „Чудесата“ по съществуващите ръкописи, преработки и славянски преводи би улеснило във всяко отношение изследвачите им.

2. При това положение на нещата необходимостта от едно ново разглеждане на въпроса за хронологията на първите две книги от „Чудесата“ е сама по себе си очевидна. Това разглеждане не може и не бива да се смята нито за формалистично, нито за противоречещо на основните задачи на марксистко-ленинската историческа наука, която преди всичко трябва да разкрива закономерностите в историческото развитие. Без точно определяне на времето, когато са написани първите две книги от

---

[21] Срв. Кулаковский, пос. съч., II, с. 462.

[22] Такъв е например случаят с хронологията на петото славянско нападение срещу Солун, определена от Tafrali, Thessalonique, des origines, с. 121, само въз основа на данните у византийските автори, без каквото и да е съобразяване с хронологичните податки на „Чудесата“, които тук са изрични и точни.

[23] Така Niederle, с. 228, а след него Успенский, О вновь открытых мозаиках, с. 37, смятат, че в книга първа от „Чудесата“ се говори за три славянски нападения срещу Солун. Това се дължи на обстоятелството, че в гл. VIII на книгата авторът говори за нападение на варварите, след това в гл. XII и най-сетне в гл. XIII—XV. Поради това недостатъчно внимание към текста Niederle и Успенский не са забелязали, че в гл. VIII авторът, като съобщава за варварското нападение, обещава, че ще говори по-сетне за него, и наистина спазва обещанието си в гл. XIII—XV. Още първият издател на „Чудесата“, Byeus, пос. съч., с. 128—129, бел. *b* (у Migne, PG, кол. 1252—1253, бел. 41 под линия), бе забелязал, че в случая се касае за едно и също нападение. Срв. още Tougard, пос. съч., с. 253, бел. 4.

[24] Срв. Niederle, SS, с. 226—227; Успенский, О вновь открытых мозаиках, с. 35—36; Милев, пос. съч., с. 557.

[25] Tougard, пос. съч. Особено значителни са добавките на Tougard към гл. IV от втора книга на „Чудесата“, която в своята съществена част е съкратена в изданието на Byeus. От друга страна, трябва да се изтъкне, че Tougard е пропуснал редица места, отнасящи се до гражданската история, и е наредил материала така, че може да забърка изследвача, който не разполага с ръкописите. Така той е свързал под едно заглавие § 6, 7 и 8 (с. 86—88), когато в същност § 7 и 8 се отнасят до съвсем друго събитие.

[26] Tafrali, Sur la date..., с. 85, 93, 97.

[27] ВМЧ, кол. 1928 и сл. — „Чюдо о градѣ Солуньстѣмъ и о Пребудѣ князѣ и неослабнѣмъ его воеваніи“ съдържа редица места, които не се срещат нито в изданието на Byeus, нито в добавките на Tougard.

Едновременно с това ВМЧ, кол. 1924—1928, ни дават предговора на автора на книга първа от „Чудесата“, който не е издаден нито от Byeus, нито от Tougard.

„Чудесата“, както и на времето, когато са станали събитията, разказани в тях, не е възможно да се направи каквото и да било правилно заключение относно обществено-икономическото развитие на източнобалканските славяни. Разглеждането на промените в славянското общество на Балканския полуостров без определена хронологична рамка би довело и до произволни твърдения, и до фалшифициране на историческата действителност. А истинската наука не може да си позволи нито едното, нито другото.

Ето защо с оглед на една правилна оценка на данните за славяните, които се срещат в „Чудесата“, и с оглед на тяхното научно използуване за изясняване на редица въпроси от ранната славянска история хронологията на първите две книги от „Чудесата“ трябва да се разгледа отново и да получи едно що-годе приемливо разрешение.

На това главно е посветена моята настояща работа.

За да постигна по-положителен резултат, ще изхождам и от общото състояние на славянското общество през VI—VIII в., и от текста на „Чудесата“, като не пренебрегвам и общия ход на събитията във Византия, без обаче да му отдавам изключително значение.

III

1. Още в предговора към книга първа от „Чудесата“[28] авторът ѝ свидетелствува изрично, че той е съвременник на разказваните от него събития: „Поне вся вѣсте писаніа мученіа его [на св. Димитър, бел. *Бурмов*], и того ради не дръзаимъ писати о преждебыв'шихъ его чюдесѣхъ; но еже видѣхомъ очима нашима и иже рукы наша осязаша [подчертаното от мен, *Бурмов*], о тѣхъ его помощію пишу вамъ.“[29] Свидетелства, че е съвременник на разказваните събития, авторът дава и на много места из текста.[30]

Трябва веднага да се отбележи, че авторът смята за съвременни нему събития и тези, които са му разказани от очевидци и участници в тях,[31] т. е. събития, които са се случили не преди много време. Това обаче не се отнася до славянските нападения срещу Солун, за които авторът изрично твърди, че са станали по негово време, че сам той е участник в тях.[32]

---

[28] ВМЧ, кол. 1924—1928: „В тъже день слово иже въ святыхъ отца нашего Іоанна архіепископа солуньскаго — похвала святому великомученику Димитрію мироточцу, и мало исповѣданіе чюдесѣхъ его.“ Срв. края на този текст с гръцкия оригинал, цитиран у Byeus, пос. съч., с. 68 (у Migne, PG, кол. 1124).

ВМЧ: „Послушаимъ же убо съ прилѣжаніемъ и умиленіемъ сего прьваго чюдеси, еже вѣмъ, но яко и мнози отъ васъ не невѣсте, понеже и вся Македоніа и в самомъ царствующемъ градѣ бысть и доселѣ повѣдаемо есть усты всѣхъ, иже отци дѣтемъ своимъ предаща свѣтлое и неначаемое чюдотвореніе мученика.“

Byeus: *Ἀκούσωμεν τοίνυν, εἰ δοκεῖ, μετὰ συντονίας καὶ κατανύζεως πρώτου τοῦδε τοῦ θαύματος, ὃ καὶ πολλοὺς ὑμῶν πέπεισμαι μὴ ἀγνοεῖν διὰ τὸ περίφαντον ἐν ὅλῃ τῇ Μακεδονίᾳ καὶ τῇ βασιλευούσῃ πόλει γεγονέναι, καὶ μέχρι νῦν ἄδεσθαι παρὰ τοῖς ἁπάντων στόμασι, παίδων ἐκ πατέρων παρειληφότων τὴν ἐναργῆ τοῦ μάρτυρος καὶ ἀπροσδόκητον θαυματουργίαν.*

[29] ВМЧ, кол. 1928. Срв. гръцкия оригинал, цитиран у Byeus, пос. съч., с. 55 (у Migne, PG, кол. 1095): *καὶ ἃ αὐτοὶ ἑωράκαμεν τοῖς ὀφθαλμοῖς ἡμῶν, ἃ ἐθεασάμεθα, καὶ αἱ χεῖρες ἡμῶν ἐψηλάφησαν, τοῦτα διὰ τῆς αὐτοῦ συνάρσεως ἀπαγγελοῦμεν ὑμῖν.*

[30] AA SS, с. 123 (§ 52); 125 (§ 59); 129 (§ 71); 130—131 (§ 74); 139 (§ 98); 149 (§ 123, 124 и 125); 152 (§ 132); 155 (§ 144) и др. (вж. у Migne, PG, съответните параграфи); Tougard, пос. съч., с. 82.

[31] Такива са чудесата, разказани в гл. I и гл. VII. Тях Йоан е предал по думите на архиепископ Евсевий.

[32] AA SS, с. 139 (§ 98); 149 (§ 123, 124: *πειραθέντες ἐναργῶς λέγομεν*); 125, 152 (§ 132:

Както е указано в ръкописите на първа книга от „Чудесата“[33] и както свидетелствува анонимният автор на втората им книга,[34] съставител на първата книга е солунският архиепископ Йоан.

Времето, когато е живял Йоан, е приблизително установено от науката.[35] Той именно е съвременник на император Маврикий (582—602), защото сам се изтъква като участник в събития, станали през Маврикиевото царуване.[36] Наред с това той е съвременник и на солунския архиепископ Евсевий,[37] живял също по времето на Маврикий[38] и за когато има документални данни от 597 до 603 г.[39] Най-сетне той е съвременник и на император Ираклий (610—641 г.), тъй като говори за събитията от времето на неговия предшественик Фока (602—610 г.) като за събития вече минали и им дава характеристика, каквато не е могъл да даде приживе на този последния.[40]

Солунския архиепископски трон Йоан е заемал след Евсевий или пък след един негов наследник, Плотинос,[41] и преди архиепископ Павел, който се споменава в извори с документален характер от 645[42] и 649 г.[43] Следователно времето, когато Йоан е бил солунски архиепископ, се пада предимно през царуването на Ираклий.

2. Terminus post quem за написването на книга първа от „Чудесата“ е годината 610, когато е бил свален от престола Фока. Той се определя от разказа за междуособиците през царуването на този император (гл. X). Както вече се каза, Йоан дава крайно отрицателна характеристика на времето на Фока, което е сигурно указание за това, че този император не е заемал цариградския престол, когато е била писана първа книга от „Чудесата“ и когато отделните разкази от нея са били държани като речи пред събрание на слушатели.[44]

ἃ δὲ αὐτοψὶ κατεῖδον καὶ ταῖς χερσὶν ἐψηλάφησα); 155 (§ 144) и др. (вж. у Migne, PG, съответните параграфи).

[33] Byeus, пос. съч., с. 50—51 (у Migne, PG, кол. 1084); Laurent, пос. съч., с. 425.

[34] Byeus, пос. съч., с. 161, бел. g (у Migne, PG, кол. 1323, бел. 16 под линия); Tafrali, Sur la date . . . , с. 92—93 : *Διανύσας παμμακάριστος πατὴρ ὁ ὁμώνυμος καὶ τρόποις καὶ ἔργαις καὶ ξηλωτὴς τοῦ παρθένου καὶ ἠγαπημένου Ἰωάννου μετὰ τὰς πλείστας αὐτοῦ διδασκαλίας, τὰς θεοδότους καὶ πάντα ὑπερβανούσας λόγον θαυματουργίας, τοῦ ὡς ἀληθῶς σωσιπόλιδος καὶ ἀθλοφόρου τοῦ Χριστοῦ Δημητρίου, ὡς ἐν αὐτῇ αὐτοῦ ἐκφέρεται ἐκθέσει ἐν μέρει συνεγράψατο, ὡς οἶμαι, μὴ φθάσας καὶ ταῖς ἐπὶ τῶν χρόνων αὐτοῦ γεγενημένας τῇ καθ' ἡμᾶς μεγαλοπόλει τῶν βαρβάρων ἀφάτους πολιορκίας συντάξαι* . . . Вж. още AA SS, с. 166—167 (§ 168).

[35] Laurent, пос. съч., с. 425; Tafrali, Thessalonique, des origines . . . , с. 269.

[36] Вж. бел. 32.

[37] AA SS, с. 123 (§ 52); 125 (§ 59); 125 (§ 64) (вж. у Migne, PG, съответните параграфи).

[38] AA SS, с. 121 (§ 48).

[39] П. Лепорский, История Фессалоникского экзархата до времени присоединения его к Константинопольскому патриарху, СПб, 1901, с. 209—210, бел. 28 под линия; Tafrali, Thessalonique, des origines . . . , с. 268—269.

[40] AA SS, с. 132—135 (§ 76—87).

[41] Tafrali, Thessalonique, des origines . . . , с. 268, бел. 3 под линия.

[42] Laurent, пос. съч., с. 431—433; Я. Смирнов, О времени мозаики св. Софии Солунской, ВВр, кн. 5, 1898, с. 383—387; Tafrali, Thessalonique, des origines . . ., с. 270.

[43] Laurent, пос. съч., с. 425, 431; Лепорский, пос. съч., с. 304—305; Tafrali, Thessalonique, des origines . . ., с. 270—271.

[44] Laurent, пос. съч., с. 425, също и бел. 2 под линия. Вж. още в предговора на Йоан, ВМЧ, кол. 1925—1926: „понеже убо умъ нашъ, о христолюбное и братственое

Книгата е написана в годините, близки до 610 г., както се вижда от текста ѝ. На няколко места Йоан подчертава, че събитията, за които говори, са станали неотдавна,[45] като същевременно нарича слушателите си свидетели и съвременници на разказаното.[46] И понеже всички събития се отнасят до времето на Маврикий и Фока, т. е. между 582 и 610 г., книгата не може да е написана през 30-те или 40-те години на VII в., тъй като в такъв случай Йоан не би могъл да употреби изразите „неотдавна", „преди съвсем малко време" и „преди съвсем малко години", нито пък са могли да бъдат живи такова множество свидетели,[47] към които той се обръща. Следователно най-приемливото време за написването на книгата може да бъде само второто десетилетие на VII в.

3. Във връзка с определяне хронологията на събитията, разказани в първата книга на „Чудесата", стои и въпросът за разположението на материала в нея.

Книгата е разделена на 15 глави, във всяка от които е разказано едно чудо. Гл. I и II се отнасят до чудотворно изцеляване на болести в храма на св. Димитър; гл. III — за помощта на светеца по времето на чумата в Солун; гл. IV — за прогонване на демони; гл. V, VI и VII — за чудеса, свързани с мощите и църквата на св. Димитър; гл. VIII и IX — за помощта на светеца по време на първия и втория глад в Солун; гл. X — за междуособиците през царуването на Фока; гл. XI — за наказанието, наложено от светеца на един префект, който го похулил; гл. XII, XIII, XIV и XV — за чудесата, извършени от св. Димитър по време на две славянски нападения срещу Солун.

Както се вижда, събитията и чудесата, свързани с тях, са наредени тематично, съобразно с характера им. Така първите седем глави авторът е посветил на чудеса, извършени спрямо отделни лица, след което преминава към чудесата, извършени в полза на града и областта му. Сам Йоан подчертава това в увода си към гл. VIII, в която се разказва за първия глад в Солун.[48] Това личи и от някои пасажи в уводите на гл. X[49] и гл. XII[50].

събраніе, къ Богу противу силѣ славословіе приносить..."; кол. 1926: „О, боголюбный соборе иже града сего съжители и отъ вселенныя стекшеися в сей святый града преименитый Солуньскій!"; кол. 1928: „Послушаимъ же убо съ прилѣжаніемъ и умиленіем сего прьваго чудеси..."

[45] AA SS, с. 114 (§ 30): *Πρὸ γὰρ λίαν ὀλιγοστῶν ἐτῶν γεγένηται...*; с. 115 (§ 31): *Ἴστε δήπου, ἀγαπητοί, τὴν πρό τινος ὀλιγοστοῦ χρόνου θεήλατον ἐπελθοῦσαν τῇ πόλει ὀργήν...*; с. 129 (§ 69): *Ἅπαντες ἴστε, τὴν πρὸ βραχέος λίαν καιροῦ γενομένην τοῦ σίτου σπάνιν...*

[46] AA SS, с. 114 (§ 30): *ὅτι σχεδὸν οἱ πάντες ἐπιγνώσεσθε καὶ συμμαρτυρήσετε τῇ ἀληθεία... οἱ δὲ πολλοὶ καὶ πεῖρᾳ τὴν ἐπισκεπτικὴν τοῦ μάρτυρος φιλανθρωπίαν ἐπέγνωσαν, ἢ αὐτοὶ τῆς εὐεργεσίας αἰσθόμενοι, ἢ οἰκείους ἔχοντες τοὺς ἐξ ἀπροσδυκήτου διαφυγόντας τὸν θάνατον...*; с. 127 (§ 65): *Διὰ βραχέων σαθηνίσω τῆς ἀληθείας ἔχων ἔτι μάρτυρας συνήλικας πολλούς...*; с. 138 (§ 77); *ἴστε σχεδὸν ἅπαντες...*; с. 138 (§ 94): *θεαταὶ γὰρ τούτων οἱ πλεῖστοι γεγόνατε...*

[47] AA SS, с. 138 (§ 94): *θεαταὶ γάρ τούτων οἱ πλεῖστοι γεγόνατε...*

[48] AA SS, с. 127 (§ 65): *Ὅτι δὲ οὐ μόνον ἰδίᾳ πολλοῖς, ἀλλὰ καὶ κοινῇ περὶ πᾶσαν δμοῦ τὴν αὐτοῦ πόλιν τε καὶ χώραν ἐν διαφόροις καιροῖς ἄμετρον ἐκ φιλοστοργίας τὴν προστασίαν αὐτοῦ καὶ πρόνοιαν ὁ πανένδοξος ἀθλοφόρος Χριστοῦ ἐπεδείξατο, τὸ καὶ πάλιν ἐνδείκνυται...*

[49] AA SS, с. 132 (§ 76): *Οὐ γὰρ μόνον ἐν λοιμοῖς καὶ λιμοῖς μυριάκις ὁ φιλόπολις οὗτος καὶ ὑπερένδοξος ἀθλοφόρος ἐκ παλαιοῦ καὶ μέχρι τοῦ νῦν τὸ περὶ χώραν εὔσπλαγχνον πρακτικῶς ἐπεδείξατο...*

[50] AA SS, с. 137—138 (§ 93): *κἀπὶ τὸν κολοφῶνα τούτων ἑαυτοὺς ἀνατείναντες, τὰς ἐν πολέμοις αὐτοῦ προνοίας καὶ βοηθείας συγράψωμεν...*; с. 138 (§ 94): *Οὐκοῦν δύο καὶ μόνα κεφάλαια πολεμικῆς ἐπικουρίας προθέντες σιγήσομεν...*

Естествено е, че при едно такова тематично разположение на материала не може да се търси хронологична последователност на разказаните събития.[51] За да спази тематичния си план, Йоан поставя по-напред чудеса, извършени по-късно. Така в гл. VI той разказва за чудо, извършено от светеца във връзка с изгорелия сребърен киворий в църквата му, а за самото изгаряне на кивория говори подробно едва в гл. XII, във връзка с второто славянско нападение срещу Солун. В гл. VIII авторът разказва за първия глад, настъпил в Солун след първото славянско нападение, като обещава, че за самото нападение ще говори по-сетне,[52] и изпълнява обещанието си в последните три глави (XIII, XIV и XV), където се спира подробно на него.

Би могло поне да се очаква, че авторът е спазил хронологичния ред на събитията в самите тематични групи, но и тук не се вижда някаква последователна система. Така той поставя по-рано чудесата, станали по времето, когато Евсевий е бил вече архиепископ (гл. V и VI), а по-късно чудото, извършено в младостта на архиепископа, когато последният е бил още четец (гл. VII).

Ясно е прочее, че поставянето на едно събитие преди друго в тематичните групи съвсем не означава, че е спазен някакъв хронологичен принцип, и съвсем не задължава изследвача да се съобразява с него, ако данните на текста му противоречат.

4. Като изоставям събитията, изложени в гл. I—XI от първата книга на „Чудесата", тъй като те не са в пряка връзка с поставената ми задача, ще се спра подробно на разказа на автора за двете нападения на славяните срещу Солун, за които се говори в гл. XII и гл. XIII—XV.

Кое от тези две нападения е станало по-рано — това, разказано в гл. XII, или това, разказано в гл. XIII—XV?

Отговорът на въпроса се съдържа в самия текст на главите. В гл. XIII се казва, че когато се появили славяните, градът бил обхванат от голям страх, понеже за пръв път виждал варварска войска, разположена така близо до стените му, а гражданите с изключение на тези, които били вписани във военните списъци, не познавали дори външния вид на варварите.[53] От друга страна, в гл. XII се изтъква, че солунските граждани могли чрез привикналия си вече слух да схванат някои определени знаци в крясъка на славяните, които обсаждали града.[54] Все там се казва, че славяните не биха си позволили да нападнат Солун, ако не надвишавали по сила и по дързост тези, които някога са воювали с тях,[55] т. е. солунските граждани.[56]

[51] *Срв.* Niederle, *SS*, с. 228; Успенский, О вновь открытых мозаиках, с. 37.

[52] *AA SS*, с. 127 (§ 65): *Βαρβαρικοῦ γὰρ ἔθνους ἀφάτου ποτὲ τῷ πλήθει τῇ θεοφυλάκτῳ ταύτῃ τῶν Θεσσαλονικέων ἐπιβρίσαντος πόλει, περὶ οὗ σὺν Θεῷ φάναι εὐκαίρως ἐν τοῖς κατόπιν διαληψόμεθα.*

[53] *AA SS*, с. 145 (§ 115): *Τὸν δὲ ἄφτον φόβον τῇ πόλει τότε περιεποίησε καὶ τὸ πρώτως ἰδεῖν φάλαγγα βαρβαρικήν· οὐδέπω γὰρ οὕτω πλησίον ὤφθεσαν ποτὲ περικαθήσαντες οἱ πολέμιοι* [cod. Maz.: *καὶ ἀγνῶτες ἦσαν οἱ πολλοὶ*] *τῶν πολιτῶν καὶ τῆς θέας αὐτῶν πλὴν τῶν ἐν στρατιωτικοῖς τεταγμένων καταλόγοις.* Този текст е изпуснат от Tougard, като в бележките на с. 255 му е даден неособено точен превод.

[54] *AA SS*, с. 140 (§ 102): ... *μειζόνως ἠσθάνοντο τῆς βοῆς τοῦ πολέμου, καὶ τινὰ τῆς βαρβαρικῆς κραυγῆς σημεῖα διὰ τῆς ἐθάδος ἀκοῆς ἐπεγίγνωσκον.*

[55] *AA SS*, с. 139 (§ 98): ... *Οὐ γὰρ ἂν οὕτως ἀθρόᾳ πόλει τηλικαύτῃ προσέβαλλον, εἰ μὴ ῥώμῃ καὶ θάρσει τῶν πώποτε κατ' αὐτοὺς στρατευσαμένων διενηνοχότες ἐτύγχανον.*

[56] Могат да се изтъкнат редица още доводи из текста на гл. XII, от една страна, и гл. XIII—XV, от друга. Така в гл. XIII се казва, че славяните, които пристигнали да об-

Съвършено ясно е от всичко това, че в гл. XIII се говори за едно по-раншно, за първото нападение на славяните срещу Солун, когато още солунчани не познавали славянските нападатели[57], докато в гл. XII става дума за славяните като познати на солунчани врагове, с които те са се били и друг път и във виковете на които те са могли да открият и знаците на команда или на насочване. Следователно нападението, разказано в гл. XIII—XV, предшествува това, разказано в гл. XII от първа книга на „Чудесата".

Авторът не е спазил хронологичния ред на тези две нападения, защото е искал да завърши книгата си с най-важното според него чудо[58], за да постигне по този начин и нужния морално-религиозен ефект от работата си.[59]

5. Първото нападение на славяните срещу Солун е предадено от Йоан в гл. XIII—XV по следния начин:

Аварският хаган проводил пратеници при император Маврикий с някакви искания. Маврикий отказал да изпълни желанията на хагана. Разгневен от това, аварският вожд решил да нападне Солун, който се отличавал с разнообразните си богатства и блестял с предимствата си всестранно. За тази цел хаганът повикал „безбожното, кръвожадно и жестоко племе на славяните", които му били подчинени, прибавил към тях и други чуждоплеменни варвари и ги изпратил срещу Солун. Така събраната варварска войска наброявала към 100 000 души.

Славяните получили заповед от хагана да изминат пътя до Солун с голяма бързина, за да не позволят на гражданите му да се организират за отбрана. Славяните наистина се придвижили така бързо, щото солунчани узнали за тях един ден преди появяването им в околностите на града. Съобщението за идващите варвари пристигнало в Солун на 22 септември, неделя.

Въпреки бързината на придвижването си славяните успели да опустошат всички места, през които преминали.

саждат Солун, се задържали около укрепленията на църквата „Св. Матрона", понеже мислели, че това са именно стените на града. Това означава, че славяните не са знаели добре разположението на Солун, че те по-рано не са идвали. В гл. XII се казва, че солунчани живеели в дълбок мир и отдавна не били чували варварски глас, което означава, че те са познавали този глас от по-рано.

[57] В нахлуванията си към Елада славяните непременно са минали и през областта на Солун, без обаче да са нападали града. За това свидетелствуват и Йоан Ефески, и Михаил Сириец. Превод на първия вж. в Сборник документов по социально-экономической истории Византии, с. 82: „През третата година след смъртта на император Юстиниан, в царуването на император Тиберий [между 578—582 г.] се появи проклетият славянски народ и преброди цяла Елада, областта на Солун и цяла Тракия..."

За известието на Михаил Сириец вж. у Tafrali, Thessalonique, des origines..., с. 102, бел. 3 под линия.

[58] AA SS, с. 143 (§ 107): *Καιρὸς δὲ λοιπὸν, καὶ τοῦ κεφαλαιωδεστάτου τῶν θαυμάτων ἅψασθαι τοῦ πανσέπτου καὶ φιλοπόλιδος μάρτυρος, λέγω δὴ τοῦ κατὰ τὸν μέγιστον τῶν πώποτε γενομένων τῇ Θεσσαλονίκῃ πολέμων περιφανῶς ἐπιλάμψαντον, καὶ τῆς κινδυνώδους ἐκείνης καὶ ἀδιαφύκτου πολιορκίας, ἀπροσδοκήτως ἡμᾶς διασώσαντος, καὶ σχεδὸν εἰπεῖν ἐκ νεκρῶν ἀναστήσαντος...*

[59] AA SS, с. 143 (§ 128): *Τοῦ δὲ γὰρ χάριν καὶ τελευταῖον τῆς συγγραφῆς αὐτὸ συντέταχα, ὡς ἂν ἀπτριπάστου τῆς ἀκοῆς ὑμῶν διαφυλαχθείσης, καὶ τῇ μελέτῃ τῶν εἰρημένων τῆς μνήμης ταῖς διανοίαις ὑμῶν περισωθείσης, παρασκευάσω τὰς καρδίας πάντων ἀνεξαλείπτους τὰς τῆς εὐχαριστίας ὁμολογίας οὐ μόνον ἐν σαρχὶ, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἔξοδον πρὸς τὸν ἀλεξίκακον καὶ σωσίπατοιν...* и пр.

В околностите на Солун славяните пристигнали в понеделник вечерта.[60] Поради тъмнината те се задържали няколко часа в предградията му, като се разположили около стените на крепостта, която обикаляла църквата „Св. Матрона". Славяните мислели, че това именно са стените на града.

Когато изгряло слънцето, славяните разбрали грешката си и веднага се втурнали на стремително нападение срещу града, като успели да поставят по стените му стълби, които носели със себе си, и направили опит да овладеят крепостта. Първият славянски пехотинец, показал се на стената, бил ударен с копие (от св. Димитър според автора на разказа) и паднал назад, като съборил и другарите си, които го следвали по стълбата. Този неуспех послужил за сигнал на отстъпление и славяните се дръпнали надалеч от стената.

През деня солунските войници, които очаквали нападението на славяните едва след няколко дни, се явили с въоръжението си по стените на крепостта и се установили там на позиция. От своя страна славяните обкръжили града от „края на източната стена, която слиза към морето, до края на западната, която също слиза към морето". Никой, дори птичка, не можел нито да излезе, нито да влезе в града.

Едновременно с това славяните завзели всички крепости и предградия в околността на Солун, като изтребили и ограбили всичко, което им се изпречило пред очите и попаднало на ръцете.

Обсадителите били толкова многобройни, че не станало нужда да правят вал и насип около града. За вал им служели щитовете, а за насип — живата маса от тела.

Солунчани се изплашили дотолкова, щото смятали, че спасението им е невъзможно, още повече че в града имало малко хора, годни за защитата му. Населението било оредяло от чумата, която престанала да върлува около петдесет дни преди това, през юли. Мнозина от жителите и войниците били пръснати из полето на гроздобер и не могли да се завърнат в града. Част от войската се намирала в „елинската страна" по държавна работа. Най-сетне делегация от видни граждани била заминала за Цариград във връзка със смяната на нежелания от населението градски управител.

Въпреки всичко това по стените на града се появили множество въоръжени защитници, които били непознати на гражданите. Според автора това се дължало на грижите на светеца. Славяните забелязали множеството защитници по стените и това в голяма степен ги обезкуражило. Мнозина от тях дезертирали и прибягнали в Солун, като заявили, че са изгубили надежда да победят. За бягството на някои славяни от славянския стан в обсадения град спомогнала и агитацията, която солунчани водели от стените.

Първия и втория ден от обсадата славяните посветили главно на доставка на продоволствие и не предприели някакви по-сериозни действия срещу града. Те успели да намерят и завладеят хранителните запаси на Солун от предишните години, тъй като складовете им се намирали извън крепостта. Наред с това славяните обрали всички плодове от дърветата и зеленчука в градините. И понеже всичко това не им достиг-

[60] AA SS, с. 144 (§ 111): ... *αὐτῇ τῇ νυκτὶ δευτέρᾳ Σαββάτων ἐπὶ φωσκούσῃ ἐπὶ τὰ τείχη τῆς πόλεως ἔφθασαν ἀφοτητί* ...

нало да се нахранят нито дори в първия ден, те почнали да ядат и диви растения, и треви.

Все през първия и втория ден славяните хващали и пленници, от които обирали наличните им пари.

Вечерта на първия ден (вторник) славяните събрали дърва и запалили големи огньове около града. Същевременно те надали страшен вик, „който накарал земята да потрепери и небесата да се продънят". През цялата тази нощ солунчани дочували шумове в славянския стан.

През втория ден (сряда) славяните започнали да подготвят бойната си техника за преодоляване на крепостните стени: бойни кули, железни стенобитни машини — овни, грамадни каменометателни оръдия и костенурки. За да направят машините си неуязвими от огъня и кипящата смола, които солунчани биха хвърлили от стените върху тях, славяните ги обковали с прясно одрани кожи от говеда и камили. Така приготвени, машините били докарани близо до стените. Същевременно славяните поставили в морето широка дървена площ, за да могат по нея да навлязат в пристанището на града.

Същинското нападение срещу Солун станало на третия ден (четвъртък) и продължило няколко дни — до неделя включително.

Славяните започнали да хвърлят с машините си големи камъни срещу стените, а стрелците им с постоянната си и честа стрелба не позволявали на защитниците да си покажат главата и да погледнат навън в разположението на неприятеля. Костенурките били прилепени до стените и скритите под тях славяни започнали да подкопават основите им с топори и брадви. Първият удар бил насочен срещу стената, наречена Касандриотика.

Защитниците на града решили да излязат на външното укрепление, за да нападнат славяните, които разрушавали стените. Това излизане се увенчало с успех — славяните били принудени да изоставят машините си и да избягат. Въпреки че вратата, от която излезли солунчани, за да извършат нападението си срещу рушителите на стената, не могла да се затвори през целия ден поради повреда на механизма ѝ, славяните не посмели да се доближат до нея и да я използуват за нахлуване в града.

На следния ден (петък) славяните си послужили главно с каменометателните машини. Когато една от тях била изгорена със запалителна стрела, те отстъпили от стените и изтеглили машините си.

В събота славяните нападнали отново стените с каменометателни машини, които и този път били покрити с прясно одрани кожи. Нападението станало с голямо количество стенобойна техника — само в източната част на града действували 50 каменометателни машини. Солунчани употребили едно приспособление, което трябвало да намалява силата на хвърлените срещу града камъни, но то не се оказало достатъчно ефикасно и славяните разрушили само с един залп част от стената.

Въпреки успеха си вечерта славяните се оттеглили в своя стан. Защитниците на града се осмелили отново и изскочили за малко из вратата, която била към морския бряг. Тук те удушили неколцина от нападателите, които се къпели в морето, и се оттеглили все така бързо в града.

В неделя славяните прекарали в отдих и подготовка с намерение да предприемат на следния ден ново решително нападение. Обаче към осмия час на деня, т. е. в ранния следобед, те се събрали в кръг, надали вик и побягнали вкупом към височините наоколо, като изоставили шатрите си, а някои и оръжията си. В редовете им настанала паника и те почнали дори да се бият помежду си. След три часа, по залез слънце, те отново се върнали в стана си.

На сутринта в понеделник се оказало, че основната маса от нападателите били напуснали през нощта обсадата и си заминали обратно на север. Една част от тях, които били останали, се приближили до стените на града и се молели да бъдат пуснати вътре. Подозирайки някаква примка или хитрост, солунчани не искали да ги пуснат, но най-сетне към обед се съгласили да им отворят вратите. Дезертьорите заявили, че са избягали от чумата, която се появила в стана на обсадителите. Те обяснили и причините за паниката в славянския стан предния ден: славяните видели, че от града излизала голяма войска, предвождана от някакъв огнен и блестящ мъж, т. е. св. Димитър. Затова именно главното ядро на нападателите било решило да прекрати обсадата и да се завърне обратно. Истинската причина за това несъмнено е била чумата, която почнала да върлува между славяните.

За да се убедят в правотата на разказаното от дезертьорите, солунчани изпратили конница, която разузнала положението и докладвала, че наистина неприятелите са избягали през нощта, че са изминали голямо разстояние и че са изоставили по пътя си багаж, пленници и животни.

6. За датата на това първо нападение на славяните срещу Солун намираме сигурни хронологични податки в самия разказ на „Чудесата". На първо място авторът съобщава определено, че нападението е станало по времето на император Маврикий,[61] и то вследствие отказа на този последния да удовлетвори исканията на аварския хаган. На второ място авторът съобщава на два пъти, че известието за приижданото на славянската вълна към Солун пристигнало в града на 22 септември, в неделя.[62]

Съмнение в датата 22 септември, неделя, не може да има, тъй като авторът, архиепископ Йоан, е не само съвременник, но и участник в събитията, както това се изтъкна вече и както личи от множество негови изказвания в хода на разказа му. Той е запомнил добре тази дата именно поради обстоятелството, че нападението е първо, че е траяло 7 дни и че е било свързано с голяма опасност за града и със значителни последици за гражданите му вследствие на настъпилия след това глад.[63] Освен туй обсадата е била предшествувана от също така важно, съдбо-

---

[61] AA SS, с. 143 (§ 109): *Λέγεται περί τινος πράγματος ἠξιωκέναι τῶν τηνικαῦτα τῶν Ἀβάρων ἡγούμενον στείλαντα πρέσβεις πρὸς τὸν τῆς εὐσεβοῦς λήξεως, καὶ τὰ σκῆπτρα τῶν Ῥωμαίων ἀρχῆς κατέχοντα τότε Μαυρίκιον.*

[62] AA SS, с. 144 (§ 111): *Κυριακῇ γὰρ ἡμέρᾳ μηνυθέντων τούτων, τῇ εἰκάδι δευτέρᾳ τοῦ Σεπτεμβρίου μηνός...*; Tougard, пос. съч., с. 96 (§ 15; това място е пропуснато в AA SS): *... τῇ εἰκάδι δευτέρᾳ, ὡς εἴρηται, τοῦ Σεπτεμβρίου μηνός...*

[63] Срв. AA SS, с. 127 (§ 65): *Βαρβαρικοῦ γὰρ ἔθνους ἀφάτου ποτὲ τῷ πλήθει τῇ θεωφυλάκτῳ ταύτῃ τῶν Θεσσαλονικέων ἐπιβρίσαντος πόλει, περὶ οὗ σὺν θεῷ φάναι εὐκάιρως ἐν τοῖς κατόπιν διαληψώμεθα. Κἀντεῦθεν μετὰ τὴν ἐκείνων ἀναχώρησιν ἀθρόου λιμοῦ τὴν πόλιν ἅμα καὶ τὴν ὅλην χώραν συνέχοντος...* За това, че гладът е станал именно след нападението на славяни и авари, вж. тук с. 87.

носно и достойно за запомняне събитие, каквото е върлуването на чумата в Солун, на която Йоан също е съвременник[64] и за прекратяването на която той дава точна дата — юли,[65] петдесетина дни преди славянското нападение от септември.

Неделя, 22 септември, през царуването на Маврикий се пада в 586 и 597 г. Първата славянска обсада на Солун е станала следователно през една от тези две посочени години. Остава да се разреши въпросът, в коя именно от тях, 586 или 597 г., славяните са извършили своето нападение.

Трябва веднага да се каже, че всички данни са в полза на годината 597.

Изтъкнато бе по-горе, че Йоан е писал книгата си след 610 г. и по-точно — във второто десетилетие на VII в. Това, от една страна, и, от друга, обстоятелството, че за чумата, която се е прекратила петдесетина дни преди първото нападение, Йоан говори като за твърде близко събитие,[66] не позволяват да се смята за дата на обсадата годината 586. Тя е твърде отдалечена — най-малко с 30 години — от времето, когато Йоан е писал книгата си, за да бъде възможно да се приеме, докато годината 597 е сравнително по-близка до второто десетилетие на VII в и следователно е напълно приемлива.

7. Годината 586 бе изтъкната за дата на първото славянско нападение срещу Солун най-напред от Станоевич.[67] Според него разказът на „Чудесата" за отношенията между хагана и Маврикий не съвпадал със състоянието на аваро-византийските отношения през 597 г., а прилягал повече към събитията от 586 г., затова и тази последната била по-приемлива като дата на нападението.

През 586 г. според Станоевич[68] между авари и византийци се водела ожесточена война. Именно поради това хаганът изпратил славяните срещу Солун. Работата обаче е там, че от текста на „Чудесата" не може да се извади заключението, какво хагановото пратеничество до Маврикий, като последица на което е и славянското нападение, е станало през военно време. Напротив, от текста ясно личи, че между авари и византийци са съществували мирни отношения, които били нарушени едва след отказа на Маврикий да удовлетвори исканията на хагана. От друга страна, в разказа на Симоката[69] за войната от 586 г., на който се обляга Станоевич, не се споменава никъде за преговори между хагана и Маврикий, за каквито става дума в текста на „Чудесата".

Наред с това пак по сведения на Симоката през годините около 597 и през самата нея[70] е имало мир между византийци и авари, но този

---

[64] Tougard, пос. съч., с. 82 (§ 2; мястото липсва в AA SS).

[65] AA SS, с. 145 (§ 114).

[66] AA SS, с. 114 (§ 30); *Πρὸ γὰρ λίαν ὀλιγοστῶν ἐστῶν γεγένηται...*; с. 115 (§ 31): *Ἴστε δήπου ἀγαπητοί, τὴν πρό τινος ὀλιγοστοῦ χρόνου θεήλατον ἐπελθοῦσαν τῇ πόλει ὀργήν...*

[67] Станојевић, пос. съч., II, с. 208.

[68] Пак там. I, с. 187 и сл.

[69] Theophylacti Simocatte Historiae, edidit Carolus de Boor, Lipsiae, 1887, с. 90 и сл.

[70] Хронологията на събитията, съобщени от Симоката, все още не е напълно уточнена. Срв. в последно време статията на G. Labuda, Chronologie des guerres de Byzance contre les avars et les slaves à la fin du VIe siècle, Byzantinoslavica, t. XI, 2, Praha, 1950, с. 167—173.

мир е висел на косъм поради постоянните искания на хагана. Именно сега аварският вожд праща чести посланичества във Византия с притезания, които било мъчно да се удовлетворят. Така, когато военачалникът Приск потеглил срещу славяните отвъд Дунава и достигнал до Доростол, аварският хаган изпратил при него посланик, който твърдял, че византийците са нарушили мира, и настоявал за връщането на Приск.[71] След като Приск победил славяните, хаганът заплашил Византия с война, понеже се гневял на византийските успехи. Приск изпратил при него лекаря Теодор, който можал да го отвърне от намеренията му с цената на част от военната плячка. На хагана били предадени 5000 пленници славяни.[72] Малко след това, когато начело на византийската войска, която се готвела да премине отново Дунава, стоял братът на императора, Петър, станало сблъскване между една група византийски войници с 1000 прабългари, подчинени на аварите. И сега хаганът протестирал чрез посланик за нарушението на мира от византийска страна.[73] Най-сетне войната между авари и византийци от 598 г. избухва пак по повод на пратениците на хагана.[74]

Всички тези обстоятелства несъмнено по-добре прилягат към разказаното в „Чудесата", отколкото обстоятелствата през 586 г.[75] Ето защо мнението на Станоевич, което не е основано на текста на „Чудесата", не може да се приеме.

8. Второто нападение на славяните срещу Солун е предадено от Йоан в гл. XII по следния начин:

На 26 октомври цялата страна както обикновено празнувала деня на св. Димитър. Празникът бил особено радостен, защото бил настанал дълбок мир и „тогава изобщо не се чувал никъде варварски глас".

На втория ден на празнуването, в полунощ, се подпалил сребърният киворий на светеца, който се намирал в църквата „Св. Димитър". Това се разчуло из града и голямо множество хора, предимно млади граждани, се събрали в църквата, за да потушат пожара, ако той се разпростре и към тавана. И наистина това станало. Присъствуващите взели съдове с вода и угасили огъня.

Среброто на кивория се разтопило от силния огън и се разпръснало по земята. Понеже тълпата била задръстила църквата, църковните служители се побояли да не би някои да използуват настаналата тъмнина и да ограбят среброто. Те почнали да подканват народа да се разотиде, но безуспешно. Тогава един офицер от армията в Илирик, който също бил в църквата, предложил да се изкара тълпата навън, като се тури за предлог някакво устремно нападение на варварите срещу Солун. Предложението му било прието и той започнал да вика: „Граждани, варвари се явиха внезапно около стената! А вие всички напред с оръжие за родината си!" Народът веднага се разпръснал по къщите, въоръжил се и се изкачил по стените на града, за да отбие нападателите.

На развиделяване въоръжените защитници на стената видели извън града, при църквата „Св. Матрона", славянска войска, съставена от 5000

---

[71] Simocattes, пос. съч., с. 230—232.
[72] Пак там, с. 242—245.
[73] Пак там, с. 251—252.
[74] Пак там, с. 256 и сл.
[75] Срв. и Niederle, SS, с. 228, бел. 2 под линия.

опитни бойци, „избран цвят на славянския народ". Солунчани разтворили вратите на града и се хвърлили в нападение срещу славяните, които вече доближили крепостните стени (до църквата на св. Хиона, Ирина и Агапа). Битката траяла до късните часове на деня. Славяните били отблъснати и се оттеглили през същите места, отгдето били дошли.

9. Изтъкнато бе по-горе, че първа книга от „Чудесата" е написана след 610 г. Изтъкнато бе също, че нападението на петте хиляди славяни срещу Солун е било извършено след седемдневната славянска обсада на града, станала през 597 г. Като се има пред вид всичко това, следва, че датата на второто славянско нападение трябва да се търси в промеждутъка от 597 до 610 г.

Тези податки обаче не са достатъчни, когато ще трябва да се определи по-точно годината, когато е било извършено нападението. Необходими са и други данни, за да се стигне до едно по-положително решение на въпроса. Такива намираме в разказа на египетския епископ Йоан от Никиу, живял през втората половина на VII в. и следователно близък по време на разглежданите събития.

Разказът на Йоан се отнася до бунта на Ираклий срещу Фока. Найнапред Йоан се спира на акцията на Никита, братовчед на бъдещия император Ираклий, проведена срещу императорския военачалник Вонос с изходна точка от Северна Африка. След като съобщава за победата, нанесена на Вонос от Никита при Никиу, авторът преминава към някои подробности за положението на Византия по това време. Тези подробности се отнасят главно до варварските нападения и опустошения на византийската територия. След това Йоан продължава разказа си за бунта на Ираклий, като се спира на похода му по море срещу Цариград, и завършва със свалянето на Фока.[76]

Началото на бунта и акцията на Никита се отнасят към 609 г., а самият поход на Ираклий — в 610 г.[77] Следователно сведенията на Йоан от Никиу за варварските нападения срещу територията на Византия трябва също тъй да се отнесат към 609 г.[78]

Текстът на съобщението на Йоан за тези варварски нападения гласи: „Разказва се за ромеите, че кралете от онова време разрушавали градовете на християните и пленявали хората от Илирик чрез варварите и [чуждите] народи. И нищо не се отървало освен Солун, защото неговите стени били здрави и чрез божията помощ [чуждите] народи не могли да го превземат, обаче цялата провинция била опустошена."[79]

Несъмнено е, че първо място между варварите и чуждите народи, за които говори египетският епископ, са заемали славяните, особено когато се отнася до Илирик и областта на Солун. Под израза „кралете от

---

[76] Chronique de Jean évêque le Nikiou. Texte éthiopien trad. par H. Zotenberg, Paris, 1883, с. 195. Срв. Jireček, Die Romanen, с. 26; Niederle, SS, с. 229, бел. 1 под линия; Иречек, История на българите, поправки и добавки, с. 25—26.

[77] Срв. Кулаковский, пос. съч., III, с. 23, 25—27; Ostrogorsky, пос. съч., с. 51.

[78] Jireček, Die Romanen, с. 26; Marquart, Die altbulgarische Ausdrücke, с. 19. На противно мнение е Niederle, SS, с. 229, който смята, че сведенията на Йоан от Никиу се отнасят до нападението от 597 г., без обаче това мнение да е обосновано.

[79] Marquart, Die altbulgarische Ausdrücke, с. 19. Цитирам текста на Йоан от Никиу по немския превод на Marquart, който посочва неправилността на френския превод на Zotenberg.

онова време“ трябва да се разбира преди всичко аварският хаган, а вероятно и някои славянски вождове.

В такъв случай, като се вземат пред вид и хронологичните податки на „Чудесата“, може да се приеме с положителност, че известието на Йоан от Никиу се отнася именно до второто славянско нападение срещу Солун и че неговата дата е годината 609.[80]

IV

1. Авторът на книга втора от „Чудесата“ е неизвестен. Неговото име не се среща нито в текста ѝ, нито някъде другаде. Няма по-определени податки и за времето, когато той е живял и написал съчинението си.

Обстоятелството, че в предговора на книгата си[81] и в гл. I[82] и II[83] той говори за архиепископ Йоан, допринася съществено за установяване хронологията на събитията, разказани в книгата, но то още не определя временаписването ѝ. Тя може да е написана и по-късно, като са били използувани по-ранни сведения.

Единствените хронологични податки, които могат да послужат за определяне времето, когато неизвестният автор е написал съчинението си, се намират в гл. IV. В увода на тази глава авторът изтъква, че ще се занимае със събития, съвременни нему,[84] като след това дава и датата на нападението, на което той е бил свидетел — 25 юли, пети индикт.[85] По-нататък, като говори за стенобитните уреди на славяните, авторът изтъква, че никой от неговото поколение не бил виждал подобни неща,[86] следователно и тук той се изтъква като свидетел на разказваните събития.

Посочената от автора дата — 25 юли, пети индикт — не дава обаче веднага възможност да се определи времето, когато той е живял и работил, тъй като отъждествяването на този индикт със съответна година при липса на други данни е във всяко отношение проблематично. Ето защо въпросът за временаписването на книга втора от „Чудесата“ ще трябва да се разгледа, след като бъдат изяснени въпросите около хронологията на петото нападение на славяните срещу Солун, което се разказва в гл. IV, и изобщо на нападенията, изложени в книга втора. Тогава едва ще може да се каже нещо по-определено по занимаващия ни въпрос.

---

[80] Тази дата определя, без да се обосновава, Станојевић, пос. съч., II, с. 17 и 208—209, като препраша към Niederle, SS, с. 229. В същност там Niederle отхвърля датата 609 г., предложена от Иречек. По-късно Niederle, Manuel, с. 65, приема също тази дата, но за друго, по-късно нападение на славяните срещу Солун.

[81] Byeus, пос. съч., с. 161, бел. *g* (у Migne, PG, кол. 1323, бел. 16 под линия); Tafrali, Sur la date..., с. 92—93.

[82] AA SS, с. 162 (§ 148).

[83] AA SS, с. 168 (§ 171).

[84] AA SS, с. 173 (§ 185): ... *μετελεύσομαι εἰς τὴν νῦν καθ' ἡμᾶς προελθοῦσαν πάρ' αὐτοῦ τοῦ ὑπὲρ ἡμῶν τὴν ψυχὴν προϊεμένου μάρτυρος Δημητρίου προμήθειαν*...

[85] Tougard, пос. съч., с. 166 (§ 87): ... *τῇ εἰκάδι πέμπτῃ τοῦ Ἰουλίου μηνός, ἰνδικτιώνος πέμπτῃ*...; ВМЧ, кол. 1396: „... и въ 25 іуліа ин'диктіона пѧтаго...“

[86] Tougard, пос. съч., с. 166 (§ 87): ... *ἅπερ οὐδεὶς τῆς καθ' ἡμῶν γενεᾶς ἠπίστατο ἢ ἑώρακέν ποτε, ἀλλ' οὐδὲ τῶν πλείστων τὰς ἐπωνυμίας μέχρι τοῦ παρόντος ἐξειπεῖν ἠδυνήθημεν.*

2. За разлика от първата втората книга съдържа разкази за чудеса, извършени от св. Димитър изключително във връзка със славянските нападения срещу Солун и други византийски области. Все за разлика от първата книга събитията тук не са разположени по тематичен план, защото всички те са посветени на една и съща тема.

При това положение на нещата би трябвало да се очаква, че авторът е спазил последователния хронологичен ред на събитията, че той няма да поставя нападенията, станали по-късно, пред тези, станали по-рано. И това наистина е така.

В гл. I авторът разказва за третото славянско нападение срещу Солун. Неуспехът на тази акция принудил славяните да се обърнат към аварския хаган и да поискат неговата помощ. Хаганът отговорил благоприятно на техните предложения и след две години дошъл сам пред стените на Солун. За това ново, смесено аваро-славянско нападение, което е в пряка връзка с предидущото, се разказва в гл. II. Ясно е, че съмнение в хронологичната последователност на събитията, разказани в гл. I и II, не може да има.

Поради неуспеха си в общото нападение срещу Солун славяните и хаганът трябвало да сключат мир със солунчани. По времето на този мир именно[87] се развиват събитията, изложени в гл. III — земетръсът, при който славяните се опитали да ограбят Солун, и изгарянето — сега в големи размери — на църквата „Св. Димитър“[88]. При това, докато третото и четвъртото нападение били извършени приживе на архиепископ Йоан, авторът отбелязва, че той починал малко преди земетръса.[89]

Ясно е прочее, че хронологична последователност съществува и между гл. II и III.

Гл. IV почва с указанието, че славяните спазвали сключения мир само привидно,[90] тъй като князът на славянското племе ринхини „кроял лукави и злонамерени планове“ против Солун. Вследствие на това именно се достигнало до конфликт между империята и славяните, който довел до петото им нападение срещу Солун и до усмиряването им от императора.

Несъмнено е, че този мир, за който говори авторът и който бил спазван от славяните само привидно, е мирът, сключен от славяните и хагана след четвъртото им нападение. Съвършено ясно е и в случая, че съществува тясна връзка между предишните глави и гл. IV. Авторът излага събитията в техния последователен ход: война (гл. II), мир след нея (гл. III), привидно спазване на мира, нарушението му от славянска страна, ново нападение срещу Солун и подчинение на славяните от войската на императора (гл. IV).

В гл. V авторът разказва за опита на българите Мавър и Кубер, отцепили се от аварския хаган и дошли в Македония, да предизвикат

---

[87] AA SS, с. 172 (§ 183): ... *ἐν εὐφροσύνῃ λοιπὸν μεθ' ἡσυχίας ἡ πόλις* ...

[88] Подробностите са предадени у Tougard, пос. съч., с. 140—148 (§ 57—64). Гл. III в AA SS, с. 172 (§ 182—184) е съвсем съкратена.

[89] AA SS, с. 172 (§ 182): *Ὁ δὲ καὶ γεγένηται, καὶ πρό τινος βραχέως καιροῦ τοῦτ' ἐστί, τάχα που μηνὸς ἑνὸς πρὸς θεὸν ὸν αὐτὸν ἀποδημῆσαι δσιον ἡμῶν πατέρα, καὶ εἰθ' οὕτω καταλαβεῖν τὴν θεοπαίδευτον ταύτην ἡμῶν πόλιν τὴν τῶν ἀνερμηνεύτων ἐκείνων σεισμῶν θεήλατον ὀργήν* ...

[90] AA SS, с. 173 (§ 185): ... *τῶ δοκεῖν τὰ τῆς εἰρήνης κρατούντων* ...

междуособна война в Солун и да го завладеят. Този опит не е свързан напълно със славянските нападения срещу града и на автора не е било възможно да изтъкне някаква последователна и пряка връзка с тях. За славянските нападения той споменава в увода към разказа си дотолкова, доколкото трябва да се спомене за аварите, от които са избягали Кубер и подчинените му полувизантийци.

Все пак авторът ни дава известни указания за това, че опитът на Кубер и Мавър е бил извършен след петото славянско нападение: докато по-рано славянското племе драговити е било независимо и във враждебни отношения с Византия, сега то е било вече подчинено на цариградското правителство.[91] Затова драговитите са били принудени да изпълнят заповедта от Цариград за продоволствуване на Куберовите хора.[92] Подчинението им следователно е предшествувало акцията на Кубер и несъмнено е станало в резултат на похода на византийските войски след петото славянско нападение срещу Солун. А това не означава нищо друго, освен че и в случая авторът е спазил хронологичния ред на събитията.

Последната глава (VI) от книгата също не излиза из кръга на времето, когато са станали изложените в предишните глави събития. В нея се разказва за африканския архиепископ Киприан, който на път за Цариград бил пленен от славяните някъде към Елада, а след това бил спасен и доведен по чудотворен начин от св. Димитър в Солун. Оттук архиепископът отишъл в Цариград, за да се завърне сетне при своето паство в Африка, гдето възстановил и украсил големия храм на светеца.

Всички обстоятелства в разказа за Киприан говорят, че Византия е владеела все още своите провинции в Африка. В такъв случай пленяването на Киприан от славяните е могло да стане само през VII в., т. е. преди завземането на Картаген от арабите през 698 г.[93] А както ще се види от изложението по-нататък, всички събития в книга втора на „Чудесата" спадат към VII в.

Като разказва за спасението на Киприан от св. Димитър, авторът допълва, че светецът спасявал от тъмница и други пленници „от всяка варварска страна. ... Ето защо — продължава той — понякога пазачът на затвора, когато преброявал затворените в тъмницата и някои, които великият чудотворец бил отвлякъл, се оказвали изчезнали, той казвал в недоумение: — Какво е това? Да не би пак от българите да е крадецът, който е влизал в затвора и е отвлякъл пленници?"[94]

Това съобщение за българите се отнася, както ясно личи от текста, до онези от тях, които са нападали и отвличали пленени от други варвари и затворени в тъмниците им **византийци**. Всичко това е напълно възможно за времето, когато стават събитията, разказани във втора книга от „Чудесата" — VII в. Тогава прабългари е имало и в Панония

---

[91] Авторът на „Чудесата" говори, че по това време Македония, земите, гдето са били заселени славяните, била византийска. AA SS, с. 180 (§ 196): Кубер дошъл *εἰς τὰ πρὸς ἡμᾶς μέρη* ....

[92] AA SS, с. 180 (§ 197): Кубер изпратил посланици при императора, *αἰτῶν κελευσθῆναι, τὰ παρακείμενα ἡμῖν τῶν Δραγουβιτῶν ἔθνη δαπάνας κατὰ τὸ ἱκανὸν αὐτοῖς ἐπιχορηγῆσαι, ὅ δὲ καὶ γεγένηται.*

[93] Кулаковский, пос. съч., III, с. 279; Ostrogorsky, пос. съч., с. 91—92.

[94] AA SS, с. 188 (§ 214—215).

под аварска власт,[95] и на изток, в отвъддунавските земи[96] в съседство на славяните, и най-сетне близо до Солун. Тези последните са дошли тук заедно с Кубер и са останали завинаги в македонските предели.[97]

Тези именно прабългари, били те в Панония, в отвъддунавските земи или в Македония, са могли да нападат както славянските, тъй и аварските тъмници и да отвличат от тях византийци-затворници. Достатъчно е в случая да се напомни за онази прабългарска дружина, която шарела из Северна България в края на VI в. и влязла в конфликт с войниците на византийския военачалник Петър.[98] Такива прабългарски дружини несъмнено са бродили за грабеж и по другите предели на Балканския полуостров, като не са се отказвали да отнемат и чуждата плячка.[99]

Следователно споменаването на българите в гл. VI не противоречи на общия ход на събитията, изложени в нея, нито пък изменя тяхната хронология.

И така от направения преглед на съдържанието на книга втора от „Чудесата" се вижда, че тя представя от себе си едно цялостно и последователно изложение на близки по време, а някои и пряко свързани помежду си събития. Авторът си е поставил за цел да покаже чудотворната помощ на св. Димитър при славянските нападения срещу Солун през един определен отрязък от време и по този начин да повлияе ободряващо върху солунското гражданство, пред което все още е витаел призракът на заплаха от славянска страна въпреки взетите вече от цариградското правителство мерки. Чудесата, свързани с личната съдба на отделни хора, с изцелявания и други подобни, не са влизали в неговия план и затова той ги изоставя, за да даде предпочитание на славянските нападения.

3. За третото нападение на славяните срещу Солун неизвестният автор разказва в гл. I следното:

По времето на солунския архиепископ Йоан срещу Византийската империя се вдигнал славянският народ — безчислено множество от драговити, сагудати, велегизити, ваюнити, верзити[100] и други племена. След като приготвили кораби, издълбани от едно дърво, славяните наченали да извършват походи по море и опустошили Тесалия, островите около нея, Еладските и Кикладските острови, Ахая, Епир, по-голямата част от Илирик и част от Азия. Със своите нападения те направили необитаеми множество градове и области.

---

[95] За тях вж. у Ал. Бурмов, Въпроси из историята на прабългарите, ГСУ ИФФ, т. XLIV, кн. 2, София, 1948, с. 24—26.

[96] Пак там, с. 27 и сл.

[97] AA SS, с. 180 (§ 196): Кубер вдигнал от аварските предели не само византийци, но и други варварски народи — *μετὰ καὶ ἑτέρων ἐθνικῶν*.

Между тия варвари несъмнено е имало и прабългари, както е бил Мавър. Българската буржоазна историография обаче твърде много преувеличава този факт с оглед на изтъкване ролята на прабългарите в съдбата на Балканския полуостров. Срв. Милев, пос. съч., с. 584; Златарски, пос. съч., с. 150—151; Фехер, пос. съч., с. 91.

[98] Simocattes, пос. съч., с. 251—252.

[99] Така са вършили напр. славяните. Срв. Simocattes, пос. съч., с. 234—235.

[100] За тези племена вж. у Tafel, De Thessalonica, с. LXXVI—LXXIX; Zeuss, пос. съч., с. 630—633; Šafařik, пос. съч., с. 619—626 (р. пр. с. 361—376); Филарет, пос. съч., с. 24—31; Дринов, пос. съч., с. 162—174 (=Съчинения, с. 305—316); Tafrali, Thessalonique, des origines..., с. 109; Niederle, SS, с. 424—446; Иречек, История на българите, поправки и добавки, с. 41—42.

Славяните се решили да нападнат и Солун, за да го превземат, разрушат и се населят в него. За тази цел те постигнали съгласие помежду си и скоро след това наченали обсадата.

Една част от славяните се разположила с голям брой кораби на морския бряг, а останалите, които били безбройно множество, обкръжили града от всички страни. Те водели и семействата си с покъщнината им, тъй като възнамерявали да се настанят в града след неговото превземане.

В Солун настъпила тревога поради слуховете за опустошенията, кланетата и пленяванията, извършени от славяните, които се славели „със своята безчовечност". Тревогата на солунчани се засилвала още повече от обстоятелството, че те не разполагали с кораби, които да могат да запазят пристанището. Кораби нямало и в съседните области.

Наред с това някои граждани, които преди това били пленени от славяните и успели да избягат от плен, внушавали още по-голям страх със своите разкази.

Славяните се наредили в боен ред, за да започнат с „общ устрем и внезапно" нападението си срещу градските стени. Преди това славянските моряци решили да покрият корабите си с дъски и кожи, за да се защитят от камъните и стрелите, които бранителите на града щели да хвърлят срещу тях. С оглед на това корабите били прибрани в един залив, където имало нещо като пристанище.

Докато ставало това, солунчани от своя страна направили някои защитни приспособления около пристанището на града, тъй като то не било защитено от стена и било лесно уязвимо.

Положението на приготовления и изчакване траяло три дни. През това време славянските кораби плавали край града на две мили разстояние от стените му, за да може екипажът им да огледа леснодостъпните места, отгдето би могло да стане нахлуването.

На четвъртия ден при изгрев слънце нападението на славяните започнало от всички страни. „Едни стреляли с камъни от каменометателните машини, други носели стълби към стената и се опитвали да я разрушат, трети слагали огън на вратите, четвърти хвърляли срещу стените стрели." Славянските моряци се доближили бързо с корабите си до местата, които били оглеждани преди това. Едни от тях се насочили към кулата на църквата „Св. Богородица", гдето имало тайна врата за влизане в крепостта, други — към мястото, гдето нямало стена, а само дървена преграда, построена наскоро от защитниците на града.

Обаче нападението откъм море се провалило. Славянските кораби се сблъскали и някои от тях се обърнали. Падналите в морето славяни, които търсели спасение, се хващали за другите кораби и по този начин ги обръщали във водата. Настъпила суматоха, при която тези, които били в корабите, трябвало да се пазят с оръжие в ръка от търсещите спасение и потъващи свои другари. Някои от славяните, които успявали да се доближат до брега, попадали в капаните, приготвени преди това от солунчани.

Поради суматохата и силния вятър, появил се по това време, славянските кораби не могли да маневрират и се забивали в брега извън пристанището, без да могат да бъдат изтеглени. Други били разпръснати от бурята на запад и не могли да се върнат наново към солунското пристанище.

Морето почервеняло от кръвта на славяните. Вълните изхвърляли на брега до стените много тела на умрели славянски бойци. Някои посърцати солунчани разбили тайната врата при кулата на църквата „Св. Богородица“ и излезли срещу нападателите. Малко след това излезли и пехотинците, натоварени със задачата да пазят крайбрежието. Те отрязали главите на убитите и удавени славянски моряци и ги показали на другите славяни, които обсаждали града откъм суша, за да им внушат по този начин страх и да ги прогонят.

Пред вид на всичко това славяните се отказали от по-нататъшни действия срещу Солун. Тяхното нападение било отбито.

Предводителят на славяните Хацон прибягнал според обичая си към гадание, за да разбере дали ще може да влезе в Солун. Гаданието било благоприятно, без обаче да определяло по-точно начина, по който Хацон ще влезе в града. Въпреки това славянският предводител проявил дързост и се вмъкнал в Солун през споменатата тайна врата. Тук той бил заловен жив. Някои от първенците на града го скрили „от жажда за печалба и с неясни намерения“, но една група жени го открили, измъкнали го на улицата и го убили с камъни.

4. Понеже хронологията на третото славянско нападение срещу Солун е тясно свързана с хронологията на четвъртото — тях ги делят две години, ще предам разказа на „Чудесата“ и за него, та тогава ще се спра на нейното определяне.

Четвъртото нападение е изложено в гл. IV по следния начин:

Пленниците, взети от славяните при третото им нападение, успявали по един или друг начин (според автора — освобождавани от св. Димитър) да избягат в Солун, като лишавали своите поробители и от робите им, и от плячката им. Поради тази причина славяните направили съвещание, събрали много дарове и ги изпратили чрез посланици на аварския хаган с предложение за съвместни действия срещу Солун. Те обещавали, че ще му дадат много пари, както и плячката, която ще вземат след завоюването на града. Солун според тях и според хагана могъл да се превземе лесно, тъй като всички околни градове и области били обезлюдени и той се намирал напълно в славянско обкръжение.

Хаганът приел предложението на славяните и се погрижил усърдно да изпълни молбата им. Той събрал всички варварски племена, които „се намирали далеч и навътре в неговите владения, както и безброй войска от всички славяни, българи и други безбройни народи“. Подготовката траяла две години, след което хаганът предприел поход срещу Солун.

Най-напред хаганът въоръжил и изпратил отбрана конна войска, която трябвало с ускорен ход да достигне до Солун и го нападне внезапно, та по този начин да плени или изколи солунчаните, които поради жътвата се намирали по полето. Конниците наистина се появили неочаквано в околностите на града, избили или пленили намиращите се там граждани и заграбили твърде много добитък и жътварски уреди.

След конницата следвала останалата войска на хагана, снабдена с различни съоръжения за разрушението на градските стени.

Солунските граждани изпаднали в голямо отчаяние, защото нямали достатъчно средства за защита. Утешенията с думи не помагали, още повече че бежанците от Ниш и София (в Солун се стичали бежанци от

дунавските земи, Панония, Дакия, Дардания и други провинции и градове), които имали опит от сраженията при техните стени, обезнадеждявали твърде много солунчаните. Само архиепископ Йоан вдъхвал известна вяра у гражданите, като за пример и насърчение стоял с тях на стените.

Пристигнала след няколко дни, войската на хагана обкръжила отвсякъде по суша стените на града. Обсадителите били толкова многобройни, че навсякъде се виждали само техните глави, а водите на водопроводите, реките и кладенците не стигали, за да задоволят жаждата им и жаждата на техните животни.

Войската на хагана била цялата окована в желязо. Каменометателните машини, които тя наредила от всички страни на стената, били толкова високи, че надвишавали нейните зъбери. Освен това хагановата войска разполагала и с костенурки от плет и кожи, със стенобитни машини на колела, с високи дървени кули, надминаващи стената, по които стоели въоръжени младежи, с колове, със стълби на колела и със запалителни уреди.

При вида на тази бойна техника гражданите отново изпаднали в паника и архиепископът трябвало пак да се намеси със своите ободрителни слова.

Обсадата започнала. Каменометателните машини хвърляли от всички страни „не камъни, а планини и хълмове". В това време станало и земетресение, което нападателите се опитали да използуват, за да влязат в града, но не успели. Това ободрило и страхливите граждани, които почнали да се стичат към стените и да подсилват защитата им.

Твърдостта на гражданите се обуславяла и от факта, че в пристанището на Солун пристигали постоянно кораби, натоварени с жито и с различни други видове храни. Корабите били въоръжени и моряците им действували успешно срещу нападателите с каменохвъргачки и други оръжия.

В това време пристигнал и новият управител на града Хариас. Той бил изпратен от императора, който не знаел нищо за нападението на славяните и аварите срещу Солун. Хариас веднага взел нови мерки за защитата на града и сам излязъл на стените му заедно с останалите бранители.

Обсадителите оставили другите си машинни съоръжения и се опитали да действуват с голямата си дървена кула. Поради повреда кулата не могла да изпълни задачата си. Неуспех пожънали нападателите и при действията си с костенурките, тъй като защитниците на града вдигали покрива им със специално съоръжение и наранявали намиращите се под тях варвари. Всичко това карало солунчани да гледат на съоръженията на противника си като на развлечение и шега.

Поради неуспеха си ханганът решил да се оттегли и поискал за това дарове, обаче солунчани не приели поставените от него условия. Тогава ханганът заповядал да се изгорят всички храмове извън града и всички къщи в предградията му. Същевременно той заплашил солунчани, че ще продължи обсадата, като доведе и нови войски срещу града.

След тридесет и три дни непрекъсната обсада солунчани направили съвещание относно предложенията на хагана и излезли със свои предложения. В резултат на това бил сключен мир, който задължавал нападa-

телите да се откажат от намеренията си за превземане на града и се оттеглят в поселищата си.

След сключването на мира нападателите се доближавали без страх до градските стени, за да продават на евтина цена взетите от тях пленници и да получат в замяна различни неща.

5. Преди да пристъпя към установяване датите на разглежданите две нападения — славянското и славяно-аварското, — трябва да кажа няколко думи за местата, от които са изхождали славяните, за да действуват срещу Солун откъм морето.[101]

Мъчно може да се приеме предположението, че славяните са носели на гръб или на кола своите многобройни кораби, с които те си послужили в солунското пристанище. За да обсадят Солун откъм морето, те непременно са се били установили трайно някъде по-близо или по-далеч на егейския бряг. Още повече е необходимо това, когато се касае до нападенията на славяните, извършени по егейските острови и по брега на Мала Азия, за които става дума в началото на гл. I,[102] и до нападението срещу остров Крит и други егейски острови през 623 г., за което ни съобщава един сирийски извор.[103] Всички тези действия са могли да имат за изходна база единствено гръцкия полуостров — Елада.[104]

За нахлуванията и поселванията на славяните в Гърция свидетелствуват множество извори, и то от различен по място и по време произход.[105] За тяхното окончателно настаняване тук през 615 г. ни съобщава Исидор Севилски[106], а за присъствието им в тези области през следващите години имаме множество свидетелства,[107] които не могат да опровергаят никакви софистични доводи, с каквито си служат съвременните гръцки буржоазни учени.[108]

6. В разказа на „Чудесата" за третото — славянско — и четвъртото — славяно-аварско — нападение срещу Солун има само една определена хронологична податка: нападенията са станали по времето на

---

[101] Срв. Успенский, О вновь открытых мозаиках, с. 38.

[102] AA SS, с. 162 (§ 158): ... *πρώτως ἐφευρόντων ἐξ ἑνὸς ξύλου γλυπτὰς νῆας κατασκευάσαι, καὶ θάλλασσαν ὁπλισαμένους, καὶ πᾶσαν τὴν Θετταλίαν καὶ τὰς περὶ αὐτὴν νήσους καὶ τῆς Ἑλλάδος, ἔτι μὴν καὶ τὰς Κυκλάδας νήσους καὶ τὴν Ἀχαΐαν πᾶσαν τήν τε Ἤπειρον, καὶ τὸ πλεῖστον τοῦ Ἰλλυρικοῦ, καὶ μέρος τῆς Ἀσίας ἐκπορθῆσαι* ...

[103] Land, Anecdota Syriaca, t. I, Lugduni Batavorum, 1857, с. 115. Anno 934 (=623) Slavi Cretam caeterasque insulas invasere; atque illic pii viri Kenesrinenses comprehensi sunt quorum fere viginti interfecti. Срв. Ив. Д. Шишманов, Славянски селища в Крит и на другите острови, Български преглед, год. IV, София, 1897, кн. 3, с. 79; Niederle, SS, с. 237—239; Успенский, О вновь открытых мозаиках, с. 47; Иречек, История на българите, поправки и добавки, с. 26—27.

[104] Срв. Успенский, О вновь открытых мозаиках, с. 48.

[105] Подробни посочвания за това вж. у А. Васильев, Славяне в Греции, ВВр, т. V, СПб, 1898, с. 405 и сл.; Niederle, SS, с. 211—215. Вж. още Шишманов, пос. съч.

[106] Isidori Hispalensis episcopi Chronicon, у Migne, PL, t. LXXXIII, кол. 1506: Heraclius deinde quintum agit imperii annum. Cuius initio Sclavi Graeciam Romanis tulerunt Persae Syriam et Aegiptum plurimasque provincias.

[107] Шишманов, пос. съч.; Васильев, пос. съч., с. 414—438; Niederle, SS, с. 434—446; Иречек, История на българите, поправки и добавки, с. 43—47. В посочените работи е дадена и цялата библиография във връзка с теорията на Фалмерайер.

[108] Според тях под Елада се разбирало не днешна Гърция, а Балканският полуостров. Срв. *Ἀμάντος*, пос. съч., с. 468—470; срв. още Ив. Снегаров, Тенденциозно разглеждане на ранната история на славяните, ИИБИ, кн. 1—2, София, 1951, с. 335—350 (за книгата на гръцкия историк *Λίον Ἀ. Ζακυθηνός, Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι*, Ἀθῆναι, 1945).

архиепископ Йоан.[109] И понеже Йоан е заемал солунския архиепископски трон по времето на Ираклий, както това беше вече посочено, то и разглежданите нападения са били извършени от славяните и аварите именно през царуването на този император.

Към тази определена хронологична податка могат да се прибавят и други. Така разказът за третото нападение започва със съобщението за нашествията на славяните в Гърция и за набезите им по егейските острови. Като се излезе от известията на Исидор Севилски и на сирийския презвитер Тома за завладяването на Гърция от славяните през 615 г. и за набега им на остров Крит през 623 г., следва да се приеме, че третото и четвъртото славянско нападение срещу Солун, които са поставени в „Чудесата" във връзка с общото настъпление на славяните в Гърция и егейските острови, са станали именно около тези години.

Наред с това трябва да се вземе пред вид и обстоятелството, че в четвъртото нападение са взели участие и аварите начело със самия хаган. Това участие е възможно само преди 626 г., т. е. преди отблъскването на аварите от стените на Цариград, след което аварската мощ запада и в аварския племенен съюз избухват въстания на подчинените на хагана народи.[110] В резултат на това прабългарите, които в „Чудесата" са представени като подчинени на аварите и които участвуват в акциите срещу Солун и Цариград, са напуснали в своето мнозинство през 630 г. аварския племенен съюз.[111]

Всички посочени по-горе хронологични податки, преки или косвени, които се съдържат в разказа на „Чудесата" и в другите извори, сочат, че третото и четвъртото славянско нападение срещу Солун са могли да станат само през първите 16 години от царуването на Ираклий, т. е. от 610 до 626 г.

За да се установи по-точна дата на нападенията, необходимо е да се проследят аваро-византийските отношения през това време.

След нападението на аварския хаган срещу Дългата стена и околностите на Цариград през 617 г.[112] между авари и византийци бил сключен мир (619—620 г.).[113] Основавайки се на него, Ираклий започнал да прехвърля войските си в Мала Азия[114] с оглед на войната, която готвел срещу персите. През пролетта на 622 г. той съобщил на хагана за предстоящото си заминаване на поход и дал вид, че му поверява грижата за империята и за децата си.[115] Наскоро след това, на 5 април 622 г., Ирак-

---

[109] AA SS, c. 162 (§ 158): *Ἐγένετο, τοίνυν, ὡ εἴρηται, ἐπὶ τῆς τοῦ ἐν ὁσίᾳ τῇ μνήμῃ ἐπισκοπῆς Ἰωάννου...*; c. 168 (§ 171): *Ὁ δὲ τὴν ἐπισκοπὴν μετὰ χεῖρας ἔχων ὁ προονομασθεὶς πατὴρ ἡμῶν Ἰωάννης...*

[110] Срв. Станојевић, пос. съч., II, с. 28 и сл.

[111] Бурмов, пос. съч., с. 25.

[112] Theodori Homilia, у L. Sternbach, Analecta avarica, Rozprawy Akademii Umiejetnošci, wydzial filologiszny, ser. II, t. XV, Cracoviae, 1900, с. 302; Chronicon Paschale, rec. L. Dindorf, Bonnae, 1832, c. 712—713; Theofanis Chronographia, rec. Carolus de Boor, t. I, Lipsiae, 1883, c. 301—302; Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani Opuscula historica, ed. Carolus de Boor, Lipsiae, I, 1880, c. 12—14. За датата, която в Chronicon Paschale е 623 г., а у Theophanes — 618 (6110), вж. у N. H. Baynes, The date of the Avar surpice, BZ, B. XXI, 1912, с. 110—128.

[113] Theodori Homilia, с. 302; Theophanes, пос. съч., с. 302 — преговорите през 619 г. (6111), а сключването на мира през 620 г. (6112).

[114] Theophanes, пос. съч., с. 302.

[115] Theodori Homilia, с. 302; Theophanes, пос. съч., с. 303.

лий се отправил при войските си в Мала Азия.[116] Докато той жънел първите си успехи срещу персите, хаганът нарушил сключения договор за мир.[117] По думите на един съвременник „веднага започнаха да се събират варварски племена или, по-точно казано, диви зверове, да се приготвят оръжия и стенобойни машини и да се струпват дървета при морето, необходими, за да го преплуват племената. Измисляше се всякакъв способ и се гласяха средства, та да може божият град [Цариград], който девата [Богородица] бе укрепила, да бъде превзет от звяра [хагана]. Той замисляше и вършеше това, събираше всички подвластни нему варвари и пълнеше сушата и морето с диви племена, чийто живот е войната."[118] Вследствие на това през късна есен на 622 г. Ираклий бил принуден да се завърне в Цариград, като оставил войските си да презимуват в Армения.[119] Той завел преговори с хагана, изпратил му подаръци, задължил се да му плаща двеста хиляди номизми и му дал заложници, между които и своя незаконен син Йоан.[120] По този начин мирът с аварите бил възстановен и Ираклий потеглил отново за Мала Азия (25 март 623 г.).[121] Три години по-късно хаганът отново нарушил сключените договори и в съюз с персите нападнал Цариград (лятото на 626 г.).[122]

От начертаната по-горе картина на аваро-византийските отношения през 617—626 г. се вижда, че нападението на славяните и аварите срещу Солун, начело на което застанал самият хаган, е могло да стане само през лятото[123] на 622 г. То именно е съставяло нарушението на мира, за което говорят изворите, то е принудило и Ираклий да се завърне в Цариград и да преговаря наново с хагана, съгласявайки се на твърде тежки за империята условия, като плащането на огромен данък и даването на заложници.

В разказа на „Чудесата" е подчертано изрично, че аваро-славянското нападение срещу Солун е станало две години след нападението на съюзените славянски племена.[124] В такъв случай последното е било извършено през 620 г.

И тъй датата на третото славянско нападение срещу Солун е годината 620, а на четвъртото славяно-аварско — 622.

---

[116] Theophanes, пос. съч., с. 302. За датата вж. още Кулаковский, пос. съч., III, с. 60; Ostrogorsky, пос. съч., с. 60; А. Я. Манандян, Маршруты персидских походов императора Ираклия, ВВр, III, Москва—Ленинград, 1950, с. 13.

[117] Nicephorus, пос. съч., с. 17.

[118] Theodori Homilia, с. 303.

[119] Theophanes, пос. съч., с. 306; Georgii Pisidae Expeditio persica, Bellum avaricum, Heraclias, rec. Immanuel Bekkerus, Bonnae, 1836, с. 41, стих 339—340.

[120] Nicephorus, пос. съч., с. 17. Срв. А. Pernice, L'imperatore Eraclio. Saggio di storia bizantina, Firenze (?), 1905, с. 121; Кулаковский, пос. съч., III, с. 65, бел. 5 под линия; Ostrogorsky, пос. съч., с. 61.

[121] Theophanes, пос. съч., с. 306. За по-точната дата вж. у Успенский, История, с. 686; Кулаковский, пос. съч., III, с. 65; срв. още Ostrogorsky, пос. съч., с. 61, и Манандян, пос. съч., с. 134.

[122] За аварското нападение на Цариград през 626 г. вж. подробно у Станојевић, пос. съч., II, с. 22—27 и 211—212; Кулаковский, пос. съч., III, с. 76—87; Е. Тевяшов, Осада Константинополя аварами и славянами в 626, ЖМНПр, 52, 1914, с. 229—235.

[123] При нападението си аварите и славяните заварили солунчани да жънат и им ограбили и жътварските уреди — AA SS, с. 167 (§ 170): ... *ἐν ἀμητῷ πάντας ... καὶ λοιπῶν τῶν ἐργασίᾳ τοῦ ἀμητοῦ σκευῶν.*

[124] AA SS, с. 167 (§ 170): *μετὰ διετῆ χρόνον.*

7. За петото, най-голямо и най-продължително славянско нападение срещу Солун се разказва в гл. IV[125] следното:[126]

Славяните, които обитавали близо до Солун, спазвали сключения мир само привидно. Управителят на Солун донесъл за това на императора, като обвинил княза на ринхините[127] Пребънд[128] в лоши намерения, в желание и решение да воюва срещу града. Императорът наредил с писмо на управителя да залови по някакъв начин Пребънд и да го изпрати вързан в Цариград. Писмото на императора било прочетено от управителя на най-видните солунски първенци и била издадена заповед за хващането на Пребънд, гдето и да бъде намерен той.

Не подозирайки нищо, Пребънд отишъл един ден в Солун. Тук той бил заловен, окован във вериги и изпратен на императора.

Като се научили за това, двете части на славянския народ, ринхини и струмци, се обърнали с молба към солунчани да ходатайствуват пред императора за спасението на Пребънд. Те молели да му се прости грешката и да бъде пуснат на свобода, като гарантирали, че няма да предприемат нищо лошо против Солун.

От страна на солунчани била изпратена делегация в Цариград, в която влезли и славянски представители. Тя предявила пред императора молбата на ринхините и струмците. Поради това, че императорът се готвел за поход срещу арабите, той отказал да освободи Пребънд, като обещал да стори това след войната. Докато още делегацията се намирала в Цариград, той заповядал да свалят веригите на Пребънд и наредил да му се дава храна и облекло и да се задоволяват всекидневните му нужди. Освен това ринхинският княз получил правото да ходи свободен из града.

Делегацията се върнала обратно в Солун и успокоила славяните, които поради това се отказали от своите лоши намерения срещу града.

Един от дворцовите преводачи, който знаел славянски език, се сближил с Пребънд. Скоро двамата скроили план за бягството на славянския княз. Според него Пребънд трябвало да излезе от Цариград и да отиде в имението на преводача, което се намирало в тракийските земи, отгдето преводачът щял да го отведе в неговото отечество.

Планът бил турен в действие наскоро след това. Пребънд, който бил облечен по византийски и говорел добре гръцки език, излязъл като обикновен гражданин през Влахернските врата и отишъл в имението на преводача. Тук той заживял тайно, хранен от преводачовата жена.

Скоро се разбрало, че Пребънд е изчезнал от Цариград. Преводачът се правел, че не знае нищо. Щом станело дума за ринхинския княз, той изказвал предположението, че Пребънд е заминал вероятно за малко време и че сигурно няма да закъснее с връщането си. Поради това твърдение на преводача с търсенето на Пребънд не се бързало особено много.

---

[125] Разказът в гл. IV е съвсем съкратен от издателя на AA SS. Пълният текст е обнародван у Tougard, пос. съч., с. 148—186 (§ 65—109).

[126] Изложението е съставено по текста у Tougard, пос. съч., с. 148—186 (§ 65—109) и по текста в ВМЧ, кол. 1928—1944, който съдържа множество подробности, липсващи в гръцкия оригинал.

[127] За ринхините вж. тук бел. 100.

[128] За името на Пребънд вж. у Милев, пос. съч., с. 559, бел. 1 под линия; Златарски, пос. съч., с. 394, бел. 1 под линия. Срв. още Иречек, История на българите, поправки и добавки, с. 29.

Когато императорът узнал за изчезването на славянския княз, той взел строги мерки за залавянето му. Корабоплаването по всички страни било спряно, затворени били вратите на столицата, изпратени били навсякъде конници и кораби, за да го търсят, обещано било много злато и сребро за намирането му. Това траяло четиридесет дни.

Пазачите на Пребънд, които допуснали неговото избягване, били най-строго наказани. Едни от тях били посечени с меч след много мъчения, на други, които били заподозрени, че са съдействували на бягството, били отсечени крайниците, а трети били хвърлени в затвора и предадени на мъки. Между мнозината, които пострадали по този случай, бил и управителят на Цариград.

За бягството на Пребънд било съобщено веднага и на солунските граждани, за да вземат мерки срещу едно възможно славянско нападение против града. Императорът изпратил кораби с жито в Солун и поръчал на солунчани да се погрижат за своята сигурност и за изхранването си в случай на обсада от страна на славяните.

Докато траела тревогата около търсенето на Пребънд, той бил открит случайно в имението на преводача, потулен в една тръстика близо до гр. Виза. Доведен в Цариград, той разказал подробностите около бягството си. Тогава императорът заповядал да бъде посечен преводачът заедно със семейството му. На Пребънд императорът не сторил нищо, а само заповядал да бъде охраняван по-строго, като обещавал, че ще го пусне срещу известна гаранция.

Но славянският княз не се отказал от намерението си да избяга от Цариград и да се върне при своите славяни. Той направил нов опит за бягство, и този път несполучлив. Подложен сега на грижлив разпит, Пребънд заявил, че ако би успял да се върне в земята си, той нямало да държи повече сметка за мира. Напротив, той имал намерение да събере всички околни племена и да воюва с Византия както по море, тъй и по суша, без да оставя място, незасегнато от войната, нито пък да остави жив християнин. След този си дързък отговор Пребънд бил наказан със смърт.

Разправата на цариградското правителство с Пребънд послужила за повод на славяните около Солун, именно струмците, ринхините и сагудатите, да предприемат военни действия срещу града. По предварително решение струмците се нахвърлили да опленят източните и северните области около Солун, а ринхините и сагудатите — западните и приморските области. Откъм морето ринхини и сагудати действували с кораби, свързани помежду си в групи от три или четири броя. Нападенията откъм сушата ставали по три-четири пъти дневно, докато корабите се явявали по веднъж на ден. Солун се намирал в денонощна тревога. Когато избухнела схватка на източната страна на града, защитниците се устремявали нататък, но веднага след това славяните нападали и откъм запад. Когато защитниците трябвало да бранят северната страна, изведнъж нападателите завързвали бой на южната. Солунчани давали много жертви в убити и пленени.

Поради непреодолимите несгоди в града мнозина солунчани бягали при славяните. По тази причина градското управление решило да затвори всички врати по стените. Сега славянската обсада се превърнала в пълна

изолация на Солун от външния свят. За обработване на земята и за друга стопанска дейност не можело вече и да се мисли.

В града настъпил нечуван глад, който довел до поголовно измиране на жителите му. Малкото запаси от храна били изчерпани съвсем скоро, а житото, изпратено от императора преди обсадата, било продадено от градската управа на чужди търговци и изнесено от корабите в деня, в който славяните започнали нападението си. След това корабоплаването спряло и нямало никакви възможности за набавяне на припаси. Наличният в града добитък бил изклан и населението почнало да яде месото на останалите живи магарета и коне. Някои солунчани събирали водни кестени, семена от тръстика, семена или връхчета от слез и коприва, както и всякакви други треви и правели опит да задоволят с тях глада си. Скоро обаче и тревите се свършили и „всяко човешко изкуство и находчивост бяха победени", казва авторът на разказа. Към всичко туй се прибавила и суша, та солунчани страдали извънредно много и от липса на вода за пиене.

Въпреки мерките на управата за затваряне вратите на стените някои солунчани се опитвали да излязат за малко извън града, за да съберат треви или нещо друго за ядене, останало в предградията. Те обаче ставали веднага жертва на обсадителите, които ги залавяли и убивали.

Бягството от града и преминаването в стана на славяните продължили и станали съвсем често явление. Всеки се стремял да спаси собствения си живот. „Един напускаше деца и жена, друг изоставяше родители, роднини и вяра." Когато твърде много солунчани преминали на славянска страна, обсадителите се побояли да не би те да извършат някоя акция в самия стан, затова почнали да ги продават „във вътрешността на славянския народ". Това се разчуло из града и спомогнало да се спре прибягването на солунчани при славяните. Така Солун закрепил отчасти положението си, защото иначе имало опасност цялото население да избяга и градът да падне лесно в ръцете на славяните.

Поради някакви разногласия в славянския стан някои славяни прибягнали в Солун и извършили предателство по отношение на своите. Вследствие на това солунчани спечелили едно сражение и избили мнозина от нападателите, „цвета на по-яките бойци", в южната страна на обсадата, при песъчливия бряг.

В това време императорът изпратил в Солун десет въоръжени кораба, натоварени с храни. Той не могъл да отдели нито повече кораби, нито войски, нито храни, защото сам се намирал във война с арабите. Изпратените храни поради високата им цена били достъпни само за побогатите граждани, които ги получавали срещу златни и сребърни съдове и украшения, срещу постелите си и дрехите си, та дори и срещу обиците на жените си. Бедните граждани от своя страна почнали да влизат в къщите на богатите и да търсят там жито или други храни или пък унищожавали дворните им градини, засети със зеленчук. Вследствие на това мнозина били наказани с жестока смърт.

Новите опити на солунчани да се сдобият с храна, като излязат извън града, завършили и този път с неуспех. Савяните, които се били укрепили в храмовете из предградията, се нахвърляли като ястреби на тези, които се подадели из вратите, и ги избивали, въпреки че някои от тях носели със себе си вещи, за да ги предадат на обсадителите и се

откупят с тях. Същата съдба постигала и опитите на някои солунчани да отплуват по море. Те били залавяни от славяните, скрити със своите лодки еднодръвки в прикътаните места на брега.

Всичко това траяло две години.

Търсейки изход от тежкото си продоволствено положение, солунчани решили да направят опит за доставка на храни — сухи плодове — от славянското племе велегизити, което тогава се намирало в мир с населението на града. За целта били използувани десетте кораба, изпратени от императора, и всички находящи се в солунското пристанище морски съдини и еднодръвки. За Гърция, гдето обитавали велегизитите, заминали всички, които били „силни тялом и в разцвета на възрастта си". В града останали само негодните за война, което още повече влошило положението му.

Точно в това време в съюза на славянските племена, които обсаждали Солун, влезли и драговитите. Те се явили пред стените на града и се наредили в боен ред, за да извършат нападение и го превземат, разчитайки на слабостта на малобройните му защитници.

Драговитите докарали пред стените на Солун богата военна техника. Те разполагали с огнеосни оръдия, с някакви уреди, плетени от пръчки, със стълби, „високи до небето", с каменохвъргачки и безброй други стенобитни уреди, направени от дърво. „Това бяха неща — изтъква авторът на разказа, — които никой от нашето поколение не е нито чул, нито видял, а на повечето от тях и досега не бихме могли да кажем имената."

Общото нападение на съюзените славянски племена срещу Солун започнало на 25 юли, пети индикт. В него взели участие драговитите, ринхините, сагудатите и струмците. Едни от тях се нахвърлили срещу града по суша, други по море „с безброй много плавателни съдове". Нападението предизвикало в града неописуем страх.

По неизвестни причини струмците се върнали назад, след като били приближили до града около три мили. Обсадата продължила и без тях.

През първия ден нападателите обкръжили целия град и откъм сушата, и откъм морето. По-опитните във военното дело оглеждали местата, отгдето би могло да се влезе по-лесно в града. Такова място било намерено — това било една малка вратичка в северната част на стената — и славяните почнали да нахлуват през нея. Солунчани обаче успели да запушат пробива в отбраната на града.

Немалко грижа на солунчани доставяла мисълта за техните близки, които били отишли при велегизитите за доставка на продоволствие. Съществували опасения, че в случай на успех от страна на обсадителите велегизитите ще се присъединят към тях и ще изколят солунските пратеници. Затова било решено да им се съобщи да се върнат веднага.

На втория ден на нападението славяните надали мощен боен вик и се втурнали с цялото си множество срещу стените на Солун. Едни се нахвърлили върху града откъм сушата, други откъм морето, като се придвижвали по мостовете, направени от кораби. Войската на нападателите се състояла от стрелци, щитоносци, копиеносци, прашници (въоръжени с прашки) и техници — специалисти по пробиване на стени. Към стените на града били докарани множество стенобитни оръдия, огън и стълби. По-смелите от славяните се втурнали със стълбите и огъня напред. Стрелците, прашниците и копиеносците започнали усилена стрелба

със стрели, камъни и копия, тъй щото затъмнили небето като някакъв буреносен облак. Защитниците на града не могли да си подадат главата навън и да погледнат какво става там. Славяните подпалили с огън споменатата вече вратичка в северната част на стената, но не могли да я изгорят напълно. Пострадала само дървената ѝ част.

Въпреки смелите си атаки и многото жертви в ранени и убити славяните не могли нито този ден, нито следващите два дни да превземат града. Като прибрали ранените си и телата на убитите си военачалници, те прекратили обсадата и се оттеглили от стените на Солун. В стана им избухнали междуособици и взаимни обвинения за неуспеха на нападението.

Няколко дни след това се завърнали пратениците на солунчани при велегизитите. Те донесли жито и зеленчуци и облекчили по този начин тежката продоволствена криза в града.

По време на обсадата мнозина от славяните проявили забележителна изобретателност. Те измисляли и строели нови машини и съоръжения за нападение и отбрана, нови мечове, стрели и други подобни. Особено се отличил в това отношение един дърводелец от племето на драговитите. Той предложил на своя княз да построи кула, поставена на колела и цилиндри, за да може да се движи. Кулата щяла да бъде на три етажа. В първите два щели да бъдат разположени стрелци и прашници, а в третия, най-горния — стенобитни машини. На върха на кулата щяло да има бойници, в които щели да се разположат войници. Самата кула щяла да бъде обкована с прясно одрани кожи за защита от огъня на обсадените солунчани и с остри железа във вид на мечове, за да не могат неприятелите да се доближат до нея. С тази кула, уверявал изобретателят ѝ, градът ще бъде превзет сигурно и напълно.

Отначало славянските князе се отнесли недоверчиво към предложението на изобретателя. Когато той им начертал плана ѝ върху земята, те се убедили в ползата от нея и му дали всички улеснения, за да може да я построи по-скоро. Случило се обаче така, че изобретателят зарязал работата си. Според автора на разказа това се дължало на св. Димитър, който отнел разума на славянския дърводелец.

След вдигането на обсадата славяните от вътрешността стоели сравнително спокойни и „били сложили оръжието си". Неприятелски действия срещу империята продължавали да предприемат само струмците и ринхините. Те извършили редица нападения с корабите си срещу византийските плавателни съдове, които превозвали за Цариград жито от островите, от Дарданелите и от местата при Парион[129] и Проконес[130].

Славяните пленявали не само кораби в морето, но залавяли и самите митничари по брега.[131]

Всичко това принудило императора да вземе решителни мерки против славяните. Той насочил войските си — тракийски и ливийски — през Тракия срещу струмците, като ги предизвестил предварително за похода си и поискал от тях да му се подчинят. Струмците отхвърлили

---

[129] Парион е морско пристанище откъм азиатската страна на Дарданелите. Срв. Успенский, О вновь открытых мозаиках, с. 48.

[130] Проконес се намира в Мраморно море. Срв. Успенский, О вновь открытых мозаиках, с. 48.

[131] Според Успенский, О вновь открытых мозаиках, става дума за митниците в Абидос и Кизик.

ултимативните искания на императора, укрепили се в теснините и се въоръжили за съпротива срещу византийските войски. Същевременно те повикали на помощ и всички околни славянски племена.

Войната завършила с поражение за славяните.

След като в Солун било докарано достатъчно жито и след като се убедили в невъзможността да продължат нападенията си срещу него и пред вид най-сетне на безизходното си положение, славяните поискали мир.

8. За датировката на това пето славянско нападение срещу Солун има няколко опорни точки в самия текст. Те са: а) когато бил арестуван ринхинският княз Пребънд, императорът се готвел да почне война с арабите,[132] б) главният удар на славяните срещу Солун бил предприет на 25 юли, пети индикт,[133] две години след смъртта на Пребънд,[134] в) след нападенията на славяните по море в областта на Дарданелите, Парион и Проконес византийският император предприел поход против тях,[135] г) в този поход са участвували и ливийските войски.[136]

Най-важната от тези опорни точки, на която преди всичко трябва да се обърне внимание, е съобщението на автора, че решителният удар на обединените славянски племена срещу Солун бил предприет на 25 юли, пети индикт. Това съобщение не е и не може да бъде случайно или погрешно. Авторът е съвременник на събитията, както това личи от две места в текста, и едва ли ще се заблуждава или ще дава неточна дата.

Главното в случая е да се отговори на въпроса, на коя година отговаря пети индикт.

Изтъкна се вече, че събитията от втора книга на „Чудесата" са изложени от автора й в последователен, хронологичен ред и че между тях има несъмнена, подчертана и от автора връзка. Каза се, че четвъртото славяно-аварско нападение срещу Солун завършва с мир между нападателите и солунчани. В обстановката на този мир стават земетръсът и пожарът в църквата „Св. Димитър". Именно този мир, който славяните спазвали само привидно, нарушил със своите кроежи против Солун ринхинският княз Пребънд. От всичко това следва, че петото славянско нападение, предизвикано от насилствената смърт на Пребънд в Цариград, не е много отдалечено от по-раншните нападения и други събития, за които се говори в предидущите глави от книга втора на „Чудесата", и

---

[132] Tougard, пос. съч., с. 150 (§ 67): ... *καὶ εὑρημένης τῆς αὐτοῦ εὐσεβείας προπαράταξιν τῶν θεοπτώτων Ἀγαρηνῶν ἀνθοπλιζομένης συντάξασθαι τοῖς αὐτοῖς ἅπασιν τὸν αὐτὸν Περβ ὕνδον μετὰ τὸν πόλεμον ἀπολύειν*; ВМЧ, кол. 1930: „Царю же тогда нужа бысть изыти на срацины, и обѣщася славеномь князя ихъ отпустити по възращеніи вѣинскомъ..."

[133] Tougard, пос. съч., с. 166 (§ 87): *τῇ εἰκάδι πέμπτῃ τοῦ Ἰουλίου μηνός, ἰνδικτιῶνος πέμπτης...*; ВМЧ, кол. 1936: „въ 25 іулія ин'диктіона пятаго..."

[134] Tougard, пос. съч., с. 156 (§ 76): ... *καὶ τοῦτο παρ' αὐτοῖς διηνεκῶς ἐπράττετο μέχρι χρόνων δύο πληρεστάτων*; ВМЧ, кол. 1932: „и до двою лѣту непрестан'но творяху свяжденіа..."

[135] Tougard, пос. съч., с. 182—184 (§ 107): *Τότε δὲ ὁ τῶν πραγμάτων κύριος ὁ χριστοστεφὴς ἡμῶν βασιλεὺς τὴν ἐπιμονὴν καὶ ἀλαζονίαν τῶν ἐχθρῶν ὁρῶν οὐ μόνον τὴν πρὸς τὴν καθ' ἡμᾶς πόλιν, ἔτι δὲ καὶ πρὸς αὐτοὺς τολμᾶν ἀντιπαρατάξασθαι τοὺς κρατοῦντας ἠξίωσε τοὺς ἐκ τοῦ αὐτοῦ φιλοχρίστου στρατοῦ διὰ Θράκης καὶ τῶν ἀντίων κατὰ τῶν τοῦ Στρυμῶνος καταστρατοπεδεῦσαι...*; ВМЧ, кол. 1942: „Тогда убо боголюбивый нашь царь, належаніе врагъ немилостивно зря не точію на нашъ градъ, и на прочая вся дрѣзнувша повелѣ воемъ фракійскымъ и ливійскымъ воевати на струмляны..."

[136] Това съобщение се среща само в текста на ВМЧ, кол 1942: „повелѣ воемъ, фракійскымъ и ливійскымъ воевати на струмляны..." То не може да е измислено от славянския преводач, а сигурно почива на някакъв по-пълен гръцки оригинал.

особено от датата на сключването на мира. И понеже мирът бил сключен, както това бе вече установено по-горе, през 622 г., датата на петото славянско нападение срещу Солун непременно трябва да се намира в близост по време до тази година. С други думи, пети индикт може да е тъждествен само с година, която е близка до годината 622.

Такива са годините 632, 647 и 662. Една от тях именно трябва да е датата на главния удар на славяните срещу Солун по време на петото нападение.

Тъй като, от друга страна, самото нападение е започнало две години преди този удар, неговото начало трябва да се постави в една от годините 630, 645 и 660.

За да се установи по-точно коя от тези три дати е най-приемлива, трябва да се вземат пред вид и другите хронологични указания на автора — войната с арабите и походът на императорските тракийски и ливийски войски срещу славяните.

Ако се приеме, че пети индикт е тъждествен с годината 632, войната с арабите трябва да е почнала през 630 г. Обаче през това време изворите не отбелязват военни действия между араби и византийци от по-широк мащаб.[137] Войната за завоюване на Сирия и изобщо на византийска територия от арабите била начената едва през 634 г.,[138] т. е. четири години по-късно.

Ако се приеме по-нататък, че пети индикт е тъждествен с годината 662, войната с арабите трябва да се постави в 660 г., т. е. по време, когато между араби и византийци са съществували мирни отношения.[139] При това походът на императорските войски против славяните в областта на Солун е бил извършен по данните на Теофан през 658 г.,[140] нещо, което в никакъв случай не отговаря на хода на занимаващите ни събития.

Следователно единствената дата, на която може да отговаря пети индикт, остава годината 647.

Това отъждествяване се подкрепя напълно от факта, че през 645 г., т. е. две години преди главния славянски удар срещу Солун и по време на Пребъндовото арестуване и смърт, император Констанс II устроил голям поход по море срещу арабите за възвръщането на завладения от тях египетски град Александрия. Начело на флотата, състояща се от 300 кораба, застанал военачалникът Мануил.[141]

Това отъждествяване се подкрепя и от факта, че император Констанс II устроил през 658 г., след затихването на войната с арабите, голям поход срещу славяните в Македония, като взел мнозина от тях в плен, а останалите подчинил.[142]

На пръв поглед годината 658 изглежда твърде отдалечена от началото на петото славянско нападение срещу Солун, 645 г., и от главния

---

[137] Срв. Кулаковский, пос. съч., III, с. 141 и сл. Между араби и византийци има само един граничен инцидент през 630 г., който е без значение. За него съобщава Theophanes, гсс. съч., с. 335. Срв. и Кулаковский, пос. съч., III, с. 142.

[138] Кулаковский, гсс. съч., III, с. 144—145; Ostrogorsky, пос. съч., с. 68.

[139] Кулаковский, пос. съч., III, с. 207—208.

[140] Theophanes, пос. съч., с. 347.

[141] Кулаковский, гос. съч., III, с. 193; Ostrogorsky, пос. съч., с. 72.

[142] Theophanes, гсс. съч., с. 347: *Τοίτῳ τῷ ἔτει* [6149] *ἐπεστράτευσεν ὁ βασιλεὺς κατὰ Σκλαυινίας καὶ ἐχμαλώτευσε πολλοὺς καὶ ὑπέταξεν.*

им удар, предприет през 647 г. Обаче от текста на „Чудесата“ се вижда съвсем ясно, че петото славянско нападение представя в същност серия от нападения, извършени в доста продължително време.[143] Най-напред в течение на две години славяните нападали Солун, след което предприели решителния си удар срещу него. Понеже този удар се оказал безуспешен, една част от тях, главно тези, които обитавали по-далечните области, сложили оръжие и се държали сравнително спокойно, докато струмците и ринхините продължили своите военни предприятия. Действията на последните били насочени сега срещу византийското корабоплаване по Егейско море и достигнали дори до малоазийския бряг и Дарданелите. През това време цариградското правителство било заето както с вътрешните неуредици в империята, тъй и главно с войната против арабите, която траяла с известни прекъсвания много години. Затова то не е могло да отдели сили, за да се справи със славянската заплаха срещу Солун и изобщо срещу империята, както това е категорично подчертано в разказа за петото славянско нападение.[144] Изпращането на войски срещу македонските славяни станало възможно едва през 658 г., по време на отдиха от арабските войни.

Най-сетне в полза на тъждеството на пети индикт с 647 г. говори и обстоятелството, че в похода на императора срещу славяните в Македония били използувани освен тракийските и ливийските войски. Това означава, че войските от Североизточна Африка били изтеглени и докарани в Европа, нещо, което е могло да стане само след арабското завоевание на североафриканските области, т. е. след 643 г.[145] И понеже ливийските войски все още не били разформировани въпреки загубата на Ливия, следва, че събитията, в които те са участвували, са могли да станат само по време, немного отдалечено от арабското настаняване в Североизточна Африка.

И така петото славянско нападение срещу Солун е станало в годините 645—647, докато военните предприятия на съседните на града славянски племена са продължили дори до 658 г., когато император Констанс II устроил похода си срещу тях.

9. Изтъкнато бе, че повечето от учените определят твърде късна дата за петото славянско нападение. Това се дължи главно на две причини: едни от тях не се съобразяват с указания от автора пети индикт, а други смятат, че нападението е станало след опита на Кубер и Мавър да завземат Солун.

В последно време по тези две линии вървят Tafrali[146] и Златарски.

Като оставим настрана хронологичните установления на Tafrali, понеже тяхната несъстоятелност поради игнориране данните на „Чудесата“

---

[143] Така то е схванато още от T a f e l, De Thessalonica, с. LXXXV—XCIV, който го разделя на три обсади (prima obsidio, secunda obsidio et tertia obsidio); така и Ф и л а р е т, пос. съч., с. 31—37, който също разделя нападението на три обсади.

[144] T o u g a r d, пос. съч., с. 164 (§ 84): ... *διὰ τὸ μὴ δύσθαι στρατὸν πλείονα οτεῖλαι, καὶ γὰρ καὶ αὐτὸς συνίβη ἐν ἑτέρῳ ἀσχολεῖσθαι πολέμῳ.* ВМЧ, кол. 1935: „... понеже не можаше множайши того въиска ради послати, юкоже и царь самъ тогда изыде противу безбожныхъ измаилтянъ.“

[145] К у л а к о в с к и й, пос. съч., с. 192; O s t r o g o r s k y, пос. съч., с. 72.

[146] T a f r a l i, Thessalonique, des origines..., с. 121, поставя петото славянско нападение срещу Солун в 634 г. или малко преди нея, смятайки инцидента с Пребънд съвременен с похода на Ираклий против арабите през тази година. Това той прави, без да се съобразява с данните на „Чудесата“ и по-точно с указания пети индикт.

е очевидна, ще се спра по-подробно на гледището на Златарски,[147] което бе възприето и от българската буржоазна историография.[148]

Преди всичко Златарски смята, че „събитията, които са свързани с името на Пребънд, хронологически са по-късни от времето, когато е действувал българинът Кубер"[149]. Това свое мнение Златарски подкрепя с данни от самия текст на „Чудесата" и по-точно от началото на разказа за Кубер, което гласи (по превода на Златарски): „В предидущото ние изложихме, и то отчасти, онова, което се отнася до славяните и до именуемия Хацон, и до аварите..." Въз основа на този именно текст Златарски заключава: „Следователно, за Пребънд и дума не се споменава, когато ролята на този княз е била много по-голяма за Солун в сравнение с оная на Хацон, един от славянските князе, загинал при третата обсада на Солун през 609 г. Оттука съвършено правилно се прави заключение, че когато е бил съставен разказът за Кубер, Пребънд не е играл никаква роля в съдбата на Солун."[150]

Защо авторът на „Чудесата" споменава за славяните, Хацон и аварите, т. е. за третото и четвъртото нападение срещу Солун, а не казва нито дума за петото нападение, извършено от славяните по повод умъртвяването на Пребънд?

По този въпрос вече стана дума по-горе. Отговорът му се намира в самия текст на разказа за Кубер, но Златарски не му е обърнал внимание или пък преднамерено го е изоставил.

Текстът гласи: „Както знаете, христолюбци, в предишните глави ние разказахме отчасти за славяните, т. е. за така наречения Хацон, и за аварите, че те опустошиха почти целия Илирик, именно областите му двете Панонии, също и двете Дакии, Дардания, Мизия, Превалис, Родопа и всички други области, а още и Тракия и земите при Дългата стена край Цариград, както и останалите градове и селища. Те завлякоха цялото това население в отвъдната земя към Панония, до река Дунав. Главен град на тази област някога беше така нареченият Сирмиум. И тъй там, както се каза, споменатият хаган настани целия пленен народ, вече като подвластен нему."[151]

От този текст е ясно като бял ден, че в случая се говори за пленници, произхождащи от европейските области на Византия, отвлечени от аварите и настанени в земите отвъд Сава и Дунава, в границите на аварския племенен съюз, като подвластни или поданици на хагана. Не може и дума да става, че това са пленници на славяните, които са били настанени в славянските предели.

Още по-малко може да става дума за пленници, взети от славяните при третото им нападение срещу Солун, начело на което стоял Хацон.

---

147 Златарски, пос. съч., с. 394—406.

148 Мутафчиев, пос. съч., с. 148.

149 Златарски, пос. съч., с. 400.

150 Пак там.

151 AA SS, с. 179 (§ 195): *Ὡς ἴστε, φιλοχρίστοι, ἐν τοῖς προτέροις τὴν τῶν Σκλαβίνων ἤγουν τοῦ κληθέντος Χάτζονος καὶ τῶν Ἀβάρων καὶ ἐν μέρει ἔκθεσιν ἐποιησάμεθα, καὶ ὅτι περὶ τὸ Ἰλλυρικὸν σχεδὸν ἅπαν, ἤγουν τὰς αὐτοῦ ἐπαρχίας, λέγω δὴ Παννονίας δ ο, Δακίας ὡσαύτως δύο, Δαρδανίας, Μυσίας, Πρεβάλεως, Ῥοδώπης καὶ πασῶν ἐπαρχιῶν ἔτι μὴν καὶ Θράκης, καὶ τοῦ πρὸς τὸ Βυζάντιον μακροῦ τείχους, καὶ λοιπὰς πόλεις τε καὶ πολιτείας ἐκπορθήσαντες, ἅπαντα τὸν αὐτὸν λαὸν εἰς τὸ ἐκεῖθεν πρὸς Παννονίαν μέρος τὸ πρὸς τῷ Δανουβίῳ ποταμῷ, ἥστινος ἐπαρχίας πάλαι μητρόπολις ὑπῆρχεν τὸ λεχθὲν Σερμεῖον· ἐκεῖσε οὖν, ὡς εἴρηται, τὸν ἅπαντα λαὸν τῆς αἰχμαλωσίας κατέστησεν ὁ λεχθεὶς χάγανος ὡς αὐτῷ λοιπὸν ὑποκαμένους.*

При това нападение, което завършило безуспешно за тях и злощастно за вожда им, не са били взети и не е било възможно да се вземат пленници.

Що се отнася до пленниците, които аварите и славяните взели при четвъртото нападение срещу Солун, те по изричното твърдение на автора на „Чудесата" били върнати в града за минимален откуп, след като бил сключен договор за мир между солунчани и хагана.[152]

Авторът започва разказа си за опита на Кубер и Мавър да завземат Солун със сведения за византийците-пленници у аварите, тъй като именно тези пленници или по-точно тяхното първо и второ поколение са съставяли народа, доведен от Кубер в Керамисийското поле. Авторът следователно си поставя за цел да обясни произхода на Куберовия народ, а оттам и смелостта на Куберовите подчинени да напуснат с бой аварските пределите и желанието им да се завърнат в родните си градове — „едни в нашия пазен от мъченика град Солун, други пък в прещастливия град и царица на градовете,[153] а трети в останалите градове на Тракия"[154].

Този произход авторът не може да обясни, ако не каже нещо за предишните аварски нападения във Византия и за отвличането на пленниците от аварите. Той използува случая, че в предишните глави на своята книга е говорил за аварите, за да напомни, че именно те същите са отвличали по-рано пленници и са ги заселвали отвъд Дунава. И понеже аварското нападение срещу Солун, за което се разказва в една от предишните глави (II), е станало в съюз със славяните на Хацон и по тяхна покана, за което също се разказва в предишните глави, авторът използува това, за да спре вниманието на читателите си върху аварите и върху някогашните техни нахлувания във Византия, Затова той започва разказа си с думите: „В предишните глави ние разказахме отчасти за славяните, т. е. за така наречения Хацон, и за аварите..."

От всичко това се вижда, че авторът не си е поставил за цел да говори изобщо за славянските нападения срещу Солун, станали преди опита на Кубер да завземе града. Това е напълно излишно, след като за тях е разказано вече подробно в предидущите глави. Още повече е излишно да се говори за Пребънд въпреки неговата „голяма роля" за Солун, тъй като по време на петото славянско нападение, извършено поради умъртвяването на Пребънд от императора, не става дума нито за аварите, нито за пленници, взети от тях или от славяните.

И тъй старанието на Златарски да застави автора на книга втора от „Чудесата" да говори в разказа си за Кубер и за по-раншните славянски нападения, включително петото, е напълно безосновно и безсмислено, като се има пред вид текстът на книгата. Още по-безосновно е преднамереното му заключение, облегнато на частично цитиране и използуване на текста, че опитът на Кубер да завладее Солун предшествувал събитията, свързани с Пребънд.[155]

---

[152] AA SS, с. 170 (§ 181): *Μετὰ γὰρ τὴν σταίχησιν τῆς εἰρήνης τότε ὑδεῶς πρὸς τῷ τείχει ἐρχόμενοι, τοὺς παρ' αὐτῶν γενομένους αἰχμαλώτους εἰς ἀλίγην πραγματείαν πιπράσκοντες ἀπέδοντο...*

[153] Цариград.

[154] AA SS, с. 180 (§ 196): *... οἱ μὲν τὴν καθ' ἡμᾶς μαρτυροφυλάκτων τῶν Θεσσαλονικέων πόλιν, ἄλλοι δὲ τὴν πανευδαίμονα καὶ βασιλίδα τῶν πόλεων, ἕτεροι δὲ τὰς ἄπομεινάσας τῆς Θρᾴκης πόλεις.*

[155] Златарски се обляга в случая на заключенията на Милев, пос. съч., с. 561—562. Милев от своя страна се обляга пък на Laurent, пос. съч., с. 427.

Все така преднамерени и основани на частично използуване на текста са и другите аргументи на Златарски, с които той се старае да докаже, че петото славянско нападение срещу Солун е станало след Куберовата акция.

Златарски цитира следния текст от разказа за Пребънд: „Ако и преди това против града [Солун] са воювали разни врагове, ала отвека никой не е разправил, че такъв глад някога е настанал." Този цитат Златарски тълкува по следния начин: „Тук под „разни врагове", които са воювали против Солун, авторът на разказа очевидно е разбирал другите по-раншни обсади, в които са вземали участие същите тия славянски племена, които са действували и в описаната от него обсада; ако той не споменава нищо за тях, това ясно показва, от една страна, че събитията, за които той ни разказва, са станали много по-късно, а, от друга страна, че авторът не се е намирал под непосредственото влияние на предните разкази за славянските обсади в „чудесата" на св. Димитър, с други думи, нашият разказ, който несъмнено е бил написан от съвременник на самите събития, както това се вижда от изложението, първоначално е бил съвсем отделен, самостоен разказ и само по-късно е бил вмъкнат между „чудесата", като при това компилаторът, ръководейки се по имената на споменаваните в него славянски племена, турил го е по-близо до разказите за първите три обсади на Солун от славяните."[156]

Обстоятелството, че авторът на разказа за Пребънд и петото славянско нападение срещу Солун се задоволява с израза „и преди това против Солун са воювали разни врагове", без да споменава по-конкретно за славянските обсади, съвсем не дава основание да се сметнат за по-късни от тях събитията около ринхинския княз, нито пък да се твърди, че разказът за него е възникнал самостойно и независимо от изложенията за предишните славянски нападения. Дори авторът на книга втора от „Чудесата" да не беше писал нищо за по-раншните славянски нападения, той пак може да не говори подробно за тях, когато думата му е

Laurent именно, облягайки се на един текст от увода към разказа за Кубер и Мавър, решава, че този разказ е взет от компилатора на „Чудесата" из писанията на по-раншни логографи. Текстът, цитиран от Laurent, гласи: *ἀλλὰ τὰς ἐκ τῶν εἰρημένων λογογράφων καὶ φιλοσόφων εὐθέντους ὡσανεὶ ἐκθεῖσεις παραδραμόντες, πρὸς ὅπερ ἐσμὲν βραχεῖς, τὰ μεγάλα ἐν μικροῖς λέξομεν...*

Дори и така, както е даден откъснато, текстът не дава напълно право да се смята, че авторът на „Чудесата" е използувал споменатите логографи и философи, за да напише своето съчинение и по-точно главата за Кубер. Работата е там, че авторът почва изложението си с една тирада за поетическото изкуство, за да изтъкне, че чудесата на св. Димитър надминават изкуството на поетите и писателите. След това той заявява (превод от гореказания текст): „Но за да бъдем кратки, като отминем добре съставените изложения на казаните писатели и философи, ще кажем големите дела с малко думи." Т. е. авторът заявява, че няма да се разпростира в разсъждения за поетическото изкуство, нито пък ще пише по примера на споменатите писатели, а чисто и просто ще говори за големите дела накратко и по простому.

Че той не споменава писателите и философите, за да покаже, че взема от тях данните си за разглежданото чудо, се вижда и от по-нататъшните му изявления: *Ἐχρῆν γὰρ ὄντως, εἰ καὶ τὰ πλεῖστα τῶν αὐτοῦ συμμαχιῶν καὶ ἰάσεων ἐν λήθῃ δεδώκασιν ἀλλὰ καὶ ταύτην τοῦ ὑπερβαίνοντος πάντα νοῦν καὶ ἔννοιαν θαυματουργίαν τοῦ ὄντως φιλακτίρμονος καὶ σωσιπόλιδος Δημητρίου καὶ ἐν μικροῖς λέξομεν μεγάλην ὑπάρχουσαν* (AA SS, cit. 179, § 194) = „Трябваше наистина, ако и да са отдали на забвение повечето от оказаните от него помощи и изцеления, да разкажем с малко думи и това голямо чудотворство на действително милостивия спасител на града Димитрий, който надминава с него всеки разум и мисъл."

[156] Златарски, пос. съч., с. 400.

за глада. Искането на Златарски да го застави да се отклони от прекия си разказ, за да говори за предишните нападения, е във всяко отношение безосновно и безсмислено.

Но че тези нападения са били известни на автора и че той е говорил именно за тях в предишното си изложение, имаме свидетелство от самия него в увода му към разказа за Пребънд и петото славянско нападение: „Славяните — казва се там, — за които често говорихме [подчертано от мен, *Бурмов*] и които се намират близо до тоя богоспасяем град [Солун], спазваха мира привидно."[157]

Самото споменаване за мира също тъй свидетелствува, че авторът е знаел и вече е говорил за предишните нападения — за мира той говори на няколко пъти преди това както във връзка със сключването му след четвъртото нападение, тъй и във връзка със земетръса и изгарянето на църквата „Св. Димитър".

Следователно заключението на Златарски, че „авторът не се е намирал под непосредственото влияние на предните разкази за славянските обсади", противоречи напълно на действителното положение на нещата, противоречи на текста на „Чудесата". Авторът не само знае подробности за войните на славяните със Солун и за мирните им отношения с града след това, но вече ги е разказал сам, а сега ги използува за връзка между предишното си изложение и разказа за Пребънд.

Главният аргумент на Златарски, за да премести по-късно петото славянско нападение срещу Солун, е споменаването на името на императора, който умъртвил Пребънд, в една късна преработка на „Чудесата", направена през XIII в. от солунския дякон и хартофилакс Йоан Ставракий[158]. При това Златарски използува тази преработка по славянския ѝ превод, запазен в препис от XV в.[159]

В текста на Ставракий името на императора е Лъв.[160] По какъв начин то е попаднало тук, когато липсва в първоначалния текст на „Чудесата" и в славянския им превод, засега не може да се установи, пък и не е от такова значение, щом се касае до едно съчинение, възникнало шест века след събитията. Важното е да се установи дали наистина петото славянско нападение е станало по времето на император с име Лъв.

Златарски взема пред вид съобщения от автора на „Чудесата" пети индикт и търси да намери по времето на кой император с име Лъв този индикт отговаря на някоя година. И той установява, че в случая може да става дума само за императорите Лъв III Исавър (717—741 г.) и Лъв VI Философ (886—911 г.). През царуването на първия пети индикт се пада в годините 722 и 737, а на втория — в годините 887 и 902.[161]

Що се отнася до Лъв VI Философ, Златарски сам вижда невъзможността да се отнесат събитията в негово време. Разбира се, аргументите на Златарски в случая не изхождат от правилното гледище, че славяните, които още през VI в. са достигнали до едно високо развитие на произ-

---

[157] AA SS, с. 173 (§ 185): *Τῶν γὰρ παλλάκις λελεγμένων τῶν προσπαρακεμένων τῇ θεοσώστῳ ταύτῃ πόλει Σκλαβίνων, τῷ δοκεῖν τὰ τῆς εἰρήνης κρατούντων...*

[158] За Йоан Ставракий вж. у Moravscik, пос. съч., с. 194—195.

[159] В ръкопис от 1479 г. — Панегирик на Владислав Граматик (срв. Е. Спространов, Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския монастир, София, 1902, с. 104).

[160] „Сѣи, иже тогда самодрѣжцоу, Лъвь сыи..." — Златарски, пос. съч., с. 401.

[161] Златарски, пос. съч., с. 402.

водителните сили, не могат в края на IX и началото на X в. да се намират в това обществено-икономическо състояние, в което ни ги представя разказът за Пребънд. Златарски се задоволява да изтъкне само, че по времето на Лъв VI славяните били покръстени, докато Пребънд бил езичник, и че в началото на X в. те били включени вече в българската държава.[162]

Остава според Златарски да се смята, че петото славянско нападение срещу Солун е било извършено през царуването на Лъв III Исавър и по-точно през 735—737 г.[163]

Въпреки прилежното си старание Златарски не е успял напълно да нагоди събитията от времето на Лъв III към тезата си. Така, докато за война с арабите през годините 735—737 все пак може да се говори, Златарски не е намерил у византийските хронисти никакви данни за похода на императорските войски против славяните в Македония след петото им нападение, в резултат на който те били подчинени. Позоваването на един израз от Теофан, в който се говори съвсем неопределено за въстания на народите,[164] далеч не може да се свърже с похода на императорските войски против славяните, още повече, че при събитията около Пребънд славяните не са били подчинени, за да въстават, а са действували като нападатели.

Не говори в полза на тезата, защищавана от Златарски, и съобщението на Кастамонийската хроника, че ринхините и сагудатите завоювали Македония по времето на иконоборците.[165] Това завоюване и последвалото го покръстване и подчинение на ринхини и сагудати Златарски свързва със събитията около Пребънд [166]

Както вече се е изтъквало, Кастамонийската хроника е от по-късно време и вестите ѝ са недотам сигурни.[167] Що се отнася до сагудатите, тези сведения са направо неточни, тъй като сагудатите са действували против Солун почти един век преди иконоборците, и то като обитатели на Македония.[168] Независимо от това в Кастамонийската хроника не се говори нито за Пребънд, нито за някакво нападение на славяните срещу Солун. Напротив, там се казва, че нямало кой да им се възпротиви и да воюва с тях, а и подчинението им под византийска власт е представено като мирен процес.[169] Иска се следователно прекалено въображение, за да могат да се свържат данните на Кастамонийската хроника с данните на „Чудесата".

Най-сетне против тезата на Златарски говори и едно друго обстоятелство. Фактът, че в първоначалния текст на „Чудесата" и в славянския им превод не е дадено името на императора, също тъй е привлякъл вниманието на нашия учен. В духа на своето преднамерено становище той смята, че причината за това „очевидно трябва да се търси тъкмо в

---

162 Златарски, пос. съч., с. 402.

163 Пак там, с. 404.

164 Theophanes, пос. съч., с. 413 (6232 г.): ... *καὶ ἐθνῶν ἐπαναστάσεις*...

165 Порфирий Успенский, История Афона, т. III, 1869, с. 311. Български превод у Златарски, пос. съч., с. 405.

166 Златарски, пос. съч., с. 405.

167 Срв. Мутафчиев, пос. съч., с. 150—151.

168 Вж. тук на с. 99—101, 103—104 за нападението от 620 г.

169 Златарски, пос. съч., с. 405, преводът на хрониката.

оная голяма вражда и омраза, с която православното византийско духовенство е дишало против първия император-иконоборец за повдигнатото от него страшно гонение против иконите, а също и опозиционното духовенство, особено в Солун, отгдето е излязъл и първият протестационен глас на иконопочитателите“[170]. Златарски и в случая не е обърнал сериозно внимание на текста на книга втора от „Чудесата“. Там изобщо не се споменава име, когато става дума за императора. Такова не се дава нито в разказите за третото и четвъртото славянско нападение, нито в разказа за Кубер,[171] чийто опит за завладяване на Солун Златарски поставя през 670—675 г., т. е. приблизително половин век преди иконоборците. Още повече говори против схващането на Златарски фактът, че солунското духовенство, което „дишало омраза“ против първия император-иконоборец и из чиято среда несъмнено излиза авторът на книга втора на „Чудесата“, кичи в разказа за Пребънд този император с епитети, каквито се дават на най-правоверните владетели: той царува по божия заповед, неговото писмо е божествено, той е благочестив, христолюбив, верен, увенчан от Христа, той царува справедливо и благочестиво,[172] и т. н. Ясно е и преясно, че тук не може и дума да става за иконобореца Лъв III Исавър, както това се опитва да докаже Златарски.

И така становището на Златарски, че петото славянско нападение срещу Солун е било извършено през 735—737 г., по времето на император Лъв III Исавър, не почива нито на внимателно отношение към текста на „Чудесата“, нито на някакви други сериозни основания, почерпени из другите извори. Против него въстават решително и безусловно данните на самия разказ за нападението в книга втора от „Чудесата“.

10. За опита на българите Кубер и Мавър да завземат Солун по пътя на междуособната война се разказва в гл. V от книга втора на „Чудесата“.

Понеже в случая не се касае за славянско нападение срещу Солун, няма да се спирам на подробностите, изложени от автора. Това събитие представя за настоящата ми работа интерес дотолкова, доколкото в разказа за него се съобщава нещо и за славяните, именно това, че драговитите по заповед на императора трябвало да продоволствуват с храни Кубер[173] и неговите хора и че последните бягали от славяните и отивали в Солун.[174] Второто съобщение би могло да се тълкува в смисъл, че Кубер е влязъл в съюзнически отношения с подчинените вече на империята драговити и с тяхна помощ е смятал да завземе града, нещо, с което не са били съгласни някои от неговите хора, понеже били от византийски произход. Разбира се, това засега е само едно предположение, за което няма достатъчно данни да бъде възприето напълно.[175]

---

[170] Златарски, пос. съч., с. 406.

[171] Срв. Лопарев, пос. съч., с. 106.

[172] Tougard, пос. съч., с. 148, § 65 (*τοῦ ὑπὸ θεοῦ λαχόντος βασιλεύειν ἡμῖν*); с. 148, § 66 (*θεοστεφῆς, θείαν αὐτοῦ κεραῖαν*), с. 150, § 66 (*τὰ θεῖα γράμματα*); с. 150, § 67 (*τῆς αὐτοῦ εὐσεβείας*); с. 152, § 171 (*φιλόχριστος βασιλεύς*); с. 154—156, § 73 (*ὁ πάντας ταῖς εὐσεβείαις νικῶν φιλόχριστος βασιλεύς*); с. 158, § 78 (*πιστοῦ βασιλέως*); с. 184, § 109 (*ἐκ τοῦ δικαίως καὶ εὐσεβῶς βασιλεύειν ἡμῖν λαχόντος*).

[173] Вж. тук с. 97—98.

[174] AA SS, с. 183 (§ 205): ... *ἐκ τῶν Σκλάβων προσφεύγειν Κεραμησιάνους*...

[175] Милев, пос. съч., с. 580, 584, го изтъкна пръв, без обаче да го обоснове, както трябва.

Ще се спра накратко върху хронологията на Куберовото настаняване в Македония, тъй като в досегашните ми разисквания този въпрос бе изяснен в много отношения.

Опорните точки за хронологията на това събитие, които ни предлага текстът на „Чудесата", са две: съобщението за подчиненото положение на драговитите спрямо цариградското правителство и посочването, че отделянето на Кубер от аварите е станало 60 и повече години след пленяването на голям брой византийци и откарването им в аварските предели.[176]

Както вече се изтъкна, драговитите заедно с другите славянски племена около Солун са били подчинени на Византия по време на похода, устроен от император Констанс II през 658 г. Тази дата е terminus post quem за разглежданото събитие. Именно след нея Кубер е предприел отделянето си от хагана и преселението на своя народ в Македония. Ако това е станало преди 658 г., т. е. преди подчинението на драговитите от императора, последният не би могъл да ги застави да дават храни на Кубер и народа му.

С коя дата трябва да се свържат посочените от автора 60 и повече години от настаняването на пленените византийци в аварските предели?

Масовото пленяване на византийци и формирането им като отделен народ, подчинен на хагана, не може да се разглежда в никакъв случай като еднократен акт. От самия текст на „Чудесата", гдето се изреждат областите, от които аварите отвлекли пленници (почти целия Илирик и областите му — двете Панонии, двете Дакии, Дардания, Мизия, Превалис, Родопа и всички други области, Тракия и земите при Дългата стена край Цариград, както и останалите градове и селища), а също и от вестите на другите извори за аварските нашествия във византийска територия се вижда ясно, че тук се касае за пленявания при различни нападения. Тия нападения в европейските области на Византия започват след завземането на Сингидунум и промъкването на аварите до Анхиало (към 584 г.)[177] и траят до 626 г., когато било отблъснато аварското нападение срещу Цариград.

Ясно е в такъв случай, че посочените от автора 60 и повече години не могат да се свържат с определена дата. Те се отнасят еднакво до всички аварски нашествия във Византия, при които са били отвличани пленници.

Затруднението, което изниква, като не може да се определи по-точна дата, се разрешава, щом се вземе пред вид годината 658, която е terminus post quem за заселването на Кубер в Македония, както и обстоятелството, че авторът на книга втора от „Чудесата" е живял през тази година и е съвременник на петото славянско нападение срещу Солун, когато драговитите още не са били подчинени на Византия. В такъв случай датата, с която се завършват тези 60 и повече години, стои някъде близо до 658 г., а датата, когато са наченали да текат тези години, се намира в последното десетилетие на VI в. или малко по-рано. Това означава, че настаняването на Кубер в Македония и опитът му да завземе Солун с междуособна война са станали през шестдесетте години на VII в.

---

[176] AA SS, с. 170 (§ 196): *Χρόνων γάρ ἑξήκοντα ἤδη που καὶ πρὸς διαδραμόντων...*

[177] Simocattes, пос. съч., с. 46—47. Срв. Станојевић, пос. съч., I, с. 183—184.

11. Остава накрай да се върнем към въпроса за временаписването на книга втора от „Чудесата".

Установи се, че събитията, разказани в нея, са станали най-късно през шестдесетте години на VII в. Установи се още, че авторът е съвременник на петото славянско нападение срещу Солун, което започва през 645 г. и завършва с войната на императора против славяните през 658 г. Посочено бе също, че храмът на св. Димитър е изгорял между четвъртото и петото славянско нападение, по време на мира между славяните и солунчани, т. е. между 622 и 645 г.

Най-сетне сам авторът свидетелствува, че е писал книгата си известно време след петото славянско нападение. Като говори за оръжията на славяните, той изтъква, че никой от неговото поколение не бил чул, нито видял такива неща, и добавя: „А на повечето от тях и д о с е г а [разредката е от мен, *Бурмов*] не бихме могли да кажем имената."[178] Думата д о с е г а сочи именно за по-късно написване.

Към всичко това трябва да се прибави и обстоятелството, че когато авторът е писал книгата си, изгорелият храм на св. Димитър е бил вече възстановен, както за това се свидетелствува изрично в разказа за изгарянето.[179] Несъмнено за възстановяването[180] са били необходими редица години, особено като се вземе пред вид богатата мозаична украса на храма от онова време.[181]

Въз основа на всичко това може да се заключи определено, че авторът на книга втора от „Чудесата" е написал своето съчинение след шестдесетте години на VII в. и най-вероятно през следващото ги десетилетие.

V

В заключение на изложеното по-горе може да се изтъкне с положителност, че първите две книги от „Чудесата на св. Димитър" са написани от съвременници на разказваните в тях събития или, що се отнася д о някои от нападенията, от близки до тях по време автори. Множеството подробности за обществено-икономическото състояние на славяните в края на VI и първата половина на VII в., за ръста на производителните сили у тях, за наличието на княжеска върхушка и на широки племенни съюзи ще допринесат значително за задълбочаването на проучванията върху ранната славянска история. Точно затова „Чудесата" представят незаменим по своята стойност исторически извор. Тяхното използуване, особено след установяването на една по-точна хронология, на което е посветена моята работа, трябва да се ускори.[182]

---

[178] T o u g a r d, пос. съч., с. 166 (§ 87): ... *ἀλλ'οὐδὲ τῶν πλείστων τὰς ἐπωνυμίας μέχρι τοῦ παρόντος ἐξεπίστην ἢ δυνήθημεν.*

[179] T o u g a r d, пос. съч., с. 148 (§ 64): ... *καὶ τῆς τοῦ ἀθλοφόρου σπουδῆς τε καὶ συνάρσεως, ὡς ὁρᾶτε καὶ νὺν, ὁ ὑπερκαλλὴς οὗτος καὶ ἱαματοφόρος οἶκος ἀνιερώθη...*

[180] Срв. у У с п е н с к и й, О вновь открытых мозаиках, с. 10—11, и надписа под една от мозайките:

Κτίστας θεωρεῖς τοῦ πανενδόξου δόμου
ἐκείθεν ἔνθεν μάρτυρος Δημητρίου,
τοῦ βάρβαρον κλύδωνα βαρβάρων στόλων
μετατρέποντος καὶ πόλιν λυτρουμένου,

т. е.: „Виждаш строителите на всеславния храм [които стоят] от едната и другата страна на мъченика Димитрия, който отблъсква варварския напор на варварския флот [или варварските тълпи] и освобождава града."

[181] За мозайките вж. У с п е н с к и й, О вновь открытых мозаиках.

[182] Главно върху материала на „Чудесата" почива работата ми върху обществено-икономическото развитие на славяните през VI—VII в., която приготвям за печат.

ZUR FRAGE DER GESELLSCHAFTLICH-ÖKONOMISCHEN VERHÄLTNISSE BEI DEN SÜDOSTSLAWEN WÄHREND DES 6. UND 7. JAHRHUNDERTS*

Bekanntlich haben sich die Slawen im ersten Viertel des 7. Jahrhunderts, nach einem über hundert Jahre währenden blutigen Kampfe gegen die Streitmacht des byzantinischen Reiches, auf der Balkanhalbinsel fest angesiedelt, wobei sie sogar bis zur Insel Kreta vorgedrungen waren.

In der Geschichtswissenschaft wird allgemein anerkannt, dass die Ansiedlung der Slawen auf byzantinischem Territorium für die weitere Entwicklung des Reiches wichtige Folgen gehabt hat, indem sie seine gesellschaftlich-ökonomische Entwicklung, insbesondere die Agrarverhältnisse wesentlich beeinflusste. Sie verhalf damit entschieden zur Liquidierung der Überreste der Sklavenhalterordnung in der byzantinischen Gesellschaft und gab dem Feudalisierungsprozess im Lande einen gewaltigen Antrieb.

Ich möchte besonders unterstreichen, dass hier vornehmlich von den slawischen Volksstämmen der Slawinen und Anten die Rede ist, die sich in der östlichen und südlichen Hälfte der Balkanhalbinsel, d. h. in der heutigen Volksrepublik Bulgarien, dem östlichen Teil der Volksrepublik Serbien, der Volksrepublik Makedonien, der Volksrepublik Albanien, in Griechenland und dem Ägäischen Thrakien ansiedelten. Wie die Geschichtsquellen bezeugen, standen diese Slawen während der zu betrachtenden Periode in gesellschaftlich-ökonomischer Beziehung auf einer höheren Entwicklungsstufe als ihre Stammesgenossen im nordwestlichen Teil der Halbinsel. Zudem fielen ihre Siedlungen längere oder kürzere Zeit in den Bereich des byzantinischen Reiches, nachdem sich dieses von den Einfällen erholt und begonnen hatte, seine Macht in den von den Eroberern eingenommenen Gebieten wiederherzustellen. Eben infolge der Nähe zu Byzanz und weil ein Teil unter byzantinische Herrschaft geriet, haben die Südostslawen den grössten Einfluss auf die weitere Entwicklung und die Existenz dieses Staates ausgeübt.

Der Faktor, der diesem Einfluss zugrunde liegt, sind zweifellos die gesellschaftlich-ökonomischen Verhältnisse, die bei den Südostslawen im 6. und 7. Jahrhundert bestanden und sich entwickelt haben. Gleichzeitig waren diese gesellschaftlich-ökonomischen Verhältnisse auch für alle wichtigeren Ereignisse im Leben der Südostslawen bestimmend, wie zum Beispiel für die Bildung des ersten slawischen Staates auf der Balkanhalbinsel, nämlich

---

* *Actes du XIIe Congrès International des Études Byzantines*, t. II, Beograd, 1964, c. 57—62.

Bulgariens, das in der Geschichte des Südostens Europas eine wesentliche Rolle spielte.

Die Frage nach der Entwicklung der gesellschaftlich-ökonomischen Verhältnisse bei den Südostslawen im 6. und 7. Jahrhundert ist von der Geschichtswissenschaft noch immer nicht vollständig geklärt, obwohl zahlreiche wertvolle Versuche in dieser Richtung, in erster Linie von sowjetischen Historikern, unternommen wurden. Dies ist einerseits auf das Fehlen ausreichenden Quellenmaterials, anderseits auf die einseitige Ausrichtung mancher der bisherigen Forschungen zurückzuführen.

Meine Aufgabe ist hier nicht, das gestellte Problem erschöpfend zu behandeln; ich will vielmehr versuchen, nur die Richtungen seiner Lösung anzudeuten und auf seine wichtigsten Seiten hinzuweisen.

Zunächst möchte ich einige Worte über die historischen Quellen sagen, die dazu verhelfen können, das Bild der gesellschaftlich-ökonomischen Verhältnisse bei den Südostslawen im 6. und 7. Jahrhundert zu rekonstruieren. Es sind dies vor allem — man kann auch ruhig sagen, ausschliesslich — Schriftquellen. Auf dem Wege der Altertumsforschung ist es dagegen bisher so gut wie noch nicht gelungen, ausgiebigeres und zuverlässiges Material zusammenzutragen, das zu einer wesentlicheren Klärung des gestellten Problems beitragen könnte. Aus dem 6. Jahrhundert würden sich übrigens kaum materielle Überreste von den Slawen, die die Balkanhalbinsel besiedelten, finden lassen.

Die wichtigsten Quellen, aus denen das Material über die gesellschaftlich-ökonomische Entwicklung der Südostslawen im 6. und 7. Jahrhundert geschöpft werden kann, bleiben vorläufig immer noch die der Wissenschaft bekannten Schriften der byzantinischen Historiker, Chronisten und Schriftsteller aus dem 6. bis 9. Jahrhundert: Prokopios, Menandros, Theophylaktos, Simokattes, Pseudo-Maurikios, Theophanes, Nikephoros, die annonymen oder noch nicht festgestellten Autoren einer Homilie aus dem Jahre 627, des Chronicon Paschale, der Miracula Sancti Demetrii, zahlreicher hagiographischer Schriften sowie die Kirchengeschichte des Syrers Johannes von Ephesus u. a. m. Eine besondere Stelle kommt hier dem Nomos Georgikos zu.

Bei der Benutzung der hier erwähnten, wie überhaupt aller Schriftquellen zur Geschichte der Slawen muss stets in Betracht gezogen werden, dass sie alle die Ereignisse und Tatsachen in jenem Lichte wiedergeben, in welchem sie sie selbst sehen, d. h. subjektiv. Jeder Autor geht von seiner eigenen Klassen-, Standes-, Volks- und Staatszugehörigkeit aus, wenn er uns den Zustand der slawischen Gesellschaft schildert. Manche Autoren sind bestrebt, die Slawen als Barbaren (im abschlägigen Sinne des Wortes), als Zerstörer materieller Güter hinzustellen, andere setzen ihre Errungenschaften auf dem Gebiete der Produktivkräfte und der Kultur überhaupt herab, eine dritte Gruppe unterschätzt oder überschätzt ihre kriegerische Befähigung, je nach den eigenen Sympathien oder Antipathien diesem oder jenem byzantinischen Kaiser oder Heerführer gegenüber.

Zahlreiche Historiker, die sich mit der Geschichte der Südostslawen beschäftigen, halten sich mit philologischer Leidenschaft hartnäckig an den buchstäblichen Text der Quellen. Sie analysieren weder den Text noch berücksichtigen sie die gesamte gesellschaftlich-ökonomische Entwicklung der Slawen. Sie behandeln den Text auf diese Weise isoliert und gelangen zu einer unrichtigen Interpretation der historischen Tatsachen. Der objektiven

Geschichtsschreibung ist es aber nicht erlaubt, sich einer derartigen Arbeitsmethode zu bedienen.

Gleichzeitig darf auch der Umstand nicht ausser Acht gelassen werden, dass die meisten Schriftquellen zur Geschichte der Südostslawen aus dem 6. und 7. Jahrhundert die slawischen Völker stets als bewegliche Stämme schildern, sei es, weil sie Kriege führen, sei es, weil sie migrieren. Daher stellen manche Quellen die Slawen als ein recht primitives Volk dar, indem sie unvollständige oder ungenaue Angaben über den Zustand und die Entwicklung der Produktivkräfte der slawischen Gesellschaft, über die Lebensweise und Kultur der auf die Balkanhalbinsel eingedrungenen oder dort schon ansässigen Slawen bieten. Auch in diesem Fall muss man von der gesamten gesellschaftlich-ökonomischen Entwicklung der Südostslawen ausgehen, will man zu einer richtigen Deutung der Quellenangaben gelangen.

Die besonders wertvollen Angaben zu diesem Problem, die sich im Strategikon des Pseudo-Maurikios, in den Miracula Sancti Demetrii und im Nomos Georgikos finden, sowie der Umstand, dass die Chronologie dieser byzantinischen Schriften auch heute noch strittig ist, lassen es notwendig erscheinen, schliesslich auch hierüber einige Worte zu sagen.

Obwohl das Strategikon des Pseudo-Maurikios Ende des 6. oder Anfang des 7. Jahrhunderts verfasst worden ist, so beziehen sich die darin enthaltenen Nachrichten über die Südostslawen zweifellos auf eine frühere Periode, nämlich die um das Ende des 5. und den Anfang des 6. Jahrhunderts. Die wichtigsten Angaben des Pseudo-Maurikios zeugen von einer erheblich niedrigeren gesellschaftlich-ökonomischen Entwicklung der Südostslawen als die Nachrichten Prokops, Menanders oder des Theophylaktos Simokattes. Ihre Datierung um das Ende des 6. Jahrhunderts widerspricht der historischen Wirklichkeit. Im übrigen teilt der Verfasser des Strategikons selbst mit, dass seine Angaben auf den Nachrichten aus alten Schriften sowie auf eigenen Beobachtungen beruhen. Offensichtlich überwiegen die ersteren über die letzteren.

Die ersten zwei Bücher der Miracula Sancti Demetrii, die das reichhaltigste Material zur Charakteristik der südostslawischen Gesellschaft in ökonomischer und politischer Beziehung enthalten, sind allenfalls im 7. Jahrhundert entstanden, und zwar das erste im zweiten Jahrzehnt, das zweite in den siebziger Jahren des Jahrhunderts. Die Belagerungen Salonikis durch die Slawen, von denen dort die Rede ist, fanden zwischen 597 und 647 statt.

Wie bereits festgestellt, stammt der Nomos Georgikos in seinem Hauptteil aus dem Anfang des 8. Jahrhunderts und enthält auch spätere Ergänzungen. Daher erscheint es erforderlich, jene in ihm enthaltenen Artikel festzustellen, die sich auf die gesellschaftlich-ökonomischen Verhältnisse der Südostslawen im 7. Jahrhundert beziehen. In dieser Hinsicht sind von der sowjetischen Byzantinistik bereits erfolgreiche Versuche unternommen worden.

Das Problem der gesellschaftlich-ökonomischen Entwicklung der Südostslawen im 6. und 7. Jahrhundert hat zwei wichtige Seiten, die gesondert und zusammenhängend untersucht werden müssen, um zu einer vollständigen und richtigen Lösung dieses Problems zu gelangen. An erster Stelle steht hier die Frage des Zuwachses der Produktivkräfte, an zweiter Stelle die Frage der Entwicklung der Produktionsverhältnisse in der slawischen Gesellschaft auf der Balkanhalbinsel während der betrachteten Periode.

Wie Friedrich Engels hervorhebt, findet in der Klassengesellschaft das Anwachsen der Produktivkräfte seinen deutlichsten Ausdruck in der Vervollkommnung der Kriegstechnik. Dieser Ausspruch passt besonders gut auf die Südostslawen, die im Verlaufe von über einem Jahrhundert den Krieg gegen Byzanz zu ihrer Hauptbeschäftigung machten. Die Quellen, besonders die Miracula Sancti Demetrii liefern viele Angaben hierüber. Wir lesen, dass sogar die Militärs des jahrhundertealten Reiches vom erfinderischen Geist der slawischen Waffenschmiede und Meister der Belagerungsmaschinen begeistert waren.

Die Kriegstechnik steht an der Spitze in der Entwicklung des Handwerks bei den Slawen, und zwar an erster Stelle die Metallurgie, das Schmiedehandwerk und das Stellmacherhandwerk. Die Quellen spiegeln recht gut den Fortschritt dieser sowie anderer Handwerke wider, ebenso wie deren Trennung vom Ackerbau und der Viehzucht.

Auf dem Gebiete der landwirtschaftlichen Produktion (Ackerbau und Viehzucht) hatten die Südostslawen ebenfalls beachtliche Erfolge zu verzeichnen. Auch dies ist, wenn auch unvollständig, in den Quellen vermerkt. Die Fortschritte bestehen sowohl in der Vervollkommnung der Produktionsinstrumente als auch in der Erweiterung der landwirtschaftlichen Kulturen und der Fruchtfolge.

Die wachsenden Produktivkräfte führen gesetzmässig zu entschiedenen Veränderungen in den Produktionsverhältnissen der Südostslawen während der betrachteten Zeitperiode. Es muss darauf hingewiesen werden, dass diese Produktionsverhältnisse infolge der Stammesteilung der auf der Balkanhalbinsel einfallenden Slawen sehr kompliziert waren.

Diese Veränderungen betreffen vor allem das Eingentum an den Produktionsmitteln und Produktionsinstrumenten. Das Kollektiveigentum räumt immer mehr dem Privateigentum den Platz, das im 7. Jahrhundert, trotz der Beibehaltung mancher kollektiver Eigentumsformen, schon zur Grundform des Eigentums wird.

Die Zunahme des Privateigentums führt zu einer Vermögensungleichheit in der slawischen Gesellschaft, die ihrerseits wiederum das Aufkommen von Klassen zur Folge hat. Die Klassenteilung bei den Südostslawen ist ebenfalls, wenn auch nicht in so definitiver und betonter Form, in den Quellen vermerkt. Immerhin tritt die Adelsgruppe der Kriegerstämme sowohl in Kriegs- als auch in Friedenszeiten deutlich in den Vordergrund, namentlich im Nomos Georgikos.

Das Übergehen vom Kollektiv- zum Privateigentum führt zu einem fast völligen Zerfall der Stammesgemeinde, die sich allmählich in eine Territorialgemeinde verwandelt. Hierzu tragen auch die ständigen Kriege und Migrationen der slawischen Volksstämme im 6. Jahrhundert bei. In der neuen Territorialgemeinde bleiben zahlreiche Elemente der alten Stammesgemeinde erhalten, an erster Stelle das Kollektiveigentum an Weiden und Wäldern. Die Angaben über die slawische Gemeinde in den verschiedenen Quellen, worauf ich besonders hinweisen möchte, sind, mit Ausnahme des Nomos Georgikos, recht spärlich, und das hat sich eben auf die Erforschung der slawischen Gemeinde sehr ungünstig ausgewirkt. Die Forschungen in dieser Richtung sind, trotz der Wichtigkeit dieser Frage überhaupt sowie im Hinblick auf die Veränderungen in der byzantinischen Dorfgemeinde während des 7. und 8. Jahrhunderts, vollkommen unzulänglich.

In sehr beschränktem Masse ist die politische Struktur der Südostslawen während des 6. und 7. Jahrhunderts erforscht. Die meisten Forscher begnügen sich mit der allgemeinen Behauptung, dass bei den Slawen zu jener Zeit die sogenannte Kriegsdemokratie vorgeherrscht habe. Die verhältnismässig reichhaltigeren Quellenangaben über die slawischen Stammesverbände liegen immer noch unbenutzt da, obwohl diese Verbände um die Jahrhundertwende zwischen dem 6. und 7. Jahrhundert in den Gebieten nördlich der Donau bestanden haben. An ihrer Spitze standen die Führer Mussokij und Piragast (Mussokij wird Fürst, „rex", genannt). In den zwanziger Jahren des 7. Jahrhunderts besteht in Makedonien ein starker Stammesverband, dem die Volksstämme der Dragoviten, Sagudaten, Velegisiten, Vajuniten, Versiten u. a. angehören und deren Führer Hazon war. In den vierziger Jahren desselben Jahrhunderts war hier ein neuer Stammesverband entstanden, dem die Rinchinen, Sagudaten, Strimonziten und die Dragoviten mit dem Fürsten Prebănd an der Spitze angehörten. Etwas später bildete sich im heutigen Nordbulgarien der Verband der sieben slawischen Stämme und der Severen.

Schliesslich finden sich in den Quellen zahlreiche Angaben über den ersten Staat der Südostslawen, der auf der Grundlage des Verbandes der sieben slawischen Stämme, der Severen und der von den nördlichen Gebieten des Schwarzen Meeres her gekommenen Protobulgaren entstand. Die Gründung dieses Staates ist noch immer ungeklärt. Manche Autoren schreiben sie immer noch den Protobulgaren zu, indem sie die gesamte gesellschaftlich-ökonomische Entwicklung der Südostslawen ignorieren.

Diese sowie zahlreiche andere Seiten des Problems der gesellschaftlich-ökonomischen Entwicklung der Südostslawen im 6. und 7. Jahrhundert können von den Wissenschaftlern nur mit gemeinsamen Kräften erforscht und geklärt werden. Die Lösung des gesamten Problems wird ermöglichen, auch manche Seiten der byzantinischen Geschichte, darunter auch die Frage des byzantinischen Dorfes vom 4. bis zum 12. Jahrhundert aufzuklären.

СЪЗДАВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА*

Образуването на българската държава е представено от буржоазната историография по следния начин. В първата половина на VII в. славянските племена, които обитавали отвъд Дунав, в днешна Румъния, и дотогава устройвали постоянни набези във византийската територия, завоювали почти целия Балкански полуостров. Византия не се примирила с този факт и започнала да прави опити за възстановяване на суверенитета си на полуострова. По този начин славяните били заплашени от опасността да бъдат подчинени от византийците, да бъдат претопени и да изчезнат от лицето на земята. Византия щяла да успее в стремежа си за покоряване на славяните, тъй като те били разпокъсани на множество несъгласни помежду си племена. При това славяните не били годни за никаква организация, което във всяко отношение улеснявало византийското правителство в неговите реваншистки намерения. Гибелта на славяните прочее била неминуема, ако от североизток не се били появили прабългарите, които завоювали славянските земи в Мизия (днешна Северна България) и образували тук своя държава. Организацията, властта в тази държава дали прабългарите, а контингента, масата дали славяните. Това станало поради расовото превъзходство на прабългарите, които принадлежали към „господарската" хунска раса, и поради тяхното културно превъзходство над славяните. След това прабългарската господствуваща „нация" осъществила постепенното обединение на източно- и югозападнобалканските славяни в една голяма държава. С течение на времето обаче прабългарите, които дали държавността на балканските славяни, се стопили в славянската маса, без да оставят в нея някакви следи и особено езикови.

Това становище на буржоазната историография — българска и чужда — е, както се вижда от пръв поглед, наивно-идеалистическо, а следователно и антинаучно. Буржоазната историография не е разгледала, нито пък разрешила правилно въпроса за произхода и образуването на българската държава. Тя не е могла да стори това главно поради несъвършенството и порочността на своя идеалистически метод за обяснение и тълкуване историческите факти и събития. Игнорирайки основните движещи сили в историческия процес, непризнавайки закономерностите в историческото развитие, буржоазната историография достига във всички случаи в задънена улица.

---

* Сп. Исторически преглед, год. VIII, кн. 1, 1951, с. 90—99.

Но при нашия случай има и едно друго обстоятелство. Това са съображения от политическо естество, които са накарали буржоазните историографи да извършат груба фалшификация на историческата истина, да изопачат фактите и да представят фактическото положение на нещата не такова, каквото е то в действителност.

Буржоазната историография е служила винаги на интересите на господствуващата буржоазна класа въпреки приказките за „обективна" и „чиста наука". Интересите на българската буржоазия, която имаше завоевателни намерения спрямо своите съседи, която се домогваше до хегемония на Балканския полуостров, която най-после беше придатък към немския империализъм и служеше на неговия стремеж към Изток, изискваха идеологична обосновка. Тази обосновка се постара да даде българската буржоазна историография. За да услужи по-добре на немския империализъм, тя се зае със задачата да докаже, че славяните се нуждаят от чужда организация, че ако българският народ е останал да съществува през вековете, това се дължи на прабългарската орда, а не на славянската му кръв, че родството му със славянските народи е недействително.

Тези и други подобни твърдения се засилиха особено преди Първата световна война, когато с помощта на немския империализъм българската буржоазия се готвеше да утвърди своето господство на Балканския полуостров. По същество чисто расистки, те намериха най-широко разпространение след появата на фашизма и подготовката на световна война срещу великото отечество на световния пролетариат, опората на мира и демокрацията — Съветския съюз. В плановете на фашистките бандити за война със Съветския съюз бе отделено почетно място и на българската фашизирана буржоазия начело с кобургския немско-хитлеристки наместник в България — българския цар. Сега бе особено необходимо да се откъсне българският народ от любовта му и признателността му към великия руски народ, към неговия освободител от петвековното турско варварско иго, за да бъде подготвен той за война срещу Съветския съюз. Достигна се до положението да се отрича дори славянският произход на българския народ, а неговата вековна култура да се приписва на онези елементи и онзи квас, който били донесли със себе си прабългарите. Расизмът овладя напълно българската буржоазна историография и тя прибягна до масови фалшификации и извращения на историческата истина.

Разобличавайки буржоазно-идеалистическите и фашистки фалшификации на българската и чуждата буржоазна историография по един основен въпрос на българската история, трябва веднага да изтъкнем, че и неговото правилно разрешение е възможно само по пътя на правилната методология. Това е методологията на марксизма-ленинизма, това са поконкретно указанията на Маркс, Енгелс и Ленин... за възникването на държавата.

Държавата не е дело на отделни „герои", нито пък е съществувала във всички етапи от развитието на човешкото общество. Тя се е появила на определен етап от обществено-икономическото развитие на този или онзи народ. Тя самата е резултат на това обществено-икономическо развитие. По думите на Енгелс „държавата в никакъв случай не е сила, натрапена отвън на обществото". Тя не е също така „осъществяване на нравствената идея", „образ и осъществяване на разума", както твърди

Хегел. Държавата е продукт на обществото на известна степен от развитието му; държавата е признание, че това общество се е забъркало в непримирими противоположности, от които то е безсилно да се избави. А за да не би тези противоположности, класите с противоречиви икономически интереси, да се изядат една друга в безплодна борба, за всичкотова е станало необходимо да има една сила, която да стои наглед над обществото, сила, която би сдържала стълкновението, която би го държала в границите на „реда". И тази сила, произлязла от обществото, но поставяща себе си над него и все повече и повече отчуждаваща се от него, е държавата. Към това Енгелс допълня: „Тъй като държавата е възникнала от потребността да се държи в юзда противоположността на класите; тъй като тя в същото време е възникнала в самите стълкновения на тези класи, то тя по общото правило се явява държава на най-силната, икономически господствуваща класа, която при помощта на държавата става също така политически господствуваща класа и добива по такъв начин нови средства за потискане и експлоатиране на угнетената класа."

Освен тази своя вътрешна функция държавата при експлоататорското общество притежава и външна функция, която се заключава в заграбване на чужди територии или в защита на своята територия...

И така държавата възниква на определен стадий от обществено-икономическото развитие, когато се появяват класите и противоречията между тях станат непримирими. Тя става инструмент в ръцете на силната икономически класа за потискане и експлоатация на другата, слабата икономически класа. Наред с това държавата се явява и в защита на територията от външни нападения.

Тези именно два фактора, които обуславят появата на държавата — класовото разслоение на обществото и опасността от външно нападение, — са причината за образуване и на българската държава през втората половина на VII в.

Славяните се оформили като народност в областите на север и североизток от Карпатите. За тяхната ранна история засега знаем все още твърде малко. Те стават известни на античния свят през V в. пр. н. е. Тогава именно Херодот, „бащата на историята", ги споменава под името е н е т и, племе, което живеело около реката Еридан и доставяло янтъра. Очевидно тук се касае за река, която се влива в Балтийско море, и до население, което е живеело близо до морския бряг. През I—VI в. от н. е. славяните се появяват в съчиненията на гръцки и латински писатели под името в е н е д и. Тяхното местожителство се определя на изток от р. Висла. Едва през VI в. славяните излизат с днешното си име, което отначало е било название само на едно племе и постепенно се разпространяло върху останалите славянски племена.

През средата на VI в. славяните вече заемали широко пространство в Северна и Средна Европа — от р. Елба в Средна Германия до Дон и горното течение на р. Волга на изток и от Балтийско море на север до Дунава на юг.

В земите на днешна Румъния се установили главно две славянски племена: славини и анти. По-големият брой от последните се намирал в южните предели на днешния Съветски съюз, северно от Черно море.

Това разселване на славяните в такава широка област се дължи преди всичко на настъпилите у тях обществено-икономически промени, на растежа на производителните сили и на увеличението на населението. В своите първоначални поселища славяните са се намирали в рамките на първобитно-родовия строй, както свидетелствуват за това множество останки от него в по-късните времена. Обаче този родов строй започнал да се разлага още през I—II в. от н. е., както за това свидетелствува римският историк Тацит. Вече през IV в. у антите имало наченки на класово разслоение, както ни съобщава готският историк Йордан. Там била създадена военно-племенна и родова аристокрация и племенно обединение, начело на което стоял вождът (у Йордан — rex) Бож и седемдесет старши велможи.

Славините и антите, които главно вършели набези и нападения в Балканския полуостров и които завладели неговата източна и югозападна част, се намирали през първата четвърт на VI в., когато започнали да грабят византийската територия, в процес на силно разложение на първобитнообщинния им строй. Колективното притежание на средствата за производство, колективният труд и колективното потребление вече не съществували или били запазени само като останки от класическата форма на родовия строй. Родовата община била вече отстъпила мястото си на териториалната, състояща се от отделни семейства като обособени икономически единици. Земеделието и скотовъдството били основни занятия на славини и анти, но през течение на VI в. доминиращо занятие бил грабежът. Военните набези във византийска територия, които имали за цел награбване на средства за живот и на други богатства, били предвождани от военни вождове, които стоели и начело на племето. Важните въпроси, засягащи цялото племе, били решавани от събранието на всички, които можели да носят оръжие. Това са типичните черти на *военната демокрация*, която Енгелс поставя като завършек на първобитнообщинния строй.

По силата на това, че военните вождове ръководели набезите във Византия, те получавали по-голям дял от плячката. Така икономическото неравенство, което вече отдавна съществувало в славянското общество, сега все повече и повече се засилвало. Обособяването на две класови групировки — военно-племенната аристокрация, която притежавала поголямо количество собственост — вървяло с бързи крачки. При завоюването и населяването на Балканския полуостров тази военно-племенна аристокрация успяла по силата на своето командно положение да заеме по-обширни пространства земя, което още повече увеличило нейната икономическа мощ.

Със заемането на Балканския полуостров възможностите за нови походи и грабежи, чрез които били добивани средства за живот и за забогатяване, изчезнали. Славянската военно-племенна аристокрация обърнала сега погледа си към другата класа в своята страна, към класата на дребните селски собственици, към селячеството. Тя почнала да прави опити да си присвои неговата земя и да търси начин за използуване на неговия труд в своите поземлени владения. По този начин се появили първите сериозни класови противоречия в славянското общество. С течение на времето тези противоречия все повече и повече се засилвали. Наближавал денят, когато те щели да станат непримирими.

Разбира се, този растеж се обуславял преди всичко от растежа на материалните производителни сили у славяните. Заеднали на територия, в която равнището на производителните сили било твърде високо и въплъщавало в себе си постиженията на дълговековно развитие на робовладелския строй, славяните ги усвоили бързо от завареното местно тракийско население. Това означавало засилване на производството, забогатяване на отделни семейства и търсене на подчинена работна ръка.

Този процес на засилване на класовото разслоение в славянското общество поставил пред военно-племенната аристокрация въпроса за запазване на придобитото и притежавано имущество от посегателството на по-бедните и лишени от средства за производство славяни, каквито е имало, както личи от съвременни документи („Земеделски закон"). Така по линията на естественото развитие на нещата у славянската военно-племенна аристокрация изникнал въпросът за създаването на една организация, която би защитила имуществата ѝ и, от друга страна, би ѝ дала възможност за тяхното увеличаване чрез отнемане земята на селячеството и чрез използуване на неговия труд. Дотогавашната родово-племенна организация не е била в състояние да извърши това, понеже по своето естество тя била пригодена за друга обстановка, коренно различна от възникналата през средата и втората половина на VII в. обществено-икономическа обстановка у мизийските (в днешна Северна България) славяни. Така през втората половина на VII в. в славянското общество се явила закономерно необходимостта от държавна организация, от държавата с нейните отличителни черти — териториално деление на поданиците, публична власт, налози и държавен апарат.

Тази необходимост се явила и по други, външни причини Византия съвсем не се била отказала от владението на Балканския полуостров. Тя стягала силите си за разправа със славяните, за възстановяване на своята власт в завладените от тях земи и за подчиняване на самите тях. В тази посока тя печелела вече някои успехи, особено в днешна Македония и в днешна Южна България. Византийското завоевание грозяло целокупното славянско общество — от него шели да пострадат еднакво и военно-племенната аристокрация, и селячеството. Опасност имало и от страна на аварите, които от втората половина на VI в. се намирали в днешна Унгария и които нападали както Византия, така и славяните, разположени по пътя за нея. Тази опасност от двете страни и предимно от Византия поставила пред славянското общество в Мизия (днешна Северна България) сериозно въпроса за организиране на отбраната. Старата военна родово-племенна организация на славяните в никакъв случай не можела да задоволи нуждата на отбраната при новите обстоятелства. Ето защо и по тази линия се явила необходимост от държавна организация с нейните възможности за ефикасна и трайна отбрана.

Всичко това в съвкупност водело към създаване на славянска държава на Балканския полуостров, по-определено — в Мизия.

Първата стъпка в това отношение бил племенният съюз, който сключили седемте славянски племена, живеещи в Мизия. Този племенен съюз си поставил, както личи от всичко, на първо място отбранителни задачи. В тесни връзки с този съюз било и племето северци, което обитавало източните предели на Мизия.

Процесът на закрепването на славянския племенен съюз в Мизия и превръщането му в държава съвпаднал с настаняването на Балканския полуостров на една прабългарска дружина, начело на която стоял хан Исперих.

Прабългарите били народ от тюркски произход. Тяхното име се споменава за пръв път през IV в. в пределите на север от Кавказ, между Черно и Азовско море и Каспийско море. По време на хунското движение на запад една част от тях била включена в хунския племенен съюз и заедно с хуните се упътила на запад. В края на V в. прабългарите помагали на Византия против остготите, а малко по-късно сами започнали да нападат византийската територия с цел за грабеж. Техните набези престанали към средата на VI в., когато те били подчинени от аварите. Една част от тях отново заминала на запад заедно с аварите и достигнала дори до Бавария и Южна Италия. Другата част, която останала в старите си предели, била подчинена от западните турци. В началото на VII в. хан Кубрат, военен вожд на едно прабългарско племе, обединил прабългарите и други съседни племена в голям племенен съюз, който се простирал от Днепър до Волга, на юг до Кубан и на север до антските поселища. Този племенен съюз се разпаднал след смъртта на Кубрат под натиска на хазарите, които напирали откъм изток.

Прабългарите, които живеели в най-източната част на съюза, били принудени от хазарите да предприемат движение на запад. Начело на това движение застанал Кубратовия син Исперих. Испериховите прабългари преминали реката Днестър и се установили в областта на север от Дунавските устия, в днешна Южна Бесарабия. Тази област според византийските хронисти Теофан и Никифор се наричала „онглос", название несъмнено славянско, дадено от славяните, обитавали там (значението му е „ъгъл"). Това място било защитено от естествени препятствия и било мъчно достъпно за неприятеля. Наред с това прабългарите разполагали тук и със свое укрепление, построено от тях или пък възобновено върху основите на стара крепост.

В историческите извори няма данни за хронологията на това прабългарско движение на запад и за установяването на Испериховата дружина в „онглоса". Като се вземат пред вид редица съображения, това е станало най-късно през 60-те или 70-те години на VII в.

Данни нямаме и за броя на Испериховата дружина. Като се вземат пред вид съображения от най-различно естество, може да се допусне предположението, че тя не е брояла повече от няколко десетки хиляди души заедно с жените и децата.

Обществено-икономическите отношения у прабългарите ни се рисуват по следния начин. Родовообщинният строй у тях бил, както и у славяните в разложение. Това разложение се засилило през втората половина на V и през целия VI в., когато у прабългарите имаме същинска военна демокрация. Образуването на Кубратовия племенен съюз през VII в. е вече първата стъпка към държавност, но условията още не били назрели, за да се превърне той в държава. Важното е, че разрешаването на този въпрос предстояло.

Установили се близо до най-североизточната част на балканската територия на Византия (византийците държали градовете по крайбрежието на Черно море), прабългарите започнали да навлизат в нея за плячка и да

вършат тук множество опустошения. Грабителските набези на прабългарите траяли няколко години, тъй като през това време Византия била заета в отчаяна борба против арабите, които достигнали със своите флотилии дори до стените на Цариград.

Когато най-сетне арабската опасност била преодоляна, цариградското правителство обърнало погледа си към североизток и решило да се справи с новите нашественици. Император Константин IV Погонат организирал през пролетта на 681 г. голяма сухопътна войска, която отправил по суша в Тракия. Същевременно Константин потеглил с флота към Дунавските устия. Тук той стоварил голяма конна войска. Прабългарите се изплашили от множеството кораби и многочислената войска и се скрили в своето укрепление. Пред вид на трудностите на местността византийската войска не предприела в течение на четири дни никакво нападение.

Между това императорът бил принуден да се завърне, понеже страдал от болки в краката и трябвало да иде на бани в Месемврия (Несебър). Константин отплувал с пет бързи кораба, като оставил нареждане на военачалниците си да примамят българите към открит бой или пък да установят една по-дълга обсада.

Заминаването на императора било схванато от войската като бягство и като проява на страх пред силата на прабългарите. Войниците започнали да бягат в безредие към корабите си, за да се завърнат обратно във Византия. Прабългарите използували това положение на нещата и се нахвърлили в гръб върху бягащите византийци, като избили и наранили мнозина от тях. По този начин те спечелили битката.

Исперих използувал победата си, за да премине Дунава и да навлезе в Балканския полуостров. Без да срещне съпротива, той завладял в непродължително време цяла Добруджа и част от Североизточна България до Стара планина.

Установили се тук, прабългарите заварили многобройно славянско население. В изворите няма никакви данни, че това славянско население им се е противопоставило по някакъв начин. Обратно, като се вземе пред вид обстоятелството, че Константин IV изпратил войска срещу прабългарите, които се намирали в Бесарабия, не само по море, но и по суша, през Тракия, като се вземе пред вид и бързият успех на прабългарите при завземането на такава обширна територия, би могло да се предположи с пълно основание, че те са имали предварително договор със славяните, които са виждали в тяхно лице естествени съюзници против домогванията на Византия да завладее отново земите на север от Стара планина.

Именно затова северците и племенният съюз на седемте славянски племена, от една страна, и прабългарите, от друга, образували една обширна славяно-българска държава на федеративни начала. Съгласно уговорените условия племето северци било преместено в най-източната част на Мизия, близо до Черно море, за да варди тукашните старопланински проходи, а седемте племена били преместени на юг и запад, към реките Тимок и Искър, с оглед да вардят достъпа на византийците откъм запад и северозапад. Прабългарите получили преди всичко областта около днешния Шумен, за да пазят важните старопланински проходи, през които най-вече могло да се нахлуе от юг към дунавските земи.

Всичко това било напълно естествено. И у славяните, и у прабългарите се вървяло с бързи крачки към създаване на държавна организация.

И едните, и другите имали един общ враг—Византия и аварите. Те трябвало да потърсят взаимното си сътрудничество по силата на нещата, по стечение на обстоятелствата.

Обединени в една държава, славяни и прабългари наченали общи нападения срещу Византия с цел да я принудят да признае извършеното. Те преминали Стара планина и опустошили много византийски градове и области в Тракия. Вследствие несполуката си да се справи с нападенията им Константин IV се принудил да сключи договор за мир с Исперих през есента на 681 г., като се съгласил да му плаща годишен данък. По този начин императорът признал де факто съществуването на славяно-българската държава на Балканския полуостров.

Границите на новата държава били приблизително следните: на юг — Стара планина, на запад — областта между реките Тимок и Искър, на изток — Черно море. Северната граница не може да се определи по-точно. Вероятно е в новата държава да са влизали и някои славянски племена на север от Дунав, в днешна Румъния, както и в Бесарабия.

Начело на управлението застанал хан (византийците го наричат „архон"), който произхождал от прабългарската среда. Той бил върховен представител на държавата и действувал от нейно име във външнополитическите отношения. Прабългарите и славянските племена запазвали своята самостоятелност, доколкото това не пречело на общите задачи на федерацията. Славянските племена имали свои племенни князе. Военната защита на държавата се намирала в ръцете на хана, под чиято команда се поставяла славянската войска по време на война.

Столица на славяно-българската държава станало славянското селище Плиска в Североизточна България. Плиска била средище на няколко съобщителни линии, най-важните от които са пътят от Дунав към Тракия през старопланинските проходи и от Варна към вътрешността на Мизия (Северна България).

Както вече изтъкнах, буржоазната историография, особено във фашисткия си период, се стремеше настойчиво да подчертае предимството на прабългарите в образуването на славяно-българската държава. Тя представяше образуването на държавата като дело на прабългарите, като проява на техните расови качества. Държавата е възникнала, казваха буржоазните и фашистки историци, на основата на подчинението на славяните от прабългарите и превръщането им в прабългарски поданици. Дори авторите, които все пак се съобразяваха с фактите и приемаха, че славяни и прабългари са влезли в договорни съюзни отношения при образуването на държавата, настояваха, че прабългарите са дали организацията на държавата.

За подчинение на славяните под властта на прабългарите говори само византийският хронист Теофан (IX в.). Разбира се, че за византийския хронист, който вижда начело на държавата представител на прабългарска династия, нанесъл преди това поражение на самия император, е съвсем естествено да сметне, че влизането на славяните в държавата е последица от тяхното подчинение. Работата обаче е там, че със своите сведения по-нататък сам Теофан се опровергава. Той именно разказва за разместването на славянските племена в Мизия с оглед на защитата на държавата. Както още видният български буржоазен историк В. Н. Златарски забелязва, това разместване не може да бъде акт на насилие,

а е едно свидетелство за договорните отношения, които са били установени между прабългарите и славяните. Затова и другият византийски хронист Никифор, който разказва за тези събития, изтъква, че в резултат на разместването българите се усилили.

За договорните отношения между славяните и прабългарите и за федеративния характер на държавата им свидетелствуват и по-нататъшните събития, съобщени ни от византийските хронисти. В началото на VIII в. славяните са представени в еднакви отношения с прабългарите спрямо хана (и едните, и другите са подчинен нему народ), а дори до средата на века те са смятани от хронистите като съюзници на прабългарите във войните им с Византия. Нещо повече, дори до средата на VIII в. северците имат свой собствен княз, Славун, който взема участие в борбата за запазването на независимостта на славяно-българската държава.

Каква е прочее действителната роля на славяните и прабългарите в образуването на славяно-българската държава на Балканския полуостров?

Както се изтъкна по-горе, развоят на обществено-икономическите отношения у славяните в Мизия водеше към средата на VII в. безусловно към образуване на държава. Договорните връзки на прабългарите със северците и останалите седем славянски племена на север от Балкана сочат за известна организация на тези племена, която е била в състояние да подаде ръка на Исперих за общи действия срещу Византия и за създаване на федеративна държава. Тази организация е била съвсем близко до държавата, ако вече не е представлявала истинска държава.

Славяните щяха да образуват своя държава независимо от прабългарите, по силата на своето обществено-икономическо развитие, по силата на историческата закономерност. И ако все пак начело на новата славяно-българска държава застава Исперих, вождът на прабългарите, и ако прабългарите успяват да вземат някои командни позиции в нея, това се дължи изключително на славата и авторитета, които Исперих си спечелил след победата над византийските войски при дунавските устия и след победоносното си нахлуване в североизточната част на Балканския полуостров. Именно военният успех на прабългарите е създал предпоставката, за да им се предостави организирането на защитата на новата държава, а не някакво тяхно расово предимство над славяните. В това се състои и цялата заслуга на прабългарите в образуването на славяно-българската държава.

* * *

В новата държава съществували две основни класи: военно-племенна аристокрация и селячество.

Аристокрацията, славянска и прабългарска, владеела големи поземлени владения и притежавала множество други богатства — добитък, злато, предмети за разкош. Тя ръководела вътрешнополитическия живот на държавата. В нейни ръце били администрацията, финансите, съдебното дело. Тя водела външната политика на държавата. Изобщо нейната политическа власт била неограничена, съответно на нейната икономическа мощ.

Селската класа се състояла от дребни селски собственици. Те били обединени в община, която владеела общо част от земята — предимно пасищата и горите. Зависими от аристокрацията селяни нямало — всички

били напълно свободни. Имало селяни, които не притежавали земя и работели в земите на аристокрацията под аренда — било на изполица, било на една десета част от производството. Но и те не били зависими от аристокрацията и могли свободно да променят собственика на земята.

Аристокрацията притежавала известно количество роби, по произход военнопленници. У славяните не било познато дотогава дълговото робство. Робите работели повече като домашна прислуга, тяхното участие в производството било незначително.

Върху тези обществено-икономически основи започнала живота си и развитието си славяно-българската държава. Както се вижда, в тях били заложени две основни тенденции — робовладелска и феодална. Първата се изразявала в наличието на роби, а втората — в наличието на феодални елементи — изполицата и десятъка. Но славяно-българската държава не била нито робовладелска, нито феодална държава. Тя била варварска държава, която се характеризира с наличието на двете тенденции и с борбата между тях за налагане.

И наистина робовладелската тенденция постепенно замирала за сметка на феодалната. Вече в началото на IX в., по времето на българския хан Крум, подавляващата част от пленниците не били превръщани в роби, а заселвани в далечните предели на държавата. Все по времето на Крум феодалната тенденция взела надмощие. Крум издал нови закони, които трябвало да отменят старото обичайно право, съдържащо много елементи на изживения родово-общинен строй.

По този начин през началния период на славяно-българската държава започнали да се формират феодални отношения, за да се стигне в началото на X в. до пълното налагане на феодалната обществено-икономическа формация в България.

И тъй възникването на българската държава е резултат на обществено-икономическото развитие на славяните, на общата историческа закономерност. Всяко друго гледище е неправилно и неотговарящо на историческата действителност.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ОТНОШЕНИЯТА МЕЖДУ СЛАВЯНИ И ПРАБЪЛГАРИ ПРЕЗ VII—IX В.*

I

Въпросът за отношенията между двата основни съставни елемента на българската народност — славяните и прабългарите — е бил и си остава един от най-важните въпроси на българската история. На него са посветени много страници, за разрешението му са направени голям брой предложения и са създадени няколко хипотези.

В миналото този въпрос бе разрешаван и осветляван от чуждата и нашата буржоазна историография, като се изхождаше от становища, които бяха не само идеалистически, но съдържаха и значителна доза расизъм. Това последното се дължеше както на домогванията на западноевропейските капиталистически и империалистически държави към Балканския полуостров, населен предимно със славяни, тъй и на великобългарските стремежи на нашата буржоазия, станала в основната си част отрано агент на немския империализъм в Югоизточна Европа.

С настъплението на фашизма в България след Първата световна война расистките теории заеха господствуващо положение в официалната българска буржоазна историография, която стана най-предпочитаното идеологическо оръжие на фашизираната буржоазия. Сега въпросът за отношенията на славяни и прабългари се превърна в крайъгълен камък на идеологията на българския фашизъм. За раздухването му бяха предприети редица мерки: отпущаха се от правителствата значителни средства за разкопки и проучвания в предполагаемите прабългарски средища, издаваха се множество „изследвания“ и популярни изложения, използуваше се нашироко ежедневната жълта преса. Почти цялото внимание на буржоазните историци и археолози бе съсредоточено върху него, за тях сякаш не съществуваха други проблеми.

Типичен пример за начина, по който буржоазната и буржоазно-фашистката историография разрешаваше въпроса за отношенията между славяни и прабългари, е разрешаването на проблема за създаването на българската, т. е. на първата славянска държава на Балканския полуостров.

Като не разбираше и не признаваше закономерностите в историческото развитие, от една страна, и като служеше на тясно класовите интереси на буржоазията, от друга страна, буржоазната историография без никакво изключение смяташе прабългарите и техния вожд Исперих

* Сп. Исторически преглед, год. X, кн. 1, 1954, с. 69—94.

за създатели на българската държава. Не излизаха извън рамките на общото за буржоазната историография становище дори и тези историци, които под натиска на фактите признаваха наличието на съюз между славяни и прабългари по време на образуването на държавата и след това.

Буржоазно-фашистките историци твърдяха, че прабългарите са висша, господарска раса, че те са носители на най-ценни расови качества, че те притежават незаменими организационни дарби и държавно-творчески способности. Буржоазно-фашистките археолози от своя страна твърдяха, че прабългарите са създатели на висока материална и духовна култура. Едновременно с това буржоазно-фашистките историци повтаряха след своите немско-хитлеристки учители, че славяните са малоценна раса, че те са негодни за държавна и всякаква друга организация, че те се нуждаят от чуждо ръководство, за да живеят исторически живот, че те трябва да бъдат владени и управлявани от други, че те най-сетне не са създали никаква култура. С оглед на всичко това буржоазно-фашистките историци смятаха, че само „държавно-творческият прабългарски гений" е могъл да създаде българската държава, след като славяните са били завладени от прабългарите със сила. Като се придържаха строго о това становище, те вадеха редица заключения и за по-нататъшната съдба на българската държава, целещи да утвърдят предимството на прабългарите пред славяните. Така те обясняваха слабостта на българската държава през това или онова време с отклонение от „държавническите концепции" на прабългарите. Те търсеха славянска кръв в жилите на всеки несполучил в завоеванията си цар, както и на всеки изразител на народния протест срещу феодалния гнет, например поп Богомил. Същевременно те провъзгласяваха за потомци на прабългарската раса, на някогашните прабългарски багатури всички по-видни исторически дейци в средновековието — от Исперих и до Левски и Ботев.

Тези и всички други подобни тям твърдения на буржоазната и буржоазно-фашистката историография, идеалистически и расистки, антинаучни и фалшификаторски по своята същност, бяха опровергани и сринати от истинската, от марксистко-ленинската историческа наука. Като установи и посочи закономерностите в историческото развитие на югоизточните славяни, тя даде ключа за правилното разрешение на всички въпроси на българското минало, а между тях и на въпроса за отношенията между славяните и прабългарите.

Благодарение на това днес много страни от този въпрос могат да се считат за окончателно и правилно разрешени. Сега например е вече напълно ясно, че не „държавно-творческите способности" на прабългарите и „държавническите концепции" на хан Исперих са факторите за създаването на първата славянска държава на Балканския полуостров, а самото обществено-икономическо развитие на югоизточните славяни: българската държава се явява закономерно на определена степен от това развитие, когато родовообщинните отношения са изживени и славянското общество се разделя на две враждебни една на друга класи.

Заслугата за разрешението на проблема за създаването на българската държава, както и на редица други проблеми, свързани с общия въпрос за отношенията между славяни и прабългари, принадлежи преди всичко на великата съветска наука, на съветските историци и археолози, и, на второ място, отчасти на българската историческа марксистко-ле-

нинска наука, укрепнала като такава след освобождението на народа ни от буржоазно-капиталистическата и фашистка робия, постигнато с решаващата помощ на славната Съветска армия.

Но извършеното досега е все още недостатъчно за окончателното и цялостно разрешение на въпроса за отношенията между славяните и прабългарите. Свидетелство за това са както споровете, които се водят в дискусии и обсъждания, така и невинаги еднаквите становища по него, които се заемат от историците-марксисти. Свидетелство за това е най-сетне и обстоятелството, че старите буржоазни възгледи са все още неизживени и дори се промъкват цели-целенички в изданията на Института за българска история при БАН.[1]

Ето защо е необходимо да се разгледа още веднъж този възлов въпрос на българската история, като се направи критически разбор на наличните изворни материали и се направят заключения, които да отговарят на историческата действителност.

Такова ново разглеждане на въпроса за отношенията между славяни и прабългари се налага и от обстоятелството, че някои историци-марксисти изпадат в крайност, като отричат на прабългарите всякакво място в развоя на българската държава през VII—IX в. или най-малкото се стремят да намалят тяхното действително значение.[2] От каквито и съображения да се водят, тези историци в същност преукрасяват историята, което по същество е изопачаване на историческата действителност, следователно е антинаучно и антимарксистко. Разобличаването на буржоазните и фашистки фалшификации не може да става с нови фалшификации. С тях марксистко-ленинската историческа наука няма нищо общо.

Настоящата ми статия няма за задача да разреши цялостно и всестранно въпроса за отношенията между славяните и прабългарите. Този въпрос има много страни — той може да се разглежда и в светлината на археологията, и в светлината на етнографията, и в светлината на етногенетиката. Аз си поставям за цел да разгледам само политическите отношения между славяните и прабългарите с оглед да се посочи по-точно мястото на едните и другите в ранната българска държава. Това би улеснило разрешаването и на другите страни на въпроса за отношенията между славяни и прабългари и особено проблемите за образуването на българската народност, за произхода на средновековната българска култура и т. н.

II

Каква е ролята на прабългарите при създаването на първата славянска държава на Балканския полуостров, получила с време тяхното име?

На този въпрос може да се отговори само след като се установи по-точно при какви обстоятелства и кога е образувана тая държава.

---

[1] Ив. Дуйчев, Славяни и прабългари, ИИБИ, 1—2, 1951, стр. 191: „Когато туранците-първобългари дошли в отсамдунавските земи основали (подчертаното от мен, *Бурмов*) първобългарската държава..."

[2] Вж. например писанията на проф. Д. Кръндждалов, Хуни ли сме ние българите?, София, 1947; Неизживените наслоения от миналото в учебника по българска история за VII клас, Народна просвета, год. VI, 1949, кн. 2, стр. 82—94; и др.

Досегашното становище и на буржоазната историография, и на марксистката историческа наука бе, че първата славянска държава в днешна Северна България е създадена във връзка с нахлуването на прабългарите в Балканския полуостров през 681 г. В последно време проф. С. А. Никитин[3] изказа категорично мнението, което акад. Державин само загатваше,[4] именно че славяните вече имали своя държава, когато на Балканите дошли прабългарите. За съжаление Никитин не посочи извора, от който е почерпил основания за своето твърдение, нито пък се обоснова по-подробно и по-документирано.

Кое от тези две становища отговаря на действителността? Несъмнено това на Никитин.

В известните досега извори не се говори никъде пряко и определено за образуването на славянска държава в днешна Северна България преди 681 г., т. е. преди идването на прабългарите. Вниманието на византийските извори, от които главно бихме очаквали необходимите сведения, е насочено изключително върху войните на Византия с арабите, затова те са съвсем бедни по отношение на съобщенията си за славяните. Хронистите, които все пак дават нещо за славяните, и „Чудесата на свети Димитър", които съдържат обилен материал за славянската история през VII в., не говорят нищо за славяните в днешна Северна България. Първите съобщават данни за славяните в Мала Азия и Македония, а вторите — изключително за славяните в Македония и Гърция. Съобщенията за аваро-персийското нападение срещу Цариград, в което участвуват и славяните, съвсем не определят техните местоживелища.

В изворите не е казано никъде пряко и определено и това, че славянската държава в днешна Северна България е създадена по време и във връзка с прабългарското настаняване тук. В същност двата основни извора за епохата, хронистите Теофан и Никифор, се занимават с неуспешния поход на император Константин IV срещу прабългарите в днешна Бесарабия, с настаняването на прабългарския народ в Балканския полуостров и с договора за мир, сключен между тях и Византия. За Теофан и Никифор не се поставя въпрос за създаването на някаква нова държава. Напротив, като излагат във връзка с разказа си за похода на Константин IV по-раншната история на прабългарите, те фактически подчертават, че станалото в 681 г. е само едно продължение на предишния исторически, а за тях и държавен живот на прабългарите.

Такава е основната мисъл и на друг един паметник за епохата, поранен от хрониките на Теофан и Никифор и — това да се подчертае дебело — произхождащ от прабългарска страна. Става дума за известния „Именник на българските ханове". В него не се говори за някаква нова държава, а за по-раншен обществено-исторически живот на прабългарите в течение на 515 години отвъд Дунава и за преместването им по времето на Исперих в Балканския полуостров.

Отговор на въпроса, който ни занимава, ще даде по-дълбокият анализ на всички извори за историята на югоизточните славяни през VI—VII в.

---

[3] С. А. Никитин, Образование болгарского народа и возникновение болгарского государства, Вестник Московского университета, № 1, 1952, с. 143 и 150.

[4] Н. С. Державин, История Болгарии, т. I, Москва—Ленинград, 1945, с. 191.

Този анализ трябва да се насочи към данните за обществено-икономическото развитие на славяните в източната и южната част на Балканския полуостров.[5] Тези данни именно показват високо развитие както на производителните сили, тъй и на формите на обществена организация у славяните. Те говорят за наличие на класово деление в славянското общество — на бедни и богати, на народ и знат. Те съобщават за съществуването на широки племенни съюзи у славяните както в края на VI, тъй и в първата половина на VII в. Такива съюзи имаме на границата между VI и VII в. в земите на север от Дунава, в днешна Румъния, и като техни вождове се споменават царят или князът Мусокий, а след него Пирогаст.[6] През 20-те години на VII в. в Македония съществува мощен племенен съюз, в който влизат славянските племена драговити, сагудати, велегизити, ваюнити, верзити и др. и чийто вожд бил Хацон. През 40-те години на VII в. бил образуван нов племенен съюз на македонските славяни, в който влизали ринхините, сагудатите, стримонците и драговитите. Начело на съюза стоял княз Пребънд, по повод на чието умъртвяване от византийците славяните почнали война срещу Солун, която траяла около 13 години.[7]

Появата на племенни съюзи, на племенни обединения сочи за напреднало обществено-икономическо развитие; тя е начало на края на родовата организация.[8] Наличието на класово разслоение в славянското общество и полувековното съществуване на мощни племенни съюзи означават ликвидиране на родовообщинния строй у славяните на Балканския полуостров. В средата на VII в. славянското общество тук достига до последното стъпало, до последната крачка по пътя към класовата обществена организация — към държавата. Тя ще се яви неминуемо по силата на историческата необходимост, по силата на историческата закономерност.

Поради разгрома на славянските племенни съюзи в Македония от страна на възхождащата феодална Византийска империя възможността за създаване на държава останала в ръцете на славянските племена в днешна Северна България. Те не били засегнати от Византия поради заетостта ѝ в борбата с арабите и поради това, че били далеч от нейните основни центрове — Цариград и Солун. Те живеели и се развивали в обществено-икономическо отношение напълно самостоятелно, без намесата на външни фактори и влияния.

Тук, в днешна Северна България, съществувал съюзът на седемте славянски племена. Поради това, че изворите напълно пренебрегват славяните на север от Балкана, данните за този съюз са нищожни. Те се свеждат до две споменавания у Теофан, когато той говори за идването на прабългарите в Балканския полуостров. И в двете си споменавания

---

[5] В случая се имат пред вид съобщенията на Прокопий, Менандър, Псевдомаврикий, Йоан Ефески, Теофилакт Симоката, „Чудесата на свети Димитър", Земеделския закон, Теофан и Никифор.

[6] Theophylacti Simocattae Historiae. Ed. Carolus de Boor, Lipsiae, 1887, с. 236_{19} и сл.; 252_{26} и сл.

[7] Вж. за това у Ал. Бурмов, Славянските нападения срещу Солун в „Чудесата на свети Димитър" и тяхната хронология, ГСУ фиф, т. XL, кн. II, 1952, с. 167 и сл.

[8] К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранныя произведения, т. II, с. 240 (Произход на семейството, частната собственост и държавата).

хронистът представя седемте славянски племена като едно единство, което той различава от племето севери, живеещо също в днешна Северна България. Вече това обстоятелство е несъмнено свидетелство, че тук имаме племенно обединение, племенен съюз или държава. Още по-категорично е свидетелството на Теофан, като се вземе пред вид съобщението му, че седемте племена се намирали под договор (*ὑπὸ πάκτον ὄντας*).

Изразът *ὑπὸ πάκτον ὄντας* е бил превеждан и тълкуван досега главно по два начина: 1) че прабългарите са сключили договор със седемте славянски племена и 2) че прабългарите са им наложили данък, т. е. превърнали ги в свои поданици, подчинили ги, завладели ги.

Граматически погледнато, нито едното, нито другото тълкуване на израза *ὑπὸ πάκτον ὄντας* може да бъде прието за напълно убедително. Причастието *ὄντας* е в сегашно време, което показва продължително състояние или състояние в момента, за който се говори, а не за действие, извършено по времето, за което се отнася разказът. В последния случай щеше да бъде употребено аористното причастие *γενομένας*. Ето защо изразът не може да бъде преведен: „които станали под договор“ или „които станали поданици“, а „които били под договор“, „които били поданици“. Така го предава — qui sub pacto erant — на латински през IX в. и Анастасий Библиотекар, който като близък по време до написването на Теофановата хроника е знаел несъмнено по-добре от днешните преводачи формите и духа на тогавашния гръцки език. Наред с това няма никакво основание да се свърже причастието *ὄντας* с подлога „прабългари“. Граматически и логически изразът *ὑπὸ πάκτον ὄντας* е само апозиция, определение към думите „останалите седем племена“, с които е свързан и с еднакъв падеж — винителен. Обстоятелството, че причастието *ὄντας* е от мъжки род, а съществителното, към което се отнася — *γενεάς* (племена), е от женски род, се дължи или на неправилно изразяване, каквото често срещаме у Теофан, или на влияние на прилагателното *ὑπολοίπους* („останалите“), което придружава *γενεάς* и чието окончание е еднакво с това на мъжки род. Тази езикова непоследователност на Теофан не изменя апозиционната същност на израза *ὑπὸ πάκτον ὄντας*.

Щом се приеме, че изразът *ὑπὸ πάκτον ὄντας* се отнася до седемте славянски племена, става излишен спорът за значението на думата *πάκτον* — дали то е „договор“ или „данък“. Което от тези две значения да се приеме, то свидетелствува за наличието на обединение на седемте славянски племена в едно цяло било под договор помежду им, било чрез данък към една обща публична власт. Последното е по-вероятно, особено като се има пред вид, че Анастасий Библиотекар превежда думата *πάκτον* като данък, а не като договор (pactum, а не foedus).

И така няма съмнение, че седемте славянски племена в днешна Северна България са били обединени в едно цяло. Въпросът е това цяло племенен съюз ли е или държава? Като се вземе пред вид цялостното обществено-икономическо развитие на югоизточните славяни, като се вземат пред вид събитията около настаняването на прабългарите в Балканския полуостров, което е станало със съгласието на някакво представително тяло, т. е. власт у славяните, като се вземе пред вид най-сетне съобщението на Теофан за плащането на данък, което може да стане само при наличието на публична власт, или за съществуването на до-

говор между седемте племена, което пак говори за наличие на известна власт у тях, имаща право да сключва договори, можем да приемем без колебание, че съюзът на седемте славянски племена е прераснал в държава още в средата или през втората половина на VII в.

В такъв случай няма никакво основание да се твърди, че прабългарите са взели участие в образуването или създаването на първата славянска държава на Балканския полуостров. При своето заселване тук през 681 г. те са я заварили и са влезли в определени отношения с нея. Какви са били тези отношения?

III

С редки изключения буржоазната историография твърдеше, че славяните били завоювани от прабългарите. За това свое твърдение тя изхождаше преди всичко от убеждението си, че прабългарите са превъзхождали расово славяните; че те именно са били носители на държавно-творчески способности. Наред с туй буржоазната историография се облягаше на текста на хронистите Теофан и Никифор. Ето този текст в български превод.[9]

Теофан: „А император Константин, като се научил, че един мръсен и нечист народ се е настанил неочаквано отвъд Дунава, в Оглóса, и че напада и опустошава близките до Дунава земи — т. е. сега владяната от тях страна, тогава владяна от християните, — много се огорчил и заповядал всички отряди да преминат в Тракия. Като въоръжил флотата, той потеглил срещу тях по суша и море с намерение да ги изгони с война, отправил в боен ред пехотната войска през сушата към така наречения Оглос и Дунава, а на корабите заповядал да пуснат котва на близкия бряг. Българите, като видели тези гъсти многобройни редици, се отчаяли за спасението си, избягали в споменатото укрепление и се укрепили. След като в продължение на тричетири дни те не се осмелявали да излязат от това укрепление, а ромеите не завързвали сражение поради блатата, мръсният народ, забелязвайки слабостта на ромеите, се съвзел и станал по-смел. Понеже императорът страдал силно от болки в краката, той се принудил да се върне с пет кораба и приближените си в Месемврия заради обичайните бани. Той оставил стратезите и войската, като им заповядал да водят схватки [с българите], да ги измъкнат от укреплението и ако излязат, да завържат сражение с тях. Конниците обаче разпространили слух, че императорът бяга, и обзети от страх, се отдали също на бягство, без някой да ги преследва. Българите, като видели това, започнали да ги преследват, погубили повечето с меч и наранили мнозина. Преследвайки ги чак до Дунава, преминали го и дошли при така наречената Варна, близо до Одесос и до тамошната земя. Като видели, че мястото е много сигурно — отзад поради реката Дунав, отпред и отстрани поради теснините и Понтийското море, — след като покорили измежду намиращите се там славянски племена така наречените седем рода [или племена], поселили северите от предната клисура на Верегава към източните части, а

[9] Преводът на откъсите от хрониките на Теофан и Никифор е взет от приготвения за печат том втори на Гръцки извори за българската история, който ще бъде издаден от Института за българска история при БАН.

Действителното положение на нещата е съвсем друго и то е отразено добре в разказите на Теофан и Никифор, но трябва да се види и изтъкне. То бе забелязано още на времето от някои буржоазни историци, които не можеха да не отстъпят пред силата на фактите,[15] то бе изтъкнато и от някои историци-марксисти начело с акад. Н. С. Державин.[16] Става дума за съюза между славяните и прабългарите, който е съществувал през 681 г. и който свързва завинаги съдбата на едните и другите.

Кои са данните за него в разказите на Теофан и Никифор?

И двамата хронисти разказват, че византийският император, като научил за появата на прабългарите в Онглоса, т. е. в Южна Бесарабия, и за техните грабителски набези в земите, владени от Византия, събрал и изпратил срещу тях войска по суша и по море. Сухопътната войска се съсредоточила в Тракия. Сам императорът заминал с флотата към устието на Дунав.

В този разказ трябва да се отбележат и подложат на критична преценка няколко точки: първо, че императорът устроил поход срещу прабългарите по повод на това, че узнал за тяхната поява отвъд Дунава; второ, че като причина за похода са послужили грабежите и опустошенията, вършени от прабългарите в територията, владяна от Византия; трето, че сам императорът отива на бой с прабългарите; и, четвърто, че едната от двете му армии тръгва по суша през Тракия.

Твърдението на хронистите, че императорът узнал за прабългарите едва през 681 г., не отговаря на действителността. Прабългарите, както е известно, са се появили по устието на Дунав най-малко две десетилетия преди похода на Константин IV.[17] Заедно с това своите грабежи в подвластната на Византия територия те са почнали също така отдавна, още по време на своето установяване в Южна Бесарабия. Следователно тези две твърдения на хронистите за повода и причините на похода, устроен от Константин IV срещу прабългарите, не могат да се приемат за основателни и достоверни. По границите на Византия са се установявали множество племена, но походи срещу тях не са били предприемани. Територията на Византия е била опустошавана от множество нашественици, но невинаги византийските войски са отивали да ги разгромяват в техните поселища. При това прабългарите са плячкосвали само крайбрежието на Черно море в днешна Добруджа, което Византия е могла да задържи — вътрешната част на страната е била в ръцете на славяните. Да се устройва поход за защитата на няколко крайбрежни града и техния тесен хинтерланд не изглежда приемливо. Още повече, че Византия не си била добре отдъхнала от напрегнатата борба с арабите.

Фактът, че сам императорът отива лично на поход против прабългарите, показва, че на тях се е отдавало голямо значение. Следователно не грабежите на прабългарите, а нещо по-голямо е послужило за повод на похода срещу тях, нещо по-сериозно и от значение за съдбата на Ви-

---

[15] В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, т. I, ч. I, София, 1918, с. 142 и сл.; П. Мутафчиев, История на българския народ, т. I, София, 1943, с. 125 и сл.

[16] Н. С. Державин, пос. съч., с. 191.

[17] В. Н. Златарски, пос. съч., с. 123 и сл.

зантийската империя, нещо, което е заплашвало в голяма степен нейната сигурност.

Това е съюзът на младата славянска държава с прабългарите.

Този съюз кара императора да насочи удара си в две посоки — едната му армия потегля срещу прабългарите, другата, сухопътната, тръгва през Тракия срещу славяните. Целта му е да нанесе решително поражение и на славяни, и на прабългари, за да ликвидира опасността за империята от тях.

Този съюз именно обуславя по-нататъшното поведение на славяните спрямо прабългарите. Поради него славяните не се противопоставят на прабългарското заселване на Балканския полуостров, поради него те се съгласяват да напуснат земите си и да се преместят другаде. Никакво друго обяснение освен наличието на съюз не може да се даде на факта, че „завоевателите"-прабългари поверяват на „завоюваните" от тях славяни грижата за отбраната (Никифор казва: φρουρεῖν и τηρεῖν) на по-голямата част от границите на държавата — на юг към Византия и на запад и северозапад към аварите. Странно би било да се помисли дори, че славяните ще получат такава важна задача и такова голямо доверие, ако малко преди това са били завоювани, ако малко преди това са вдигнати от жилищата и земите си. Ако славяните бяха покорени и насилени, те щяха да постъпят точно така, както постъпват през това същото време техните сънародници, преселени от византийската власт в Мала Азия: те преминават масово на страната на византийските врагове — арабите.[18] Никакво друго обяснение освен наличието на съюз не може да се даде на факта, че „завоевателите"-прабългари, след като са разместили „завоюваните" славяни, са потеглили спокойно към византийските области в Тракия, за да вършат тук грабежи и опустошения. Елементарното задължение на всяка войска, па била тя и „варварска", е да си осигури тила. Ако славяните бяха завоювани, тилът на прабългарите нямаше да бъде сигурен, тъй като славяните щяха да се стремят да си възвърнат свободата и земите, щяха да направят опит за използуване войната на прабългарите с Византия, щяха дори да потърсят съюза на императора. Ясно е, че за да успеят в нападенията си срещу тракийските градове и области, прабългарите са имали сигурен тил и тази сигурност се дължи не на малкото войска, която са могли да оставят в днешна Северна България, а на съюза им със славяните. Защото прабългарите едва ли са били толкова многобройни, за да могат да разделят силите си на две — една част за задържане покорността на славяните, а друга — за успешна война с Византия.

Впрочем и Теофан, и Никифор установяват, че след заселването си на Балканския полуостров и след разместването на славянските племена прабългарите се укрепили и усилили, поради което и нападнали византийските градове и области в Тракия. Това укрепване е могло да стане

---

[18] Така през 663—664 г., по време на похода на арабския вожд Абдерахман срещу малоазийските владения на Византия, пет хиляди славяни прибягнали към арабите и били заселени в селото Селевковолос, Апамейска област (Theophanis Chronographia, с. 348_{18-20}). През 691—692 г. двадесет хиляди славянски войници начело с Невул преминали по време на сражението при Севастопол (на Средиземно море) на страната на арабите (Theophanis Chronographia, с. 365_{30}—366_{20}). По думите на Никифор тези славяни „заедно с арабите убивали ромеите" (Nicephori Opuscula, с. 36_{12}—37_{10}). И по-късно те участвуват във войните на арабите с Византия.

само на основата на тесния съюз със славяните — в противен случай прабългарите биха се оказали в клещите на славяните от север и на византийците от юг.

Данните на Теофан и Никифор дават възможност да се твърди определено, че съюзът между славяни и прабългари, между славянската държава на Балканския полуостров и дружината на Исперих отвъд устието на Дунав, е сключен преди 681 г. Той е възникнал на основата на опасността за славянската държава откъм страната на Византия и на аварите. Той бил изграден върху основата на взаимните интереси на господствуващите класи в славянската държава и в Исперихова дружина, върху основите на формиращите се феодални отношения в славянското и прабългарското общество.

Кое все пак е накарало Теофан и Никифор да употребят думите „покорили", „завоювали" (κυριευσάντων) и „владеят" (κρατοῦσι) въпреки тяхното очевидно противоречие с цялостното съдържание на разказа им? То е обстоятелството, че начело на държавата дълго време стои прабългарска династия, че по времето на Теофан, Никифор или техния общ извор прабългарската знат е имала ключовите позиции в държавата. Щом династията и върхозната власт в държавата, чието основно население са били славяните, са се намирали в ръцете на прабългарите, на неславяни, това — по понятията на хронистите — не е могло да означава друго, освен че славяните са покорени, завладени от прабългарите. Властта в онази епоха се е спечелвала със сила и с оръжие в ръка и особено властта над чужди народи, затова и нашите хронисти не са могли и да помислят друго. За тях славяните са били покорени от прабългарите.

IV

Съюзът между славяните в днешна Северна България и прабългарите от дружината на Исперих не бил временно явление, обусловено от временна опасност. Населяването на прабългарите в Балканския полуостров и разместването на славянските племена, за да им отворят място, са вече указания за трайния характер на техния съюз.

Прабългарите били включени в състава на славянската държава на север от Стара планина. Така тя се превърнала в славяно-българска държава.

Още Златарски изтъкна, че отношенията между славяните и прабългарите в държавата били федеративни, съюзни.[19] Въпреки че той не може да обоснове напълно аргументирано своето твърдение, то си остава вярно и отговарящо на действителността.

Преди всичко изворите за VII—IX в.[20] сочат за обособено съществуване на славяни и прабългари, не смесват едните с другите въпреки общото им поданство на една и съща държава. Така Тервел отива на

---

[19] В. Н. Златарски, пос. съч., I, ч. 1, с. 143.

[20] Дори изворите от X в. различават славяните от прабългарите. В приписката на Тудор Доксов от 907 г. към превода на словата на Атанасий Александрийски против арианите е казано: „По повеля на нашия български княз Симеон преведе ги епископ Константин на славянски език" (подчертаното от мен, *Бурмов*). Срв. Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, ч. I, второ издание, София, 1943, с. 76.

война „с целия подвластен нему народ от българи и славяни“[21], Телец излязъл на поход срещу император Константин V „в съюз с голямо множество славяни“[22], Крум победил нашествениците през 811 г. с помощта на славяните.[23] Хронистът, който съобщава за победата над Никифор, изтъква, че византийският император, след като опожарил Плиска, „преминал през сред България, желаещ да стигне чак до София, мислейки, че е завладял цяла България“[24]. Като се вземе пред вид обстоятелството, че Никифор бил разбит и убит някъде на запад или югозапад от Плиска, този израз на хрониста не може да означава нищо друго, освен че България — това е територията на прабългарите, която се е ограничавала с Плиска и нейните непосредствени области.[25]

Това личи и от други съобщения на византийските хронисти. Когато говорят за участието на славяните във войните, водени от българските ханове, те обикновено казват „околните, близките славяни или славянски племена“. Така, докато Теофан съобщава, че през 763 г. Телец се отправил на поход, като взел за съюзници 20 хиляди души от съседните племена,[26] у Никифор е казано, че това са славяни.[27] Крум повикал на помощ през 811 г. аварите и околните славянски племена[28] и благодарение на това нанесъл победата си над император Никифор. Съобщението на хрониста, че аварите и славяните били наети със заплата, потвърждава обособеността на славяни и прабългари. Както е известно, през 811 г. няма независими авари, за да бъдат наемани — още към 805 г. онези от тях, които не били включени в пределите на франкското кралство, били подчинени на славяно-българската държава. Тяхното живеене в определена територия е дало повод на хрониста да мисли, че те са били наети. Същото е и със славяните — тяхната обособеност, отделно живеене от прабългарите е дало повод на хрониста да говори за наемане.

Наемането на славяни, живеещи извън територията на славяно-българската държава, е съвсем недопустимо, като се има пред вид, че по времето на Крум нейните граници са се простирали от Тиса до Днестър, а на север до Карпатите. Малко са били славянските племена в тази държава, та Крум ще търси съюзници със заплата отвъд Карпатите и отвъд Днестър! При това времетраенето на византийския поход в България през 811 г. не допуща възможността Крум да е взел за съюзници славяни извън обширните граници на славяно-българската държава. Времето, през което се развиват събитията от опожаряването на Плиска до гибелта на византийската армия,[29] съвсем не е достатъчно за изпращане пратеници до славяните извън границите на славяно-българската дър-

---

[21] Theophanis Chronographia, c. 374_{6-7}.

[22] Nicephori Opuscula, c. 69_{14-15}.

[23] Scriptor incertus, у Ив. Дуйчев, Нови житийни данни за похода на имп. Никифор I в България през 811 год., СпБАН, кн. LIV (1937), с. 150.

[24] Пак там.

[25] Ив. Дуйчев, Нови житийни данни, с. 160—161, е забелязал това обстоятелство, но се стреми да изтъкне, че може би тук има ирония от страна на хрониста.

[26] Theophanis Chronographia, c. 433_{2-3}.

[27] Nicephori Opuscula, c. 69_{14-15}.

[28] Scriptor incertus, у Ив. Дуйчев, Нови житийни данни, с. 150; Theophanis Chronographia, c. 491_{17-20}.

[29] Според Scriptor incertus, у Ив. Дуйчев, Нови житийни данни, с. 149 — петнадесет дни.

жава, за тяхното събиране и потегляне на поход и за тяхното пристигане в околностите на Стара планина, гдето е станала решителната битка.

Обособеното живеене на славяните и прабългарите не е наистина несъмнено и абсолютно свидетелство за федеративния или съюзния характер на славяно-българската държава, но то все пак има значение, когато се разглежда въпросът за отношенията между славяни и прабългари в самата държава.

Съвсем сигурно доказателство в това отношение е наличието на славянски князе (ἄρχοντες), които са стояли начело на славянските племена или племенни групировки. Ако славянските племена в днешна Северна България не са се намирали в съюзни или федеративни отношения с прабългарите, а са били техни поданици, напълно подчинени тям, те не биха имали възможността да бъдат управлявани от свои князе. Подчертавам — става дума за князе, а не за боляри. Такъв е Славун, княз на северите,[30] който през 767 г. бил отвлечен от византийците.[31] Такива са князете, които Крум угощавал с вино от черепа на император Никифор.[32]

Второ съвсем сигурно доказателство за федеративния характер на славяно-българската държава е съобщението за отношенията между славянските племена абодрити и тимочани, живеещи в крайните западни предели на държавата, и хан Омуртаг (818 г.). Според това съобщение абодритите и тимочаните „неотдавна се отделили от съюза си с българите" и искали да се присъединят към франкската държава.[33] Обстоятелството, че хронистът говори за съюз (societas), а не за някаква друга форма на подчинение на славяните спрямо прабългарите, е съвсем важно. Ясно е, че хронистът предава действителното положение на нещата и нищо повече.

При наличието на тия данни няма основание да се отрича федеративният характер на славяно-българската държава, още повече, че за противното становище няма изобщо никакви сериозни сведения в изворите.

Славяно-българската държава запазва своя федеративен характер до времето на Омуртаг. Основанията за едно такова твърдение почиват преди всичко на обстоятелството, че тогава за последен път в изворите се споменава за съюзни отношения между славяни и прабългари в държавата[34] и че по времето на Омуртаговия наследник Пресиян е имало вече деление на държавната територия на комитати.[35] Наред с това като доказателен материал за ликвидирането на федеративния характер на държавата могат да послужат още два факта: отцепването на абодрити и тимочани, което може да се окачествти като протест против действието на Омуртаг, и поставянето на славяните в числото на неприятелите на Омуртаг, както това е направено в Чаталарския надпис.[36] Съпротивата на част от славянските племена е очевидна — и Омуртаг ги обявява за неприятели.

---

[30] Северите, както е известно, са едно от племената, сключили първоначален договор за съюз с прабългарите преди 681 г.

[31] Theophanis Chronographia; с. 491_{20-22}.

[32] Пак там, с. 436_{14-16}.

[33] Einhardi Annales, у Pertz, Monumenta Germaniae historica, Scriptores, t. I, с. 205: qui nuper a Bulgarorum societate disciverunt.

[34] Пак там, с. 205.

[35] Georgii Hamartoli Chronicon. Ed. Muralt, Petropoli, 1859, с. 725.

[36] В. Бешевлиев, Първобългарски надписи, ГСУ ИФФ, т. XXXI, София, 1934, с. 43.

Причините за премахването на федеративния характер на славяно-българската държава се определят от обществено-икономическото ѝ развитие и от териториалното ѝ разширение.

В началото на IX в. феодалните отношения у нас се вече наложили като господствуваща форма на производствени отношения. Младата феодална класа се стреми към включване на все по-голям брой селяни в обсега на феодализацията, към засилване на феодалната експлоатация. Естествено, че съществуването на обособени области е пречело на общото развитие на страната в посока към все по-пълно налагане на феодализма; пречело е на хана в неговите стремежи към пълна власт; пречело е на експанзията на феодалната класа към съседните страни с оглед на сдобиване с нови земи и поставяне в зависимост на ново население.

Териториалното разширение на държавата по времето на Крум също е поставило въпроса за неудобството от съществуващите федеративни отношения между славяни и прабългари. Кому трябва да принадлежат например новозавоюваните области — на славяните или на прабългарите? Единият от хамбарлийските надписи съобщава, че Крум разрешава въпроса, като образувал от завоеванията си в днешна Южна България подвластни на хана области, на които назначил главни управители и стратези.[37] Омуртаг от своя страна, като завладял Горна Панония, изгонил князете на тамошните славяни и назначил български управители.[38]

С премахването на федеративния характер на славяно-българската държава тя се превръща в мощна сила, а нейното обществено-икономическо развитие тръгва с още по-бързи крачки напред.

V

Какво място заемат прабългарите и по-точно прабългарската знат в живота на славяно-българската държава през VII—IX в.?

Изворите са единодушни по това, че прабългарската знат е стояла начело на държавния живот на България дори до времето на Борис, когато в резултат на покръстването се завършва процесът на претопяването на прабългарския елемент от славяните.[39]

Прабългарите са дали още през VII в. името на държавата,[40] а по-късно и на новата народност, създадена от сливането им със славяните и траките.[41] Върховните ръководители на държавата — хановете — са произлизали от прабългарските знатни родове. Почти всички военни и други държавни дейци, споменати в паметниците, са от прабългарски произход.

Особено важно свидетелство за господството на българската знат в славяно-българската държава през VII—IX в. е прабългарският произход и характер на държавно-административната терминология, създадена през

---

[37] В. Бешевлиев, Първобългарски надписи, с. 48—49.

[38] Einhardi Annales, с. 216.

[39] С. А. Никитин, пос. съч., с. 150, смята, че прабългарите господствували над славяните в течение на два века.

[40] Вж. данни за употребата на името „България" през VII и следващите векове у G. Moravcsik, Byzantinoturcica. II. Sprachreste der Türkenvölker in den byzantinischen Quellen, Budapest, 1943, с. 95.

[41] Срв. за постепенното разпространение на името „българи" върху всички поданици на българската държава независимо от тяхната етническа принадлежност у Ив. Дуйчев, Славяни и първобългари.

това време. Названията на длъжностите и титлите са — с изключение на славянската титла или длъжност „жупан“ — прабългарски. Но и тази дума не се среща сама, а в съчетание с прабългарската дума „таркан“.[42]

Тази прабългарска терминология е влязла дълбоко в основите на държавния живот. За това сочи фактът, че тя остава да живее и след пълното славянизиране на държавата, след изчезването на прабългарите като самостоен етнически елемент, чак до втората половина на XI в., когато византийското иго я изтрива от света. Като изоставям изброяването на названията и титлите от по-ранно време, отразени както в българските надписи на гръцки език,[43] тъй и в други извори,[44] ще проследя наличието на някои от тях през X—XI в., т. е. по времето, когато официален език в държавата е вече славянският и когато вече няма прабългари. Така титлата или длъжността „оглу-таркан“ се среща през 904 г. в Наръшкия надпис;[45] „кавхан“ се среща през времето на Симеон,[46] Гавраил Радомир,[47] Иван Владислав[48] и по време на въстанията на Петър Делян[49] и Георги Войтех;[50] „миник“ се среща по времето на Симеон[51] и Петър;[52] от времето на Симеон са още „канартикин“, „боила таркан“, „боили“[53], „книн“ и „ичиргубоила“[54], „алогоботур“[55], от времето на Петър — „кулутерканос“, „маготинос“, „кронос“[56].

Някои от тези термини са добили с течение на времето славянски облик, като са запазили отчасти първоначалната си форма. Това също е свидетелство, че те са продължили и по-нататък своя живот. Така в открития напоследък в Преслав старобългарски надпис от времето на Петър[57] прабългарската дума „ичиргубоила“ е добила славянския облик „чрьгоубыла“. Славянският облик на „боила“ се среща и другаде под

---

[42] В. Бешевлиев, Първобългарски надписи, с. 41. Четенето ζουπάνος в надписа на с. 42 не е сигурно.

[43] В. Бешевлиев, Първобългарски надписи. Добавки и оправки, ГСУ ИФФ, т. XXXII, София, 1936.

[44] Вж. ги изброени у Moravcsik, пос. съч.

[45] Й. Иванов, Български старини из Македония. Второ изд., София, 1931, с. 19; Moravcsik, пос. съч., с. 187.

[46] В. Н. Златарски, пос. съч., т. I, ч. 2, с. 421—422; Moravcsik, пос. съч., с. 141.

[47] В. Н. Златарски, пос. съч., т. I, ч. 2, с. 745; Moravcsik, пос. съч., с. 141.

[48] В. Н. Златарски, пос. съч., т. I, ч. 2, с. 755; Moravcsik, пос. съч., с. 141.

[49] В. Н. Златарски, пос. съч., т. II, с. 56; Moravcsik, пос. съч., с. 141.

[50] В. Н. Златарски, пос. съч., т. II, с. 138; Moravcsik, пос. съч., с. 141.

[51] В. Н. Златарски, пос. съч., т. I, ч. 2, с. 421—422, 475; Moravcsik, пос. съч., с. 166.

[52] В. Н. Златарски, пос. съч., т. I, ч. 2, с. 523—524; Moravcsik, пос. съч., с. 166.

[53] Ю. Трифонов, Към въпроса за старобългарското болярство, СпБАН, кн. XXVI, София, 1923, с. 44 (става въпрос за съобщението на Константин Багренородни в De ceremoniis); В. Н. Златарски, пос. съч., т. I, ч. 2, с. 433; Moravcsik, пос. съч., с. 91, 135.

[54] В. Н. Златарски, пос. съч., т. I, ч. 2, с. 475—476; Moravcsik, пос. съч., с. 123, 144.

[55] В. Н. Златарски, пос. съч., т. I, ч. 2, с. 501; Moravcsik, пос. съч., с. 69.

[56] В. Н. Златарски, пос. съч., т. I, с. 523—524; Moravcsik, пос. съч., с. 148, 154, 158.

[57] Надписът бе открит от Ст. Станчев. Доклади за него четоха в Археологическия институт на БАН Станчев и В. Мавродинова.

формата „была“[58]. Думата „чигат“[59] е придобила славянския облик „чигот“[60].

Славянска терминология имаме през това време почти само в съчиненията на Йоан Екзарх и в беседата на презвитер Козма против богомилите:[61] „мужи“ „повинники“[62], „боляри“[63], „старейшини“[64], „властели“[65] и „дружина“[66]. Славянска терминология се среща и в преводите на гръцките хроники, извършени през X—XI в., без обаче да е употребявана в държавния живот на България.

От посочения материал се вижда, че прабългарското наследство е останало за дълго време в славянската българска държава. Останало е затова, защото прабългарите са играли първенствуваща роля в ранната славяно-българска държава.

На какво се дължи този факт? Буржоазно-фашистките историци го обясняваха по расистки: прабългарите са господарска раса и е съвсем естествено те да господствуват над славяните. Разбира се, днес ние не можем да приемем такова антинаучно обяснение. На нас е необходимо приемливо от научна гледна точка обяснение и ние трябва да го намерим. Според мен причините за това са следните:

Първата причина за установяване господството на прабългарската знат в славяно-българската държава през VII—IX в. е военният авторитет, който прабългарите си спечелили във войната с Византия през 681 г.

Ефектът от победите на прабългарите над византийските войски бил извънредно голям.[67] Трябва да се има пред вид, че Византия от средата на VII в. нататък не е разлагащата се робовладелска Източна Римска империя, която се тресе под ударите на робите, колоните и градската беднота, от една страна, и на „варварите“, от друга. След като е преодоляла кризата при преминаването от робовладелския строй към феодализма, тя е сега възходяща феодална държава, която се развива в условия, благоприятни за нейното укрепване. Само така може да се обясни отбиването на арабската опасност от нейните граници през това време; само така може да се обясни и преминаването ѝ в успешна офанзива срещу славянските племена на юг от Стара планина и предимно в Македония и Гърция.

---

[58] Ю. Трифонов, Старобългарското болярство, с. 15 и сл.

[59] Theophanis Chronographia, с. 447_3 — *τσιγάτον*; Moravcsik, пос. съч., с. 263.

[60] Ю. Трифонов, Старобългарското болярство, с. 16. В Софийския народен археологически музей има един пръстен с надпис: „Мечоноша Тагчи“ — очевидно „мечоноша“ е превод на „чигот“.

[61] Ю. Трифонов, Сведения из старобългарския живот в Шестоднева на Йоан Екзарх, СпБАН, кн. XXXV, с. 1 и сл.; М. Г. Попруженко, Козма Презвитер, болгарский писатель X века, София, 1936.

[62] Ю. Трифонов, Сведения, с. 3.

[63] Пак там, с. 10; М. Г. Попруженко, пос. съч., с. 35.

[64] М. Г. Попруженко, пос. съч., с. 35, 75—76.

[65] Пак там, с. 23, 31, 35, 37.

[66] Пак там, с. 44.

[67] По повод на договора за мир, сключен от император Константин IV с младата славяно-българска държава, Теофан възклицава: „Чудно било за далечни и близки, че тоя [императорът], който бе подчинил като поданици всички [народи] на изток и запад, на север и юг, бе победен от тоя мръсен и новопоявил се народ!“ (Theophanis Chronographia, с. 359_{21-25}).

Победата на прабългарите над византийските войски идва непосредствено след победоносния за Византия край на войната с арабите, които в течение на шест години (672—678) обсаждали Цариград със своите флотилии. Ефектът от нея не е можел да не окаже съществено влияние върху славянската знат, която господствувала в младата славянска държава на север от Стара планина и която имала съюз с прабългарите, насочен преди всичко против Византия. Военният авторитет на прабългарите заставил славянската знат да бъде по-отстъпчива при уреждането на общите въпроси. Благодарение на това прабългарите получили територия за заселване, което било свързано с разместване на някои славянски племена. Благодарение на това на прабългарската знат било поверено ръководството на отбраната на общата държавна територия. Благодарение най-сетне на това прабългарската знат получила и ръководството на по-нататъшната война с Византия, в които несъмнено са участвували и славяните.

Военното ръководство и новите победи в Тракия дали възможност на прабългарската знат да овладее и политическата власт във федеративната славяно-българска държава. Исперих несъмнено е използувал своето положение на главнокомандуващ военните сили на държавата, за да наложи своето върховно господство в нея, а заедно с това и господството на прабългарската знат, от чиято среда той излизал и чиито интереси той изразявал.

Прабългарският произход на хана или на династията е от своя страна съществена причина за укрепване господството на прабългарската знат в славяно-българската федеративна държава.

В ръцете на хана се съсредоточавали всички приходи на държавата — данъкът, който плащали поданиците, и митата, които се плащали за изнесени стоки, годишният данък, който плащала Византия, контрибуциите и голяма част от плячката по време на войните и т. н. С основание един по-късен автор представя хан Тервел, наследника на Исперих, едва ли не като български Крез: „Той турял възнак щита си, който носел на война, и камшика си, който употребявал през време на езда, и трупал пари, докато единият и другият се покривали; а пък като забивал копието си в земята, на височина и до края натрупвал много копринени дрехи; също като напълнял сандъчета със злато и сребро, раздавал на войниците си с дясната ръка злато, а с лявата — сребро.“[68]

Освен туй хановете се разпореждали с новозавладените земи, част от които задържали за себе си, а друга част раздавали на господствуващата знат в държавата.

Икономическата мощ на хана давала възможност да се укрепи не само неговата собствена власт, но и властта на прабългарската знат, от която изхождал. Като използувала икономическата мощ на хана и силата на властта му, прабългарската знат завземала все нови и нови позиции — икономически и политически — в държавата и твърде рано наложила своето пълно господство в държавния живот.

Наред с това една от най-важните причини за установяване господството на прабългарската знат в славяно-българската държава е прабългарската военна организация.

[68] Извадката е от лексикона Суидас, съставен около 1000 г. Цитирам по превода на В. Н. Златарски, пос. съч., т. I, ч. 1, с. 169.

Буржоазните и буржоазно-фашистките историци виждаха във военната организация на прабългарите проява на тяхното расово превъзходство, на техните организационни дарби. Естествено, че това гледище е неприемливо, защото е антинаучно. Не може да се приеме и становището на някои историци-марксисти, които извеждат силата на прабългарската военна организация от недоразвитостта на обществено-икономическите отношения у прабългарите. В такъв случай излиза, че дори след около двувековен държавен живот и господство на прабългарската знат в държавата прабългарите още не са изживели родовия си строй, тяхната военна организация продължава да бъде силна поради запазването на родовите връзки.

Сведенията на изворите за военната организация на прабългарите датират от IX в., следователно от около 150—200 години след идването им на Балканския полуостров. Надгробните надписи от времето на Омуртаг сочат за съществуването на ханска дружина, лична ханска гвардия,[69] върху силата и мощта на която се опирал ханът. В тази гвардия, както личи от надписите, са влизали само хора от средата на прабългарската знат. „Отговорите на папа Николай на въпросите на българите" от времето на Борис (866 г.) показват на какви начала е била построена военната организация в държавата, организация, начело на която е стояла прабългарската знат. Така според отговор 40, преди да пристъпи към сражение, ханът пращал „един проверен и преблагоразумен мъж, който да прегледа всички оръжия, коне и вещи, които са необходими за сражение; и оня, у когото се окажат немарливо приготвени, да се наказва със смърт"[70]. Сурови са били законите и към ония, които удряли на бяг по време на сражение,[71] и към ония, които отказвали да се подчинят на заповедта да отидат срещу неприятеля.[72] Ако войниците, пазачи на границата, пропущали по някакъв начин някой да избяга през нея, наказанието им било смърт.[73]

Тази военна организация на прабългарите е била създадена с течение на времето преди всичко поради това, че те са били малцинство в славяно-българската държава, което се е стремяло към запазване и разширение на своите икономически и политически предимства, спечелени през 681 г. и по-нататък. Тя е била създадена и поради обособеността на славяни и прабългари в отделни области и със свое местно самоуправление в рамките на съюзната или федеративна държава. Своя военна организация са имали и отделните славянски племена, влизащи в държавата, както това личи при случая със Славун, княза на северите, „който — казва хронистът — бил причинил много злини в Тракия"[74]. Това той е могъл да направи само със своята войска.

Ясно е, че при съществуването на ханска дружина от „хранени хора", както те се наричат в надписите, и при такава строгост във войската им прабългарите са представлявали значителна сила в държавата независимо

---

[69] В. Бешевлиев, Първобългарски надписи, с. 41—42.

[70] Д. Дечев, Отговорите на папа Николай I по допитването на българите, София, 1922, с. 49.

[71] Пак там, с. 39.

[72] Пак там.

[73] Пак там.

[74] Theophanis Chronographia, с. 436_{15-16}.

от това, че са били малцинство. Затова те са могли да заграбят напълно властта и да господствуват в държавата в течение на повече от два века.

Но прабългарите не биха могли да се наложат, макар и временно, над славяните, ако те са стояли на по-ниско равнище от тях в обществено-икономическо отношение. Именно защото славяни и прабългари са се намирали на еднаква степен на обществено-икономическо развитие, те са могли да образуват една обща, съюзна, федеративна държава и именно затова прабългарите са могли да наложат своето господство над нея.

Тези, които се опитват да твърдят, че прабългарите са стояли по-ниско от славяните в своето обществено-икономическо развитие, не се облягат на никакви данни, те пренебрегват и някои основни методологически положения.

Преди всичко никой не може още с положителност да каже каква е била материалната култура на прабългарите. Всички изказани досега мнения било за висотата на тази култура, било за нейната примитивност почиват на предположения и на хрумвания. Еднакво право в случая имат и тези, които твърдят, че прабългарите са били номадски и скотовъден народ, и тези, които твърдят, че прабългарите са се занимавали със земеделие, защото и едните, и другите не могат да го докажат с факти. Археологическите разкопки в областта на Кубан и на изток и север от Азовско и Черно море не са могли да установят по-точно коя е културата на прабългарите, какви са нейните специфични черти, до какво равнище тя е стигнала. Това не са постигнали и археологическите разкопки в България.

Никакви данни за материалната култура на прабългарите не се съдържат и в писмените извори. Сведенията на по-късните арабски автори са толкова объркани и толкова несигурни по отношение на хронологията си, че в никакъв случай не могат да послужат за основа на каквито и да било по-сериозни заключения.

И все пак изворите съдържат нещичко за степента на обществено-икономическото развитие на прабългарите. Правилният методологически подход към тези малобройни данни ще ни даде възможност да разрешим задоволително поставения въпрос.

Теофан[75] и Никифор[76] разказват доста подробно за племенния съюз на прабългарите в областта между р. Днепър на запад, р. Волга на изток, р. Кубан, Азовско и Черно море на юг.[77] Поради неговата обширност те го наричат *ἡ μεγάλη Βουλγαρία*, т. е. голяма или велика България. Този съюз бил създаден през осемдесетте години на VI в. Начело на него застанал по-сетне ханът на племето уногундури Курт или Кубрат. След смъртта на Кубрат, към 650 г., прабългарският племенен съюз се разпаднал главно поради нашествието на хазарите, които подчинили по-голямата част от територията му. Една група прабългари, съставляващи племето котраги, избягали на североизток и се установили при реките Волга и Кама, гдето подчинили местното население и образували из-

[75] Theophanis Chronographia, с. 356_{18}—358_{11}.

[76] Nicephori Opuscula, с. 33_{13}—34_{19}.

[77] За прабългарския племенен съюз вж. у Ал. Бурмов. Въпроси из историята на прабългарите, ГСУ ифф, т. LXIV, кн. 2, София, 1948, с. 27 и сл.

вестната в средновековието Волжско-Камска България. Друга част от прабългарите, главно оногурите, се придвижила на запад, към устието на Дунава. Това е дружината на Исперих, която взема участие в живота на първата славянска държава на Балканския полуостров.

Историкът-марксист не може да отмине факта на съществуването на прабългарския племенен съюз. Както се каза по-горе, наличието на племенен съюз, или племенно обединение, означава край на родовата организация, а все едно и на родовообщинния строй. Прабългарският племенен съюз, съществувал в течение на около 70 години, както и образуването на прабългарска държава при реките Волга и Кама сочат за напреднало обществено-икономическо развитие, което не можем да отречем само защото не знаем неговата материална основа. Това развитие е водело вече към класовото общество, към образуването на държава.

Наред с туй признак за напредналото обществено-икономическо развитие на прабългарите по време на населването им в Балканския полуостров е наличието на историческо предание у тях, зарегистрирано в „Именника на българските ханове". Този факт не е никак за пренебрегване. Да се изреждат по-раншните владетели на прабългарите, като за родоначалник на тяхната династия се изкарва прочутият хунски вожд Атила — това означава, че се търси начин за утвърждаване властта на хана. В случая имаме най-сериозно свидетелство за състоянието на прабългарското общество, което било достигнало в своите вътрешни противоречия дотам, че е била необходима една по-авторитетна санкция на господството на хана и на класата, от която той излизал и чиито интереси той изразявал; че е било необходимо обработване съзнанието на народните маси в тази посока.

Погледнато правилно на данните на изворите, заключението не може да бъде друго, освен че прабългарското общество през втората половина на VII в. е отивало закономерно към господството на една класа над друга, към държавна организация.

Именно поради това става възможно прабългарите да заемат значително място в живота на създадената вече славянска държава на Балканския полуостров, именно поради това става възможно прабългарската знат да наложи своето господство във федеративната славяно-българска държава. Абсурдно е да се смята, че едно изостанало в своето обществено-икономическо развитие племе ще си завоюва господствуващо място в една млада, възхождаща държава, създадена от една млада, възхождаща класа.

VI

Несъмнено стремежите на прабългарската знат да заеме господствуващо място във федеративната славяно-българска държава и осъществяването на тези стремежи са били посрещнати от славянската племенна знат с неудоволствие и открита съпротива. Несъмнено е, че между славянската и прабългарската знат е имало борба, и то непрекъсната и остра, за овладяване на господството в общата държава.[78]

Работата е там, че в наличните извори тази борба е отразена съвсем слабо. Византийските хронисти са се интересували и са знаели твърде

[78] Срв. Н. С. Державин, пос. съч., с. 194; С. А. Никитин, пос. съч., с. 151 и сл.

малко за вътрешните работи на славяно-българската държава, затова не съобщават почти нищо за тях.

Доскоро в литературата господствуваше гледището на Златарски,[79] а и сега някои го защищават по дискусии и обсъждания, че междуособните борби в славяно-българската държава през втората половина на VIII в. имали етнически характер, т. е. че те били борби между славяни и прабългари, респективно между славянската и прабългарската знат.

В изворите подобно нещо няма. Също въз основа на тях не може да се извади и подобно заключение. То е произволно твърдение на Златарски, обосновано с още по-произволни предположения. Така Златарски измисля някакви славянски съветници на династията Вокил, които били за мирни отношения с Византия с оглед на привличането към славяно-българската държава на славянските племена, живеещи на византийска територия, докато прабългарските боили били за война с Византия, и по този начин оформя две партии — славянска и прабългарска. Наред с туй Златарски приписва славянски произход на хан Сабин, за да постави след това славянската партия на власт.

Данните на изворите говорят за насилствената смяна на хановете Винех от рода Вокил; Телец от рода Угаин; Сабин, зет на по-раншния хан Кормисош, който е също от рода Вокил; Умор от рода Вокил, поставен на престола от Сабин; Токту, Паган и Телериг — и тримата от неизвестен род. Повечето от тези ханове загинали в междуособиците, а Сабин и Телериг емигрирали във Византия.[80]

Разгледани всестранно и критически, данните на изворите говорят единствено за това, че съществувала борба между прабългарските аристократически родове за овладяване на престола, което от своя страна означавало придобиване на редица икономически и политически позиции и предимства в държавата. За славяните и славянската племенна знат не става в случая никъде дума.[81]

Тази борба протича в обстановката на война с Византия, в обстановката на постоянните походи, които император Константин V устройва срещу славяно-българската държава с цел да я унищожи. Това обстоятелство от своя страна дава известна окраска на събитията около междуособиците всред прабългарската знат, което бе отбелязано на времето си и от буржоазната историография.[82] Именно някои от претендентите за престола и техните поддръжници всред прабългарската знат са се облягали на известно съглашателство с Византия. По думите на Теофан прабългарската знат свикала събор (*κομβέντον*) против хан Сабин, гдето открито се говорело, че чрез него „България ще бъде поробена от ромеите“[83]. Сабин, който избягва в Цариград, показва по-сетне напълно

---

[79] В. Н. Златарски, пос. съч., I, ч. 1, с. 212.

[80] Събитията са изложени подробно в изворите, посочени от Златарски, пос. съч., I, ч. 1, с. 206 и сл.

[81] Златарски, пос. съч., I, ч. 1, свързва съобщението на хронистите Теофан и Никифор за бягство на 208 хиляди славяни във Византия със събитията в България, за да покаже по този начин, че наистина между славяните и прабългарите имало борба. Това свързване е произволно, както в последно време посочи основателно Ив. Дуйчев, Славяни и първобългари, с. 199—203.

[82] П. Мутафчиев, История на българския народ, т. I, с. 162.

[83] Theophanis Chronographia, с. 433_{18-19}.

своята предателска природа: по негово искане императорът начева война със славяно-българската държава за възстановяване на престола на хан Умор,[84] в негово присъствие след това императорът укорява дошлия за преговори хан Паган и българите, задето не водили политика, угодна на Византия, и задето хранели ненавист към Сабин.[85] По времето на Телериг става дума за византийски агенти всред прабългарската знат. Същевременно една група всред прабългарската знат. била решително против всякакъв компромис с Византия и всеки неин поставленик е продължавал военните действия срещу византийските войски или пък императорът е предприемал поход срещу него (Телец, Токту, Телериг). Опит да застане между двете групи прави Паган: фактът, че императорът е настроен така лошо срещу него, сочи, че Паган не е принадлежал към групата на Сабин, а, от друга страна, фактът, че Паган не се стреми към продължение на войната, а отива лично в Цариград да сключва мир, е свидетелство за това, че той не принадлежи и към противната група.

Въз основа на всички тези факти можем да сметнем, че двете групировки всред прабългарската знат могат да се окачествят още и като антивизантийска и провизантийска, или група на независимостта.

Данни за отношението на славянската знат към тези групировки нямаме с изключение на съобщението за залавянето от византийците на северския княз Славун. То сочи, че славяните са били на страната на антивизантийската групировка, че те са били за независимостта на славяно-българската държава.

По-определени данни за борбата между славянската и прабългарската знат имаме от времето на Омуртаг. Изтъкна се вече, че повод за избухване на конфликта между хана и славянските племена ободрити и тимочани е било премахването на федеративния характер на държавата, следователно ликвидиране автономията на славянските племена. И понеже това става към 818 г., наличието на славяните в числото на Омуртаговите врагове през 821—822 г., когато е писан Чаталарският надпис, е лесно обяснимо.

Въпреки господството на прабългарската знат в държавата, въпреки борбата между нея и славянската знат последната е заемала още отначало някои позиции в държавното управление и войската, които от време на време са се засилвали. Така например представител на хан Крум във водените с Византия преговори през 812 г. бил болярин Драгомир. Едновременно с това и въпреки обособеността на славяни и прабългари е вървяла и асимилацията на последните от славяните. Затова не е никак чудно, че синовете на Омуртаг носят славянски имена.

VII

Налагането на християнството като държавна религия, предизвикано от обществено-икономическото развитие на славяно-българското общество, от цялостната феодализация на славяно-българската държава, ускорило и завършило процеса на асимилацията на прабългарите, който траял

---

[84] Nicephori Opuscula, c. 70_{25-27}.
[85] Theophanis Chronographia, c. 436_{9-14}.

повече от два века. Славяните благодарение на това, че били основното производително население в държавата, и благодарение на огромното си числено превъзходство претопили прабългарите. Славянската знат заела онова място в държавата, което ѝ се падало и към което тя се стремяла. Славяно-българската държава се превърнала в българска държава, чието население говорело славянски език и имало славянско съзнание. Това последното е ясно изразено в произведенията на писателите от Симеоновия кръг — епископ Константин и Черноризец Храбър.

Прабългарите изчезнали завинаги, а заедно с тях изчезнал и техният език. През XIII—XIV в. в управленческата терминология на феодалната българска държава не се среща вече нито един прабългарски термин, както това беше през X—XI в. В днешния български език също няма следи от езика на прабългарите. Думите, на които се приписва прабългарски произход, са на брой около 14, но тяхното окачествяване като прабългарски е съвсем несигурно. Те могат да бъдат останки от езика на редица тюркски народи, минали през българските земи или живели в тях: от езика на печенегите, узите, куманите и татарите.

Но прабългарите са един реален, действителен факт в историята на българския народ, чието име те са дали, и историческата наука не може да ги пренебрегва. Тя трябва да посочи тяхното истинско място в развитието на народа ни, и то без преднамереност и без фалшификации, независимо от какви подбуди те се правят.

ИСТОРИЧЕСКИТЕ КОРЕНИ НА КИРИЛО-МЕТОДИЕВОТО ДЕЛО*

Появата на славянската писменост и книжнина са свързани тясно с делото на солунските братя Кирил и Методий.[1] Именно поради това т. нар. кирило-методиевски въпрос е бил винаги един от основните въпроси на славянознанието. За него е създадена огромна литература,[2] той и сега е обект на научни изследвания.[3]

Въпреки това не би могло да се каже, че всички страни на Кирило-Методиевото дело са цялостно и правилно осветлени. Редица, и то твърде важни моменти от ранната история на славянската писменост и книжнина са все още недостатъчно изяснени от науката. Това се дължи в много отношения на обстоятелството, че с Кирило-Методиевото дело се е занимавало предимно буржоазното славянознание, което поради методологическото си несъвършенство не е било и не е в състояние да даде научно обяснение на установените от него факти. При това буржоазното славянознание е пристъпвало, пристъпва и сега към изучаването на Кирило-Методиевото дело изключително от филологическа в най-широкия смисъл на думата гледна точка. Тази едностранчивост на изследването е съществена пречка за цялостното осветление на поставените проблеми.

Един от основните въпроси, които възникват при изучаването на Кирило-Методиевото дело, е несъмнено въпросът за неговите исторически корени, т. е. за обществено-икономическите условия, които са предизвикали появата на славянската писменост и книжнина. Въпреки несъмнената му важност този въпрос остава и досега недостатъчно изяснен. Буржоазното славянознание изобщо не се е занимавало с него, а в

---

* Списание на Българската академия на науките, кн. 1, 1957, с. 63—70.

[1] Опитите на някои славяноведи и историци в последно време (напр. П. Я. Черных в сборника „История культуры древней Руси", т. II, Москва—Ленинград, 1951) да отрекат връзката между създаването на славянската писменост и книжнина и делото на Кирил и Методий не могат да се приемат за научно обосновани. Те противоречат рязко на отдавна установените факти; с подобна тенденция са и работите на Ем. Георгиев и особено книгата му „Славянская письменность до Кирилла и Мефодия", София, 1952, въпреки че, общо взето, той не отрича делото на Кирил и Методий.

[2] Срв. Г. А. Ильинский, Опыт систематической Кирилло-Мефодьевской библиографии, под редакцией и с дополнениями М. Г. Попруженка и Ст. М. Романского, София, 1934; М. Попруженко и Ст. Романски, Кирилометодиевска библиография за 1934—1940 г., София, 1942.

[3] Срв. Ем. Георгиев, Кирил и Методий — основоположници на славянските литератури, София, 1956.

марксистко-ленинската наука той бе поставен едва в последно време.[4] Поради това разглеждането му още един път не е в никакъв случай излишно.

* * *

В буржоазното славянознание, а доскоро и в марксистко-ленинската историческа наука началото на славянската писменост и книжнина се свързваше с моравската мисия на Кирил и Методий. В случая изследвачите изхождаха от данните, съобщени в житията на двамата братя, т. нар. Панонски легенди. Там създаването на славянската писменост и книжнина е представено по следния начин:

Житие на Кирил: „Подучен от бога, Ростислав, моравският княз, се посъветва със своите [подвластни] князе и с моравците и изпрати [пратеници] до цар Михаил, говорейки: „За нашите хора, които се отказаха от езичеството и приеха християнството, ние нямаме такъв учител, който да ни обясни на наш език истинската християнска вяра, та и другите страни, виждайки това, да направят като нас. Затова, господарю, изпрати ни такъв епископ и учител. От вас по вси страни винаги изхожда добър закон."

Като свика съвет, царят повика Константин Философ и го накара да изслуша тази молба. И [му] рече: „Философе, зная, че си уморен, но ти трябва да отидеш там, друг никой не може да свърши тази работа." А Философът отговори: „Макар и да съм уморен и болен телесно, с радост ще отида там, ако имат букви в своя език." Царят му казал: „Дядо ми и баща ми и много други, които са дирили това, не са го открили, та как аз мога това да открия?" А Философът забеляза: „Че върху вода кой може да напише беседа, без да бъде наречен еретик?" А царят му отговори заедно с вуйка си Варда: „Ако ти поискаш това, може да ти го даде бог, който дава на всички, които просят без съмнение, и отваря на онези, които хлопат."

Като си отиде, по предишния [си] обичай Философът се отдаде на молитва заедно с други сподвижници. И скоро му се яви бог, който изпълнява молбите на своите раби. И тутакси състави буквите и започна да пише евангелската беседа: „В началото бе словото и словото бе у бога, и бог бе словото", и т. н.[5]

Житие на Методий: „Случи се в онези дни, че славянският княз Ростислав и Светополк изпратиха из Моравия [пратеници] до цар Михаил, говорейки така: „С божия милост здрави сме, ала между нас са дошли мнозина учители-християни от Влашко,[6] Гръцко и Немско, които

[4] Ал. Бурмов, Кирил и Методий — борци за славянска култура и народност, в. Отечествен фронт, год. V, бр. 1455, 24. V. 1949 г.; Ал. Бурмов, За началото на славянската писменост и книжнина, ИПр, год. VIII, кн. 1, 1951, с. 50—59; Д. Лихачев, Исторические предпосылки возникновения русской письменности и русской литературы, Вопросы истории, 1951, кн. 12, с. 30—54; Ем. Георгиев, Славянская письменность до Кирилла и Мефодия; М. П. Сотникова, Рецензия за предидущата книга на Ем. Георгиев, Вопросы истории, 1953, кн. 3, с. 98—103; Ал. Бурмов в История на България, т. I, София, 1954, с. 107—109; Ем. Георгиев, Създаването на Преславската и Охридската книжовна школа в средновековна България, ГСУ ифф, кн. L, 1, София, 1955.

[5] По превода на В. С. Киселков, Жития на светите братя Кирил и Методий, София, 1939, с. 36—37; оригиналния текст вж. у А. Теодоров-Балан, Кирил и Методи, I, София, 1920, с. 57—58.

[6] Италия.

ни учат различно. А ние, славяните, сме прости люде и нямаме [учител], който да ни упъти към истината и да ни разясни смисъла [на св. писание]. Та, добри господарю, изпрати такъв мъж, който ще ни разясни всяка истина!"

Тогава цар Михаил рече на Константин Философ: „Философе, чуваш ли тези думи? Освен тебе друг не може да свърши това. Нà ти много дарове и иди, като вземеш брата си, игумена Методия. Вие двамата сте солуняни, а всички солуняни говорят чисто славянски."

Тогава и двамата не посмяха да се отрекат нито от бога, нито от царя според думите на апостол Петър, дето казва: „Бойте се от бога, почитайте царя." След като чуха височайшата реч, двамата се отдадоха на молитва заедно с други, които бяха със същия дух, с който бяха и те. И тук бог яви на Философа славянското писмо. И тутакси, като устрои буквите и състави беседа, се упъти за Моравия, като взе Методия."[7]

В съгласие със съобщенията на житията доскоро в науката се приемаше, че Кирил и Методий са положили началото на славянската писменост и книжнина по поръка на византийския император и са били изпратени във Великоморавия като агенти на византийската църква. Или, с други думи казано, славяните са се сдобили с писменост и книжнина чрез намесата на външен фактор. От друга страна, това е станало случайно по повод молбата на Ростислав, моравския княз, който търсел проповедници на християнството, знаещи славянски език.

Още от пръв поглед е ясно, че тези възгледи, които бяха господствуващи в науката, са антинаучни. Преди всичко те противоречат на действителността. Очевидно е, че съставянето на една азбука, и то отговаряща напълно на сложните фонетични особености на славянския език, не може да се осъществи за толкова кратко време въпреки способностите и начетеността на нейния творец. Но ако все пак съставянето на азбуката изисква не толкова дълъг срок, това не може да се каже за преводите, извършени от Кирил и Методий, без които те не са заминали за Великоморавия. И днес преводът от чужд език представя трудност, а тази трудност е била твърде мъчно преодолима, когато се е превеждало на един език, който не е бил обработен, който не е имал книжовно развитие и книжовна традиция. Точността на превода в книгите, най-близки до Кирило-Методиевата епоха, наличието в тях на термини за най-отвлечени понятия, прецизността в предаването на най-сложни мисли и богатството на стилистични обрати сочат за работа, вършена по-дълго време, при по-спокойни условия, при най-внимателно отношение към текста. Кирил и Методий несъмнено са работили няколко години, за да постигнат резултатите, които са необходими в случая.

На второ място, досегашните възгледи по произхода на славянската писменост и книжнина са идеалистически. Те откъсват това важно събитие в историята на славянските народи от конкретната историческа действителност, те го свеждат до случайността, те го приписват на волята на отделни личности, които при това не са свързани със славянството, какъвто е византийският император.

Антинаучността на досегашните възгледи по произхода на славянската писменост се дължи еднакво и на идеалистическия подход на бур-

[7] Преводът по Киселков, пос. съч., с. 55—56; оригиналът у Теодоров-Балан, пос. съч., с. 88.

жоазното славянознание, и на тенденциозното усърдие на някои западни славяноведи да намалят значението на славянската култура, и на некритичното отношение към данните на житията.

Нека се спрем на последното. Буржоазното славянознание не е обърнало внимание на основната тенденция, вложена в житията на Кирил и Методий — именно възвеличаване делото на двамата солунски братя, делото на славянската писменост и книжнина. В съгласие със средновековния си мироглед авторите на житията са направили това преди всичко с изтъкване на божествения произход на славянската азбука, която според тях е внушена на Кирил от бога,[8] и, на второ място, чрез свързване произхода на славянската азбука с Цариград — духовния център на Изтока, — с цариградската църква и византийския император, най-мощния по онова време християнски владетел, от когото „изхожда винаги добър закон".

Ролята на Византия както в живота на Кирил и Методий, тъй и в създаването на славянската азбука е най-широко подчертана и в двете жития. Така Кирил се учи в цариградската придворна школа заедно с императора. Цялата му по-нататъшна дейност, включително и изнамирането на славянската азбука, става по заповед на императора. Нещо повече, не само император Михаил, но и неговият баща и неговият дядо са мислили за създаване на славянска азбука. Методий бил изпратен от императора за управител на една славянска област, за да изучи славянските обичаи и да обикне славяните с оглед на бъдещата си мисия всред тях. Кирил го взема със себе си във Великоморавия по нареждане на императора. Към 882 г., след около двадесетгодишна дейност в западните славянски страни, Методий се връща за малко в Цариград, поканен от императора. Тук императорът одобрил отново славянските книги и дори задържал някои от тях заедно с двама от Методиевите ученици.

Подложени на критичен преглед, много от тези и други твърдения на житията ще се окажат в противоречие с действителността. Но за целите на авторите им те са били необходими.

Тенденциозността на житията, що се касае до отношението на Византия спрямо делото на славянската писменост и книжнина, става очевидна, като се вземе пред вид държането ѝ към стремежите на българския княз Борис да се сдобие със свое, славянско духовенство. Ако византийският император е бил толкова заинтересован в разпространението на славянската писменост, той не би се поколебал да прати на българския княз онези Методиеви ученици, които били задържани в Цариград през 882 г. Борис е жадувал за духовници, запознати със славянската писменост, твърди житието на Кирил, а византийският император ги държи в Цариград. Очевидно Византия е търпяла делото на Кирил и Методий дотолкова, доколкото то се е разпространявало далеч от нейните граници и всред славяни, които не са били подчинени на цариградската църква. Чрез разпространението на славянската писменост в западнославянските страни Цариград се е стремил да ги откъсне от римската църква и сетне да ги подчини на своето влияние.

Ясно е, че всяко обяснение за произхода на славянската писменост и книжнина, което почива само на данните на житията, ще бъде не-

[8] Подобна тенденция прокарва и Черноризец Храбър; вж. у А. Теодоров-Балан, Кирил и Методи, II, София, 1934, с. 143—144.

пълно и неправилно. Единственият път, който би ни довел до цялостно и научно изясняване на поставената проблема, е анализът на конкретната историческа обстановка, която е обусловила и в която се е зародило делото на Кирил и Методий.

* * *

Когато в началото на нашата ера славяните се появяват на историческата сцена, те били вече твърде напреднали в обществено-икономическо отношение. Техният родовообщинен строй се намирал в процес на разложение, което получило нов тласък от досега на някои славянски племена с Римската империя. През VI в. — по време на войните за Балканския полуостров — разложението на родовообщинния строй у югоизточните славяни достигнало своя връх. В началото на VII в. голяма част от славянските племена се намирала вече на прага на класовото общество. Производителните им сили достигнали до високо развитие, родовата собственост отстъпила мястото си на частната, родовата община била изместена от териториалната. Увеличението на производството и размяната, преобладаването на частната собственост и натрупването на богатства от всякакъв род обусловили появата на класи и класови отношения в славянското общество. Това само по себе си довело до промяна на формите на обществената организация. Военно-племенната върхушка у славяните пристъпила към създаването на широки племенни обединения, които по същество представлявали ликвидиране на родовата организация. Първото племенно обединение било създадено през първата половина на IV в. от антите в областта на север от Черно море. На границата между VI и VII в. съществувало голямо племенно обединение на славяните в територията на днешна Източна Румъния, начело на което стоял княз Мусокий. Все по това време било създадено дулебско-волинското племенно обединение в днешните югозападни предели на СССР. През 20-те години на VII в. в Македония, около Солун, бил изграден мощен племенен съюз, в който влизали редица племена — драговити, сагудати, велегизити, ваюнити, верзити и др. Начело на този съюз стоял княз Хацон, загинал в борбата с Византия. Малко по-късно, все в Македония, възникнал съюзът на племената ринхини, сагудати, стримонци и драговити. Начело на този съюз стоял княз Пребънд, по повод на чието умъртвяване от византийците обединените славяни водили 13 години война срещу византийската крепост Солун.

Прерастването на класовите отношения в славянското общество в антагонистични довело закономерно до превръщането на племенните съюзи в държави. Военно-племенната знат, която натрупала в ръцете си значително количество частна собственост и си спечелила господствуващо положение в икономическия живот на славянското общество, се стремяла да си осигури чрез държавната организация и политическо господство над класата на дребните селски собственици. Вече в VII в. в обширната територия, заета от славяните, започнали да изникват първите славянски държави. Характер на държава имало споменатото по-горе дулебско-волинско обединение, характер на държава имало и обединението на славяните в днешна Чехия начело с княз Само. В края на VII в. била образувана на Балканския полуостров славяно-българската държава. В VIII—IX в. руските славяни си образували три държавни центъра — Куявия, Славия и Артания. През IX в. вече укрепвали осно-

вите на Киевска Русия. Все по това време били създадени великоморавската (на територията на днешна Чехословакия) и сръбската държава.

Настъпилите промени в икономическия и политическия живот на славяните изтъкнали на преден план нуждата от писменост. Тя била необходима еднакво и за уреждане на частнособственическите отношения (покупки, продажби, завещания, договори и т. н.), и за търговията, която се водила широко в славянските земи въпреки, общо взето, натуралния характер на славянското стопанство. Още по-крещяща била нуждата от писменост за държавната организация. Писмеността била необходима за сношение с военно-административните органи на държавата, разпръснати по цялата ѝ територия, тя била необходима за външнополитическите отношения на държавата, тя най-сетне била необходима за зафиксиране и разгласяване на законите, които уреждали новите отношения, възникнали след ликвидирането на родовообщинния строй — отношенията между държавата и нейните поданици, между класовите групировки, между отделните лица.

Нуждата от писменост станала наложително необходима, когато в славянските държави се установило господството на феодалните отношения. Процесът на феодализацията в славянското общество започнал още твърде рано, а по силата на историческата обстановка славяните прескочили робовладелския строй и преминали направо към феодалния. Вече в средата на IX в. в някои от славянските държави се достигнало до пълното налагане на феодалните форми. Господствуващата феодална класа се нуждаела от писменост и за управлението на държавата, и за управлението на феодалните имения, гдето трябвало да се води строга сметка за изпълнението на задълженията на зависимите селяни.

Но особено необходима била писмеността за утвърждаване господството на феодалната класа и за увековечаване експлоатацията на зависимото селячество. Феодалната класа се нуждаела и от идеологическо оправдание на своето господство, и от идеологическа опора на своята власт, и от идеологическа обработка на съзнанието на народните маси в посока на нейните интереси. Дълговековният опит на другите народи показвал, че на тези цели на господствуващата класа служи най-добре религията. Пред вид на това обаче, че славянската езическа религия била възникнала през време на родовообщинния строй и следователно отразявала отношения и възгледи, свойствени на общество, лишено от класи и класови противоречия, тя не могла да послужи за идеологическа санкция на господството на феодалната класа в славянските държави. Ето защо феодалната класа прибягнала до християнството, което било вече изпитано оръжие в тази насока. Християнството утвърждавало божествения произход на властта, учело своите привърженици да се подчиняват на земните господари и отвличало техния поглед от тежкото им положение с обещания за блаженство в задгробния живот. То съдържало редица елементи на социална демагогия и с това било твърде привлекателно за угнетените народни маси. Но за да изпълни, както трябва, задачата си на идеологически крепител на феодалното господство, християнството се нуждаело от писменост. Християнският култ бил твърде сложен, за да мине без нея.

От писменост се нуждаела господствуващата класа в славянските страни и за укрепване на господството си чрез увековечаване на своите дела, на своите победи, на паметта на своите герои.

Нуждата от писменост станала наложителна през IX в., когато византийците и особено немците започнали да вършат системна асимилация на славянското население, живеещо в територии, подчинени тям или близки до техните граници. В случая и византийци, и немци използували християнството и църквата, чието оръжие била писмеността. За да се отбият домогванията и на едните, и на другите, необходимо било да се създаде славянска писменост. Думите на моравския княз Ростислав, отправени до византийския император, характеризират великолепно тази необходимост.

Най-сетне нуждата от славянска писменост се обуславяла и от изискванията на културното развитие на славянските народи. То трябвало закономерно да се изравни с високото състояние, до което достигнало развитието на производителните сили в славянското общество, то трябвало закономерно да отговаря на висотата на общественото развитие на славянските народи. При това господствуващата класа в славянските страни вече чувствувала остро нуждата от усвояване на културния опит на своите съседи, и то не само за свое лично удовлетворение, а и за укрепване на своето господство.

С една дума, нуждата от писменост станала историческа необходимост за славянските народи. Тя трябвало закономерно да намери своето разрешение.

Опитите да се задоволи възникналата в славянското общество нужда от писменост чрез употребата на гръцки или латински език не се оказали сполучливи. Чуждите езици като неразбираеми за народните маси не били в състояние да изпълнят задачите, които им се възлагали от общественото развитие.

В славянските страни още отрано били направени опити за създаване на славянска азбука, на славянска писменост. Черноризец Храбър съобщава, че славяните в старо време разполагали с писмени знаци—черти и резки. Изглежда, че тези знаци, възникнали в зората на класовото общество на славяните, са били твърде примитивни и не са могли да отговарят на развитието на славянския език, затова и не са се оформили като славянска писменост. Черноризец Храбър сочи и втория етап от опитите за създаване на славянската писменост—употребата на гръцки и латински букви. И тези опити се оказали несполучливи поради липсата в гръцката и латинската азбука на знаци, които да могат да изразят типичните за славянския език звукове — ж, ч, ш, носовките, ята, еровете и др. Не изглежда да е била напълно сполучлива и азбуката, която Кирил видял в Крим по време на своята мисия при хазарите към 859 г. Тази азбука била създадена, както личи по всичко, в средата на руските славяни.

Азбука, която да отговаря на фонетичните особености на славянския език, която да задоволи нуждата на славянското общество от писменост, е била създадена тепърва в средата на IX в. от Кирил. Заедно с брат си Методий той положил основите и на славянската книжнина.

Кирил и Методий следователно са отговорили на историческата необходимост, те са отговорили на назрялата у славянските народи нужда от писменост. Тяхното дело е закономерно явление в историческия живот на славяните, то се обуславя от цялото развитие на славянското общество до средата на IX в., то не е рожба на случайността или на намесата на външни фактори.

Именно затова делото на Кирил и Методий намери най-широко разпространение в славянските страни, за да даде с течение на времето богати плодове, които са ценен влог в общочовешката културна съкровищница.

ЗА НАЧАЛОТО НА СЛАВЯНСКАТА ПИСМЕНОСТ И КНИЖНИНА*

Създаването на славянската писменост и книжнина през втората половина на IX в. е едно от най-забележителните събития в историята на славянските народи...

Появата на славянската писменост и книжнина в условията на средновековието е високо прогресивно явление. Да се създаде книжнина на един говорим народен език, на един „варварски" език при утвърденото от господствуващата църковна идеология схващане, че право на съществуване и на употреба в духовния — в най-широк смисъл на думата — живот на християнина имат само езиците еврейски, гръцки и латински, е факт във всяко едно отношение изключителен за онова време. Такова нещо не бе мислимо в Западна Европа, където господствуваше католическата църква, нито през IX в., нито няколко века по-късно.[1] „Още много по-рано от времето, когато германският император Карл V е казал, че на немски той говорел само с конете си, а германските дворяни и образовани хора пишели само на латински и се срамували от немския език, във „варварска" България апостолите Кирил и Методий бяха създали и разпространяваха древнобългарската писменост" (Г. Димитров).

Появата на славянската писменост и книжнина е явление високо демократично. Въпреки класово-ограничения характер на тогавашната култура, която служела на господствуващата класа, наличието на славянска книжнина давало възможност и на най-широките народни слоеве да вкусят от нейните плодове. Докато на Запад книжнината се пишела само на латински език и била във всички случаи недостъпна за народа, докато гръцкият книжовен език във Византия бил твърде отдалечен от народния говор и също тъй бил не дотам разбираем, всеки славянин е могъл да има достъп до книжовната творба, написана на родния му език, дори и тогава, когато бил неграмотен и написаното трябвало да му се прочете.

Редом с това славянската писменост и книжнина станали най-мощно оръжие в ръцете на славянските народни маси в борбата им против техните класови и национални угнетители. Достатъчно е да се посочат в случая като пример богомилската и апокрифната книжнина в България и т. нар. отречена литература в Русия.

---

* Сп. Исторически преглед, год. VIII, кн. 1, 1952, с. 50—59.

[1] През XIII в. папа Инокентий III заповядал да бъде изгорен преводът на евангелието на народен френски език.

Създаването на славянската писменост и книжнина дало възможност на славянските народи да се приобщят към общочовешката култура, към културното наследство на античността и към културата на средновековието. Това обстоятелство е само по себе си от огромно значение за понататъшното им историческо развитие. Същевременно създаването на славянска писменост и книжнина дало възможност — особено на южните и източните славяни — да си изградят своя самобитна култура още през средновековието... В течение на вековете тази култура — и особено културата на великия руски народ — създаде незаменими ценности във всички области на духовния и материалния живот на човечеството и направи неоценим влог в общочовешката културна съкровищница. Нейните постижения изпъкват още по-ярко днес, в епохата на мирно творчество и изграждане на социализма в повечето славянски страни и на комунизма във великия Съветски съюз и особено като се сравнят те с упадъчната, гнила и човеконенавистна западна „култура", поставила се в служба на подпалвачите на нова война, на масовите убийци, на разрушителите на културни ценности начело с англо-американските империалисти.

Славянската писменост и книжнина влязоха в основата и на румънската култура. На славянски език са писани дори до средата на XVII в. всякакви официални актове, религиозни, летописни и други съчинения, на славянски език се извършва и богослужението в румънските църкви. Славянското писмо, пригодено за румънски език, остана да се употребява в румънските земи дори до средата на XIX в. По този начин румънската култура има своите корени в славянската и се намира с нея в неразривно и нерушимо единство въпреки всички опити за откъсването и отдалечаването ѝ.

* * *

Появата на славянската книжнина и писменост е тясно свързана с имената на двамата братя Кирил и Методий.

Въпреки огромната литература около Кирило-Методиевото дело буржоазната историография е поставила за разрешение въпроса за началото на славянската писменост и книжнина ненаучно, идеалистически. С редки изключения буржоазните историографи смятат, че изходната точка на началото на славянската писменост трябва да се търси в моравската мисия на братята Кирил и Методий. В случая те се облягат на данните на средновековните биографии на Кирил и Методий, на техните жития, известни под името Панонски легенди. В тези жития създаването на славянската писменост и книжнина е представено по следния начин:

Житие на Кирил: „Ростислав, моравският княз, се посъветва със своите князе и с моравците и изпрати [пратеници] до цар Михаила, говорейки: „За нашите хора, които се отказаха от езичеството и приеха християнството, ние нямаме такъв учител, който да ни обясни на наш език истинската християнска вяра, та и другите страни, виждайки това, да направят като нас. Затова, господарю, изпрати ни такъв епископ и учител, защото за всички страни винаги излиза от вас добър закон."

Като свика съвет, царят повика Константин Философ и го накара да изслуша тая молба. И му рече: „Философе, зная, че си уморен, но ти трябва да отидеш там; освен тебе друг никой не може да свърши

тази работа." А Философът отговори: „Макар и да съм уморен и болен телесно, с радост ще отида там, ако имат букви в своя език." Царят му каза: „Дядо ми и баща ми и много други, които са дирили това, не са го открили, та как мога аз това да открия?" А Философът забеляза: „Че върху вода кой може да напише беседа, без да бъде наречен еретик?" А царят му отговори заедно с вуйка си Варда: „Ако ти поискаш това, може да ти го даде бог, който дава на всички, които просят без съмнение, и отваря на всички, които хлопат."

Като си отиде, по предишния си обичай Философът се предаде на молитва заедно с други сподвижници. И скоро му се яви бог, който изпълнява молбите на своите раби. И тутакси състави буквите и започна да пише евангелската беседа."

Житие на Методий: „Случи се в онези дни, че славянският княз Ростислав и Светополк изпратиха от Моравия пратеници до цар Михаил, говорейки така: „С божия милост, здрави сме, ала между нас са дошли мнозина учители-християни от Италия, Гръцко и Немско, които ни учат различно. А ние, славяните, сме прост народ и нямаме кой да ни напъти към истината и да ни научи на разум. Та, добри господарю, изпрати ни такъв мъж, който ще ни разясни всяка истина."

Тогава цар Михаил рече на Константин Философ: „Философе, чуваш ли тези думи? Освен тебе друг не може да свърши това. Нà ти много дарове и иди, като вземеш брат си, игумена Методия. Вие сте солуняни, а всички солуняни говорят чисто славянски."

Тогава и двамата не посмяха да се отрекат нито от бога, нито от царя... След като чуха височайшата реч, двамата се отдадоха на молитва заедно с други, които бяха със същия дух, с който бяха и те. И тук бог яви на Философа славянските книги. И веднага щом устрои буквите и състави беседата, той се упъти за Моравия, като взе Методия."

Облягайки се изключително на тези сведения, давайки им пълна вяра — без съответната историческа научна критика, — буржоазната историография достигна неминуемо до извода, че наистина Кирил и Методий са създали славянската писменост и книжнина по поръка на византийския император и че те са заминали за Великоморавия и са действували там като византийски мисионери, като агенти на политическите и религиозните цели на цариградското правителство. От този извод следва неминуемо друг един: създаването на славянската писменост и книжнина е нещо случайно, рожба на случайни обстоятелства, то е нещо случайно и в дейността на Кирил и Методий.

Ясно е от пръв поглед, че тези два извода са и антинаучни, и крайно тенденциозни.

Антинаучни са те, защото не отговарят на действителното положение на нещата, защото противоречат на него. За средновековния житиеписец е напълно нормално да отдаде създаването на славянската писменост и книжнина на божието вдъхновение, за да им придаде по-голям авторитет. Все поради това той ги свързва и с византийския император, представител на мощната по това време Византийска империя, която е и един от най-големите църковно-религиозни центрове („защото от вас на всички страни изхожда добър закон" — казва Ростислав на византийския император). Все по тая причина средновековният житиеписец е фалшифицирал и отношението на римската църква към славянската писменост и книж-

нина, което в никакъв случай не е било благоприятно, а определено враждебно, както това показват редица документи.

Но това, което е позволено на средновековния биограф, съвсем не е позволено на науката. Тя не може да откъсва едно такова велико дело като създаването на славянската писменост и книжнина от конкретната му историческа действителност и обстановка, както това прави буржоазната историография. Тя не може да отдава на случайността едно дело, което е резултат на цялостното обществено-икономическо развитие на славянските народи. Тя не може да свежда един дълъг процес до един миг на божествено вдъхновение въпреки очевидните факти и обстоятелства.

Това становище на буржоазната историография е тенденциозно не само поради своята методологична погрешност, поради своята антинаучност. То е тенденциозно и по друга линия — то има политическата задача да омаловажи и намали значението на този огромен факт в историята на Европа — създаването на славянската писменост и книжнина, възникването на славянската култура. Буржоазната историография се прекланяше и прекланя пред западната култура, тя има за цел да изтъкне нейното предимство пред културата на Изтока, да представи славянските народи начело с великия руски народ в онази светлина, в която я желаеха западните завоеватели, в която я желаеха западните империалисти, в която я желаеше Хитлеровият фашизъм, в която я желаят днес неговите наследници зад атомната завеса — англо-американските империалисти и техните сателити. Спасението на западната „цивилизация“ от източните „варвари“ е стар лозунг и отдавнашна димна завеса на империалистите. Него издигаше бесният фюрер, него издигат сега новите фюрери от англо-американския лагер, убийците на жени и деца в Корея и рушителите на мирния труд на народите. Той е важна съставка в пропагандата за нова война против лагера на мира и демокрацията начело със Съветския съюз. Затова и омаловажаването, подценяването и отричането на славянската култура е изключително в служба на този лозунг на империалистите.

Правилното, научно обяснение на въпроса за произхода и началото на славянската писменост и култура може да се достигне само по пътя на научния, марксистко-ленинския анализ на конкретната историческа обстановка, която е обусловила и в която е създадено делото на Кирил и Методий.

А тази обстановка е следната. Славянските народи започват да изживяват напълно първобитнообщинния строй към VII в. от н. е., когато се създават и първите славянски държави. През IX в. повечето от славянските народи си имат свои държави, господствуващо положение в които заема военно-племенната аристокрация.

Нуждите на държавата изискват някакво средство за съобщение с по-далечните от столицата предели, средство за твърдо фиксиране на новите закони, които отменят старото обичайно право и по новому определят отношенията между класите и отделните лица, между властта и нейните поданици, средство за икономически връзки. Такова средство е писмеността.

Наред с това господствуващата военно-племенна аристокрация в славянските държави постепенно се феодализира съобразно с оформяването на феодалните отношения в славянското общество. Тя се нуждае от

идеологична обосновка на своето господство, от идеологична санкция, от идеологически крепител. Тази роля прекрасно изпълняват християнската идеология и християнската църква. Ето защо именно сега, през IX в., християнството почва да се налага официално и в младите славянски държави. Но приемането на християнството довежда и до църковна зависимост спрямо един от църковно-религиозните центрове — Цариград или Рим. Тази зависимост означава нахлуването на чуждо духовенство, а следователно и на чуждо културно и политическо влияние. И ние виждаме, че във Великоморавия се разпорежда немското духовенство, което се настанява и в княжеството на Коцел в Панония. То е преден отряд на немските феодали в борбата им за подчинение и завладяване на славянските земи. В България се разпорежда ту византийско, ту римско духовенство — и едното, и другото еднакво опасни със своето културно и политическо влияние за българската държава. Оттук и настойчивият стремеж и на моравския княз Ростислав, и на българския княз Борис да създадат своя независима църква, свое национално духовенство, което да служи преди всичко на интересите на тяхната държава, на тяхната господствуваща класа, а не да бъде агент на чужди домогвания. А това собствено, това национално духовенство не може да говори и работи на друг език освен на народния, на езика на преобладаващата в държавата народност.

Най-сетне господствуващата класа в славянските държави е почувствувала нужда от култура, от приобщаване към културните достижения на времето си. Това най-лесно е могло да стане на собствен език, а не на гръцки или латински, еднакво чужди и еднакво мъчни за изучаване.

По силата именно на всичко това, по силата на обществено-икономическото развитие иа славянските народи у тях се поставя въпросът за необходимостта от създаване на национална писменост, на писменост, книжнина и култура на свой собствен език. Затова този въпрос изниква едновременно и у западните, и у източните, и у южните славяни, и във Великоморавия и Панония, и в Киевска Русия, и в България.

Ето защо опити за създаване на славянска азбука, на писменост на славянски език са били правени твърде отдавна. По съобщения на Черноризец Храбър, български писател от X в., славяните правили отначало опити да пишат „с черти и резки", а след проникването на християнството между тях те правили опити да приспособят за своя език гръцката и латинската азбука. По сведения на Кириловото житие в мисията си при хазарите Кирил намерил в Кримския полуостров книги, писани с „роски" букви, които книги той лесно прочел, след като се запознал с особеностите на писмото им. Очевидно това са били книги на славянски, руски език, написани с някаква самобитна, изработена в Южна Русия азбука.

Всички тези опити, каквито намираме у повечето славянски народи, не са били напълно сполучливи и следователно не са могли да отговорят на нуждата, която ги е предизвикала. Употребяваните азбуки и азбучни системи не са могли да изразят всички особености на славянския език, както това отбелязва и Черноризец Храбър, тъй като са им липсвали букви за специфичните славянски звукове: „Но как може — казва Храбър — да се пише добре с гръцки букви бог или жнвот, или сѣло, или цр҃ькъı, или чаанне, или шнрота, или ѧд, или ѫдоу, или юност, или ѧзыкъ и други, подобни на тези?"

Кирил и Методий следователно са имали пред себе си дълъг опит, който са използували, когато са пристъпили към създаването на една съвършена славянска азбука, отговаряща на всички особености на славянския език, и когато са пристъпили към написването на първите славянски книги.

А към това дело Кирил и Методий са пристъпили, за да отговорят на назрялата историческа нужда от създаването на славянска писменост и книжнина. Те са станали изразители на историческата необходимост, появила се вследствие обществено-икономическото развитие на славянските народи. В това именно е и тяхната велика историческа заслуга към славянската и общочовешката култура.

Кога Кирил и Методий са създали славянската азбука и са написали първите книги на славянски език?

Съвършено ясно е, че това те не са направили по времето, когато са били извикани, за да бъдат пратени във Великоморавия. Съобщението на средновековните им биографии, че това станало веднага, изведнъж, по божие вдъхновение, е, както вече споменах, направено с определената цел да се повдигне в очите на средновековния човек авторитетът на славянската писменост. Въпреки съвършеното владение на славянския език от страна на Кирил, който според житията е прекият създател на азбуката, въпреки дотогавашния опит в посока на приспособяване чужди азбуки или пък създаване на славянски азбуки, каквато била руската, бързото създаване на една сложна азбучна система, която да отговаря съвършено на славянските езикови особености, е несъмнено проблематично. За това се иска и време, и по-дълго обмисляне, и по-дълго комбиниране.

Още по-малко може да се сметне, че преводът на богослужебните книги и изобщо написването на книги може да бъде извършено така бързо. И днес преводът от чужд език представя трудност, а тази трудност е била твърде мъчно преодолима, когато се е превеждало и писало на един език, който е бил необработен, който не е имал книжовно развитие. Точността на превода в книгите, най-близки до Кирило-Методиевата епоха, наличието в тях на термини за най-отвлечени понятия, прецизността в предаването на най-сложни мисли и богатството на стилистични обрати сочат за работа, вършена по-дълго време, при по-спокойни условия, при най-внимателно отношение към текста. Кирил и Методий следователно трябва да са работили системно и упорито няколко години, за да могат да постигнат тези резултати, които са били необходими в случая.

Съображенията, които изтъкнах, не са голи, не са съображения, основани на формалната логика. Те се потвърждават от редица факти. Така, когато Кирил отива в манастира при брат си Методий и престоява тук повече от осем години, той според житието му се занимавал само с книжовна работа, „беседвал само с книгите". Един препис от житието от 1469 г. представя това беседване с книгите като денонощно упражняване, и то заедно с Методий. В житието на последния също е казано, че той се занимавал прилежно с книгите.

Точно в тези занимания с книгите през време на престоя на братята в манастира на планината Олимп е и началото на славянската писменост и книжнина. За това съвсем определено говори споменатият вече Черноризец Храбър, живял в епоха, когато според него още били живи тези,

които са видели Кирил и Методий. Според Храбър създаването на азбуката и превеждането на книгите станало „във времето на гръцкия цар Михаил, на българския княз Борис, на моравския Ростислав и на блатенския Коцел в годината от създаването на света 6363“, т. е. 855. Посочената от Храбър дата напълно отговаря на съобщенията за живота на двамата братя в манастира на Олимп и за тяхното занимание с книгите. Идваща от близък до онова време човек, тя е неопровержима.

Към своето дело Кирил и Методий са пристъпили съзнателно. Те са имали пред вид определената задача да създадат на славянските народи писменост и книжнина. За това свидетелствуват редица факти из тяхната биография, съобщени ни както от житиеписците им, тъй и от множество други документи. На първо място тук трябва да се изтъкне отказването на Кирил от възможностите за издигане в Цариград и отиването му при брат му в манастира, за да се занимава с книжовна работа. Тази самоотверженост не е само на религиозна почва. В Цариград Кирил служи по-добре на църквата и нейните цели, отколкото това е могъл да прави в далечния манастир. То имало дълбоки корени и причини. Тези корени и причини се изясняват по-нататък от поведението на двамата братя. Те горещо, страстно, упорито и докрай защищават и се борят за делото на славянската писменост и книжнина. Те водят спорове за това. Те престояват дълго време в Рим, за да издействуват разрешение за своята дейност. Те постоянно отбиват атаките от всички страни. Когато Кирил умира, той оставя завет на брат си да не оставя браздата, която двамата са орали заедно, т. е. да не оставя делото, което са създали. Методий се държи пред съда на немците дръзко. Той им заявява, че те се опитват да пробият желязна планина с костен череп и че ще си счупят главата. Когато те му казват: „Понеже буйно говориш, зле ще изпатиш!“, той им заявява: „Истината казвам пред царе и не се срамувам, а вие вършете с мене според волята си! Аз не съм по-добър от онези, които, понеже са говорили истината, са се избавили от тоя живот чрез много мъки!“ С други думи, Методий заявява, че е готов да умре за своето дело, за делото на славянската писменост и книжнина. И наистина той прекарва две години и половина в мрачните затвори на немското духовенство, което прилагаше инквизиционните и йезуитски методи още преди появата на инквизицията и Игнатий Лойола. Въпреки неколкократните забрани на славянската писменост от страна на папа Йоан VIII Методий упорито и неизменно продължава наченатото дело. Той отстъпва дори и от църковния морал, като обещава на папата, че ще опази забраната му, а сетне не изпълня обещанието си. В този дух действуват и учениците на двамата братя, мнозина от които загиват в мъченията, упражнени над тях от немското духовенство и немската светска власт, но не се отказват да служат на своята цел.

Ясно е, че тук не се касае за някакво обикновено църковно-религиозно мисионерство, още повече, че местата, където действуват братята и техните ученици, не са езически области, а християнски, с духовенство и църкви още от първата половина на IX в., от времето на Карл Велики. Ясно е, че тук не се касае до изпълнение на политическите и религиозните цели на Византия, нито до борбата между цариградската и римската църква.

Това, че в житията е подчертано изтъкната ролята на византийския император при създаването на славянската писменост, че императорът изпраща Кирил и Методий във Великоморавия, съвсем не означава, че двамата братя са византийски мисионери, че те служат на целите на Византия. Тази роля е подчертана, както казах вече, за да се даде авторитет на делото на Кирил и Методий. Тази роля обаче изглежда твърде съмнителна, като се имат пред вид обстоятелствата около българо-византийските църковни отношения по това време. Каза се, че Борис наложи официално християнството в България през 865 г., т. е. около две години, след като Кирил и Методий бяха заминали за Великоморавия. Борис се стреми настойчиво към създаване на национално духовенство и национална църква. След като не я получава от Византия, той се обръща към Рим. Излъган и тук в надеждите си, той отново се обръща към Византия. Ако в Цариград бяха толкова щедри по отношение на славяните, нямаше защо да се натрапва на България гръцко духовенство, след като императорът добре е знаел, че има вече създадена славянска писменост и славянско духовенство, че на славянски език са преведени повечето от църковните книги. Според житието на Методий императорът задържал при посещението на славянския първоучител през 881 г. в Цариград един поп, един дякон и славянски книги. Той обаче не ги изпраща в България. Борис успява да се сдобие с духовенство, което да служи на славянски език, едва след смъртта на Методий, когато учениците му били изгонени от Великоморавия.

Несъмнено е, че императорът или цариградското правителство, знаейки или научавайки за работата на Кирил и Методий по създаването на славянската писменост и книжнина, са ги пратили във Великоморавия определено с мисълта, че те ще прокарват тук византийското влияние. Но това е било невъзможно и поради обстоятелството, че западните славяни се намирали вече отдавна в духовно подчинение спрямо папата и поради крайно обтегнатите отношения между римската и византийската църква. Редица данни от документален характер показват, че Методий като архиепископ в Панония и Моравия е признавал догмите на римската църква. В писмо от 18 юни 879 г. папа Йоан подчертава, че Методий е „изповядал това устно и писмено пред апостолския престол". В друго писмо от юни 880 г. след ходенето на Методий в Рим папата съобщава на княз Светополк: „Методий изповяда, че вярва и пее съгласно с евангелското и апостолско учение, както това учи светата римска църква и както това е предадено от отците." Затова и папата изпраща обратно Методий за архиепископ във Великоморавия.

Именно с това може да се обясни обстоятелството, че в никоя византийска книга с историческо съдържание, че в никое византийско съчинение с религиозен характер не се споменава нищо за Кирил и Методий. Във Византия през IX в. и по-късно мълчат за двамата братя, считайки ги очевидно за изменници на православието, за привърженици на догмите на римската църква. От друга страна, паметта на Кирил и Методий е запазена и до днес в римската църква, което ще рече, че тя ги е смятала в догматично отношение за свои хора.

Значи, гоненията против Методий и учениците му не се обуславят от различията в догмите на римската и византийската църква, а от други причини. Обвиненията срещу Методий от страна на немското духовенство

в този смисъл са само клевети, които славянският първоучител разбива с декларациите си пред папата. Единствената причина за гоненията против него си остава дейността му по разпространението на славянската писменост и книжнина.

Впрочем и самите жития на Кирил и Методий говорят определено, че братята са учили моравските славяни на грамотност, а не че са проповядвали християнската вяра, която тук била наложена, както вече се каза, още в първата половина на IX в.

Следователно историческите данни показват категорично, че Кирил и Методий, изпратени наистина като византийски мисионери, не работели и не са могли да работят като такива; че те не са се чувствували като такива; че те са се отказали от догматическите изисквания на византийската църква, за да могат да служат на нещо по-велико, нещо повъзвишено, нещо, което не е нито римско, нито византийско. Съвършено ясно е, че те служат на една по-голяма, на една историческа задача, която ги окриля да претърпят всичко, но да докарат делото си докрай.

Тази задача, на която Кирил и Методий служат съзнателно и твърдо, е двояка: от една страна, да се даде мощно оръжие в ръцете на славянството за запазване на народността му, към която са протягали алчни ръце и византийци, и немци, и, от друга — да се приобщи то към световната култура. В такъв случай те не са само български просветители, както това смятаха великобългарските шовинисти, въпреки че тяхната азбука и книгите, създадени от тях и техните ученици, имат всичките белези на езика на българските славяни. Делото им е било замислено и подготвено като дело от общославянски характер, като дело от световноисторическо значение.

Така е схванато то и от техните съвременници или най-близки до епохата им книжовни дейци, които го възхваляват и защищават горещо неговото право за съществуване, правото на славянските народи да живеят и да имат своя собствена, славянска култура. В този дух се изказват и епископ Константин, български писател от края на IX и началото на X в., и Черноризец Храбър, който пише специално полемично съчинение, за да обоснове правото на славянската писменост и книжнина да съществуват редом с известните през средновековието култури. Така се схваща то и от по-късните книжовници.

Това схващане се оправдава и от целия ход на историята.

ПРОТИВ БУРЖОАЗНО-ИДЕАЛИСТИЧЕСКИТЕ СТАНОВИЩА ПО ВЪПРОСА ЗА НАЛАГАНЕТО НА ХРИСТИЯНСТВОТО В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ IX В.*

I

Налагането на християнството за държавна религия в България през 865 г. е крупно прогресивно събитие в историята на българския народ. То тласна напред неговото обществено-икономическо развитие, откри му възможности за приобщаване към тогавашната световна култура и за създаване на самобитно българско културно творчество, то завърши основния процес на оформяването на българската народност.

Българската буржоазна историография не можа да оцени, както трябва, налагането на християнството за държавна религия в България. Още по-малко беше тя в състояние да обясни правилно основните причини, които са го обусловили. За това й пречеше нейният идеалистически метод и непознаването на закономерностите в историческото развитие изобщо.

Българската марксистко-ленинска историческа наука, облегната на своя правилен метод, извърши и едното, и другото: тя определи истинското място и значение на покръстването в историческите съдбини на българския народ и посочи, че основната причина за налагането на християнството у нас се корени в самото обществено-икономическо развитие на българската държава през VII—IX в.

Българската историческа марксистко-ленинска наука установи, че процесът на феодализацията на българското общество бе завършен към първата половина на IX в. В средата на този век феодалните производствени отношения, феодалният базис, бяха вече господствуващи. Но те се нуждаеха от идеологическа надстройка, от идеологическа обосновка и авторитетна санкция, която да ги укрепи напълно и да съдействува за тяхното по-нататъшно разширение. Такава надстройка, такава обосновка и санкция през това време в Европа беше християнството. То приписваше божествен произход на всяка власт, то осветяваше правото на господствуващата феодална класа да експлоатира и угнетява зависимото селячество, то учеше угнетената класа на подчинение и търпение, то замъгляваше съзнанието на народните маси и отвличаше вниманието им

* Сп. Исторически преглед, год. X, кн. 2, 1954, с. 36—52.

от парещите проблеми на действителността.[1] Основните положения, догмите на християнското учение, а следователно и на християнската църква бяха едновременно и политически аксиоми, неопровержими истини.[2] Затова преди всичко младата българска феодална класа, която се стремеше към укрепване и увековечаване на своето господство над зависимото селячество, пристъпи към налагане на християнството за господствуваща религия в българската държава.[3]

Това обяснение на основната причина за покръстването, което е единствено правилно и научно, бе възприето от всички български историци.[4] Но въпреки привидното единодушие по него, то в действителност се отрича от мнозина. Те все още продължават да развиват становища по редица въпроси около налагането на християнството в България, които фактически и обективно влизат в остро противоречие с марксистко-ленинското обяснение на основната му причина. При това тези становища са явно почерпени из арсенала на буржоазната историография.

Така в книги[5], статии[6] и дискусии[7] мнозина историци твърдят, че макар и официалното налагане на християнството за държавна религия да е станало през 865 г., в действителност покръстването на славяните се е извършило много по-рано, наскоро след настаняването им на Балканския полуостров. Княз Борис и господствуващата феодална класа не са наложили християнството насила, а само са узаконили едно съществуващо положение. Ако е имало насилие, то е било проявено спрямо прабългарите, които именно сега са били покръстени.

Затова задачата на настоящата статия е да посочи фактическата тедостоверност и методологическата неправилност на хези становища с оглед да се отхвърлят остатъците от буржоазно-идеанистическата идеология при разглеждането на въпроса за налагането на лристиянството в България и да се утвърди окончателно марксистко-ленинското обяснение на основната му причина.

---

[1] Същността на християнството като идеология на господствуващата класа е подчертана особено ярко у автора на Беседата против богомилите, презвитер Козма. Вж. съответния текст у М. Г. Попруженко, Козма пресвитер, болгарский писатель X века, София, 1936, с. 4_8—$_{10}$, 35_{11}—38_9.

[2] Ф. Энгельс, Крестьянская война в Германии, Москва, 1952, с. 39.

[3] Вж. по-подробно у Б. Божиков, Ал. Бурмов и П. Кюркчиев, Българска история за седми клас на гимназиите, София, 1946, с. 57—58.

[4] П. Динеков, Стара българска литература. Първа част, София, 1950, с. 15—16; Д. Ангелов, История на българската държава и право, София, 1950, с. 86—87; Й. Митев, Кратка история на българския народ, София, 1951, с. 37 и др.

[5] Н. С. Державин, История Болгарии, II, Москва—Ленинград, 1946, с. 8; В. Сл. Киселков, Славянските просветители Кирил и Методий, София, 1946, с. 15; Хр. Гандев, Кратка българска история, София, 1947, с. 33; Вс. Николаев, Славянобългарският фактор в християнизацията на Киевска Русия, София, 1949, с. 121 и сл.; Динеков, пос. съч., с. 15; Ем. Георгиев, Славянская письменность до Кирилла и Мефодия. София, 1952, с. 28—36.

[6] Ем. Георгиев, Покръстването на славяните и българите и началото на славянската писменост според вести в „Сказанието“ на Черноризец Храбър, ИПр, год. IV, 1947, кн. 1, с. 91—94.

[7] Имам пред вид в случая преди всичко изказванията на няколко души при обсъждането на макета за научнопопулярната история на България, том първи, извършено в Българската академия на науките.

II

Християнството прониква в Балканския полуостров наскоро след появата си. Началото на неговото разпространение тук се свързва от преданието с дейността на апостол Павел, който се смята за основател на първите християнски общини в градовете по северния и западния бряг на Егейско море. От тези първи християнски средища то се разпространява в другите области на полуострова.

След признаването му за официална религия в Римската империя през първата половина на IV в. християнството заема в скоро време господствуващо положение в Балканския полуостров. То си създаде мощна църковна организация, която разполагаше с хиляди църкви, със стотици манастири, с епископства, митрополии и архиепископства.[8]

Несъмнено е, че славяните са заварили всичко това при нашествието си в Балканския полуостров въпреки опустошенията и разоренията, извършени от хуни, готи, прабългари, авари и други народи, нахлували преди тях или заедно с тях в балканските предели на Източната Римска империя. Несъмнено е също така, че господствуващото положение на християнството и на неговата църковна организация е могло да осигури пълна възможност за най-бързото му проникване всред славяните. Ето защо почти всички автори, които са се занимавали с разглеждания тук въпрос, изтъкват тези обстоятелства като най-съществени предпоставки и фактори за разпространението на християнството между балканските славяни.

Но тези автори не вземат пред вид друго, не по-малко важно обстоятелство, което влиза в пълно противоречие с тяхното становище: унищожителният удар, който славяните нанесоха на робовладелския строй във Византия при заселването си на Балканския полуостров, ликвидира безостатъчно и неговата надстройка тук, ликвидира всички заварени власти и учреждения, включително и църковната организация. Църквите и манастирите бяха ограбени и разрушени,[9] а духовенството, и на първо място висшето, бе принудено да избяга в областите, спасили се от нашествието. Още през 591 г. император Маврикий издаде указ, с който задължава епископите в Илирик (общо взето, западната част на Балканския полуостров) да дават приют на висшите духовници, лишили се от своите катедри вследствие на неприятелски нашествия.[10] По онова

[8] Вж. за това подробно у Д. Цухлев, История на българската църква, т. I, София, 1910, с. 9 и сл.

[9] Срв. М. С. Дринов, Съчинения, т. II, София, 1911, с. 14. Изворите за славянското нашествие и населване на Балканския полуостров дават достатъчно материал за това твърдение. Значителен материал дават и археологическите разкопки.

Доколко разрушенията на църкви и религиозни средища са били големи, сочи случаят със седалището на архиепископията Прима Юстиниана, основана от император Юстиниан през 535 г. при неговото родно място в Дардания. Градът Прима Юстиниана бил изграден с великолепие и разкош. „Трудно е да се изчислят божествените храмове и богатите дворци на първенците, величието на колоните, хубостта на сградите, изворите, улиците, баните, пазарищата. С една дума, град голям и многолюден, с всичко изобилен, достоен да бъде главен град на цялата тази страна“ — пише съвременникът Прокопий (Procopii Caesariensis, Opera omnia. Recognovit Iacobus Haury, vol. III, 2, Lipsiae, 1913, с. 105). Не само градът и храмовете му са сринати от славяните, но са изтрити от паметта на поколенията всякакви спомени за тях. Днес историци и археолози напразно се мъчат да установят где е бил славният някога град.

[10] Migne, Patrologia, SL, t. LXXVII, с. 508b: писмо на префекта на Илирик Йовин (Jobinus) до папа Григорий.

време това бяха само славянските нашествия. Един век след това, когато Балканският полуостров беше вече окончателно зает от славяните, т. нар. Трулски църковен събор взема специално постановление за епископите, които не могат да отидат в местослужението си поради завладяването на градовете от „варварите“ (37-о правило).[11]

Прогонването на висшето духовенство от повечето области на Балканския полуостров означаваше замиране на духовно-религиозния живот тук въпреки принадлежността на местното население към християнството. Както е известно, висшите духовници именно ръкополагат свещениците, следователно свещеническият кадър поради липса на епископи[12] е намалявал систематично с измирането на запазилите се живи по време на нашествието низши духовници, без да може да се попълни с нови.

Най-сетне славяните държаха дълго време в ръцете си грамадната част от територията на Балканския полуостров, без Византия да може да им наложи отново своето господство и да възстанови суверенитета си над тях. В същност Византия можа до IX в. включително да завладее отново само градовете по Черноморското и Егейското крайбрежие, днешна Южна България със София и долината на Струма и част от Македония и Гърция. В останалите области продължиха своя независим живот славянските племена въпреки византийското окръжение на някои от тях.

При това положение на нещата и при подчертаното отрицателно отношение на славяните към християнството като към религия на враждебната тям Византия[13] едва ли може да се говори сериозно за неговото масово разпространение всред тях. Не може да се говори, защото няма факти. Такива не са намерили дори историците на българската църква, които по всякакъв начин се стремят да докажат, че имало масово разпространение на християнството всред славяните в целия Балкански полуостров и в България преди 865 г. Затова всички те без изключение[14] си служат вместо с факти със съображения, догадки, разсъждения и умувания от най-различно естество, за които един от историците чисто-

[11] Правилата на св. православна църква с тълкованията им, т. II, София, 1913, с. 190—191.

[12] Че е нямало епископи в онази част на Балканския полуостров, заета от славяните, сочат т. нар. списъци на епископиите (за тях вж. у Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica. I. Die Byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. Budapest, 1942, с. 284—285). В последно време върху списъците на епископиите работи акад. Ив. Снегаров, чиито заключения, доколкото ми е известно, потвърждават моето становище.

[13] Това отношение е изразено напр. в думите на славянския в Македония княз Пребънд, който заявил при пленяването си от византийците през 645 г., че имал намерение да събере всички околни славянски племена и да воюва с Византия както по море, така и по суша, без да остави място, незасегнато от войната, нито пък да остави жив християнин (A. Tougard, De l'histoire profane dans les actes grecs des Bollandistes, Paris, 1874, с. 152). Срв. Ал. Бурмов, Славянските нападения срещу Солун в „Чудесата на св. Димитър“ и тяхната хронология, ГСУ фиф, 1952, кн. II, с. 197 и сл.

[14] Дринов, пос. съч., с. 9 и сл.; Е. Голубинский, Краткий очерк истории православных церквей, болгарской, сербской и румынской или молдо-валашской, Москва, 1871, с. 16—22; М. Соколов, Из древней истории болгар, СПб, 1879, с. 117—122; Ст. Станимиров, Учебник по историята на българската черкова, Пловдив, 1894, с. 8—10 (същото и в следващите издания); Цухлев, пос. съч., с. 149 и сл.; Ал. Чучулаин, Св. Борис, княз български, т. I, София, 1914, с. 77 и сл.; А. Шивачев, Християнството на Балканския полуостров и у българите до св. цар Бориса. Принос към най-старата история на българската църква, София, 1926; Ив. Снегаров, Кратка история на съвременните православни църкви (българска, руска и сръбска), т. II, София, 1946, с. 17—22.

сърдечно признава, че са само съображения.[15] Друг от тях заявява категорично: „Положителните сведения за християнството в България начеват от началото на IX в.“[16], т. е. от съобщенията на изворите за гонението на християните — византийски пленници — при наследниците на Крум.

Разбира се, в случая става дума за масово разпространение на християнството, а не за единични случаи, каквито в изворите имаме споменати тук и там.[17] Те обаче не са в състояние да изменят общата картина на нещата.

Не са в състояние да изменят картината на нещата и онези славяни, главно в днешна Южна България и Софийско, които бяха присъединени към българската държава в началните години на IX в. и които е възможно да са били покръстени от византийците.[18] Те са капка в морето в сравнение с огромната славянска маса, влизаща в пределите на българската държава от началото на IX в. нататък.[19]

Не са най-сетне в състояние да изменят картината на нещата и проповедите на византийските пленници в България.[20] Ако изобщо те са имали някакъв успех, той е засегнал съвсем ограничен брой лица, и то предимно такива от средите на господствуващата класа, какъвто е случаят със сина на Омуртаг Енравота.[21]

Но ако няма факти за масовото разпространение на християнството всред славяните на Балканския полуостров, налице са доста свидетелства, че в територията на българската държава останали голям брой езичници славяни и след 865 г., след налагането на християнството за държавна религия в България. Ако славяните бяха покръстени от по-рано, нямаше сега мнозина от тях да останат езичници.

За такива езичници се говори в отговорите на папа Николай на въпросите, зададени му от княз Борис през 866 г.[22] В случая става дума дори за езичници, които отказват да се покръстят. Във Фулдската летопис се съобщава, че Борис приел християнството с голям брой от на-

---

[15] Соколов, пос. съч., с. 119.

[16] Голубинский, с. 19.

[17] За един славянин, който се покръстил по време на петото славянско нападение срещу Солун, вж. в „Чудесата на св. Димитър“ (Tougard, пос. съч., с. 178). Един славянин, Никита, *ὁ ἀπὸ Σκλαβῶν* (Theophanes Chronographia. Ed. Carolus de Boor, т. I, Lipsiae, 1883, с. 440), станал дори патриарх през 766 г. Срв. Снегаров, пос. съч., с. 18.

[18] В големите градове тук е имало епископи. Такъв е имало и в София през втората половина на VIII в. и началото на IX в., до превземането на града от българите. Наричал се е Евтимий. Срв. Соколов, пос. съч., с. 119.

[19] От началото на IX в. нататък до 865 г. в българската държава влизат земите от Тиса до Днестър и от Карпатите до Родопите, а също тъй и почти цяла Македония и част от Албания до Адриатическо море. Всички тези земи са били населени със славяни.

[20] Трябва да се подчертае, че те били преселени в „България отвъд Дунава“. Срв. В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, т. I, ч. 1, София, 1918, с. 277. За проповедите на бившия одрински епископ Мануил, един от тези пленници, съобщава Константин Багренородни, Vita Vasilii, с. 216—217.

[21] За него вж. у Златарски, пос. съч., с 332—334. Превод на житието на тиверополските мъченици, гдето се съобщават данни за Енравота, вж. у Митрополит Симеон, Писмата на Теофилакт охридски архиепископ български, СбБАН, кн. XXVII, София, 1931, с. 239 и сл. За Енравота вж. с. 258—259.

[22] Responsa Nicolai papae I. ad consulta Bulgarorum. Anno 866. Стъкмил за издание и преведе Д. Дечев, София, 1922, с. 49 (отг. 41-ви), 93 (отг. 91-ви) и 99 (отг. 102-и).

рода,[23] следователно една част все още е оставала непокръстена. В житието на св. Власий, писано към 940 г.,[24] покрай редицата данни за непълно покръстване в България по времето на Борис се съобщава още и това, че Власий покръстил племената в Атон.[25] Това станало към края на неговия живот, следователно в началото на X в. И в двете жития на Климент Охридски се съобщава за езичници между славяните в Македония. В пространното му житие, написано от охридския архиепископ Теофилакт (между 1090—1109 г.), се казва: „...[Климент] намери, че народът на тая енория [Дрембица или Белица] е съвсем незапознат с божественото слово и с писанията и че не е обучен в нищо от онова, което краси църквата и урежда народа в духа на благочинието и благонравието..."[26] В краткото му житие, написано от охридския архиепископ Димитрий Хоматиан (между 1216—1234 г.), е казано още по-категорично: „... не целият български народ се беше просветил чрез кръщение и беше запазил животинското си варварство..."[27] За езичници славяни говори Йоан Екзарх в своя „Шестоднев"[28], укорявайки ги заедно с еретиците манихеи за неверието им. Дълго време оставаха езичници славяните в Пелопонес, които бяха покорени от Византия едва през средата на IX в., а някои от тях и по-късно.[29] Житието на Георги Иверски (1014—1066 г.) съобщава, че той покръстил в Тракия, в местността Ливада, „едно славянско племе, дошло от далечни страни заедно с другите славяни"[30].

Едновременно с това има редица факти, които показват, че и тези славяни, които били покръстени, на които било наложено християнството, продължавали да пазят своите езически вярвания и обичаи, някои от които приели християнска форма. За такива славяни говорят два паметника от X в. Така в „Завета на Иван Рилски" от 941 г. се казва: „Новопокръстените люде от своя народ утвърждавайте във вярата и ги карайте да оставят нелепите езически обичаи и зли нрави, които пазят

---

[23] Monumenta Germaniae historica. SS, т. I, с. 379: cum populo non modico. Срв. пак там, на стр. 580, хрониката на Регинон, в която е казано, че българският народ се е покръстил в по-голямата си част (ex per maxima parte), т. е. една част останала непокръстена.

[24] Житие преподобного Власия Мниха, памятник славяноболгарской письменности IX века, Памятники древней письменности, кн. LXV, СПб, 1887. Гръцкият оригинал стана известен неотдавна, когато бе публикуван в Acta Sanctorum Novembris IV, Bruxellis, 1925, с. 657—669. Срв. Fr. Dvornik, Quelques données sur les slaves extraites du tome IV Novembris de „Acta Sanctorum". Byzantinoslavica, т. I, Praha, 1929, с. 35—39. Срв. още Moravcsik, пос. съч., с. 350.

[25] По сведението на Кастамонийската хроника (П. Успенский, История Афона, т. III, 1869, с. 311) славянските племена ринхини и сагудати се населили по време на иконоборците (717—780) в Атон и наскоро след това били покръстени. Тези сведения изобщо се отричат от критиката. Срв. Бурмов, пос. съч., с. 210.

[26] Цитат по превода на житието у В. Сл. Киселков, Свети Климент Охридски. Живот, дейност и жития, София, 1941, с. 126.

[27] Цитат по превода у Киселков, пос. съч., с. 139.

[28] Шестоднев, составленный Йоаном Екзархом болгарским, Москва, 1874, л. 115. Срв. Ю. Трифонов, Сведения из старобългарския живот в Шестоднева на Йоана Екзарха, СпБАН, кн. XXXV, с. 19 и сл.

[29] Срв. Златарски, пос. съч., с. 249—250; Дринов, пос. съч., I, с. 41—42; Снегаров, пос. съч., с. 18.

[30] Афонский патерик, ч. I, изд. 6, с. 426—427. Срв. Цухлев, пос. съч., с. 170.

и след приемането на светата вяра."[31] В беседата на Козма презвитер против богомилите е казано: „И наистина не е прилично да се наричат християни, които вършат такива дела. Защото не са християни, щом като пият вино с гусли, танци и бесовски песни, вярват в срещи и съчища и във всяко сатанинско учение."[32] За подобни „грехове" и за редица още нехристиянски постъпки на новите християни става дума и на други места у Козма.

Впрочем в това, че славяните не са приели християнството напълно, че не са се проникнали от неговите идеи, че са запазили своите езически суеверия и обичаи, може да ни убеди и всяко повърхностно прегледване на която и да е сбирка от материали по народните вярвания, достигнали дори до наше време.[33]

От всичко казано дотук може да се заключи без каквото и да е пресилване на действителността, че за масово разпространение на християнството всред славяните на Балканския полуостров и по-конкретно в България преди налагането му за държавна религия през 865 г. не може да се говори. Такова едно становище е неудържимо от гледището на фактите.

III

В последно време като горещ привърженик на становището, че балканските славяни са възприели християнството много преди налагането му в България през 865 г., изпъкна проф. Емил Георгиев.[34] За да подкрепи становището си, той привежда редица доказателства, повечето от които не се срещат в досегашните писания по въпроса, затова ще ги разгледам отделно.

Първото доказателство на др. Георгиев[35] се гради върху началните думи в съчинението на Черноризец Храбър „За буквите"[36]. Храбър казва: „Преди прочее славяните нямаха книги, но с черти и резки четяха и гадаеха, като бяха езичници. А след като се покръстиха, трябваше да пишат славянската реч с римски и гръцки букви без устроение... И така беше много години." След това се явил Константин-Кирил и съставил славянска азбука.

Обстоятелството, че според Храбър Кирил се явява, след като славяните са се покръстили и употребявали латински и гръцки букви много години, а според историческите данни той е създал азбуката през 855 или 862—863 г., т. е. преди налагането на християнството от Борис през 865 г., дава основания на др. Георгиев да твърди, че Храбър говори за едно по-ранно покръстване на славяните.

---

[31] Й. Иванов, Св. Иван Рилски и неговият манастир, София, 1917, с. 142. Български превод на завета вж. у Ив. Дуйчев, Рилският светец и неговата обител, София, 1947, с. 138—149.

[32] Попруженко, пос. съч., с. 74_{17-21}.

[33] Вж. напр. Д. Маринов, Народна вяра и религиозни народни обичаи, СбНУ, кн. XXVIII, София, 1914, с. VII + 574 + XXXIV.

[34] Вж. цитираните по-горе негови работи. Цялостно изложение на становището му е дадено в книгата му „Славянская письменность до Кирилла и Мефодия", с. 28—36.

[35] Това доказателство беше изтъкнато още от Цухлев, пос. съч., с. 163—164.

[36] Последното издание на Храбровото „Сказание" вж. у Й. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, с. 440—446. Превод вж. у Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, I ч., II изд., София, 1943, с. 65—69.

Въпросът е: за кои славяни говори Храбър? Ясно, че не само за българските или балканските, а за славяните изобщо.[37] Това личи и от споменаването на всички славянски князе: българския, моравския, панонския. А западните славяни, панонците и моравците, били покръстени около 70 г. преди мисията на Кирил и Методий във Великоморавия. И сам др. Георгиев поддържа това гледище. В такъв случай Храбър говори за тях именно, че са писали след покръстването си много години с латински букви, и затова поставя латинските букви на първо място. Освен това Кириловата азбука се налага в България едва след 886 г., когато Кирило-Методиевите ученици идват в България. Изминали са следователно около двадесет години от покръстването, през които у нас се е писало с гръцки и с латински букви. Това са доста години, за които Храбър е могъл да пише спокойно „и така беше много години".

Важно значение за по-точно тълкуване на Храбровите думи имат думите на неговия по-стар съвременник епископ Константин Преславски. В своята „Азбучна молитва" той казва: „Лети сега и славянското племе към кръщение..."[38] Ако славяните се бяха кръстили отдавна, старобългарският поет нямаше да се въодушевява, че славянското племе л е т и с е г а към кръщение (и глаголът в сегашно време, и наречието потвърждават сегашното — по времето на поета — действие). При това е ясно, че думите на Азбучната молитва се отнасят до българските славяни, процесът на чието покръстване е траял доста дълго време, както личи от съобщените по-горе сведения за наличието на езичници и когато Кирило-Методиевите ученици са заработили в България.[39]

Всичко това обезсилва тълкуването, което др. Георгиев дава на Храбровия текст.

Второто доказателство на др. Георгиев е съобщението на Анастасий Библиотекар за изказванията на българските пратеници в църковния събор през 870 г. в Цариград. На тях бил зададен въпрос от източните патриарси: „Когато вие завзехте отечеството си, кажете на чия власт то беше подчинено и там латински или гръцки свещеници имаше?" Пратениците отговорили: „Ние завоювахме отечеството си с оръжие от властта на гърците и там намерихме не латински, а гръцки свещеници."[40]

В същност казаното от българските пратеници съвсем не е доказателство за ранното разпространение на християнството всред славяните. То чисто и просто означава, че когато славяните са завоювали Балканския полуостров, той се намирал под властта на цариградския император и тук имало гръцки свещеници. То се отнася до момента на завоюването, когато славяните унищожаваха робовладелския строй и църковната

---

[37] За славяните изобщо говори и епископ Константин Преславски в своите две стихотворения „Проглас към евангелието" („Слушайте, цял славянски народе!") и „Азбучна молитва". За нея вж. по-долу.

[38] Последното издание на Азбучната молитва вж. у Ем. Г е о р г и е в, Две произведения на св. Кирила, София, 1938, с. 18—19.

[39] Г е о р г и е в, Две произведения, с. 39 и сл., смята Азбучната молитва за творба на славянския първоучител Кирил. Дори да се възприеме неговото гледище за автора на молитвата, което между впрочем противоречи на самия й текст, изразът „лети днес и славянското племе към кръщение" сочи за това, че кръщението е станало по времето на Кирил, а не по-рано.

[40] A n a s t a s i u s B i b l i o t h e c a r i u s, Interpretatio Synodi VIII generalis, actio X. У M i g n e, PL, т. CXXIX, кол. 148. Вж. още З л а т а р с к и, пос. съч., I, 2, с. 135.

организация в полуострова, и съвсем няма отношение към тяхното покръстване.

Третото доказателство на др. Георгиев са „фактите относно покръстването на Борис и неговия двор". Тези факти били: 1) слабата съпротива срещу налагането на християнството, което означавало, че християните били мнозинство; 2) своего рода демократическата отстъпка на Борис към народните маси, за да отстрани центробежните сили у славяните и да се облегне на народните маси в борбата си против болярите.

Фактите обаче говорят, че съпротивата е била доста сериозна.

Иначе не можем да си обясним жестокостта, с която са били наказани водачите на бунта — 52 боляри били избити заедно със семействата им. Неслучайно повече от византийските хронисти разказват, че Борис се покръстил тайно, в дълбока нощ. Това се дължи именно на съпротивата на народа против покръстването.[41]

От друга страна, сведенията за държавната и военната организация по времето на Борис, както и цялостното обществено-икономическо развитие на България съвсем не дават основание да се говори за някакви центробежни сили на славяните, нито за някакви демократични отстъпки на народните маси. И едното, и другото са творби на въображението на др. Георгиев.

Четвъртото доказателство на др. Георгиев е „славянизацията на българската държава непосредствено след официалното покръстване на двора", или по-точно славянизацията на държавното ръководство.

Несъмнено, че славянизацията на българската държава е била завършена след покръстването, но това се дължи не на по-ранното приемане на християнството от славяните, а на туй, че те са преобладаващата народност в държавата, че те са основното производително население. При това няма нищо вярно в твърдението на др. Георгиев, че езичниците прабългари били отстранявани от държавната власт. От нея са били отстранявани и прабългари, и славяни, ако са били езичници. Фактът, че по времето на Борис и Симеон имената на редица държавни дейци имат прабългарски облик, опровергава твърдението на др. Георгиев.[42]

Петото доказателство на др. Георгиев е „усвояването на славянския език от новосъздадената официална българска църква в църковния бит и литература".

И това се дължи на преобладаващото мнозинство на славяните в държавата, на обстоятелството, че производителното население са били именно те.

За подкрепа на това свое доказателство др. Георгиев ни препраща към Учителното евангелие на Константин Преславски.[43] „В този труд именно — казва др. Георгиев — Константин има пред вид не слушатели християни, които съвсем неотдавна са се запознали с християнското учение, а слушатели, на които добре, а значи вече отдавна е бил познат църковният ред и литература. На слушателите на Константин е било добре познато евангелието и имената на неколцина църковни дейци."

---

[41] За съпротивата на народа срещу налагането на християнството вж. тук по-долу.

[42] Вж. тези имена у Moravcsik, пос. съч., II.

[43] Издание на Учителното евангелие вж. у Антоний, Из истории христианской проповеди, СПб, 1895.

„Той с Христовата сила и кръстния знак победи коравото и непокорливо българско племе, просвети с благоразумна светлина неговото сърце, помрачено от злочинното дяволско дело, отвърна от тъмните, измамни, смрадни и богоненавистни жертви, изведе го от мрак на виделина, от измама и кривда към истина; отхвърли срамните и нечисти техни храни, жертвениците им разори." Изразът „победи коравото и непокорливо българско племе" указва ясно на насилието, употребено от Борис при покръстването.

Най-сетне за насилие от страна на Борис по време на покръстването говори и трети домашен паметник — прибавките към превода на Манасиевата хроника.[51] В една от тези прибавки се излага историята на покръстването и се казва направо, че Борис покръстил българите „едни доброволно, а други и насила"[52].

За насилие при налагането на новата вяра говорят и някои византийски хронисти. У Йоан Скилица — Георги Кедрин се съобщава, че по време на глада, който настъпил в България, Борис заставил целия български народ да се обърне за помощ към християнския бог.[53] Все същите хронисти,[54] а заедно с тях и Симеон Магистър-Логотет,[55] и Йоан Зонара[56] изтъкват, че Борис принудил въстаналите срещу него да се покръстят, след като спечелил победата си над тях. Това твърди и Теофилакт Охридски.[57]

Смятам, че посочените факти са достатъчни, за да се види, че християнството е било наложено у нас насила от страна на княз Борис и неговото окръжение от средите на господствуващата класа.

Но с това въпросът за начина на покръстването не се изчерпва.

Почти всички извори съобщават, че решението на Борис да наложи християнството за държавна религия в България и приложението на това решение довело до бунт срещу княза. Буржоазните историци смятаха, че бунтът е болярски.[58] В последно време това се стреми да докаже, както вече се изтъкна по-горе, др. Емил Георгиев.[59]

Трябва веднага да се каже, че фактите, съобщени в изворите, не дават основание за такова твърдение.

Двама византийски хронисти — Продължителят на Теофан[60] и Скилица-Кердин[61] — съобщават, че сам Борис се е покръстил тайно, в

[51] Иванов, Български старини из Македония, с. 620—623. Вж. превода у Дуйчев Из старата българска книжнина, II, с. 97—102.

[52] Тези думи напомнят твърде много съобщението на руската летопис за покръстването на русите. Именно княз Владимир обявил: „Който не се обърне [т. е. покръсти] утре на реката — богат ли или беден, или работещ, — да бъде считан за мой противник." И както съобщава митрополит Иларион в „Слово за закона и благодатта", никой не се възпротивил на повелята на Владимир и „ако не от любов, то от страх се кръщаваха". Срв. История культуры древней Руси, т. II, Москва—Ленинград, 1951, с. 87.

[53] Georgius Cedrenus Ioannis Skylitzae ab J. Bekkero suppletus et emendatus, т. II, Bonnae, 1839, с. 152.

[54] Пак там, с. 153.

[55] Symeon Magister y Theophanes continuatus, Joannes Cameniata etc., rec. J. Bekker, Bonnae, 1838, с. 664.

[56] Joannis Zonarae epitomae historiarum libri XIII—XVIII. Ed. Th. Büttner-Wobst, Bonnae, 1897, с. 389.

[57] Митрополит Симеон, пос. съч., с. 260.

[58] Срв. напр. Златарски, пос. съч., I, 2, с. 51.

[59] Георгиев, Славянская письменность, с. 32—34.

[60] Theophanes continuatus, с. 164.

[61] Gedrenus-Skylitzes, II, с. 153.

тъмна нощ. Очевидно Борис е схващал характера на постъпката си и очаквал съпротива, затова е проявил необходимата предпазливост.

Съпротивата наистина се е разразила, щом новата вяра била наложена на народа. В избухналия бунт участвували еднакво и народ, и боляри. Сам Борис свидетелствува във въпросите си до папата, че въстанието срещу него е било единодушно, на целия народ.[62] Че народът се е вдигнал, говорят още Хинкмар Реймски,[63] Продължителят на Теофан,[64] Симеон Магистър-Логотет,[65] Йоан Зонара[66] и българската добавка към превода на Манасиевата хроника.[67]

Повечето от изворите говорят, че начело на бунта са застанали боляри, че те го организирали, че те подбудили народа да се вдигне. Значи ли това, че всички боляри са били против налагането на християнството?

Сам Борис съобщава във въпросите си до папата, че избил с меч „всички първенци и знатни хора" на бунтовниците заедно с целия им род, а не толкова знатните и по-малко видните простил.[68] По сведенията на Хинкмар Реймски избити били около 52 души измежду болярите, които особено много подстрекавали народа,[69] т. е. непосредствените водачи на бунта.

Едва ли може да се говори сериозно, че при тогавашните предели на българската държава и при извършената вече феодализация на българското общество господствуващата болярска класа се е състояла само от 52 души по-видни боляри и толкова или повече по-дребни. Несъмнено, че господствуващата класа е брояла няколко хиляди души. Ясно е, че в бунта са участвували само една малка част от болярите. За това говори фактът, че Борис излязъл победител в междуособицата. Ако в бунта е участвувало цялото болярство или по-голямата част от него, той в никакъв случай нямаше да може да разгроми бунтовниците. Средновековните автори могат да вярват в чудесата и да твърдят, че Борис излязъл срещу въстаналия народ и го разбил само с 48 свои привърженици и с няколко свещеници,[70] но днес ние сме длъжни да се отнесем критично към легендите, създадени от духовниците с определена агитационна цел. Ясно е, че на страната на княза е стояла значителна група от болярството, за да може той да се справи успешно с бунтовниците.

Впрочем изворите съобщават за покръстването на една част от болярството едновременно с Борис или след туй.[71] Теофилакт Охридски представя нещата още по-ясно: „Заедно с Борис били покръстени и много други между българите, които се отличавали по род, значение и богатство."[72] Това са безусловно болярите.

---

[62] Дечев, пос. съч., с. 33, отговор 17-и; с. 83, отговор 78-и.
[63] MGH, I, SS, с. 473.
[64] Theophanes continuatus, с. 164: „въстанал целият народ".
[65] Пак там.
[66] Zonaras, III, с. 388.
[67] Иванов, Български старини из Македония, с. 621; Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, с. 100.
[68] Дечев, пос. съч., с. 33, отговор 17-и.
[69] MGH, I, SS, с. 473.
[70] Пак там.
[71] Georgius continuatus у Georgii monachi chronicon. Ed. E. Muralt, Petropoli, 1859, с. 732.
[72] Митрополит Симеон, пос. съч., с. 260.

Буржоазните историци,[73] а в последно време и някои марксисти, като напр. др. Ем. Георгиев,[74] твърдят, че в бунта против покръстването участвували само прабългарските боляри. Това твърдение е съвсем произволно: такова нещо не се казва в никакъв извор, то дори не се загатва; никъде не се определя етническата принадлежност на участвуващите в бунта боляри.

В бунта са могли да участвуват еднакво и прабългарски, и славянски боляри. Тук не може да става дума за етническа принадлежност, а за отношение към налагането на новата вяра. Една малка част от болярството било поради силна привързаност към традицията, към старата вяра и свързаните с нея обичаи, било поради страх от засилване на византийското политическо влияние с настаняването на византийско духовенство в България, било най-сетне поради известно недоверие към действията на княза не е могло да схване същността на предприетата от Борис реформа, не е могло да види ползата за себе си от нея. Затова тази част от болярството без оглед на прабългарски или славянски произход се е противопоставила на налагането на християнството за държавна религия. С това се изчерпва въпросът за характера и същността на участието на болярството в бунта.

V

Какви са при така изложените факти методологическите грешки и извращения, които някои историци допущат все още при разглеждането на въпроса за налагането на християнството в България през 865 г.?

Първата грешка е отричането на надстроечния характер и класовата същност на християнството и на неговата организация — църквата.

Както е известно, от IV в. нататък християнството, християнската идеология и организация се превърнаха окончателно в надстройка над робовладелския икономически базис, християнството премина в служба на робовладелската класа, то имаше за задача да укрепи разклатените вече робовладелски отношения. С крушението на робовладелския и установяването на феодалния строй християнството се превърна в надстройка на феодалните отношения. То служеше вярно на господствуващата феодална класа, помагаше активно на феодалния строй да се оформи и укрепи, бореше се активно за ликвидирането на остатъците от стария строй и особено от неговата идеология.

Щом християнството е надстройка над феодалния базис, щом то е идеология на господствуващата феодална класа, щом то оправдава и осветява експлоатацията и гнета, упражнявани от феодалите над зависимото селячество, щом то служи за укрепване и разширение на феодалния базис, напълно е обяснимо старанието на феодалната върхушка да го наложи за официална религия в България дори със силата на оръжието.

Но може ли да се твърди сериозно, като се пренебрегват фактите и се отива срещу учението на марксизма-ленинизма за отношението между базиса и надстройката, че селячеството, което още от VII в. е почнало

[73] Златарски, пос. съч., I, 2, с. 51.
[74] Георгиев, Славянская письменность, с. 31.

да изпада в положение на зависимост спрямо формиращата се феодална класа и което в средата на IX в. е било на път да бъде закрепостено в имения на феодалите, ще приеме доброволно християнството? Може ли да се твърди сериозно, без да се извращава историческата правда и да се отрича марксистко-ленинската теория, че идеологията на експлоататорската класа ще се възприеме с охота от експлоатираните народни маси? Може ли да се твърди сериозно, че народните маси сами ще се стремят към затягане на примката около шията им, към утвърждаване на тяхното подчинено положение? Как тогава ще си обясним участието на народа в бунта против Борис и против „лошия закон", който той въвел? Как тогава ще си обясним толкова ранната поява на богомилството у нас, което отричаше на християнската идеология именно службата ѝ на господствуващата класа?

Историците, които твърдят, че славяните се били покръстили масово далеч преди 865 г., отиват не само против фактите, но поддържат становище във всяко отношение идеалистическо, наследено от буржоазната историография. То отрича направо надстроечната и класова същност на идеологията, то придава на християнството надкласов характер, то прикрива класовата борба, то води до извращаване и фалшификация на историческата действителност. По своята същност то е антимарксистко и антинаучно.

Първата грешка — отричането класовата същност на идеологията — довежда някои историци до втора, този път от расистко естество. Оказва се според тях, че само славяните са годни да възприемат християнството, а прабългарите не, следователно едни народи са податливи на известна идеология, а други не, следователно расовите качества определят коя идеология да възприеме един народ.

Расистко-хитлеристката същност на това становище е съвсем ясна, за да не бъде опровергана с такива факти като приемането на християнството от сина на Омуртаг, прабългарина Енравота, и от сестрата на Борис, също прабългарка! Очевидна е и принадлежността на това становище — то идва от склада на буржоазната и буржоазно-фашистка историография, която смяташе християнството за несъвместимо с цялото българско (разбирай прабългарско!) „държавно-народностно устройство", която изтъкваше, че християнството „противопоставило верското начало на кръвно-народностното"[75], т. е. на расовото.

Тези две основни грешки от методологическо естество не биха се допуснали, ако беше обърнато достатъчно внимание на фактите, от една страна, и ако остатъците от буржоазната идеология не бяха толкова силно заседнали в съзнанието на част от българските историци. Пътят към изкореняването на тези и подобни нам грешки е разобличаването им и посочването на несъстоятелността им от научно гледище. Така ще се ликвидира с остатъците от буржоазната идеология, които все още спъват развитието на българската историческа марксистко-ленинска наука.

Бре!

[75] Н. Станишев, Кратка история на българите от най-стари времена до днес, София, 1942, с. 88—89.

НОВОНАМЕРЕН СТАРОБЪЛГАРСКИ НАДПИС В НР МАКЕДОНИЯ*

Преди около година и половина в НР Македония бе открита, зазидана в градежа на някаква джамия, плоча със старобългарски надпис. Прибран в Битолския музей, този извънредно интересен за науката надпис още не е обнародван. Да се надяваме, че в скоро време ще разполагаме с научно издание на текста му, изготвено от музейните или други научни работници (историци, филолози) в Македония. Това е тяхно право и тяхно задължение.

Тук аз ще запозная българските читатели само със съдържанието на надписа, без подробен анализ на буквените (палеографските) му и други особености, което е задача на бъдещия му издател. Едновременно с това ще се опитам да изтъкна значението на надписа за историята на нашия народ.

Фотографската снимка, с която разполагам, показва, че плочата е счупена на две половини. По-голямата част от лявата долна половина на надписа е твърде много повредена и едва ли ще може да се прочете напълно. Освен това плочата е отчупена от три страни — горната, лявата и дясната. По този начин липсва началният или началните редове на надписа, а отстрани са унищожени по няколко букви от всеки ред. Най-добре са запазени първите три реда, както и значителна част от дясната половина на надписа. Те именно дават възможност да се разбере напълно съдържанието му.

В дванадесетте реда на надписа се разказва, че българският цар (в текста: самодръжъцем блъгарьском) Йоан възобновил някаква крепост (името ѝ се намирало в отчупените първи редове на надписа), която по-рано била построена или принадлежала на дядо му (в текста: съ же градь дѣдънь бысть). Строежът е почнат и завършен през месеците... (в текста и двете названия на месеците са отчупени). Тази крепост е имала важно значение в живота на българите (в текста: жизнь ѣлъгаромь). Самият цар е по народност българин (в текста: блъгарінь родомь) и е син на Арон (в текста: сынь Аронъ). Надписът е издялан в година от сътворението на света... (и тук плочата е отчупена).

Въпреки че указанието за датата на надписа не може да се чете, тя може веднага да се определи по съобщението, че цар Йоан е син на Арон. Касае се несъмнено за Иван Владислав, братов син на Самуил и

* Сп. Пламък, год. III, кн. 10 (1959), с. 84—86.

последен владетел на първата българска държава, заемал престола през 1015—1018 г. Следователно времепроизходът на надписа лежи между тези три години.

Надписът на Иван Владислав се нарежда сред малкото известни досега български и изобщо славянски надписи от X—XI в.: надписа на хартофилакс Петър на стената на кръглата църква в Преслав от времето на цар Симеон (893—927 г.); надписа на болярина Мостич от Преслав от времето на цар Петър (927—969 г.); надписа на жупан Димитрий от Добруджа, 943 г.; надписа на цар Самуил от с. Герман, Македония, 993 г., и др. Цялостното проучване на надписа ще даде възможност да се разкрият нови страници от историята на българската и славянската писменост и на славянската култура през средновековието. Достатъчно е да се изтъкне, че неговите буквени и правописни особености ще спомогнат за правилното датиране на редица книжовни паметници и надписи, за които досега се смяташе, че произхождат от XII или дори XIII в.

Но надписът на Иван Владислав има и друго, и то твърде важно значение. Той иде да разреши окончателно и безуговорочно един въпрос, който в последно време стана обект на изопачаване на историческата истина от страна на историците на НР Македония, сгрупирани около Института за национална история и университета в Скопие. Става дума за народностната принадлежност на цар Самуиловата държава.

Както е вече установено, и то преди много десетилетия, от историческата наука, и то в лицето на нейните най-видни чужди и български представители, Самуиловата държава е създадена през 969 г. в резултат на откъсването на западнобългарските земи от централната власт в Преслав. То било извършено от четиримата братя Давид, Мойсей, Арон и Самуил, синове на областния управител или комит в западните предели на българската държава Никола. Техните действия се обуславяли изключително от желанието да запазят областта, на която те били феодални владетели, от надвисналата над България опасност да бъде завоювана от византийците, които действували съвместно с киевския княз Светослав. Предвижданията им се сбъднали — само след три години, в 972 г., византийският император Йоан Цимисхи превзел Преслав, а българският цар Борис II украсил триумфа му в Цариград, след което бил заставен да смъкне от себе си знаците на царското достойнство. Византийците не посмели да простират ръце към западните български предели, защищавани от четиримата Николови синове. Западна България останала независима държава. Нейните владетели започнали да действуват в международно отношение като представители на българския народ: през 973 г. техни посланици се явили при немския император Отон I в Кведлинбург. През 976 г., след смъртта на Йоан Цимисхи, населението в завладените от Византия български територии се вдигнало на въстание с център Преслав и след успешния му край минало под властта на четиримата братя (за това въстание нови данни намери напоследък моят сътрудник в Катедрата по българска история при университета Петър Петров). Все тогава наследниците на българския престол, синовете на цар Петър — сваленият цар Борис II и брат му Роман — избягали от Цариград, където били държани фактически като пленници, макар и да били почетени с византийски благороднически титли. Те сметнали за естествено да се отправят към новия център на българската държава,

обособен в тогавашните югозападни български предели. След нещастието с Борис, който бил убит от българските гранични войски, заблудени от неговото византийско облекло, Роман достигнал до четиримата братя. Те, без да се бавят, уважили правата му на българския престол и го признали за български цар. Едва след вторичното пленяване на Роман от византийците в някакво сражение между български и византийски войски Самуил се провъзгласил за цар. Двамата му братя — Давид и Мойсей — били вече загинали, а Арон бил наказан със смърт заради опит за съглашенство с византийските завоеватели. Като цар Самуил ръководил отбраната на България срещу настойчивите опити на Византия да ликвидира нейната независимост. В 1014 г. той умрял, поразен от нещастието на своите 14 хиляди войници, които били пленени в битката при с. Ключ, в планината Беласица, и след това ослепени по заповед на византийския император Василий II и върнати в българския лагер. Неговият син и наследник Гавриил Радомир царувал около една година, след което престолът бил зает от братовчед му Иван Владислав. Той продължил дълголетната война с Византия и загинал в отбрана на българската независимост някъде около крепостта Драч (днес Дурес, на брега на Адриатическо море, в Албания). След неговата смърт бил сложен край на първата българска държава.

Границите на Самуилова България се простирали на запад до Адриатическо море, на изток до Черно море (с изключение на част от днешна Южна България), на север до Дунав и най-долното течение на р. Сава, на юг до Тесалия. Това е най-общо очертание на граничната линия на Самуиловото царство — тя се е менила доста често в зависимост от успеха или неуспеха на войните, водени от Самуил и неговите наследници.

Това е историческата истина за Самуиловата държава, или по-точно за българската държава, чийто център били западнобългарските предели, но в която влизали почти всички територии на Балканския полуостров, населени с българи. Тази истина е възстановена въз основа на документи от византийски произход и на сведения, съобщени от византийски, арабски, западноевропейски и сръбски летописци, съвременници на събитията или писали немного по-късно.

Трябва да се подчертае, че всички налични в документите и средновековните хроники сведения говорят недвусмислено и определено за Самуиловата държава като за българска държава. Едновременно с това те подчертават по най-категоричен начин приемствеността между българската държава със столица Преслав и държавата на Самуил със столица Преспа. Ето някои факти, извлечени от документите и хрониките, които най-добре илюстрират тяхното становище по отношение на приемствеността между двете държави. Управленческата терминология в Самуилова България е същата, както в Петрова и Симеонова; така например при Самуиловите наследници срещаме служебната титла кавхан, която се употребява в България още от началото на IX в., ако не и от по-рано (кавхан на Гавриил Радомир е Дометиан, а на Иван Владислав — Теодор, брат на Дометиан). В 1019—1020 г. император Василий II, завоевателят на България, определя положението и правата на Охридската българска патриаршия, снизена от него на архиепископия. За тази цел той издава три документа (грамоти). В грамотата от 1020 г. той нарежда, щото охридският архиепископ да управлява „всичките български епископства,

които при цар Петър и Самуил се притежаваха и владееха от тогавашните архиепископи". Очевидно Василий не отделя държавата на Самуил от тази на Петър — те са за него едно и също. Все в тази грамота Василий съобщава, че българският патриарх от времето на цар Петър (Дамян) избягал в София, т. е. при четиримата Николови синове, и оттук продължил службата си. По този начин и Охридската патриаршия от времето на Самуил води началото си от Преславската. Неслучайно вождовете на въстанието срещу византийската власт през 976 г., болярите Петър и Боян, поставят освободената Североизточна България под властта на Николовите синове — за тях и за населението във въстаналите области западната българска държава е продължение на Преславската. Това е най-ярко изразено във факта, че законният български цар Борис II и брат му Роман след бягството си от Цариград през 976 г. се насочват към Николовите синове и че Самуил и братята му се поставят под властта на Роман, наследника на българския, на преславския престол, и т. н.

Въпреки тези и много още очевидни или по-точно очевадни факти историците на НР Македония твърдят упорито и настойчиво, че Самуиловата държава не била българска държава, а македонска или държава на македонските славяни, че тя водела политика, отличаваща се коренно от политиката на средновековната българска държава, и пр.

Не ми се иска да повярвам, че е възможно такова отношение към фактите от страна на научни работници. Склонен съм да допусна, че македонските историци се отнасят крайно критично към данните и сведенията на византийските и другите хронисти, които понякога наистина изопачават нещата с оглед на своята класова природа и народностна принадлежност. При това историческата наука досега не разполагаше с документи и сведения, произхождащи от наш, домашен извор по въпроса за народностния характер на Самуиловата държава.

И ето такъв документ излезе налице и влезе в научно обръщение. И данните на този документ са повече от категорични: Иван Владислав, последният представител на Самуиловата династия, заявява сам, че е български цар, че е родом българин и че поданиците му са българи.

Надписът на Иван Владислав и неговите данни са факт, който, смятам аз, не би посмял да отрече никой историк с научна съвест независимо от това, дали е буржоазен идеалист или марксист-ленинист. Надявам се, че няма да го отрекат и историците на НР Македония въпреки досегашното им неправилно становище по въпроса за Самуиловата държава.

ФЕОДАЛИЗМЪТ В БЪЛГАРИЯ*

Феодализмът възниква и се установява като господствуващ обществено-икономически строй върху развалините на робовладелската Римска империя. Епохата на феодализма обхваща, общо взето, времето от края на V до края на XVIII в., т. е. от падането на Западната Римска империя под ударите на робските въстания и варварските нашествия до Великата френска революция. В някои страни в Европа и Азия феодалните отношения се запазват и до по-късно време, дори и до наши дни. Формирането на феодализма се завършва до края на X в., а пълният му разцвет се пада в XI—XIII в. След това, с растежа на материалните производителни сили, с все по-подчертаното разделение на труда и с постепенното проникване на новите парично-стокови отношения, се начева упадъкът на феодализма, за да рухне той окончателно под ударите на буржоазните революции през XVII и XVIII в., а в някои страни и по-късно.

Основните характерни белези на феодалната система са характеризирани най-точно, най-добре от Ленин по следния начин: „Първо, господство на натуралното стопанство. Крепостното имение трябва да представя от себе си самозадоволяващо се, затворено цяло, намиращо се в твърде слаба връзка с останалия свят. Второ, за такова стопанство е необходимо, щото непосредственият производител да е снабден със средства за производство изобщо и със земя частно; не само това — да е прикрепен към земята, тъй като иначе на помещчика не са гарантирани работни ръце. Третото условие за такава стопанска система се явява личната зависимост на селянина от помещчика. Ако помещчикът няма пряка власт над личността на селянина, той не би могъл да застави да работи за него човек, който е снабден със земя и има свое стопанство. Необходима е следователно „извъникономическа принуда". Най-сетне, четвърто, като условие и следствие на описаната стопанска система се явява крайно ниското и рутинно състояние на техниката, защото воденето на стопанството се намирало в ръцете на дребни селяни, притиснати от нуждата, унизени от личната зависимост и умствения мрак."

Селянинът е работел на земята на своя феодален господар. Срещу това той бил задължен да плаща на собственика на земята феодална поземлена рента. Феодалната рента има три форми: работна рента, т. е. селянинът бил задължен да работи безплатно (ангария) на своя феодал, рента от продукти, т. е. селянинът е бил задължен да дава една част от производството си на феодала, и най-сетне парична рента, т. е. селянинът

* Сп. Исторически преглед, год. II, кн. 2, 1945, с. 157—171.

е трябвало да дава на господаря си пари, вместо да му работи безплатно или да му дава част от производството си. Работната рента и рентата от продукти са господствуващи в началото и разцвета на феодализма, докато паричната рента се установява в епохата на упадъка му. В много случаи селянинът е плащал и трите вида рента едновременно.

Политическата система на феодалния строй се обуславяла от неговата икономика. Държавата била разделена на големи имения, чийто собственик бил пълновластен господар над населението, живеещо в имението му. Той притежавал т. нар. имунитет, т. е. правото да има в ръцете си всички функции на държавния глава: да събира данъци, да администрира, да съди и пр. Отначало имунитетът бил право на феодала да не допуща в земите си държавен, царски чиновник, а това само по себе си довело и до присвояване функциите на държавния глава. Във всички феодални държави най-крупен феодал бил кралят или царят, който владеел и най-много земи. В някои страни на Западна Европа феодалите съставлявали йерархична феодална стълба, начело на която стоял кралят, след него следвали най-едрите феодали и най-сетне идвали по-дребните. В Източна Европа такава йерархична стълба не се установила по силата на редица обстоятелства. По-дребните феодали приемали покровителството на по-едрите. Покровителят бил наричан сеньор, а покровителствуваният — васал. В Западна Европа съществувало специално феодално право, което определяло отношенията между сеньорите и техните васали.

Поради затвореността на феодалното стопанство икономическите връзки между отделните феодални имения били твърде слаби. Всяко феодално имение се задоволявало само с продуктите на своето производство. По силата на тази особена феодална икономика слаби били и политическите връзки между отделните феодални имения. И понеже всеки феодал се чувствувал господар в своята земя, той винаги гледал да засили независимостта си от по-горния феодал или от царя и винаги проявявал сепаратистични стремежи. Политическата разпокъсаност на държавата е един от най-характерните белези в обществената страна на феодализма.

Трябва още да се спомене, че църквата е била, на Запад и на Изток, един от най-крупните феодални господари и е играла голяма роля както в икономиката на феодализма, така и в неговото политическо развитие.

* * *

Когато се говори за феодализъм и феодални отношения, обикновено се мисли за Западна Европа, за гѐрмано-романските страни. Мнозина от изследвачите на Източната Римска империя, на Византия и включените в нейния културен кръг страни, отричат съществуването на феодализма в Източна Европа или изобщо не повдигат въпросите около същността на обществено-икономическия строй в тези страни. У нас, в школските учебници, също така не се говори за обществено-икономическия строй на Византия и България през средните векове или ако се говори, не се допуска дори, че той е феодален. Нещо повече, неколцина български учени, занимаващи се с българското средновековие, направо и решително отричат съществуването на феодалния строй в България. На първо място между тях стои проф. П. Мутафчиев, с чиито изказвания ще се занимая по-подробно.

За да се опровергае ненаучното твърдение на Мутафчиев и другите наши историци, че у нас не е имало феодализъм, ще трябва да се види дали посочените по-горе белези на феодалния строй в икономическо и политическо отношение са били налице в средновековна България.

Докато за Византия би могло да се каже, че по силата на много обстоятелства стопанството ѝ не е било напълно натурално, затворено, за България това не може в никакъв случай да се твърди. Имаме достатъчно данни из стопанската история на Първото и Второто българско царство, които сочат за абсолютното господство на натуралното стопанство у нас по това време. Липсата на български монети от първото царство е най-доброто доказателство за липсата на размяна. Ако е имало размяна, тя е била натурална — продукт срещу продукт. През Второто българско царство положението значително се променя, но и сега господствуващо е натуралното стопанство. Доколкото е съществувала размяна, търговия, тя е била в ръцете на чуждестранни търговци — дубровничани, венецианци и генуезци.

Наличието на едро земевладение в средновековна България също тъй не подлежи на никакво съмнение. Историческите извори ни сочат имената на редица по-едри или по-дребни земевладелци в българските предели, някои от които владеели огромни площи земя и били по-богати и от царя. Всички тези болярски земи са представлявали истинско затворено цяло, което в стопанско отношение се е самозадоволявало напълно, като почти не е доставяло или изнасяло никакви стоки освен доставката на предмети за разкош.

Грамотите на българските царе ни дават достатъчно доказателства и за това, че българският селянин е притежавал средства за производство в неголеми размери. Той е притежавал земя (стаси), оръдия за производство (рало и пр.), както и работен добитък (волове, коне и магарета). Макар засега да нямаме изследвания върху веществената култура на средновековна България, ясно е напълно, че състоянието на производствената техника било много лошо, на много ниска степен. Изглежда, че напр. ралото е било изцяло дървено, че железният лемеж не е бил употребяван дълго време у нас.

Средновековното българско общество се деляло на две основни класи: болярската начело с царя, в която влизало и висшето духовенство, и селската, в която влизало и низшето духовенство. Това основно класово деление си остава дори до падането на България под турците.

Какво е било икономическото положение на селската класа? Изворите не ни дават за съжаление богати данни, но и това, с което разполагаме, може да ни помогне да възстановим съвсем точно картината на безогледната експлоатация, на която било изложено селското население от страна на феодалната аристокрация.

Всички дарствени грамоти на българските царе, с които те подаряват земи на манастирите (грамоти, дадени на боляри, още не са открити), изрично подчертават, че земята се подарява заедно с живеещото на нея население (Ватопедска грамота на Иван Асен II: се селѡ съ людьми; Виргинска грамота на Константин Тих: люб҃е с҃таго и̓ великославнаго великомника х҃ва Геѡргиа; съ парикоі; Мрачка грамота на Иван Александър;

за всѧ мѕ людн н за всѧ мѕ работнкы... нлн парнцн, н wтроцн нлн техннтаре. нлн люне каковн лнбо; Витошка грамота на Иван Шишман: люмн село Новаѧны). Това подарено население естествено не е могло свободно да напуща земята, която обработвало, тъй като тя в такъв случай нямало да даде приход на феодалния владетел и нейното владение ставало безпредметно. И макар в грамотите да не е казано, че населението на подарената земя се закрепостява, това се разбира само по себе си.

Феодалната рента, която селянинът по силата на извъниконomическата принуда, т. е. по силата на зависимостта си от феодала, трябвало да плаща, се среща у нас в трите си форми: работна рента (ангария), рента от произведените продукти и съвсем рядко — парична рента.

Така според грамотите на българските царе българските селяни били задължени да изпълняват в полза на феодала следните видове ангария: зидане на крепост, пазене на крепост, пазене на тъмница, оране, копане на лозе, косене на сено, жетва; всякакви други работи; за ангария селянинът трябвало да дава воловете си, конете си, магаретата си, изобщо всичкия си добитък.

Селянинът е бил длъжен да дава на феодала част от своето производство във вид на десятък. Феодалът прибирал десятък от виното, от пчелния мед, от овцете, от месото, от сиренето и пр. Освен това, когато феодалът, и особено царят (за царските земи), пътувал или пък пращал свои чиновници, селяните трябвало да им осигурят безплатно подслон и да им дават храна — хляб и вино, сено и зоб за добитъка и пр. Все като феодална рента в натура селянинът плащал още редица други налози: воловерщина (за воловете), кошарщина (за овцете), тревнина (за паша на добитъка си), горнина (за ползуване от горите) и пр. и пр. С известно заплащане било свързано и ползуването от рибните ловища, от водениците, от мостовете, от тържищата и пр. Най-сетне селянинът бил длъжен да отглежда за нуждите на феодала си ловни кучета и соколи.

С това не се свършва списъкът на данъците и налозите, които селянинът е трябвало да плаща на своя феодал. В грамотите се говори за редица още данъци, на много от които днес не може да се определи значението. Споменават се специални данъци, наречени дан, комод, митата, приселица, димнина и пр. Изглежда, че някои от тези налози и данъци били плащани с пари — третият начин за издължаване на феодалната рента.

Най-сетне селянинът е трябвало да плаща глоби: фун, конска кражба, кражба на девойка, вражда, за развод (разпуст) и пр.

От грамотите на българските царе може да се заключи, че по-голямата част от производството на селяните е отивала в ръцете на феодала. Българското селячество е било изложено на най-безмилостна експлоатация от страна на своите феодални господари.

Сравнено с положението на западното селячество, намиращо се под властта на западните феодали, българското селско население не се е намирало в никакъв случай в по-благоприятни условия, както това се опитват да внушат някои български историци.

Какво било положението на българската селска маса в политическо отношение? Главният аргумент на проф. П. Мутафчиев, когато твърди, че в България не е имало никога феодализъм и феодални отношения, е според него липсата на имунитет или, с други думи казано, земевладението на болярството не е било свързано с политическата власт над населението в болярските домени. „Характерното за западноевропейския феодализъм — казва проф. Мутафчиев — е било съединението на политическата власт със земевладението. Феодалът там е бил не само собственик на земята, върху която са живеели селяните, но и техен политически владетел. [Подчертано от Мутафчиев, *Бурмов.*] В границите на неговата област никаква друга власт не е смеела да се меси, а още повече да определя отношенията му към неговите поданици. Той разполагал над тях със суверенни господарски права, т. е. имал е правото на администрация, на съд, на данъци и т. н. [Подчертано от мен, *Бурмов.*] Срещу това у нас, както и във Византия, земевладелците, боляри или духовници, са били само притежатели на по-големи или по-малки имения, но политически [подчертано от Мутафчиев, *Бурмов*] права над своите селяни те не са имали. В техните земи, както и навсякъде другаде, управлението е било предоставено на органите на централното правителство. В най-благоприятни за земевладелеца случаи той е можел да бъде само посредник между населението и властта, или неин агент.“ [Подчертано от мен, *Бурмов.*]

Няма да се спирам върху непълното и неточно определение на феодализма от страна на Мутафчиев. Ще се спра само на неговите твърдения относно политическите права на българските земевладелци над подвластното им население. Мутафчиев твърди именно, че българските боляри и духовници не са имали политически права над своите селяни, т. е. те са нямали „правото на администрация, на съд, на данъци и пр.“, както това било на Запад. В техните земи управлението било „предоставено на органите на централното правителство“.

Дори един бегъл поглед върху грамотите на българските царе опровергава напълно твърденията на Мутафчиев. В тях се казва, че подарените земи заедно с всичките им доходи и с населението минават в пълна власт на земевладелеца (Ватопедска грамота: се село съ людмн н съ всѣмн мѕ правнламн н стасн н прнлежаннемъ н прнбъткѡмъ да дръжътъ н ѡбладаетъ ѵестнын тон монастнръ властнж самовластноѫ н неѡѵемноѫ; Зографска грамота на Иван Александър: н да обладоѵжтъ н ѡбъдръжатъ прѣподобнын іннцн... на реѵеннынмъ селѡмъ вес крамолы весма непотъкновено н незыблемо). Всички дарствени грамоти забраняват на царските чиновници, т. е. на „органите на централното правителство“, да се намесват по някакъв начин в подарените феодални владения. Царските чиновници не могли дори крака си да поставят в тези владения (Ватопедска грамота на Иван Асен II: бъхма нн ногы пѡставнтн; Рилска грамота на Иван Шишман: нн ногоѫ бъхма статн на дворѣ нхь); те не бивало да закачат подарените селяни ни на косъм (Витошка и Рилска грамота на Иван Шишман: нн до еднного власа). Ако някой цар-

ски чиновник си позволи нещо в това отношение, той, казва се във всички грамоти, ще бъде наказан и проклет.

Грамотите уточняват какви именно права добива феодалният господар над своите селяни. Преди всичко феодалът прибира всички данъци, които селяните са плащали и които бяха изредени по-горе. На феодалния владетел се признава правото да събира трите вида феодална рента: и ангарията, и част от производството на продукти, и парични налози, и най-сетне всички глоби. В това отношение нито една българска царска грамота не прави изключение.

На второ място, грамотите дават на земевладелеца и правото на администрация във владените от него земи. С оглед на това те забраняват каквато и да било намеса (метехатн) на гражданските чиновници в отношенията на земевладелеца към неговите селяни. Дори когато селяните, подвластни на някой феодал, се намират временно по някаква работа в царските владения, дори и тогава държавните административни чиновници не могат да ги закачат, нито да ги арестуват (Виргинска грамота на Константин Тих: нн свазатн). Нещо повече, в грамотите се споменават наред с множеството данъчни и административни чиновници, които нямали право да влизат във феодалните владения, и неколцина военни чиновници (стратори, кастрофилаци, десетници и пр.), което би трябвало да се изтълкува в смисъл, че феодалните селяни не са подлежали на военна служба в царската войска.

На трето място, феодалните владетели са получавали, както това е подчертано в грамотите, и правото да съдят своите подвластни селяни (това особено е подчертано във Виргинската грамота на Константин Тих, където се изтъква, че никой не може да съди селянин на манастира „Св. Георги", както и в Рилската грамота на Иван Шишман, където се забранява на царските съдийски чиновници да влизат във владенията на Рилския манастир).

Прочее грамотите на българските царе ни дават документални доказателства за това, че земевладелците в България не само са владеели земи с подвластно население, но са имали и пълни политически права над него (според Мутафчиев правото на администрация, на съд и на данъци), т. е. правата на държавната власт. Твърдението на Мутафчиев противоречи с около една десетица официални документи от канцеларията на средновековните български владетели (като се имат пред вид не само писаните на български, но и на гръцки грамоти на българските царе). Очевидно е, че твърдението на Мутафчиев не се дължи в никакъв случай на недоглеждане или недоразумение, а на една предварително поставена теза.

Би могло да се направи едно възражение: грамотите на българските царе са дадени на манастири, следователно те отразяват положението на зависимото селско население в манастирските владения. От тях не може да се вади заключение за положението на селяните в болярските имения, което е могло да бъде много по-различно от това на манастирските селяни.

Туй възражение би било уместно, ако се облягаше на доводи с документален характер и ако против него не говорят редица домашни и чужди извори. Наистина поради изчезването на българското болярство по време на турското завладяване на България и по-късно днес няма за-

пазени грамоти, дадени от царете на боляри, та по тях да може да се установи по-точно какво е било положението на селяните в болярските земи и докъде са се простирали правата на болярите над зависимото от тях население. Въпреки това разрешението на този въпрос не е толкова трудно, колкото изглежда на пръв поглед.

Преди всичко в грамотите на българските царе е казано недвусмислено, че положението на селяните в политическо и стопанско отношение не се променя с промяната на господаря. Селяните трябва да продължат да плащат същите данъци и да изпълняват същите повинности, които са плащали на царя и които са установени от писаното или обичайното право (Ватопедска грамота на Иван Асен II: еже пw закwнѣ цр мн). По-рано господар е бил най-крупният феодал в държавата — царят, сега е господар манастирският игумен, но производствените отношения и правното положение си остават същите.

Прочее нямаме никакво основание да не приемем, че и при отдаване на земи в ръцете на болярите царят им е предавал същите права над тях и населението им, както това той е правел при обдаряването на манастирите. Напротив, би могло да се твърди, че положението на селяните в манастирските земи е било сравнително по-добро от това на селяните в болярските имения, където експлоатацията е била по-жестока и позасилена.

Независимо от това логическо заключение въз основа на аналогията има и преки свидетелства за положението на селяните в болярските имения и за това, че то е напълно сходно със съдбата на манастирските селяни. Така в своето „Учително евангелие", писано през 893—894 г., епископ Константин, един от първите старобългарски писатели, изрично твърди, че селяните изпълнявали „властелска работа", т. е. че те работели ангария на болярите. Същото го твърди на няколко пъти и друг старобългарски писател, известният борец против богомилството презвитер Козма, който дава по-подробна картина на положението на българското селячество през X в. Най-сетне един сръбски писател от началото на XIV в., епископ Даниил, ни дава прекрасно свидетелство за феодалните наредби в България с оглед на положението на болярството. Като говори за битката при Велбужд и смъртта на българския цар Михаил Шишман (1330 г.), той казва, че при сръбския крал Стефан Дечански пристигнали пратеници на българските боляри, нже великою чьстню и имены славьны по достоянию почьтенн бѣхоу отъ сего цара бльгарьскаго, имѣюште оубо сьвръшеноу власть. надь вьсѣмн странамн и грады земле тое вь мѣсто главы царевы, семоу оубо соущте яко творнма братиа, т. е. които били почетени с голяма чест и славни имена по достойнство от този български цар, като имали прочее пълна власт над всички области и крепости на тази земя (България) вместо царя, комуто били като родни братя. От свидетелството на Даниил, писано почти по времето на битката и следователно притежаващо стойността на документ, се вижда, че болярите са разполагали с пълна, абсолютна власт на земите и крепостите в държавата, че това те дължат на царя, който им е дал и земите, и титлите, и че най-сетне те управлявали напълно независими от него, вместо него, в своите подвластни земи. По-нататък Даниил из-

тъква, че българските боляри изявили готовност да приемат върховната власт на сръбския крал, стига той да им запази привилегиите. Думите на Даниил разкриват напълно обществено-политическия строй на България в началото на XIV в., който е почивал несъмнено на феодални основи и в политическо отношение.

Най-накрай наличието на редица независими или полузависими боляри през Второто българско царство, както и сполучливите опити на болярството да се наложи на царската власт са също заслужаващи внимание свидетелства за съществуването на феодализма у нас. Несъмнено е, че икономическата основа на болярската независимост от централната власт и на възможността на болярите да си играят с царския престол се корени в притежанието на големи количества земя и в получаването на приходи от нея във вид на феодална рента.

Изтъкнатите по-горе черти на икономическия и обществения ред в България през средновековието съвпадат напълно с основните белези на феодализма като обществено-икономическа формация. Всеки опит да се отрече това би се основавал само на пренебрегване на фактите или на фалшификация на историческата действителност, каквито забелязваме у някои наши учени. Действителността е обаче по-силна от всички изопачения.

* * *

Нарисуваната по-горе картина на феодалния строй в България не може естествено да се приложи към цялата история на българския народ през средновековието. Тя отразява феодалните порядки у нас по времето на пълното им развитие. Налага се следователно въпросът за феодализма в средновековна България да бъде разгледан и исторически, т. е. да се проследи неговата съдба от появата му до пълното му установяване като господствуваща обществено-икономическа формация.

В своята прародина, т. е. в земята, където са се формирали като народност (Източна Полша и голяма част от територията на днешна Русия), славяните са живели в рамките на родовия или първобитнообщинния строй. Стопанска и обществена единица е бил патриархалният род, който обединявал в себе си голяма група хора, свързани помежду си с кръвно родство, роднини. Членовете на рода владеели общо средствата за производство и преди всичко земята, работели общо и използували произведените продукти пак общо. Частната собственост не е била позната, нямало е класи, нямало е експлоатация. Начело на родовата община стоял старейшина, който ръководел стопанския и обществения живот на рода със съгласието на всички родови членове.

Растежът на материалните производителни сили (изнамирането на нови оръдия за производство и усъвършенствуването на старите, повдигането на производствения опит, нарастването на населението и пр.) и появата на частна собственост довели до постепенното разпадане на първобитнообщинния строй у славяните и до преминаване към нови стопански и обществени форми.

Вече към края на V в. от н. е. родовият строй у южните славяни, които по това време обитавали земите на север от Дунав, бил почти изживян. Славяните навлезли в периода на т. нар. военна демокрация.

Частната собственост била вече почти господствуваща форма на собственост, стремежът към натрупване на богатства се проявявал в множество нахлувания на славяните в територията на Византия, които имали само една цел — заграбване на роби и на всякакви други имущества (злато, сребро, оръжия, добитък, инвентар и пр.), процесът на класово разслоение се развил твърде бързо. Родовите старейшини и военни вождове се превърнали в родова аристокрация, която заграбила в ръцете си благодарение на това, че разполагала с военна сила, по-голямата част от добитата през време на военните походи плячка и земя. Те постепенно ставали едри земевладелци и собственици на голямо количество други богатства. Наред с това или именно поради това родовата аристокрация взела в ръцете си и политическата власт на племето при все още запазена демокрация.

Макар и да съществувала известна племенна организация, тя все още не е била държавна организация, държава в истинския смисъл на думата. Обединението под властта на един племенен княз имало все още чисто военни задачи — нападателни или отбранителни, — то е било временно. След изпълнението на поставената военна задача общественият живот в племето започнал да тече в ограничени рамки. Все по това време били образувани и по-широки племенни обединения, племенни съюзи, в които главна роля играел някой от князете на отделните племена. Но и те са временни обединения, без дългосрочна трайност.

Именно в периода на военната демокрация, в този преходен стадий между родовообщинния строй и класовото общество, се намирали славяните, когато започнали — към края на V в. от н. е. — да навлизат във византийската територия отсам Дунава с цел за грабеж и да се населват — малко по-късно — на Балканския полуостров.

Тези особености в обществено-икономическия строй на славяните са отразени най-добре в издадения към края на VIII в. „Земеделски закон" във Византия. Земеделският закон излага несъмнено земевладелските частнособственически отношения, донесени от славяните, населили се в Балканския полуостров, в пределите на тогавашната византийска държава. Тези нови за Византия отношения не могат да бъдат в никакъв случай продукт на социалното развитие на империята. Те несъмнено идват отвън.

Според Земеделския закон земята била разпределена между множество дребни и по-едри собственици, които били пълни господари на дяловете си. Имало и безимотни селяни, както и някои малоимотни, които обработвали чужда земя под аренда. Част от земите и преди всичко пасбищата и горите били все още владение на общината, която обединявала свободните собственици. Тази община не е вече родова, на роднини, а териториална, на съседи. Несъмнено е, че именно родовата аристокрация е притежавала повече земя, която отдавала за обработка на малоимотните или безимотните срещу заплащане на десятък. От закона не личи да е имало зависими селяни.

Значи, при заселването на славяните на Балканския полуостров, в днешните български земи, славянското общество се е състояло от множество дребни селяни и от немногобройна родова аристокрация. Последната имала в ръцете си ръководството в племенния живот.

Приблизително в същото положение се е намирало и прабългарското общество по времето, когато дружината на Исперих се е появила на границите на Балканския полуостров. Разликата е само тази, че у прабългарите земеделието изглежда да е било не дотам развито, както у славяните.

Ето върху тези стопански и обществени основи се изгражда малко по-късно, във втората половина на VII в., българската държава.

Данните, които ни съобщават византийските историци за славяните, сочат за съществуването на робство в славянското общество, както и за особеното му засилване във връзка с успешните славянски нападения в земите на Византия, откъдето те отвличали голямо количество роби. Явно е, че славянското общество от втората половина на V в. нататък отивало към установяване на робовладелска държава въпреки смекчения характер на робския институт у славяните. Този процес обаче бил изместен и през VII в. в славянското общество се развива бързо процесът на феодализация. Това прескачане на робовладелския строй е обяснено извънредно задоволително от съветския професор А. Мишулин. „Старите рамки на първобитнообщинния строй — казва той — били прекрачени и сега придобиването на богатство, жаждата за натрупването му по пътя на открития грабеж и поробване на населението трябвало в онези исторически рамки да тласнат обществото към нова, робовладелска фаза на развитие. Това по необходимост трябвало да доведе и до грандиозното стълкновение на славянските племена с Източната Римска империя, в резултат на което бил окончателно деформиран не само робовладелският строй на империята, но постепенно се деформирал и общинният строй у самите стари славяни, които се противопоставяли на Римската империя тъй, както новата феодална система на отношения се противопоставяла на робовладелския строй. Ако робството у старите славяни не получило широко развитие, това е станало във връзка със стълкновението на славяните с робовладелската империя на Изток. По-нататъшната социално-икономическа еволюция на империята е тръгнала, както е известно, по пътя на историческия синтез; старите славяни благодарение на империята прекрачили робовладелския строй в своето развитие, защото в империята той бил вече изживян етап, а населението на империята благодарение на славяните и на техния общинен строй тръгнало по пътя на феодалното развитие с по-ускорен темп ... Зрелите напълно отношения в империята за преход към феодализма получили нов тласък в лицето на славянската община, изиграла тук, в източната част на империята, ролята на германската община-марка на Запад."

В средата на VII в. родовият строй и по-специално периодът на военната демокрация у славяните бил преодолян напълно. Класовото разслоение в средата на славянското общество достигнало до онова положение, когато става необходимо създаването на държавната организация, на държавата. В това отношение най-напреднали били седемте славянски племена, обитаващи в Северна България и обединени в един голям племенен съюз. На същото състояние са били и прабългарите на Исперих, които вече навлизали в Балканския полуостров. Според изричните свидетелства на византийските историци между прабългарите, които завладели Добруджа, и славяните, които били обединени в свой голям племенен

съюз, бил сключен договор, в резултат на който била основана една федеративна славяно-българска държава.

При създаването на новата федеративна държава особени разместванията в социалната структура на славяно-българското общество не станали. Свободните дребни собственици — славяни и прабългари — образували една обща класова група, каквато образували от своя страна славянската и прабългарската аристокрация. Разбира се, в средата на новообразуваната аристократическа славяно-българска класа имало вътрешна борба, каквато имало и в средата на самата прабългарска аристокрация. Борбата не е вървяла по линията на народностните противоречия, а е била обусловена от стремежа за първенство и повече привилегии.

Разполагаща сега с държавната сила и организация, болярската класа постепенно разширявала обсега на своите права и увеличавала количеството на своите богатства. Разбира се, всичко това ставало за сметка на свободното селско население, което с течение на времето загубило земята си и било превърнато в една многочислена безимотна маса. Класовото разслоение и обедняването на дребните селски собственици достигнало до големи размери още по времето на Крум. Появата именно на голямо количество просяци, бивши собственици, заставило българския владетел с оглед на интересите на военните му предприятия да издаде специален закон за обезпечаване на обезземлените, на просяците. Тям трябвало да се даде толкова, че да не просят вече. Естествено те били настанени на работа в земите на аристокрацията и по този начин увеличили числото на работещите под аренда и зависими от едрите земевладелци селяни.

Процесът на феодализацията вървял твърде усилено и вече в края на Борисовото и началото на Симеоновото царуване у нас имаме установени феодални отношения, за които ни съобщава един домашен извор, именно „Учителното евангелие“ на епископ Константин, писано, както вече се каза, през 893—894 г. Епископ Константин дава документално свидетелство за това, че българските селяни трябвало да извършват „работа“, ангария, повинности на своите властели. Константин съветва българските селяни (в 43-а беседа на „Учителното евангелие“) да извършват и властелската работа, и божията служба, за да си докарали по-голяма полза и да получели по-голяма награда от бога.

Войните на Симеон имали за резултат пълното оформяване на феодализма в България. Именно през това време било довършено изграждането на характерните за феодалния строй порядки главно поради масовото обедняване на селячеството, разорено от непрекъснатите войни. Положението на феодалните селяни достигнало дотам, че предизвикало реакция от тяхна страна, изразена в появата на богомилското учение. Противникът на богомилството, презвитер Козма, дава твърде картинно тежкото положение на българското селско население, подчинено на болярската класа, като същевременно съветва „богатите“ да постъпват помеко в отношенията си към своите подчинени.

До времето на Петър не изглежда да е имало закрепостяване на селяните към земята. Изглежда, че дотогава все още били в сила постановленията на Земеделския закон, според които, ако някой напуснел земята, която обработвал, тя трябвало да бъде обработена от неговите съседи, за да не губи господарят й прихода от нея. От това постановление личи, че селянинът е можел да напуща свободно земята, която е

работел. По времето на Петър или на Самуил се появяват вече първите селяни, закрепостени в истинския смисъл на думата, именно п а р и ц и т е. За това ни свидетелствува между другото и грамотата, дадена от Василий II Българоубиец на охридския архиепископ в 1019 г.

Византийското владичество, наложено на България през 1018 г., на първо време не изменило съществено положението на българското население. Повечето от болярите се подчинили на византийския император и запазили своите права и привилегии над селячеството, а друга част преминала на византийска служба в Цариград и Мала Азия и се денационализирала. Селското население продължавало отначало да плаща данъците, установени още от българско време. Едва след около половин век положението му се изменило, като феодалната рента в натура, в продукти, била заменена с парична рента. Това послужило за повод на въстанието на Петър Делян, завършило с разгром и със засилване на феодалната експлоатация от страна на византийската бюрократическа аристокрация. Малко след това била въведена у нас и византийската феодална форма — пронията, т. е. отдаването на земя на някой държавен чиновник, за да се ползува от приходите ѝ, докато е на служба. Естествено земята била давана заедно с населението и това население било подлагано на жестока експлоатация, понеже прониарът не знаел докога ще притежава пронията и бързал да натрупа повече богатства.

Освобождението на България през 1187 г., дело на двамата феодални владетели и прониари Петър и Асен, също тъй не изменило положението на нещата в България. Засилването на феодализма в стопанско и политическо отношение вървяло с пълна пара и още по времето на Иван Асен II можем да наблюдаваме пълния разцвет на феодалните отношения у нас. Картината на феодалния строй, нарисувана в първите страници на настоящата статия, се отнася именно до времето на Иван Асен II и неговите следовници, чак до падането на България под турците. Известно влияние в случая оказват и кръстоносните походи, няколко от които са минали и през българските земи.

Турското завоевание на България попречило на нормалното развитие на феодализма у нас. То попречило на разпадането на феодалните отношения и на преминаването към нови обществено-икономически форми, нещо, което се наблюдава в Западна Европа по това време. Наистина турците донесли със себе си също тъй феодални отношения, но турският феодализъм не бил още развит, той тепърва имало да изживява своя разцвет и своя упадък. Така че с падането си под турска власт българският народ бил включен в нови феодални вериги, които той успя да разруши едва след няколко века.

[БЕЛЕЖКА

Настоящата статия не изчерпва напълно въпроса за феодализма в средновековна България. Тя само го поставя. Авторът цели да даде само основни насоки за установяването на този тъй важен проблем на българската история. Статията е едно кратко изложение, резюме, автореферат на една по-голяма работа, посветена на развоя на феодализма в България до падането ѝ под турска власт.

ЗАВИСИМОТО НАСЕЛЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ XIII И XIV В.

1. Средновековното българско общество се деляло на две основни класи: б о л я р с т в о и з а в и с и м о н а с е л е н и е (болѣре и людіе).

Болярството начело с царя съсредоточавало в ръцете си средствата за производство. И понеже през средновековието основното средство за производство била земята, затова и болярството било земевладелска класа. Болярѝте били едри земевладелци. Понякога личните поземлени владения на някои от тях достигали такива размери, че съставяли почти половината от територията на държавата. Такива били например владѐнията на деспот Яков Светослав в северозападните български краища, на Смилец в Средногорието, на Михаил Шишман във Видинско, на Добротица и Иванко в Добруджа и пр.

По силата на своето икономическо предимство болярството било господствуваща класа. То разполагало напълно с държавната организация и я използувало изключително за своите собствени интереси. Нему била подчинена и църквата, която му служела за идеологическа опора и крепител. Под опеката на болярската класа се намирал и целият духовен живот на средновековното българско общество — книжнина, изкуство и пр.

Цялото останало население на България, което не влизало в състава на болярската класа, било поставено в зависимо положение спрямо нея. Тази зависимост имала няколко форми и степени с оглед на развитието на феодализма и на феодалните отношения и съобразно с редица други обстоятелства.

Зависимостта на населението спрямо болярската класа се изразявала преди всичко в плащането на феодална рента. Зависимото население било длъжно да плаща множество данъци и налози — в натура или по-рядко в пари — и да извършва безплатно редица повинности (ангарии) в полза на своя феодален господар — царя, болярина или манастира. В средновековната българска държава не е имало лице, принадлежащо към класата на зависимите, което да не е плащало данъци и да не е извършвало повинности.

Икономическата зависимост е била съпроводена и с политическа зависимост. Иначе не би могло и да бъде. За да бъде принудено зависимото население да изпълнява своите задължения към господствуващата класа, последната е трябвало да употреби сила. Болярството притежа-

* Сп. Исторически преглед, год. III, кн. 3, 1947, с. 257—263.

вало политическа власт над населението в своите земи и по този начин е осъществявало икономическа принуда.

2. Основната маса на зависимото население в средновековна България съставяло селячеството. То се деляло според степента на икономическата си и политическа зависимост от феодалния господар на три категории: бащинници, парици и отроци.

Бащинниците били най-многобройната група всред българското селячество както по-рано, в дофеодалната българска държава и в епохата на ранния феодализъм, тъй и сега, през XIII и XIV в., в епохата на процъфтяващия феодален строй.

Бащинниците били собственици на малки дялове земя, наречени бащина или бащиния, които те получавали по наследство от своя баща и предавали по наследство на своите деца. Бащинниците били пълни господари на своята поземлена собственост. Те могли да я продават на други бащинници или на своя феодален господар. Те могли да я увеличават чрез покупка на нови късове земя. Те могли най-сетне и да я подаряват.

Свободата на собствеността на бащинниците била ограничена само в едно отношение — те не могли да изоставят обработването на земята си и да я оставят да запустее. Те могли да я прехвърлят само на лице, което ще осигури обработката ѝ.

Това ограничение се дължи на характера на феодалното стопанство. Именно през епохата на феодализма земята била, може да се каже, единственият източник на блага. За това ни говори най-красноречиво обстоятелството, че цялата фискална система на феодалната държава била насочена към земята и към произведенията, добити от нея и чрез нея. Ако земята не се обработва, тя не ще даде никакви произведения, никакви блага, никакви приходи. Ето защо феодалните наредби са предоставяли на бащинниците пълни права на собственост върху техните дялове земя, като са им налагали да не прекъсват обработката им. За феодалния господар било в края на краищата безразлично кой ще бъде владетелят на късчето земя — важното било той да я обработва и да си плаща установените данъци и изпълнява повинностите.

Дяловете земя на бащинниците не са съществували самостоятелно. Те били включени в системата на феодалните владения на болярската класа, т. е. те влизали като съставна част от територията, която се намирала под властта или на царя, или на някой болярин, или на някой манастир. Защото, както е известно, феодалната държава била разкъсана на множество отделни владения, чиито владетели притежавали имунитет, т. е. правата на държавната власт.

Промяната на феодалния господар не означавала промяна в задълженията на бащинниците, които те имали по силата на феодалното право. Тези задължения, произхождащи от владението на късчето земя, си оставали същите. Така, когато царят подарявал на някои боляри — в отплата за службата им при него — или на църкви и манастири — от благочестива ревност — известен къс земя, той в същност прехвърлял задълженията на селяните, живеещи в тази земя, върху новия ѝ господар.

Какви са били тези задължения? За тях вече се каза в началото на работата ми — това са данъците и налозите, които зависимото население е плащало на своя феодален господар, и повинностите (ангариите),

които то е изпълнявало в негова полза. Тези данъци, налози и повинности били еднакви и в царските, и в болярските, и в манастирските земи. Ако е имало някъде някаква разлика, тя се е дължала на местни условия. Бащинниците плащали всички данъци и налози и вършели всички повинности. На тях освен това е лежала още и една от най-тежките повинности — военната. Именно измежду бащинниците е била набирана царската или болярската войска. Изключение в това отношение са правели, както изглежда, само бащинниците в манастирските владения.

Феодалното болярство имало в ръцете си политическата власт над зависимото население в своята територия, следователно и над бащинниците. Теоретично тази власт се ръководела от известни норми, от закони, които издавал върховният феодал — царят. На практика обаче феодалното болярство се е ръководело в много случаи от грубия си интерес, пренебрегвайки законите и наредбите. Болярите са посягали на общо основание и върху правата на бащинниците, стремейки се да им отнемат собствеността върху малкия къс земя или пък подлагайки ги на засилена експлоатация по пътя на ангариите или увеличаването на налозите и данъците.

Все пак бащинникът си оставал напълно правоспособна личност. Той не бил закрепостен към земята, която можел да напусне винаги, когато пожелае, като я продаде или подари. Той можел да напуща свободно владенията на своя феодален господар, да отива в близки и далечни градове, да се отдава на занаяти и търговия. В такива случаи той си оставал поданик на своя феодален сеньор и бил зависим само от неговата власт. Дори имуществата, които той придобивал другаде, извън владението на феодалния си господар, подлежали на облагане от страна на сеньора му. От друга страна, имунитетът, който притежавал феодалният му господар, се простирал и върху бащинника и го защищавал от произволите на другите феодали и на царската власт.

Втората категория зависими селяни в средновековна България през XIII и XIV в. били п а р и ц и т е. Техният брой бил много по-малък в сравнение с броя на бащинниците, но изобщо те съставлявали значителна маса всред зависимото население. Те били разпръснати в селата между бащинниците, но са съществували и някои чисто парички села.

Париците не са били собственици на земята, която са обработвали. Те следователно не са могли да разполагат с нея, както намерят за добре. Те не могли да я продават, нито да я отстъпват. Земята, върху която работели и живеели, принадлежала напълно на феодалния господар.

Париците не изглежда да са били напълно правоспособни личности. Така напр. сигурно е, че те били закрепостени към земята, която обработвали, и не можели безнаказано да я напущат. По силата на това вероятно е, че и децата, родени от парици, си оставали закрепостени по наследство. Така може да се обясни между другото и фактът, че между париците, съобщени в нашите извори, се намират и свещеници.

Що се отнася до данъците и налозите, париците са били напълно изравнени с останалите категории зависими люде. Поне от грамотите на българските царе не изглежда да се прави някаква разлика между едните и другите. Може да се предположи само това, че париците са се различавали от бащинниците по броя и времетраенето на повинностите, както е в средновековна Сърбия. Те са били по-тясно свързани с феодалния си господар и са му работили повече повинности и повече дни в годината

Произходът на париците в средновековна България не е напълно уяснен. Несъмнено е, че Византия е оказала известно влияние в това отношение, но също тъй е несъмнено, че парикията се е зародила у нас по силата на нашите, българските условия. По свидетелството на византийския император Василий II парици е имало в България през времето на Петър и Самуил, т. е. през втората половина на X в.

По своята същност париците са бивши обезземлени селяни, които са потърсили препитание на земите на едрите земевладелци, влизайки с тях в договорни отношения и приемайки наложеното им изпълнение на повинностите. Наред с това голяма част от париците са били насилствено принудени от болярите да преминат в парикия. Изобщо болярството е предпочитало да има в земите си парици, а не бащинници.

Би могло да се предположи с известна сигурност, че париците или техните предшественици са се появили по времето на хан Крум (802—814 г.). Последната статия от Крумовото законодателство гласи: „На всеки просяк да не се дава оскъдно, но в достатъчно количество, та да не се нуждае втори път..." Тази статия отразява един момент от развоя на българското общество, когато обезземлените селяни, превърнали се в просяци, са станали толкова много, че са заплашвали устоите на държавата. Крум намерил разрешението на въпроса за просяците, като ги настанил в земите на аристокрацията, т. е. като им дал толкова, че да не просят повече. Друго тълкуване на думите „да не се дава оскъдно, но в достатъчно количество, та да не се нуждае втори път" едва ли би било приемливо. Очевидно тук се касае за даване на земя, а не на средства и храна за целия живот на просяка. Това изглежда съвсем невъзможно. Сигурно е също така, че тази земя не е била дадена безвъзмездно, а срещу известни условия, които обвързвали просяка към неговия благодетел.

Би могло да се възрази, че втората част от тази статия на Крумовия закон, именно наказанието (конфискация на имуществата), което се предвижда за неизпълнителите на ханската наредба, противоречи на казаното по-горе. На пръв поглед това е така. Но като се има пред вид, че едрите земевладелци са отдавали дотогава земята си под аренда, а арендата е нещо временно, ще се разбере защо някои от тях не са се съгласявали да населват в имения си постоянни работници. По-късно обаче те са се убедили в изгодата от този институт на постоянни работници в земите си и сами са се старали да го наложат и развият.

Третата категория зависими селяни са о т р о ц и т е. Тяхното положение всред българското общество е все още твърде неуяснено. Все пак може да се каже, че те са били обикновени ратаи, които работели в земеделското стопанство или са слугували в къщата на феодалния владетел. По всичко изглежда, че отроците са били напълно безправни; тяхното положение едва ли се е различавало от положението на робите в предишните епохи. Те са работели само срещу оскъдния залък. Съмнително е, че от тях са били вземани каквито и да било данъци и налози.

3. Между зависимото население в България през XIII и XIV в. се споменават и т. нар. т е х н и т а р и. Това са несъмнено специалисти в изработката на различни инструменти, необходими на селското стопанство, или изобщо занаятчии. Те са живели както в селата, тъй и в градовете. И тяхното икономическо и правно положение не е изяснено на-

пълно. Какви данъци и налози са плащали те, какви повинности са извършвали, това засега не може да се каже с положителност. Би могло да се предположи само, че те не са били напълно свободни да напущат имението на своя феодален господар пред вид на нуждата от тях и на малкия им брой.

4. Остава най-сетне да се разгледа положението на зависимото население в градовете на средновековна България през XIII и XIV в. Трябва веднага да се изтъкне, че градове в истинския смисъл на думата у нас още не са били създадени. Българските градове не са представлявали средища на оживена търговия и занаяти, а са били предимно военни крепости и административни средища. Населението им се занимавало предимно със земеделие, като обработвало градските околности. Несъмнено е обаче, че занаятите са били тук, в градовете, много по-развити, отколкото в селата. Тук са се изработвали от занаятчии главно военни принадлежности — оръжия, конски амуниции, коли и пр. Тук била развита повече, отколкото в селата и търговията. Имало е пазари, на които се купували и продавали селски произведения и произведенията на градските занаятчии. Но всичко това било още в зачатъчно състояние, затова у нас все още нямало градски живот с всичките негови специфични особености.

Прочее населението на градовете било — с оглед на участието му в производството — смесено. Поради това не може да се определи точно както икономическото му, тъй и политическото му положение по отношение на феодалната власт. Сигурно е, че тези граждани, които са се занимавали със земеделие, са плащали на общо основание всички данъци и налози и са извършвали всички повинности, които са плащали и извършвали и селяните. Несъмнено е също така, че занаятчиите и търговците са били облагани по особен начин. Що се отнася до търговците, въпросът е по-ясен — те са плащали мита и сергийни такси при излагане на стоката си на пазара.

В политическо отношение градското население изглежда да е имало по-голяма свобода. То дори е вземало понякога дейно участие в политическия живот на държавата. По-голямата свобода в градовете се дължи между другото и на обстоятелството, че съществуващите големи градски центрове, като София, Пловдив и др., са били подчинени на царската власт, а не на някой местен феодал.

ЛИТЕРАТУРА И БЕЛЕЖКИ

За написването на тази статия са използувани преди всичко грамотите на българските царе от XIII и XIV в., както и други някои извори с документален характер. За класовите отношения у нас през време на най-високото развитие на феодализма вж. моята статия „Феодализмът в средновековна България“ (ИПр, год. II, 1946, кн. 2, с. 157—171). Вж. там и за данъците и повинностите на зависимото българско население. За тях вж. още статията на д-р Д. Ангелов — „Приходи на средновековната българска държава“ (ИПр, год. II, 1946, кн. 4—5, с. 386—411).

В изворите бащинниците не са наречени с това име, а просто с името людие. В литературата те са наречени „свободни селяни“, название, което далеч не отговаря на тяхното икономическо и политическо положение в българското средновековно общество. Че техните дялове земя са били наречени „бащина“ или „бащиния“, сочи турското название на такива наследствени имоти — „бащина“, което турците са наследили от българите. С оглед на всичко това аз нарекох тази категория селяни „бащинници“.

ЦЕНЕН ПРИНОС КЪМ ПРОУЧВАНЕ НА ФЕОДАЛИЗМА В БЪЛГАРИЯ

Стефан Ат. Цонев, Стоковото производство във феодална България в светлината на колективните монетни находки. — Трудове на Държавния университет в гр. Варна, Стопански факултет, кн. II, 1952—1953, 35 с. + три картограми.

Въпросът за стоковото производство и стоковата циркулация във феодална България (VII—XIV в.) е един от най-значителните въпроси в историята на българското народно стопанство. Едновременно с това той има и най-съществено значение и за общата история на България. От неговото правилно резрешение зависи изясняването на редица особености на българския феодализъм; зависи правилната характеристика на феодалния базис у нас през различните етапи от неговото развитие; зависи истински научното осветление на много страни на цялостния исторически процес у нас през средновековието.

Буржоазната историография не можа да даде едно що-годе задоволително разрешение на въпроса било поради липсата на достатъчно фактически материал, било поради методологическата си немощ, било най-сетне поради съзнателното изопачаване на историческата правда с оглед да се изтъкне „вечността“ на капиталистическия строй. Наличието на стоково производство и стокова циркулация у нас през феодалната епоха буржоазните историографи разглеждаха като проява на капиталистически отношения, на капитализъм.

Др. Цонев си е поставил за цел да разобличи реакционните и антимарксистки фалшификации на буржоазните историографи и да покаже развитието, ролята и териториалното разпространение на стоковото производство и стоковата циркулация в България през епохата на феодализма, изхождайки от икономическата теория на марксизма-ленинизма...

За своето изследване др. Цонев е привлякъл фактически материал, на който досега не е обръщано почти никакво внимание — колективните монетни находки у нас, зарегистрирани в археологическите и исторические издания. И в случая той се обляга на указанията на класиците на марксизма-ленинизма, според които парите са „висш продукт на развитието на размяната и на стоковото производство“ (Ленин, Соч., т. 21, с. 44). В такъв случай, казва др. Цонев, „стоковата циркулация се явява предпоставка за паричната, а паричната от своя страна изразява движението на циркулационния процес...“ Обосновавайки се убедително, др. Цонев

Сп. Исторически преглед, год. X, кн. 2, 1954, с. 107—110.

заключава и ние не можем да не се съгласим с него, че колективните монетни находки „имат голяма доказателна сила за наличието и развитието на стоковото производство в действителността, към която принадлежат".

За установяване на колективните монетни находки др. Цонев е извършил огромна работа. Той е прегледал почти всички възможни източници, гдето биха се намерили съобщения за намерени монети от нашето средновековие, и е успял да установи 236 находки, с които оперира в изследването си. Тези находки той е обработил статистически в 8 таблици — първата за VI, VII и VIII в., от втората до седмата включително за всеки век от IX до XIV поотделно и осмата — за общите показатели по векове. За уточняване на географското разпространение и локализиране на стоковото производство у нас през средновековието Цонев е разработил три картограми — първата за IX и X в., втората за XI и XII в. и третата общо за IX—XIV в.

Др. Цонев разглежда поотделно всяка таблица и картограма и прави съответните заключения от нея. Той установява, че докато от VI в., т. е. преди населването на славяните на Балканския полуостров, у нас са намерени 55 колективни находки, от VII в. те са само 4, от VIII в. — 2 и от IX в. — 4. Това само по себе си говори, казва др. Цонев, че „в нашата обществено-стопанска действителност още не е била създадена необходимостта от пари като циркулационно средство", т. е. че още няма развито стокопроизводство. През X в. наблюдаваме значително разширение на паричното обръщение — находките от този век са 22. Това според др. Цонев означава, че проникването и развитието на стоковото производство у нас започва през X в., и то в градските центрове и големите феодални имения в централната част на Дунавската равнина и в долината на Марица. През XI в. стоковото производство продължава да се разширява, като през XII в. достига голямо разпространение, и то в цялата страна, като най-много обслужва феодалната икономика в Дунавската равнина, долината на Марица, Подбалканската долина, крайбрежието на Дунав и северните части на Стара планина и Родопите. Сега стоковото производство прониква и във феодално зависимото село. През XIII в. то укрепва и създава възможности за разширението на външната търговия, а през XIV в. то е проникнало дълбоко в недрата на феодалния строй, на феодалната икономика, и играе роля както в града, така и в селото. Външната търговия през XIV в. е особено оживена. Районите на най-развито стоково производство са били онния, в които имало развито земеделие и в които са се намирали големите градове Преслав, Търново, Видин, Пловдив, Кюстендил и др. Само в Делиорман то е било слабо разпространено.

Както се вижда, др. Цонев е достигнал до важни заключения относно развитието и териториалното разпространение на стоковото производство у нас през X—XIV в. Тези заключения се градят на обилен фактически материал, обработен най-грижливо статистически. Същевременно те са методологически напълно правилни и са подкрепени с обилни теоретически постановки.

Наред с големите си постижения изследването на др. Цонев има и някои недостатъци, които е необходимо да се изтъкнат с оглед на понататъшната работа в тази област.

На първо място, др. Цонев е могъл да разшири броя на използваните от него находки, като извърши едно пътуване по музейните сбирки в България и събере данни за необнародваните още материали. От това изследването му щеше да спечели твърде много и стойността на заключенията му щеше да стане още по-голяма.

На второ място, др. Цонев не е използувал всички археологически издания. Той е пропуснал например Известия на Руския археологически институт в Цариград, гдето са обнародвани резултатите от разкопките в Плиска; изпуснал е двата сборника, посветени на разкопките в Мадара, и други по-дребни публикации.

На трето място, при разсъжденията си относно голямото количество разпокъсани и разпръснати по цялата страна съкровища от XIV в. др. Цонев трябваше да има пред вид и политическите събития от онова време и на първо място турското нашествие в българските земи. Последното е причинило заравянето на съкровища, които не във всички случаи са били свързани по произход със стокопроизводството и стоковата циркулация.

На четвърто място, обляганото на Закон судний людьм, особено когато става въпрос за цените, не е напълно сигурно. Както се вижда, др. Цонев приема, че този закон произхожда от IX в. По мое мнение данните в него не ни дават основание да му определяме толкова ранна дата, и то именно данните за парите и цените.

На пето място, привеждането на други данни, от други извори, за подкрепа на заключенията на др. Цонев не е трябвало да се допуща, едно, защото тези данни са откъслечни и невинаги добре подбрани, второ, защото някои от тях са несигурни, като напр. тези от Виргинската грамота.

Въпреки тези свои недостатъци изследването на др. Цонев е извънредно ценен принос към цялостното проучване на феодализма у нас, ценен и с новия материал, който дава, и със заключенията, до които достига. Авторът му трябва да бъде поздравен и насърчен за нови успехи в областта на историята на народното ни стопанство и изобщо в областта на българската история.

КЪМ ИСТОРИЯТА НА КРЪНСКАТА ОБЛАСТ*

1. В началните години на XIV в. градът Крън и областта му[1] били феодално владение на деспот Елтимир, брат на цар Георги Тертер I и чичо на цар Теодор Светослав.[2] Излизайки от това обстоятелство, покойният проф. П. Ников предположи, че Крънската област е била родово феодално владение на Тертеровци.[3]

Срещу предположението на Ников, което се обляга само на един факт, могат да се противопоставят следните съображения. На първо място, трябва да се изтъкне, че в изворите не се срещат никакви указания за присъствието на Тертеровци в Крънската област преди настаняването на Елтимир в Крън, т. е. преди края на XIII и началото на XIV в. Елтимир идва тук едва след женитбата си за дъщерята на починалия вече цар Смилец.[4] От съобщенията на изворите за тази женитба не

---

* Годишник на Българския библиографски институт, т. I, София, 1948, с. 168—171.

[1] За Крън и областта му вж. у К. Иречек, Пътни бележки за Средна гора и за Родопските планини, ПСп, кн. IX, Средец, 1884, с. 43—45; К. Иречек, Княжество България. Част втора. Пътувания по България. Преведе от чешки Стоян Аргиров, Пловдив, 1899, с. 209—210; Кр. Миятев, Приноси към средновековната археология на българските земи, Годишник на Народния музей за 1921 г., София, 1922, с. 264—277; П. Ников, Из историята на Подбалканската област, Родина, год. I, кн. 1, София, 1938, с. 26—42; P. Nikov, Die Stadt und das Gebiet von Krn—Krounos in der byzantinisch-bulgarischen Beziehungen, Studi Bizantini e Neoellenici, vol. V, Roma, 1939, с. 229—238.

[2] Pachymeres, ed Bon., II, 266_9—267_6, 406_{18-21}, 558_{19}—559_5, 562_{2-5}. Срв. още П. Ников, Татаробългарски отношения през средните векове с оглед към царуването на Смилеца, ГСУ ифф, т. XV—XVI, София, 1921, с. 37—39; срв. и посочената в бел. 1 литература.

[3] Nikov, пос. съч., с. 235: „Dieses Gebiet war, wie alles zeigt, das Stammgut eines grossen, mächtigen und angesehenen bulgarischen Boljarengeschlechtes, nämlich das der Terterijer, kumanischer Abstammung, welches auch dem II. Bulgarenreiche eine zweite Zarendynastie gab. Ich kann hier nicht näher auf diese Frage eingehen, möchte aber nur bemerken, dass der Gründer der Dynastie, Georg Terterij I. (1279—1292) zusammen mit seinem jüngeren Bruder Eltimir der erste Gebieter dieses Landes gewesen ist." В забележка под линия обаче Ников признава: „Obwohl es dafür keine direkten Quellenangaben gibt, resultiert dieser Schluss aus der ganzen nachfolgenden Entwicklung." В статията си „Из историята на Подбалканската област", с. 28, Ников казва: „Къде са лежали наследствените земи на Тертеровия род, за това нямаме изрични данни. Ако се съди обаче по това, че по-малкият брат на Тертер, Елтимир, се явява владетел в Подбалканската област, може да се предположи, че именно тук, и то в източната част, към Сливен, са били имения на тоя род." И по-нататък (с. 30): „. . . по въпроса за родовите земи на Тертеровци съществува известна несигурност."

[4] Срв. посланието на Теодор Метохит (*Θεοδώρου Μετοχίτου πρεσβευτικὸς*) у Ников, Татаробългарски отношения, с. 90; за датата на посланието вж. там, с. 37; за датата на женитбата на Елтимир вж. там на с. 39.

може в никакъв случай да се извади заключението, че Крънската област е принадлежала преди това на Елтимир или на рода му,[5] докато други извори свидетелствуват категорично, че областта е била тясно свързана с рода на цар Смилец. Така, когато през 1323 г., след смъртта на последния Тертер; Смилецовият брат Войсил, дотогава емигрант в Цариград, предприел овладяването на градовете от Сливен до Копсис,[6] т. е. самата Крънска област, те му се предали без битка поради близостта си с неговия род.[7] И да не беше това категорично свидетелство на изворите, достатъчно е само обстоятелството, че Войсил се насочва именно към Крънската област, както това прави двадесетина години по-рано вторият Смилецов брат, Радослав, също тъй емигрант във Византия,[8] за да се твърди, че Крън е влизал в родовите владения на Смилецовци. В такъв случай Елтимир е станал господар на Крънската област не защото тя била по-рано владение на рода му, а защото я получил като зестра на жена си, дъщерята на Смилец. Тъща му, вдовицата на Смилец, е възнамерявала да го използува в своите планове за запазването на престола,[9] затова е откъснала и е предала в ръцете му значителен дял от родовите владения на Смилецовци.

2. В едно писмо на папа Бенедикт XII до майката на цар Иван Александър от 15 юли 1337 г.[10] последната е наречена ducissa Carnonen[sis].

Издателят на писмото, Ив. Дуйчев, не е обърнал никакво внимание на тази титла на Иван Александровата майка. Той се задоволява да каже само, че писмото „представя известно значение за родословието на цар Иван Александра"[11]. По-късно Дуйчев прие, без да изложи основанията си, че титлата ducissa Carnonen[sis] означава „деспотица на Крънската земя"[12]. Ников от своя страна сметна, че това означение на Иван Александровата майка няма нищо общо с град Крън.[13]

Разрешението на въпроса за произхода на прозвището Carnonen[sis] едва ли ще допринесе нещо съществено за родословието на Иван Александър, но то несъмнено ще допринесе твърде много за проучване съдбата на едно от най-големите феодални владения на средновековна България — Крънската област. Заедно с това то ще осветли и някои страни на средновековния български феодализъм.

Единственият град освен Крън, от чието име може да произлиза названието Carnonen[sis], е Карной, споменат от арабския географ Ид-

---

[5] Посланието на Метохит, у Ников, Татаробългарски отношения, с. 90; Pachymeres, II, 266_{9-12}, 406_{20}.

[6] Cantacuzenos, ed. Bon., I, 172_{13-21}, 179_{2-11}.

[7] Пак там, 172_{16-18}: *καὶ αὐτὸς προσεποιήσατο ἑαυτῷ τὰς ἀπὸ Στίλβνου μέχρι Κάψεως ἐπιλοίπους τῆς Μυσίας πόλεις προσχωρησάσας ἀμαχεὶ διὰ τὴν οἰκειότητα τοῦ γένους.*

[8] Pachymeres, II, 266_{6}—267_{5}

[9] Посланието на Метохит, у Ников, Татаробългарски отношения, с. 90; срв. там, с. 37—39; срв. Ников, Из историята на Подбалканската област, с. 33—34.

[10] Ив. Дуйчев, Неиздадено писмо на папа Бенедикт XII до майката на цар Иван-Александра, ИИД, кн. XIV—XV, София, 1937, с. 205—210.

[11] Пак там, с. 206.

[12] Дуйчев, у П. Мутафчиев, История на българския народ, т. II, София, 1943, с. 244; Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина. II. Книжовни и исторически паметници от второто българско царство, София, 1944, с. 328.

[13] Nikov, Die Stadt und das Gebiet von Krn—Krounos, с. 238, бел. 3 под линия: „In dem Briefe des Papstes Benedikt XII. an die Mutter des Bulgarenzaren Iwan Alexander vom 15. Juli 1337 wird letztere als „ducissa Carnonensis (Carrionensis)" bezeichnet, jedoch ist diese Bezeichnung offenbar nicht mit unserer Stadt in Zusammenhang zu bringen."

ризи (средата на XII в.).[14] Той се е намирал, както личи от описанието на Идризи, в областта, разположена между Черно море и Ямбол, от една страна, и Стара планина и Странджа, от друга.[15] У други автори градът Карной не се споменава. Едва през турската епоха[16] авторите започват да споменават един град с подобно име и в същата област: Carnovo, Carin-oua, Каринабад и Carnabat,[17] днешния Карнобат. Би могло да се предположи с увереност, че Карной е тъждествен с Carnovo и Карнобат.

Неспоменаването на Карной в изворите, които иначе съобщават за твърде много градове и крепости в тази област, показва, че той е бил малоброен по население и незначителен като крепост и търговско-административно средище. В такъв случай той едва ли е могъл да бъде и средище на феодалното владение на бащата и майката на българския цар, които, би трябвало да се предположи, са притежавали едно от най-големите и доходни феодални имения. Названието Carnonen[sis] следователно едва ли произхожда от името на град Карной.

Не така стои въпросът с Крънската област, както и с града Крън. Те играят значителна роля в живота на българската държава през XIII и началните години на XIV в.[18] Затова именно е напълно вероятно прозвището Carnonen[sis] да идва от името на Крън.

Като се има пред вид, че през втората половина на XIII в. Крън е бил владение на Смилец и неговите братя, а от 1298—1300 докъм 1306 г. той е бил столица на деспотството на Елтимир,[19] несъмнено е, че едва след тази последна дата Крънската област е могла да мине в ръцете на Иван Александровите родители. Следователно майката на Иван Александър е могла да стане крънска деспотица едва след 1306 г.

Що се отнася до точната дата, когато Крънската област е станала владение на Иван Александровите родители, биха могли да се направят две предположения; първо, че деспот Срацимир, бащата на Иван Александър,[20] е получил Крън и областта му от цар Теодор Светослав, след като последният ги отнел — към 1306 г. — от чичо си Елтимир,[21] и, второ, че това е станало след 1324 г., когато цар Михаил Шишман прогонил Войсил и присъединил към държавата си областта между Сливен и Копсис,[22] т. е. Крънската област.

В подкрепа на едното и на другото предположение могат да се изтъкнат следните съображения. Преди всичко обстоятелството, че родителите на Иван Александър носят деспотска титла, е указание, че те са

---

[14] W. Tomaschek, Zur Kunde der Hämushalbinsel im XII. Jahrhundert, Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften, B. 113, Wien, 1877, с. 315.

[15] Пак там.

[16] И то от XVI в. нататък, което ще рече, че градът е пораснал и придобил известно значение едва по онова време.

[17] Вж. у Иречек, Пътувания, с. 745.

[18] Вж. у Nikov, Die Stadt und das Gebiet von Krn—Krounos, с. 234—238; Ал. Бурмов, История на България през царуването на Шишмановци (1323—1396 г.). Свезка I, ГСУ ифф, т. XLIII, София, 1947, с. 8—12.

[19] Срв. Ников, Татаробългарски отношения, с. 39; Nikov, Die Stadt und das Gebiet von Krn—Krounos, с. 237—238.

[20] Срв. В. Н. Златарский, Вопрос о происхождении болгарского царя Ивана-Александра, Сборник статий по славяноведению, вып. II, СПб, 1906, отд. отп., с. 16—18.

[21] Срв. Nikov, Die Stadt und das Gebiet von Krn—Krounos, с. 237—238.

[22] Cantacuzenos, I, 179_{2-11}; срв. у Бурмов, пос. съч., с. 19—20.

били владетели на деспотство. А по времето на Теодор Светослав и Михаил Шишман не е съществувало друго деспотство освен Крънското. Ако се съди по думите на дубровнишкия историк Лукари, семейството на Иван Александър е имало роднински връзки с Теодор Светослав — деспотица Кираца е била братовчедка на царя.[23] От друга страна, тя е сестра на Михаил Шишман.[24] При това положение на нещата е напълно възможно Крънската област да е била дадена на родителите на Иван Александър и от Теодор Светослав, и от Михаил Шишман.

Срещу тези двете предположения може да се изтъкне фактът, че преди 1331 г. Иван Александър е бил деспот на Ловчанската област,[25] следователно там трябва да се търси феодалното владение на семейството му. Но като се има пред вид, че вече през 1323 г. Иван Александър е бил женен и е имал дете,[26] т. е. той е бил достатъчно възрастен, може да се предположи, че той също така е получил от Теодор Светослав или от Михаил Шишман феодално владение, и то по същите съображения и причини, по които е получил земи и баща му.

Срещу предположението, че семейството на Иван Александър е получило Крънската област от Михаил Шишман, може да се изтъкне още едно, и то твърде сериозно възражение. Като се има пред вид възрастта на Иван Александър към 1323 г., ще трябва да се приеме, че баща му, деспот Срацимир, е бил по това време твърде възрастен. Едва ли би могло в такъв случай да се смята, че Михаил Шишман ще предостави важната във военно отношение и близка до византийската граница Крънска област на зрял човек, който не би бил в състояние да я защищава. Още повече, че един от нейните бивши владетели, деспот Войсил, се намирал във Византия и се ползувал с подкрепата на цариградското правителство, следователно е могъл да направи нови опити за възстановяването на властта си в областта.

Ето защо най-вероятно остава предположението, че деспот Срацимир, бащата на Иван Александър, е получил Крънската област от цар Теодор Светослав след изгонването на Елтимир, към 1306 г.

•

---

[23] Giacomo di Pietro Luccari, Copioso ristretto degli annali di Rausa, libri XI Venetia, 1605, с. 48: Михаил Шишман бил „cugino", братовчед, на цар Теодор Светослав, естествено, че и Кираца, сестрата на Михаил, е била братовчедка на Светослав.

[24] Вж. за това Златарский, Вопрос о происхождении болгарского царя Ивана-Александра, с. 18.

[25] Вж. у Ю. Трифонов, Деспот Иван-Александър и положението на България след Велбуждската битка, СпБАН, кн. XLIII, София, 1930, с. 61—78.

[26] Съобщавайки за сватбата на Иван-Александровия син Михаил Асен, Gregoras, ed. Bon., I, 546_{19}, казва, че Михаил бил на 15 години (*πεντεκαιδέκατον ἄγοντι τῆς ἡλικίας ἔτος*). И понеже сватбата е станала през 1338 г. (срв. за това Т. Флоринский, Южные славяне и Византия во второй четверти XIV века, вып. II, СПб, 1882, с. 219), то Михаил се е родил към 1323 г.; срв. за това Ал. Бурмов, Критични бележки върху съобщението на „Бълг. хроника" за битка при София през царуването на Иван-Александра, София през вековете, научен отдел на сп. Сердика, год. VI, София, 1942, кн. 5—6, с. 4, бел. 4 под линия.

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ВРЕМЕТО НА ШИШМАНОВЦИ (1323—1396 Г.)*

ПРЕДГОВОР

Царуването на династията Шишмановци (1323—1396 г.) е една от най-важните и интересни епохи в миналото на българския народ.

Във вътрешнополитическо отношение времето на Шишмановци се характеризира с пълно тържество на феодалните форми в обществено-икономическия живот на средновековната българска държава. Сега именно феодализмът в България достига най-високата точка в своя развой. Ожесточената борба между двете основни класи на средновековното българско общество — зависимото селячество и феодалното болярство, — стихнала временно след разгрома на селското въстание на Ивайло (1277—1280 г.), избухва сега с нова сила. В недрата на процъфтяващия феодален строй на България се зараждат първите белези на неговото разложение и се очертават първите предвестници на новото време.

Във външнополитическо отношение царуването на Шишмановци е свързано с установяването на турците на Балканския полуостров и падането на България под турска власт. То е изпълнено с непрестанна — дипломатическа и въоръжена — борба против азиатските завоеватели.

Всички тези събития имаха огромно отражение в историческата съдба на българския народ. Унищожаването на българската държава и включването на България в рамките на младия турски феодализъм измениха естествената посока в развоя на българското общество и отложиха за повече от четири века преминаването му към нови икономически, политически и културни форми.

Въпреки така очертаната значимост на епохата на Шишмановци, въпреки нейното богатство откъм факти и събития както из вътрешния, обществено-икономически живот на народа, тъй и из външнополитическите отношения на държавата българската историческа наука е отделила досега твърде малко време и място за цялостното й разглеждане и разясняване. Като се изключат няколко проучвания във връзка с книжовния живот на епохата, в които се засягат отчасти и някои чисто исторически въпроси, времето на Шишмановци си остава все още непроучено.

Задачата на моята работа е да запълни тази празнота в нашата историография. Облягайки се на наличните извори, някои от които се използуват сега за първи път, аз се опитвам да възстановя историческата

* Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, т. XLIII, 1947, с. 1—56 и 1—20.

действителност от XIV в. в нейната цялост, като давам и необходимите тълкувания на фактите и събитията. Доколко съм успял да изпълня поставената си задача, ще съди критиката. Трябва обаче да се има пред вид, че трудът ми е работен изцяло във военновременната обстановка на последните години, при липсата понякога на най-необходимите книги и помагала. Възможно е в такъв случай да се срещнат в труда ми някои пропуски и недостатъчни обяснения. С тях ще се постарая да се справя в бъдеще.

* * *

Трудът ми е разделен на две части. В първата част съм разгледал в последователен ред всички събития из външнополитическата история на България през времето на Шишмановци и съм определил по-точно тяхната хронология. Във втората част съм разгледал подробно сложната картина на обществено-икономическия живот на българския народ през XIV в., като съм обърнал особено внимание на развоя на феодалните форми, на действуващите социални сили и на изостряната класова борба всред тогавашното българско общество. Значително място е отделено в тази част и на българската култура, като е направен опит да се посочат същинските причини на нейния разцвет и се даде правилна характеристика на нейната същина.

Желанието ми беше да издам работата си в завършен и цялостен вид. Поради все още неблагоприятните условия за обнародване на по-значителни по обем научни работи принуден съм да издам труда си в няколко свезки. Така той по-скоро ще влезе в ръцете на онези, които се интересуват от историята на България през средновековието.

С. К., 25 юни 1947 г.

Част първа

Глава първа

МИХАИЛ III ШИШМАН (1323—1330 г.)

1. В края на 1322 г. починал, без да остави наследници, последният представител на Тертеровата династия, цар Георги Тертер II.[1]

Точната дата на Тертеровата смърт има съществено значение за определяне хронологията на следващите събития, затова ще се спра по-подробно на нейното установяване.[2]

През лятото на 1322 г. било постигнато споразумение между враждуващите византийски императори — стария Андроник II и внук му Андроник III.[3] След сключването на съглашението младият император се завърнал — в началото на август — в Димотика.[4]

Немного след завръщането на Андроник III в Димотика Георги Тертер II изпратил в Тракия войска, която разграбила и опустошила селищата около Одрин.[5] Младият император се спуснал подир оттеглящата се българска войска, настигнал я на българо-византийската граница и ѝ нанесъл съкрушително поражение. Сметнал, че не е отплатил достатъчно за нападението на българите, той събрал значителни военни сили и след 30 дни нахлул в България, опустошил много местности и взел твърде голяма плячка.[6]

От така описания ход на събитията е ясно, че Тертер е нападнал одринските околности към средата на август 1322 г., а нахлуването на

---

[1] Joannis Cantacuzeni Historiarum libri IV. Cura L. Schopeni, Bonnae, 1828, т. I, с. 172_8.

[2] Досега за дата на Г. Тертеровата смърт се приемаше годината 1323: срв. у К. Иречек, История на българите. Под редакцията на проф. В. Н. Златарски, преведоха А. Диамандиев и Ив. Раев, София, б. г., с. 225 (преводът е направен от руското издание, 1878 г., което се смята за второ, поправено издание на Иречековата книга); П. Мутафчиев, История на българския народ. Т. II. Второ българско царство, София, 1943, с. 212; К. Иречек, История на българите. Поправки и добавки от самия автор, София, 1939, с. 207, дава още по-определена дата — зимата на 1323 г., т. е. началните месеци на тази година — януари и февруари.

[3] Cant., I, 166_{10}— 169_9.

[4] Cant., I, 169_{10-11}: *Αὐγούστου μηνὸς ἑσταμένου τῇς αὐτῇς πέμπτης ἰνδικτιῶνος* (5 инд.= 6830 г. = 1321 г., 1. IX — 1322 г., 31. VIII).

[5] Cant., I, 170_{15-17}.

[6] Cant., I, 170_{17}—171_4.

Андроник III в България е станало към средата или втората половина на септември.

Спечелил първата си победа над българите, Андроник отишъл в Цариград да съобщи това на дядо си, стария император.[7] И понеже целта на Андрониковото заминаване за Цариград била да се сподели радостта от спечелената победа, едва ли може да се смята, че младият император се е бавил в Тракия дълго време след нахлуването си в България. Естествено е той да е тръгнал веднага и най-късно до средата на октомври да е бил вече в Цариград.

Немного дни след пристигането на Андроник III в Цариград[8] той взел участие в съденето и осъждането на Сиргиан, обвинен в заговор против стария император.[9] Делото на Сиргиан е било разгледано в такъв случай към края на октомври или най-късно през първата половина на ноември.

Докато Андроник III се бавел още в Цариград, станало известно, че в България е починал цар Георги Тертер II.[10] И понеже от по-нататъшния ход на събитията е ясно, че Андроник е напуснал наскоро след това Цариград във връзка с изпълнението на плана за завладяване на българските земи на юг от Стара планина, ще трябва да се приеме, че смъртта е сполетяла българския цар през ноември или най-късно през декември 1322 г. Тази дата отговаря и на реда на събитията в България, свързани с възцаряването на Михаил Шишман и неговите войни през 1323—1324 г. с Византия.

2. Научили за смъртта на българския цар, градовете, разположени южно от Стара планина, между Несебър и Сливен,[11] отхвърлили българската власт и се подчинили доброволно на цариградското правителство. Управителите на тези градове били назначени лично от император Андроник II.[12]

Кантакузин, който съобщава всичко това, не определя по-точно кои именно градове са се предали доброволно на византийците. Несъмнено е, че това са градовете, завладени петнадесетина години преди това от цар Теодор Светослав,[13] именно: Ямбол,[14] Лардея,[15] Ктения,[16] Русо-

[7] Cant., I, 171_{4-7}: *ἐκεῖθεν δὲ εἰς Βυζάντιον ἐπανῆκε τῷ βασιλεῖ καὶ πάππῳ συνησθησόμενος ἐπὶ τῇ νίκῃ· ταύτην γὰρ ἐποιήσατο πρώτην εἰσβολὴν βαρβάροις ἐπιστρατεύσας.*

[8] Cant., I, 171_{8-9}.

[9] Cant., I, 171_{8}—172_{5}; Nicephori Gregorae Byzantina historia. Cura L. Schopeni, Bonnae, 1829, т. I, с. 363_{7}—364_{2}.

[10] Cant., I, 172_{7-8}.

[11] Cant., I, 172_{9-10}: *αἱ ἀπὸ Μεσημβρίας ἄχρι Στίλβνου τοῖς Μυσοῖς ὑπήκοοι πόλεις.*

[12] Cant., I, 172_{8-12}.

[13] Georgii Pachymeris de Michaele et Andronico Palaeologis libri tredecim. Recognovit Immanuel Bekkerus, Bonnae, 1835, т. II, с. 406_{1-13}, 445_{5-10}, 601_{3-6}.

[14] Pach., II, 559_{4}: *Ὑάμπολις*. Т. Светослав е отстъпил Ямбол на своя чичо, крънския деспот Елтимир, който го владял няколко години (срв. Pach., II, 559_{3-5}). След това градът преминал наново в ръцете на българския цар (срв. Pach., II, 562_{2-5}).

У Cant., I, 324_{10} и 431_{19}, градът е наречен *Διάμπολις*.

[15] Pach., II, 559_{4}: *Λαρδαία*. За местоположението на града вж. у В. Аврамов, Юбилеен сборник Плиска-Преслав, София, 1929, с. 185—191. Там е даден обстоен преглед на всички изказани мнения.

Лардея също тъй била отстъпена на Елтимир и след това отново присъединена от Т. Светослав.

[16] Pach., II, 445_{8}: *Κτένια*. За местонахождението на града вж. у К. Иречек, Княжество България. Част втора. Пътувания по България, София, 1899, с. 754; Аврамов, пос. съч., с. 218—219; В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, т. III, София, 1940, с. 562.

кастро,[17] Поморие,[18] Несебър,[19] Созопол[20] и Ахтопол[21]. Този списък, извлечен от разказа на Пахимер за българо-византийските отношения по времето на Светослав, трябва да се допълни с имената на няколко още крепости и градове, чието съществуване е зарегистрирано от изворите по това време или малко по-късно и които се намират в същата област: Камена,[22] Сотир,[23] Пиргицион,[24] Айтос,[25] Девелт,[26] Кримна,[27] Канстрицион[28] и Скафида[29]. Правото на Светослав върху тези градове и върху областта, в която били разположени, било признато от император Андроник II с договора за мир между него и българския цар.[30] Градът Сливен, до който се е простирала областта, предала се на Византия, изглежда да не е влизал в числото на завзетите от византийците градове, а е останал може би в български ръце.[31]

Кантакузин, единственият извор за тези събития, не съобщава нищо за причините, които са накарали градовете от Несебър до Сливен да се

---

[17] Pach., II, 445_{6-7}: *Ῥωσόκαστρον*. За местонахождението на крепостта вж. у Иречек, Пътувания, с. 779.

[18] Pach., II, 445_8, 601_3: *Ἀγχίαλος*.

[19] Pach., II, 445_8, 601_4: *Μεσέμβρεια*.

[20] Pach., II, 445_7, 628_{14}: *Σωζόπολις*.

[21] Pach., II, 445_8, 601_4: *Ἀγαθόπολις*.

[22] М. Фил, у Хр. Лопарев, Византийский поэт Мануил Фил к истории Болгарии в XIII—XIV веке, СПб, 1891, с. 52_{228}: *Κόμαινα* (чети *Κάμαινα*). За местонахождението на крепостта вж. К. Иречек, Българските градове у Мануила Фил, ПСп, кн. LV—LVI, с. 258—259 (на немски в Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, phil.-hist. Cl., B. CXXXVI); вж. още Златарски, пос. съч., III, с. 562.

[23] М. Фил, 52_{223}: *Σωτήρ*. За местонахождението на града вж. у Иречек, Българските градове у Мануила Фил, с. 258.

[24] М. Фил, 52_{220}: *Πυργίτζιον*. За местонахождението на крепостта вж. у Иречек, Българските градове у Мануила Фил, с. 259.

[25] М. Фил, 52_{227}: Cant., I, 431_{18}, 460_{23}: *Ἀετός*.

[26] М. Фил, 50_{130}: *Δεβελτόν*.

[27] М. Фил, 50_{153}; Cant., I, 341_{1-2}: *Κρημνά*. За местонахождението на крепостта вж. у Иречек, Българските градове у Мануила Фил, с. 255.

[28] М. Фил, 50_{132}: *Καντρίτζιον*; Pach., I, 348_{18}: *Καντρίτζιν*. За местонахождението на крепостта вж. у Иречек, Българските градове у Мануила Фил, с. 255.

[29] М. Фил, 50_{133}: *Σκαφιδᾶς*; Савойска хроника (Monumenta historiae patriae, Turin, 1840, т. I, с. 310): ville de Schaffida. За местонахождението на крепостта вж. у Иречек, Българските градове у Мануила Фил, с. 255.

[30] Pach., II, 628_{11}—629_3. Договорът за мир бил сключен според Иречек, История на българите, с. 225, през 1308 г.; Мутафчиев, пос. съч., с. 208, приема годината 1307. Като се вземе пред вид изложението на Пахимер за българо-византийските отношения по онова време, трябва да се признае, че предложената от Иречек дата е по-приемлива от тази на Мутафчиев.

[31] С. Табаков, Опит за история на гр. Сливен, т. I, София, 1911, с. 215—216, смята, че щом градовете от Несебър до Сливен са се предали на византийците, а градовете от Сливен до Копсис преминали в ръцете на Войсил, самият Сливен не би могъл да остане под българска власт.

Срещу това изказване на Табаков може да се изтъкне случаят с Пловдив. Този град останал напълно откъснат от България и въпреки това устоял на византийските пристъпи цели 4 месеца (Cant., I, 172_{21}—175_9). А стратегическото положение на Сливен, разположен до Стара планина и в близост до българската територия, е било несъмнено по-благоприятно от това на Пловдив.

В подкрепа на предположението, че Сливен останал в български ръце, може да се изтъкне и следното съображение. Сливен играе значителна роля във военните събития през XIV в. Там обикновено съсредоточава войските си против Византия Ив. Александър (Cant., II, 68_{8-9}, 420_{19}). При това положение на нещата Пахимер едва ли би премълчал, ако Сливен също е преминал под византийска власт.

предадат доброволно на византийците. Тази тяхна постъпка би могла да се обясни по няколко начина: и с феодалния характер на българската държава, и с народностния състав на населението в областта — там са живеели, особено в приморската област, най-вече гърци,[32] и най-сетне с това, че тук обикновено са ставали военните срещи между войските на България и Византия[33] и населението е гледало да избегне опустошенията на войната, присъединявайки се към по-силната страна.[34]

3. Във връзка със смъртта на Георги Тертер II и с доброволното предаване на градовете от Несебър до Сливен в Цариград бил съставен, както личи от развоя на събитията, план за овладяване на цялата българска територия южно от Стара планина. За тази цел били изпратени две армии — едната начело с болярина Войсил, брат на бившия български цар Смилец,[35] а другата начело с младия император Андроник III.

Войсил се насочил към северозапад и завладял за себе си градовете и крепостите от Сливен до Копсис.[36] След това той изпратил свои хора при императора в Цариград, съобщавайки му, че „поставя себе си и градовете, и войската, която го следва, под негова власт“[37]. В замяна на това Войсил получил от императора титлата деспот на България.[38]

Войсил бил най-малкият брат на Смилец (вторият брат бил Радослав).[39] След смъртта на Смилец и възцаряването на Теодор Светослав (1300 г.)[40] двамата братя били принудени поради създадените неприятелски отношения между рода на Тертеровци и рода на Смилец[41] да напуснат България и да емигрират във Византия.[42] Тук те били използувани от

---

[32] Срв. Иречек, История на българите. Поправки и добавки, с. 208.

[33] *Срв. П. Ников, Из историята на Подбалканската област*, Родина, год. I, 1938, *кн. I, с. 39—40; Мутафчиев, пос. съч., с. 212—213*; за войните в тази област вж. у *Златарски, пос. съч., I*$_{1-2}$ *— III.*

[34] *Така напр. по време на войната между Теодор Светослав* и Андроник II много от *същите тези градове се предават доброволно на българския* цар (срв. Pach., II, 406$_{11-13}$, 445$_{6}$, 601$_{5-6}$). Същите градове се предават доброволно след смъртта на Михаил Шишман на Андроник III (срв. Cant., I, 431$_{16-19}$, Greg., I, 457$_{22-23}$). Когато се възцарил Ив. Александър и потеглил на поход в тази област, някои от тукашните градове му се предали също така доброволно (Cant., I, 459$_{8}$; Greg., I, 487$_{24}$—488$_{1}$). След победата на Ив. Александър при Русокастро жителите на Несебър, които по-рано се били предали доброволно на Андроник III, сега избили византийския гарнизон и минали на страната на българския цар (Greg., I, 487$_{22-24}$).

[35] *Βοσσίλας* у Пахимер (Pach., II, 446$_{1}$, 543$_{9}$, 549$_{13}$); *Βοησίλας* у Кантакузин (Cant., I, 134$_{19}$, 172$_{13}$, 176$_{4-18}$, 177$_{8-18}$, 179$_{6}$, 277$_{17}$). Относно името вж. посочванията на Иречек, История на българите, с. 232, бел. 12; Иречек, История на българите. Поправки и добавки, с. 209.

[36] Cant., I, 172$_{13-18}$: *ἀπὸ Στίλβνου μέχρι Κόψεως.*

[37] Cant., I, 172$_{18-20}$.

[38] Cant., I, 172$_{20-21}$. Мутафчиев, пос. съч., с. 213, твърди, че Войсил „се обърнал към императора с уверение, че е готов да застане под върховенството му, стига да получи помощ от него, за да овладее и търновския престол“. Това твърдение на Мутафчиев не се потвърждава от никой извор, то не отговаря и на по-нататъшните действия на Войсил. Именно, вместо да използува междуцарствието и да се запъти за Търново, както би се очаквало, Войсил отива на помощ на Андроник III при обсадата на Пловдив.

[39] Pach., II, 446$_{1-2}$: *Βοσσίλαν, τὸν Σμίλτζου καὶ Ῥαδοσθλάβου ὕστατον ἀδελφόν*; Cant., I, 134$_{19}$, 172$_{14}$.

[40] За тези събития и за датата им вж. у П. Ников, Татаробългарски отношения през средните векове с оглед към царуването на Смилеца, ГСУ ифф, т. XV—XVI, София, 1921, с. 41—53.

[41] Ников, пос. съч., с. 29—30.

[42] Pach., II, 266$_{6-9}$; Cant., I, 172$_{13-14}$: *αὐτόμολος ὢν ἐν Ῥωμαίοις τότε.*

цариградското правителство във войните му против Теодор Светослав. Радослав, който получил от император Андроник II титлата севастократор,[43] бил изпратен с войска, съставена от български емигранти и византийци, във владенията на крънския деспот Елтимир, чичо, васал и съюзник на Светослав. Походът на Радослав завършил с погром; самият севастократорът бил заловен в плен от Елтимир, ослепен и върнат на императора.[44] Напълно е вероятно в този поход да е участвувал и Войсил. Немного време след акцията на Радослав Войсил бил поставен начело на византийската войска, която влязла в сражение с войските на Светослав при р. Скафида, южно от Бургас. Отначало Войсил имал успех в битката, но крайният резултат не е бил в негова и на византийците полза.[45] По-късно виждаме Войсил като командуващ — заедно с други двама военачалници — един поход срещу каталаните в Галиполския полуостров. И тук военното щастие не му се усмихнало.[46] По време на византийските междуособици Войсил застанал отначало на страната на младия Андроник III и през 1321 г. се намирал в редовете на неговата войска. Скоро обаче той изменил на Андроник III, избягал от стана му, озовал се в Цариград и се присъединил към стария император.[47] След помирението между двамата императори през лятото на 1322 г. Войсил възобновил приятелските си връзки с Андроник III и в последващите събития действува винаги с него.[48]

По съобщението на Кантакузин Войсил завладял градовете от Сливен до Копсис без битка поради това, че те му били близки по род.[49] В случая става дума несъмнено за това, че областта между Сливен и Копсис е влизала в състава на родовото феодално владение на Смилец и неговите братя. Тя е била напусната от тях след възцаряването на Светослав. Известни връзки с някои лица от областта изглежда да са били запазени и по-късно, затова тук насочва похода си Радослав,[50] затова тук идва сега и Войсил и овладява без битки градовете и цялата област.

Докъде са се простирали границите на Смилецовото феодално владение и било ли е то овладяно в цялост от Войсил?

По думите на Пахимер Смилец и братята му били от най-първия род в България.[51] Преди още да стане цар, Смилец бил женен за внучката на византийския император Андроник II, дъщеря на втория му син, севастократор Константин.[52] Вече този факт подчертава особено много силата

---

[43] Pach., II, 266_6—$_9$. Ю. Трифонов, Деспот Иван-Александър и положението на България след Велбуждската битка, СпБАН, кн. XLIII, София, 1930, с. 71, тълкува погрешно текста на Пахимер, като смята, че Радослав е бил севастократор още по времето на Смилец.

[44] Pach., II, 266_6—267_6.

[45] Pach., II, 445_{19}—446_{13}. Правилно тълкуване на текста на Пахимер вж. у Д. Н. Анастасиевич, Кто пострадал на Скафиде (Fakih-dere) 1308 г., ИРАИК, т. XV, 1911, с. 122—123. Датата на Анастасиевич не е вярна.

[46] Pach., II, 543_5—544_{13}.

[47] Cant., I, 134_{19}—$_{20}$. Вж. още у К. Иречек, Пътни бележки за Средна гора и за Родопските планини, ПСп, кн. IX, София, 1884, с. 38—43.

[48] Cant., I, 277_{17}.

[49] Cant., I, 172_{17}—$_{18}$: *διὰ τὴν οἰκειότητα τοῦ γένους*.

[50] Pach., II, 266_6—267_6. Срв. Иречек, Пътни бележки, с. 39.

[51] Pach., II, 266_8—$_9$: *γένους ὤν* (става дума за Радослав, брат на Смилец) *τοῦ πρωτίστου παρὰ βουλγάροις*.

[52] Pach., II, 407_5—$_6$, 508_7. Срв. у Ников, Татаробългарски отношения, с. 24.

и значението на Смилец и на рода му. Това първенство и това значение не са могли да се дължат на друго освен на богатството и на големината на поземлените владения на Смилец и братята му. На своето богатство се обляга Смилец и при завземането на българския престол.[53]

Съобщенията на Пахимер и на Кантакузин[54] спомагат съществено за определяне източната граница на Смилецовите родови владения: тя се е простирала западно от Сливен.[55] Ако се съди по археологичните данни, които обаче не могат да се смятат за напълно сигурни, западната граница на Смилецовите владения е достигала до горното течение на р. Марица, близо до днешното село Ветрен (Пазарджишко).[56] Областта, владяна от Смилец, е включвала следователно долините на реките Тополница, Струма и отчасти на Тунджа. Що се отнася до северната и южната ѝ граница, няма никакви данни за тяхното определяне. Вероятно северната граница е била Стара планина, а южната — Средна гора.

От думите на Кантакузин не може да се извади заключението, че Войсил е завладял цялото феодално имение на рода си. Кантакузин говори само за областта от Сливен до Копсис. Би могло да се предположи, че Войсил е отишъл и по на запад от Копсис, но на Кантакузин тези места не са били известни, както изобщо не са известни и на другите византийски автори, та затова той не ги споменава. Съобщението на Кантакузин, че Войсил завладял освен Копсис още четири крепости,[57] не дава обаче основания за приемането на горното предположение. В такъв случай ще трябва да се сметне, че Войсил не е овладял земите на запад от Копсис и че те са останали в български ръце.

Твърде мъчно е да се определи по-точно и кои крепости е завладял Войсил. От думите на Кантакузин[58] се вижда, че главният град във владенията на Войсил бил Копсис.[59] Останалите четири крепости са били несъмнено разположени между Копсис и Сливен. Малко по-рано или по това време тук се споменават следните крепости и градове: Мъглиж[60], Крън[61],

---

[53] Срв. Ников, Татаробългарски отношения, с. 24.

[54] Pach., II, 266_6—267_7; Cant., I, 172_{16}.

[55] P. Nikov, Die Stadt und das Gebiet von Krn-Krounos in der byzantinisch-bulgarischen Beziehungen, Studi Bizantini e Neoellenici, т. V, 1938, с. 235; Ников, Из историята на Подбалканската област, с. 28, 31, 35, смята погрешно, че земите западно от Сливен със средище Крън (Крънска хора) били родово владение на Тертеровци.

[56] Ст. Захариев, Географико-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката каза, Виена, 1870, с. 76—77; Иречек, История на българите, с. 217; Иречек, Пътни бележки, с. 39; П. Мутафчиев, Стари градища и друмове из долините на Струма и Тополница, София, 1915, с. 68—69; Ников, Из историята на Подбалканската област, с. 30—31.

[57] Cant., I, 179_4.

[58] Cant., I, 176_{11}: *οἴκαδε*. Срв. Иречек, Пътни бележки, с. 39; Мутафчиев, Стари градища и друмове, с. 27; Ников, Из историята на Подбалканската област, с. 30—31.

[59] Pach., II, 447_{10-17}; Cant., I, 172_{16}, 176_{11-23}, 179_{3-4}: *Κόψις*. За местоположението на града вж. у Иречек, История на българите, с. 225; Иречек, Пътни бележки, с. 40; Иречек, Пътувания, с. 368—369; Мутафчиев, Стари градища и друмове, с. 27—29; Ников, Из историята на Подбалканската област, с. 30—31.

[60] М. Фил, 52_{238}: *Μογκλίζιον*. Срв. Иречек, Българските градове у Мануила Фил, с. 259.

[61] М. Фил, 52_{236}: *Κρινός*; Pach., II, 266_{10}, 267_2: *Κρουνός*. За местонахождението на града вж. у Иречек, Пътни бележки, с. 43—45; Иречек, Пътувания, с. 209—210; Кр. Миятев, Приноси към средновековната археология на българските земи, Годишник

при положението, че последната била напълно заангажирана с братята на Смилец. Затова именно болярите проявили такова единодушие при избора на нов цар.

Предимствата на Михаил като кандидат за българския престол били очевидни.[86] Той не бил свързан с борещите се болярски партии, нямал никакви връзки и с цариградските кръгове. Освен това Михаил бил владетел на обширна област,[86a] от която можел да събере многобройна войска, и разполагал със средства за привличане на наемници, особено от татарите, с които и баща му, и той са били винаги в добри отношения.[87] Най-сетне Михаил бил в родствени връзки и със сръбския крал, което за момента не било без значение.[88]

Изворите не определят по-точно кога е станал изборът на Михаил. От думите на Кантакузин може да се разбере само това, че Михаил бил избран и заел престола по времето, когато Андроник III още обсаждал Пловдив.[89] В такъв случай хронологията на събитията ще е следната.

Трябва да се приеме, че се е минал поне един месец от смъртта на Тертер II, докато Андроник III е успял да събере и организира войската си и да се отправи към Пловдив. Още повече, че той е започнал обсадата на града, както това личи у Кантакузин, след доброволното предаване на подбалканските градове от Несебър до Сливен и малко преди Войсил да е довършил заемането на градовете от Сливен до Копсис. По думите на Кантакузин Андроник III е обсаждал Пловдив в течение на повече от четири месеца.[90] И понеже Тертер е починал в края на 1322 г., както

[86] За значението на Михаил като видински деспот свидетелствува и обстоятелството, че в списъка на владетелите — венециански приятели — той е поставен непосредствено след сръбските владетели и преди българския цар Светослав (в списъка: Vecelaus, imperator Bulgarie; вж. Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, I, с. 192).

[86a] За границите на Видинското деспотство вж. у Ников, История на Видинското княжество, с. 51—57.

[87] Данило и Данилов продължител, с. 117, 179, 180; Cant., I, 175_{18}, 294_{17-18} и пр. Вж. още у Ников, История на Видинското княжество, с. 50.

[88] Някои изследвачи смятат, че Михаил бил избран за цар поради роднинските си връзки с предшествуващите царски фамилии в Търново. Така Златарски (Вопрос о происхождении болгарского царя Ивана-Александра, с. 19) предполага, че майката на Михаил била от български царски род и че „только этим можно объяснить права Михаила на терновский престол и мирное его избрание на царство после смерти бездетного Георгия Тертерия II". Твърдението на Златарски си остава само едно предположение, тъй като то не може да се подкрепи с никакво доказателство. Но дори и да може да се докаже, както за това прави опит Трифонов (пос. съч., с. 64) въз основа на наличието на името Александър в рода Шишмановци (от севастократор Александър, брат на Ив. Асен II), предположението на Златарски не противоречи в никакъв случай на изказаните по-горе съображения за причината, заставила болярите да изберат за цар именно Михаил. Може да е имало и други роднини на бившите династии — Асеновска или Тертеровска, — но те не са отговаряли на условията на момента.

Дубровнишкият историк Giacomo di Pietro Luccari, Copioso ristretto degli annali di Rausa, libri XI, Venetia, 1605, с. 48, твърди, че Михаил бил братовчед („cugino") на Теодор Светослав. За съжаление днес не разполагаме с извора, използуван от Лукари, за да можем да приемем напълно неговото твърдение.

[89] Cant., I, 175_{10}: *ὑπὸ δὲ τοὺς αὐτοὺς καιρούς*, т. е. по същото време, когато Андроник правел безуспешни опити да завладее Пловдив, за които се отнася предишният разказ на Кантакузин. По-нататък сам Кантакузин (I, 175_{18-19}) изтъква, че Михаил, като събрал войска, не се осмелил да се отправи срещу младия император, който обсаждал Пловдив, но насочил удара си към подбалканските градове.

[90] Cant., I, 173_{18}: *ἐπὶ τέσσαρσι μησί*. Като се включи тук и времето за направата на обсадната машина, с която Андроник III се е надявал да превземе града, времетраенето на обсадата е надминало четирите месеца. Ников, Из историята на Подбалканската област, с. 41, смята основателно, че обсадата е траяла 4 и половина месеца.

див във византийски ръце е станало през следващите летни месеци. За това свидетелствуват и самите обстоятелства, при които Вриений превзел града.[106]

Михаил продължил и след загубата на Пловдив отвоюването на българските области, паднали под властта на Византия. Сега той насочил удара си срещу Войсил. Копсис и останалите четири крепости, владени от „българския деспот", били обсадени от войските на Михаил.[107] Военните действия срещу Войсил траели повече от година.[108] Той устоявал храбро срещу непрестанните нападения на българската войска, подпомаган дейно от византийския император с пари, конница и пехота. Когато Копсис и другите крепости били откъснати напълно от всички страни и били лишени от възможността да се снабдяват с продоволствие, хората на Войсил започнали да клонят към Михаил. Това са били очевидно местните жители. Тогава Войсил бил принуден да изостави борбата и да се завърне в Цариград.[109] Населението се предало на Михаил и той завладял крепостите, които били подвластни на Войсил.[110]

Каза се по-горе, че войната между Михаил и Войсил за подбалканските крепости от Сливен до Копсис траяла година и нещо, т. е. от лятото на 1323 г. до лятото на 1324 г., когато Михаил насочил удара си срещу Византийска Тракия, както ще се види по-нататък.

През пролетта на 1324 г.,[111] докато още траяла войната с Войсил, Византийска Тракия била нападната от голяма татарска войска, наброяваща 12 хиляди души.[112] За да стигнат до византийските предели, татарите са минали несъмнено през България. Също тъй е несъмнено, че те са били улеснени в това отношение от Михаил, който искал да създаде трудности и да причини щети на Византия, та по този начин да

---

[106] Вриений е очаквал да залови добитъка, който отивал на паша, а Иван заедно с войниците си излязъл извън града и спал на открито поле — всичко това сочи за топло лятно време.

[107] Cant., I, 179_{2-5}.

[108] Cant., I, 179_{5-6}: *μέχρι μὲν οὖν ἐνιαυτοῦ καὶ περαιτέρω*. Иречек, Пътни бележки, с. 43, тълкува този израз в смисъл, че войната между Войсил и Михаил траяла не „една година и повече", а „до годината [новата година по византийския календар била на 1 септ.] и повече", т. е. войната е траяла до есента на 1323 г. Ников, Из историята на Подбалканската област, с. 42, възприема вероятно гледището на Иречек и твърди, че войната е траяла до есента на 1323 г. Иречек, История на българите. Поправки и добавки, с. 209, поддържа, че обсадата на Войсиловите крепости от Михаил траяла „дълго време, една година". Дуйчев, у Мутафчиев, пос. съч., с. 223, поддържа мнението, че войната е траяла повече от година (у него е година и половина), следователно и през 1324 г.

[109] Cant., I, 179_{6-11}. За последен път името на Войсил се споменава във връзка с борбата на Андроник III против Андроник II, стария император. Именно Войсил бил изпратен през 1328 г. заедно с други двама византийски пълководци да завземе Охрид. Градът се предал без съпротивление (Cant., I, 277_{16-24}).

[110] Cant., I, 179_{11-12}.

[111] Cant., I, 189_{5-6}, казва, че нападението станало през 7 индиктион (= 6832 г. = 1. IX. 1323 — 31. VIII. 1324 г.): *ἑβδόμης δὲ ἰνδικτιῶνος ἱσταμένης*. По-нататък, като описва сраженията между татарските и византийските сили, той определя по-точно, че те станали през пролетта: *ὅτι καὶ ὁ ποταμὸς πλημμυρῶν ἦν ἤδη ἔαρος ἀρχομένου* (Cant., I, 192_{2-3}). А пролетта през 7 индиктион се пада през 1324 г. Неизвестно защо въпреки точните указания на Кантакузин Дуйчев, у Мутафчиев, пос. съч., с. 228, твърди, че татарите нахлули в Тракия непосредно след сключването на мира, т. е. след средата на 1324 г., когато той поставя датата на мира (пак там, с. 226).

[112] Cant., I, $189_{5}—193_{10}$.

отслаби силата ѝ. Нещо повече, би могло да се предположи, и то напълно основателно, че татарите са били нарочно повикани от Михаил.[113]

След завладяването на Войсиловата област Михаил нахлул с войската си в Горна Тракия и в течение на около 12 дни опустошил земите дори до Вира и Траянопол.[114] Той не можал обаче да вземе голяма плячка, тъй като земеделското население успяло да се прибере своевременно в крепостите и градовете.[115]

Андроник III, който се намирал по това време в Димотика, не можал да се противопостави на българското нахлуване, тъй като нямал достатъчно войска. Разгневен от безсилието си, той се обърнал към Михаил с предложение за единоборство. Михаил отказал, като отговорил духовито, че е безумен оня ковач, който, като може да хване нажеженото желязо с клещи, го улавя с ръка; така и Михаил би станал за смях, ако се подхвърли сам на опасност, когато разполага с голяма и добра войска. След това Михаил се завърнал с армията си в България.[116]

Преди заминаването на Михаил са били водени преговори между него и Андроник II за сключване на договор за мир. Кантакузин, който е единственият ни извор за тези събития, не казва изрично това, но от няколко негови загатвания става съвсем ясно, че преговори са били водени и че те са завършили с едно предварително споразумение. Така, когато Михаил бил поканен от Андроник III на единоборство, той казал между другото, че скоро двамата ще се свържат със здраво приятелство и заедно ще се сражават с други врагове.[117] Като се върнал в Цариград, след заминаването на Михаил за България, Андроник III укорил дядо си, Андроник II, задето при наличността на многобройна и храбра войска цариградското правителство е позволило на неприятеля да нахлуе във византийска територия и да я подложи на опустошение.[118] При това Андроник III подчертал пред дядо си, че изпращането на пратеници, които да водят преговори за мир, било израз на слабост от страна на императора, който в действителност превъзхождал всякак българския цар.[119] Тези думи на Андроник III свидетелствуват не само за това, че са водени преговори, но и за това, че починът за тях излязъл не от българска, а от византийска страна.

---

[113] Кантакузин (I, 193_{11-17}), който е противник на стария император, подхвърля интригата, че уж Андроник II от омраза към внук си, младия Андроник III, подбуждал порано татарите да нападат византийските предели; сега Андроник II ги подбудил наново да нахлуят в Тракия, понеже тракийското население било благоразположено към младия император. Това твърдение на Кантакузин е премного тенденциозно, за да не му се даде вяра.

От друга страна, не би могло да се предположи дори, че преминаването на 12-хилядната армия на татарите през България е станало без съгласието и съдействието на Михаил, нещо, което Кантакузин също тъй тенденциозно премълчава с оглед на целта си да оклевети стария Андроник II. Срв. Иречек, История на българите. Поправки и добавки, с. 209: татарите били „вероятно пуснати от българите, за да отворят работа на византийците".

[114] Cant., I, 179_{14}, 183_{13-15}. Вира е днешният град Фере, в най-долното течение на Марица. Траянопол бил разположен близо до Марица, южно от Вира.

[115] Cant., I, 179_{5-17}.

[116] Cant., I, 179_{17}—180_{9}.

[117] Cant., I, 180_{6-8}: *μετὰ μικρὸν δὲ φιλίας αὐτοῖς γενησομένης ἰσχυρᾶς, ἅμα ἀλλήλοις ἑτέροις μαχοῦνται πολεμίοις*. Вж. още Cant., I, 186_{20-22}.

[118] Cant., I, 180_{10-15}. Старият император не е давал в ръцете на младия Андроник III достатъчно войска, понеже се страхувал, че той ще я използува против него самия.

[119] Cant., I, 180_{14-15}.

див във византийски ръце е станало през следващите летни месеци. За това свидетелствуват и самите обстоятелства, при които Вриений превзел града.[106]

Михаил продължил и след загубата на Пловдив отвоюването на българските области, паднали под властта на Византия. Сега той насочил удара си срещу Войсил. Копсис и останалите четири крепости, владени от „българския деспот", били обсадени от войските на Михаил.[107] Военните действия срещу Войсил траели повече от година.[108] Той устоявал храбро срещу непрестанните нападения на българската войска, подпомаган дейно от византийския император с пари, конница и пехота. Когато Копсис и другите крепости били откъснати напълно от всички страни и били лишени от възможността да се снабдяват с продоволствие, хората на Войсил започнали да клонят към Михаил. Това са били очевидно местните жители. Тогава Войсил бил принуден да изостави борбата и да се завърне в Цариград.[109] Населението се предало на Михаил и той завладял крепостите, които били подвластни на Войсил.[110]

Каза се по-горе, че войната между Михаил и Войсил за подбалканските крепости от Сливен до Копсис траяла година и нещо, т. е. от лятото на 1323 г. до лятото на 1324 г., когато Михаил насочил удара си срещу Византийска Тракия, както ще се види по-нататък.

През пролетта на 1324 г.,[111] докато още траяла войната с Войсил, Византийска Тракия била нападната от голяма татарска войска, наброяваща 12 хиляди души.[112] За да стигнат до византийските предели, татарите са минали несъмнено през България. Също тъй е несъмнено, че те са били улеснени в това отношение от Михаил, който искал да създаде трудности и да причини щети на Византия, та по този начин да

---

[106] Вриений е очаквал да залови добитъка, който отивал на паша, а Иван заедно с войниците си излязъл извън града и спал на открито поле — всичко това сочи за топло лятно време.

[107] Cant., I, 179_{2-5}.

[108] Cant., I, 179_{5-6}: *μέχρι μὲν οὖν ἐνιαυτοῦ καὶ περαιτέρω*. Иречек, Пътни бележки, с. 43, тълкува този израз в смисъл, че войната между Войсил и Михаил траяла не „една година и повече", а „до годината [новата година по византийския календар била на 1 септ.] и повече", т. е. войната е траяла до есента на 1323 г. Ников, Из историята на Подбалканската област, с. 42, възприема вероятно гледището на Иречек и твърди, че войната е траяла до есента на 1323 г. Иречек, История на българите. Поправки и добавки, с. 209, поддържа, че обсадата на Войсиловите крепости от Михаил траяла „дълго време, една година". Дуйчев, у Мутафчиев, пос. съч., с. 223, поддържа мнението, че войната е траяла повече от година (у него е година и половина), следователно и през 1324 г.

[109] Cant., I, 179_{6-11}. За последен път името на Войсил се споменава във връзка с борбата на Андроник III против Андроник II, стария император. Именно Войсил бил изпратен през 1328 г. заедно с други двама византийски пълководци да завземе Охрид. Градът се предал без съпротивление (Cant., I, 277_{16-24}).

[110] Cant., I, 179_{11-12}.

[111] Cant., I, 189_{5-6}, казва, че нападението станало през 7 индиктион (= 6832 г. = 1. IX. 1323 — 31. VIII. 1324 г.): *ἑβδόμης δὲ ἰνδικτιῶνος ἱσταμένης*. По-нататък, като описва сраженията между татарските и византийските сили, той определя по-точно, че те станали през пролетта: *ὅτι καὶ ὁ ποταμὸς πλημμυρῶν ἦν ἤδη ἔαρος ἀρχομένου* (Cant., I, 192_{2-3}). А пролетта през 7 индиктион се пада през 1324 г. Неизвестно защо въпреки точните указания на Кантакузин Дуйчев, у Мутафчиев, пос. съч., с. 228, твърди, че татарите нахлули в Тракия непосредно след сключването на мира, т. е. след средата на 1324 г., когато той поставя датата на мира (пак там, с. 226).

[112] Cant., I, 189_{5}—193_{10}.

отслаби силата ѝ. Нещо повече, би могло да се предположи, и то напълно основателно, че татарите са били нарочно повикани от Михаил.[113]

След завладяването на Войсиловата област Михаил нахлул с войската си в Горна Тракия и в течение на около 12 дни опустошил земите дори до Вира и Траянопол.[114] Той не можал обаче да вземе голяма плячка, тъй като земеделското население успяло да се прибере своевременно в крепостите и градовете.[115]

Андроник III, който се намирал по това време в Димотика, не можал да се противопостави на българското нахлуване, тъй като нямал достатъчно войска. Разгневен от безсилието си, той се обърнал към Михаил с предложение за единоборство. Михаил отказал, като отговорил духовито, че е безумен оня ковач, който, като може да хване нажеженото желязо с клещи, го улавя с ръка; така и Михаил би станал за смях, ако се подхвърли сам на опасност, когато разполага с голяма и добра войска. След това Михаил се завърнал с армията си в България.[116]

Преди заминаването на Михаил са били водени преговори между него и Андроник II за сключване на договор за мир. Кантакузин, който е единственият ни извор за тези събития, не казва изрично това, но от няколко негови загатвания става съвсем ясно, че преговори са били водени и че те са завършили с едно предварително споразумение. Така, когато Михаил бил поканен от Андроник III на единоборство, той казал между другото, че скоро двамата ще се свържат със здраво приятелство и заедно ще се сражават с други врагове.[117] Като се върнал в Цариград, след заминаването на Михаил за България, Андроник III укорил дядо си, Андроник II, задето при наличността на многобройна и храбра войска цариградското правителство е позволило на неприятеля да нахлуе във византийска територия и да я подложи на опустошение.[118] При това Андроник III подчертал пред дядо си, че изпращането на пратеници, които да водят преговори за мир, било израз на слабост от страна на императора, който в действителност превъзхождал всякак българския цар.[119] Тези думи на Андроник III свидетелствуват не само за това, че са водени преговори, но и за това, че починът за тях излязъл не от българска, а от византийска страна.

---

[113] Кантакузин (I, 193_{11-17}), който е противник на стария император, подхвърля интригата, че уж Андроник II от омраза към внук си, младия Андроник III, подбуждал порано татарите да нападат византийските предели; сега Андроник II ги подбудил наново да нахлуят в Тракия, понеже тракийското население било благоразположено към младия император. Това твърдение на Кантакузин е премного тенденциозно, за да не му се даде вяра.

От друга страна, не би могло да се предположи дори, че преминаването на 12-хилядната армия на татарите през България е станало без съгласието и съдействието на Михаил, нещо, което Кантакузин също тъй тенденциозно премълчава с оглед на целта си да оклевети стария Андроник II. Срв. Иречек, История на българите. Поправки и добавки, с. 209: татарите били „вероятно пуснати от българите, за да отворят работа на византийците".

[114] Cant., I, 179_{14}, 183_{13-15}. Вира е днешният град Фере, в най-долното течение на Марица. Траянопол бил разположен близо до Марица, южно от Вира.

[115] Cant., I, 179_{5-17}.

[116] Cant., I, 179_{17}—180_{9}.

[117] Cant., I, 180_{6-8}: *μετὰ μικρὸν δὲ φιλίας αὐτοῖς γενησομένης ἰσχυρᾶς, ἅμα ἀλλήλοις ἑτέροις μαχοῦνται πολεμίοις*. Вж. още Cant., I, 186_{20-22}.

[118] Cant., I, 180_{10-15}. Старият император не е давал в ръцете на младия Андроник III достатъчно войска, понеже се страхувал, че той ще я използува против него самия.

[119] Cant., I, 180_{14-15}.

Че са били водени преговори, личи най-сетне и от решението на синклита, свикан нарочно за разглеждане на българо-византийските отношения, именно: младият Андроник да събере войска с цел да нападне България; ако по време на подготовката на похода Михаил поиска чрез пратеници мир и се ожени за сестра му, Андроник III да разпусне войската си; ако ли пък Михаил не направи това, Андроник да нахлуе в България.[120]

Кантакузин, който е участник в разглежданите събития, се опитва да скрие обстоятелството, че именно византийците са предложили мира и като условие в мирния договор — женитбата на Михаил със сестрата на Андроник III. Той казва, че членовете на синклита не могли да изтълкуват другояче думите на Михаил за бъдещо приятелство освен с желанието му да се ожени за сестрата на младия император.[121] Кантакузин иска да подчертае, че за това не е било говорено по-рано, но че сенаторите се догаждали за намеренията на Михаил. Обаче от думите на Андроник III пред стария император, от думите му, казани пред българските пратеници, че женитбата станала по негово желание,[122] и от факта, че в Цариград не само очаквали женитбата на Михаил с византийската принцеса, но се и готвели за война в случай на отказ от страна на българския цар, е съвсем ясно, че тази женитба е влизала в условията на предварителното съглашение между Михаил и цариградското правителство.

Съгласно решението на синклита Андроник III напуснал Цариград и отишъл в Тракия да събира войска за предполагаемия си поход против Михаил.[123] В това време при него дошли двама пратеници на българския цар, Гръд и Панчо,[124] които му съобщили, че Михаил желае да бъде приятел на византийските императори и че е встъпил в законен брак със сестрата на Андроник III, Теодора. Освен това българският цар заявявал, че всички разногласия и поводи за война трябва да се считат за отстранени и че договорът за мир трябва да свърже византийците и българите завинаги така, като че ли са под една власт. Андроник III приел радостно пратениците, наградил ги по царски с дарове и им заявил, че женитбата е станала с негово съгласие и желание. След това той изпратил заедно със завръщащите се Гръд и Панчо свои посланици при зет си Михаил, именно великия стратопедарх Андроник Палеолог и Йоан Аплисфарий, които да потвърдят мира.[125] Същевременно Андроник III разпуснал войската си и съобщил на дядо си, Андроник II, с писмо за станалото.[126] И, забелязва Кантакузин, византийците и бъл-

---

[120] Cant., I, 182_5—187_7. Особен интерес в случая представя речта на Кантакузин, държана в синклита. Трябва да се забележи, че той, както и другите привърженици на младия император, бил за по-решителни действия спрямо българите, докато привържениците на Андроник II били по-предпазливи.

[121] Cant., I, 186_{22-23}. В случая става дума за Теодора, дъщеря на Михаил IX Палеолог, сестра на Андроник III, женена по-рано за цар Теодор Светослав (Greg., I, 288_{9-11}; Pach., II, 628_{17-18}). Теодора живеела като вдовица в Търново (вж. у Greg., I, 391_{5-7}). Вероятно тя не е имала деца. Срв. още A. Papadopulos, Versuch einer Genealogie der Palaiologen, Speyer, 1938, № 71.

[122] Cant., I, 187_{19-20}.

[123] Cant., I, 187_{6-7}.

[124] Cant., I, 187_{9-10}: *ὁ Γρίδος καὶ ὁ Πάντζος*.

[125] Cant., I, 187_{8-23}; за брака съобщава и Greg., I, 390_{15}—391_6.

[126] Cant., I, 187_{24}—188_1.

гарите живели дълго в мир, като приятели.[127] Думите на Кантакузин се потвърждават и от хрисовулите, издадени от Андроник II и Андроник III във връзка с някои дарения на Михаил за Зографския български манастир в Света гора.[128]

От разказа на Кантакузин не може да се състави точна представа за съдържанието на сключения договор за мир. Кантакузин съобщава само за една точка от договора — задължението на Михаил да се ожени за сестрата на Андроник III. Какви отстъпки е направила от своя страна Византия на българския цар, не може да се каже с положителност поради пълното мълчание на изворите. Все пак от развоя на по-сетнешните събития може да се извади заключението, че в договора било включено и уреждането на териториалните въпроси между България и Византия. Михаил получил обратно повечето от градовете, завладени преди това от Войсил и византийците: Ямбол[129], Айтос, Ктения, Русокастро, Поморие, Несебър[130] и др. Във византийски ръце останали Пловдив[131] и Созопол[132].

У Кантакузин, единствения извор за разглежданите събития, не са указани по-точно и причините, които са накарали Михаил да сключи предложения му от цариградското правителство мир. Приписвайки на Михаил почина за преговорите и за уреждането на българо-византийските отношения, Кантакузин изтъква, че българският цар направил това от желание да бъде приятел с двамата императори.[133] Обаче това обяснение не изглежда достатъчно убедително. Едва ли само за приятелството на императорите Михаил е пожертвувал такива значителни градове като Пловдив и Созопол.[134] Сигурно е, че той е имал по-сериозни съображения, за да се съгласи със загубата на част от предишната българска територия. Тези съображения са били по всяка вероятност от вътрешнополитическо естество. Михаил се е нуждаел от мир, за да уреди собственото си положение в държавата, нещо, което при тогавашната феодална обстановка било напълно необходимо. А от възцаряването си и до лятото на 1324 г., сир. в течение на около година и половина, Михаил се намирал почти постоянно

---

[127] Cant., I, 187_{23-24}.

[128] Regel, Kurtz, Korablev, пос. съч., с. 48—52, 58—61. Хрисовул № XXVI принадлежи не на Андроник II, както това са указали издателите на зографските документи, а на Андроник III.

[129] Че Ямбол се е намирал след 1324 г. в ръцете на Михаил, сочат следните обстоятелства: през 1328 г. Андроник III достигнал при един поход срещу българите до Ямбол (Cant., I, 324_{10}); през 1330 г., след Велбуждската битка, той завладял между другите български градове и Ямбол (Cant., I, 431_{19}).

[130] Тези градове били отново завладени от Андроник III след смъртта на Михаил през 1330 г. (Cant., I, 431_{14-20}). Вж. за това още у Т. Флоринский, Южные славяне и Византия во второй четверти XIV века, вып. I, СПб, 1882, с. 36; Златарский, Вопрос о происхождении болгарского царя Ивана-Александра, с. 24—25; Трифонов, пос. съч., с. 90.

[131] Пловдив бил върнат отново на българския цар едва през 1344 г. заедно с няколко други крепости като награда за съюзните му отношения спрямо император Йоан V Палеолог и майка му Ана Савойска (Cant., II, 406_{17-22}).

[132] Когато през 1328 г. Михаил при един поход превзел крепостта Вукелон, той поставил за напущането ѝ условие да му бъде отстъпен Созопол (Cant., I, 326_{7-9}). Във византийски ръце е останал по всяка вероятност и разположеният на юг от Созопол, на брега на Черно море, град Ахтопол (Агатополис).

[133] Cant., I, 187_{10-11}.

[134] Cant., II, 406_{21}: *ἡ Φιλιππούπολις, πόλις θαυμασία καὶ μεγάλη*; Cant., I, 326_{8-9}: *τὴν Σωζόπολιν κατὰ τὸν Εὔξεινον Πόντον πολυάνθρωπον οὖσαν καὶ μεγάλην πόλιν.*

на бойното поле, вплетен в една война, чийто край не се виждал. Време било той да се прибере в Търново и да се заеме с уреждането на държавата и на собственото си положение. Ето защо Михаил се съгласил да сключи мир с Византия, без да се е отказвал от едно бъдещо изявяване на териториални притезания спрямо нея.[135]

Хронологията на Михаиловото нахлуване във Византийска Тракия, както и на сключения мир, може да се определи съвсем точно, като се вземат пред вид някои подробности из личния живот на младия император Андроник III.

Така по време на жътвата през лятото на 1324 г. съпругата на Андроник III, Ирина, се разболяла тежко. Както обикновено,[136] така и сега Андроник III пребивавал в Тракия (в Одрин или Димотика). Понеже възнамерявал и сам да отива в Цариград Андроник изпратил болната си жена в столицата. По пътя за Цариград Ирина починала в Родосто на 16 август 1324 г. [137] Наскоро след заминаването на жена си Андроник се запътил също тъй за Цариград и по времето на смъртта ѝ се намирал във Виза, където се разболял и трябвало да остане няколко дни. Пристигнал след това в Хераклея на Мраморно море, той научил, че жена му починала, и останал тук поради траура около 15 дни. От Хераклея Андроник III отишъл в Цариград, гдето останал до ноември 1324 г.[138]

От тези вести на Кантакузин за болестта и смъртта на императрица Ирина могат да се извадят следните заключения. Преди всичко Андроник не е тръгнал с болната си жена, а я изпратил сама за Цариград, защото е бил зает с някаква важна работа, която изисквала неговото присъствие в Тракия. Както се каза по-горе, той е събирал тук войска за в случай на война, при положение, че Михаил откаже да изпълни уговорените условия за мир. Въпросът за мира е бил уреден съвсем наскоро след заминаването на императрицата, тъй като Андроник я последвал и само болестта му във Виза му попречила да я настигне, докато била жива. След това Андроник останал за дълго време в Цариград. И понеже, от една страна, пратениците на Михаил пристигнали при Андроник, когато той още събирал войска,[139] и понеже, от друга страна, след смъртта на жена си Андроник изобщо за дълго време не бил в Тракия, трябва да се приеме, че мирът е сключен преди 16 август 1324 г. и по-точно — в началото на месеца.

Датата на договора за мир може от своя страна да ни послужи за определяне датата на Михаиловото нахлуване в Тракия. Между двете дати са се случили събития, за които е необходимо поне един месец време. Така по време на Михаиловото нахлуване Андроник III, който се

---

[135] Така в преговорите за съюз с Андроник III през 1327 г. на Михаил били обещани някои византийски градове и територии като зестра на жена му Теодора и като награда за съдействието, което той трябвало да окаже на младия император (Greg., I, 391_{26}—392_{2}). Несъмнено е, че Михаил сам е предявил притезания за териториални отстъпки, и то именно в онези области, които по-рано са влизали в състава на българската държава. И по-късно Михаил предявява на няколко пъти такива претенции (вж. у Cant., I, 325_{13-18}; Greg., I, 430_{18-19}).

[136] Cant., I, 193_{18-19}.

[137] Cant., I, 193_{23-24}. Greg. I, 383_{23-24}, не определя точната дата на смъртта на Ирина, задоволявайки се с твърде общи сведения по въпроса.

[138] Cant., I, 193_{18}—194_{9}.

[139] Cant., I, 187_{6-9}: *ὁ νέος βασιλεὺς ἐξῆλθε τοῦ Βυζαντίου καὶ συνήθροιζε τὴν στρατιάν. Μεταξὺ δὲ συναθροιζομένου, ἐκ Μυσῶν βασιλέως ἀφίκοντο πρὸς βασιλέα τὸν νέον πρέσβεις ...*

намирал в Димотика, влязъл в преговори с българския цар. След това той заминал за Цариград, гдето участвувал в заседанието на синклита, посветено на българо-византийските отношения. Съгласно решението на синклита Андроник III се върнал в Тракия да събира войска. Тук той бил известен от пратениците на българския цар за женитбата и за сключването на мира. Отиването на Андроник в Цариград, участието му в синклита, връщането му в Тракия и събирането на войска са изисквали най-малко един месец време. Все толкова време е било необходимо и на Михаил да се завърне в Търново след срещата с Андроник III при Димотика, да се венчае за Теодора и да съобщи за това с пратеници на брат ѝ, младия император. Датата на Михаиловото нахлуване в Тракия трябва следователно да се постави най-малко един месец преди сключването на договора за мир, т. е. в началото на юли или дори през втората половина на юни 1324 г.

6. Необходимо е във връзка с новата женитба на Михаил да се отговори на въпроса, защо той е изоставил първата си жена Ана, дъщеря на бившия сръбски крал Милутин и сестра на Стефан Урош III (Дечански).[140]

Причините за тази постъпка на Михаил са и от външно- и от вътрешнополитическо естество.

Първата причина от външнополитическо естество са неприязнените отношения между Михаил и Урош III, за които ще стане дума по-нататък. Втората причина, която в случая е играла твърде голяма роля, е желанието на Михаил да се свърже по-тясно със своята южна съседка, Византия. Това му се налагало и поради лошите отношения със Сърбия, и поради обстоятелството, че Византия, приятел или враг, била достойна за внимание във всяко отношение.[141]

Не по-малко важни са причините от вътрешнополитическо естество. Михаил е искал да се затвърди на престола, като изтъкне някаква връзка с бившите български династии. Наред с това той искал по думите на Григора да има по-знатна съпруга, отговаряща на новото му положение.[142] И в едното, и в другото отношение Теодора Палеолог имала предимство: тя била вдовица на цар Теодор Светослав, внучка на стария император Андроник II и сестра на император Андроник III. С женитбата си за Теодора Михаил ставал законен наследник на овдовелия български престол, предложен му от болярите.[143]

---

[140] За напущането се съобщава у: Greg., I, 391_3–$_5$, 454_8–$_{11}$; Данилов продължител, с. 191—192, 195; Laonici Chalcocondylae Atheniensis historiarum libri decem. Ex recognitione Immanuelis Bekkeri, Bonnae, 1843, с. 22_{16}–$_{17}$; Cant., I, 430_{19}–$_{20}$.

[141] За желанието на Михаил да се сближи с Византия свидетелствуват както изворите (напр. Cant., I, 187_8–$_{17}$), тъй и целият развой на разглежданите събития.

[142] Greg., I, 391_1–$_3$.

[143] Срв. Дуйчев, у Мутафчиев, пос. съч., с. 226—227. Твърдението на Дуйчев, че женитбата на Михаил с Теодора, като го свързвала с рода на Тертеровци, го свързвала и „с една внучка на цар Иван-Асеня II“ (Дуйчев има пред вид вероятно втората жена на Георги Тертер I, сестра на Иван Асен III и внучка по майка на Иван Асен II), е пресилено. Пресилено е да се свързва с това твърдение и приемането от страна на Михаил на прозвището Асен. По-вероятно в случая изглежда предположението на Трифонов, пос. съч., с. 64, за родство между Асеновци и Шишмановци и за възприемането на името Асен от последните.

По свидетелството на Даниловия продължител[144] Ана била изпратена на заточение заедно със сина си.[145] Все от неговите думи личи, че тя прекарвала заточението си някъде в България,[146] вероятно далеч от Търново, а не била върната обратно в Сърбия. Изворите не съобщават нищо за съображенията, поради които Михаил държал бившата си жена в България, но не е мъчно да се разбере, че той се е страхувал да не би тя и особено синът й, който бил съцар на баща си, да бъдат използувани от сръбския крал за политически цели, ако се намират при него.

Както вече се изтъкна, Михаил е станал цар през пролетта на 1323 г. За Теодора той се оженил през лятото на 1324 г. Напущането и заточването на Ана е станало следователно между тези две дати. Григора разказва, че това станало веднага[147] след заемането на престола от страна на Михаил, т. е. през пролетта на 1323 г. Известни обстоятелства обаче сочат, че напущането на Ана е станало малко по-късно. Това личи и от думите на Даниловия продължител,[148] то се потвърждава напълно и от съществуването на няколко типа монети с лика на Михаил и син му Иван Стефан,[149] който е бил провъзгласен за съцар на баща

---

[144] Данилов продължител, с. 191.

[145] Там: чѣдомь ієѥ. Освен Иван Стефан Ана е имала и други деца от Михаил (вж. за това у Cant., I, 430_{20}; Greg., I, 391_4, 454_{10}; срв. Ников, История на Видинското княжество, с. 91—99). Трябва да се предположи, че и те наред с Иван Стефан са придружили майка си в заточението, както предполага Ников, пак там. с. 91.

Н. Мавродинов, Старобългарската живопис, София, 1946, с. 166, прави ново четене на надписа в с. Долна Каменица (на 12 км от Княжевац, на р. Тимок; за този надпис вж. още П. Ников, Образи на видинския княз Михаила Шишмана и на семейството му, ИБИД, кн. VI, София, 1924, с. 77—89). Мавродинов чете надписа по следния начин: „Михаил деспот в Христа бога син на Михаила царя", като вади заключението, че този Михаил „е бил сигурно видински деспот през царуването на баща си" Михаил Шишман. Благодарение на любезността на г. Мавродинов, който ми даде на разположение снимките си от църквата в Долна Каменица, аз също тъй можах да разгледам надписа. Въпреки че са изтрити няколко букви, съмнение в четенето на Мавродинов не може да има. Не подлежи на съмнение и заключението му, че Михаил е бил видински деспот по време на бащиното си царуване.

Като се имат пред вид гореизложените събития, ще трябва да се приеме, че Михаил е бил втори син на Михаил Шишман, че той е бил поставен за видински деспот след възцаряването на баща си и че през лятото на 1324 г. също е изпаднал в немилост, както майка си и другите си братя.

[146] Данилов продължител, с. 191: Стефан Урош III, потегляйки за България след Велбуждската битка през 1330 г., изпратил свои хора „на прѣдь кь сестрѣ своюи" да ѝ съобщят за смъртта на Михаил. И понеже посоката на Урошовия поход била „кь вьстокоу вь дрьжавоу землѥ бльгарьскыѥ", а пратениците тръгнали напред, ясно е, че Ана прекарвала заточението си в българските предели.

Посочените от Ников, История на Видинското княжество, с. 96, бел. 2 под линия, места у Кантакузин, Григора и Халкокандил не се отнасят до заточението на Ана.

W. N. Zlatarski, Geschichte der Bulgaren. I. Teil. Von der Gründung des bulgarischen Reiches bis zur Türkenzeit (679—1396), Leipzig 1918, с. 161, казва, че Ана била изпратена с децата си в Сърбия. Тази грешка на Златарски е една от многото грешки, с които изобилствува частта от книгата му, посветена на Мих. Шишман. Хронологията и целият ход на събитията там са объркани.

[147] Greg., I, 391_2: *εὐθύς*.

[148] Данилов продължител, с. 191. Съобщавайки на сестра си Ана за смъртта на Михаил, Урош III казва между другото, че Михаил я бил лишил „чьсти царьскыѥ и прѣстола твоѥго".

[149] Вж. у Мушмов, Монетите и печатите на българските царе, с. 103—105, 7 вида монети.

си.[150] Отсичането на монети, и то на няколко вида, е изисквало немалко време и това обстоятелство е достатъчно доказателство, за да се приеме, че напущането на Ана и заточването ѝ заедно със сина ѝ е станало поне една година след възцаряването на Михаил, т. е. през пролетта на 1324 г., а може би и по-късно, към началните месеци на лятото.[151]

7. Въпросът за напущането на Ана от Михаил е тясно свързан с въпроса за българо-сръбските отношения през 1323—1324 г. От тяхното развитие се обуславя отчасти, както вече се изтъкна, и постъпката на Михаил.

Даниловият продължител говори за множество неприятелски постъпки на българския цар спрямо сръбския крал Урош III.[152] Към 1323—1324 г. можем да изброим само три такива постъпки, засвидетелствувани от изворите: отрицателното отношение на Михаил към Урош III, помощта, която той е дал на съперника му Владислав, и напущането на Ана.

Вече се каза, че Михаил като видински деспот изглежда да е използувал междуособиците в Сърбия след смъртта на крал Милутин, за да придобие независимостта си. Тази негова постъпка е поставила началото на враждата му с Урош III. Даниловият продължител свидетелствува чрез устата на самия Урош, че отношенията на Михаил към сръбския крал, докато бил жив Милутин, били полюбовни и че след това те се изменили.[153]

Именно поради това Михаил взел в междуособната война на Урош и неговия братовчед Владислав, законен наследник на сръбския престол,[154] страната на последния.[155] От Даниловия продължител, който ни дава единственото свидетелство за това, не може да се разбере в какво точно се е изразявала помощта, оказвана от Михаил на Владислав. Като се има пред вид, че през зимата на 1323—1324 г. се водели сражения между войските на двамата крале около градовете Рудник и Островица,[156] които не са много далеч от западните граници на Видинската област, може да се предположи, че Михаил е пратил военна помощ на Владислав. Обстоятелството, че по това време българският цар бил премного зает

---

[150] Провъзгласяването на престолонаследниците за съцаре, както е било във Византия, става обичай у нас от времето на Константин Асен (срв. приписката към Търновското евангелие от 1272—1273 г.: „царствоующ8 бл҃говѣрномоу царю Константиноу и Михаилоу сыноу его"; вж. приписката у Б. Цонев, История на български език. А. Обща част. Том I, София, 1919, с. 214).

[151] При това положение на нещата твърдението на Ников, История на Видинското княжество, с. 96, че Михаил напуснал Ана в края на 1323 г., остава неприемливо. Още повече, че то не е подкрепено с никакви доказателства.

[152] Данилов продължител, с. 179: „ꙗко ни єдиныѭ дѣтѣли зълыѭ не сътворихь ти противоу зълобамь твоимь многыимь, ꙗже ты въздасть ми" (думи на Урош III към българския цар Михаил преди похода му към Велбужд през 1330 г.).

[153] Данилов продължител, с. 179—180. Урош III се обръща към Михаил преди сръбско-българската война през 1330 г. с думите: „възврати се оть гнѣва ꙗрости своеѭ и кь пръвои любьви приложи се, юже имѣ кь родителѭмь моимь".

[154] Срв. К. Јиречек, Историја срба. Превео и допунио Јован Радонић, кн. I, Београд, 1922, с. 242—243; 261; П. Срећковић, Историја српског народа, кн. II, Београд, 1888, с. 270.

[155] Данилов продължител, с. 174: „Бѣ вь то врѣме нѣкотораѭ скрьбь ѥму сьлоучила се оть цара бльгарьскааго Михаила и оть брата ѥго Владислава, сына Стефана краль҃а."

[156] Јиречек, Историја срба, с. 262.

във войната си с Войсил или, все едно, с Византия, прави съмнително едно такова предположение. Не е изключено, от друга страна, Михаил да е пратил на помощ на Владислав наемни дружини от татари, с които той е поддържал добри отношения. На всеки случай несъмнено е, че Михаил е бил по някакъв начин на страната на Владислав. Свидетелството на Даниловия продължител в случая не може да се пренебрегне.

Даниловият продължител не определя по-точно кога именно Михаил е помагал на Владислав: като видински деспот или като български цар. Ако се съди по развоя на събитията в Сърбия, би могло да се приеме, че Михаил е правил това и преди избирането си за цар,[157] и след като зае престола в Търново. По-вероятно е обаче той да е дал помощта си на Владислав вече като български цар, през зимата на 1323—1324 г., нещо, за което свидетелствува и пратеничеството на хлъмския епископ Данило в България. От текста на Даниловия продължител именно е напълно ясно, че Урош III изпратил в Търново своя епископ изключително във връзка с помощта, която Михаил оказвал на Владислав.[158] Датата на Даниловото ходене в Търново може да се определи с точност — пролетта на 1324 г.,[159] а това означава, че връзките на Михаил с Владислав трябва да се отнесат към 1323—1324 г.

Даниловият продължител разказва по-нататък, че мисията на сръбския пратеник пред българския цар успяла,[160] което ще рече, че Михаил се е съгласил да не помага на Владислав. И наистина Владислав повече не се чува — той избягал в Унгария, гдето с време починал.[161]

Изворите не казват нищо за съображенията, които са накарали Михаил да отстъпи пред искането на сръбския крал. Като се има пред вид обаче мисията на Данило в Цариград — той отивал там да уреди же-

---

[157] Войната между Владислав и Урош III начева през 1322 г., след като третият претендент Константин бил убит. Срв. у Јиречек, с. 261—262.

[158] Даниловъ продължитель, с. 174. Там се посочват само две причини, поради които Урош III изпратил епископ Данило в Търново и в Цариград: помощта, която Михаил давал на Владислав, и някои „царски работи", които трябвало да се свършат във византийската столица. За мисията на Данило в Търново не е посочена никаква друга причина. Ст. Станојевић, Битка код Велбужда, Београд, 1930, с. 3—4, смята, че Данило отишъл в Търново и Цариград, за да осуети някаква българо-византийска коалиция против Сърбия. При тогавашните отношения между българи и византийци това изглежда неприемливо.

[159] Данило бил избран за сръбски архиепископ немного след пътуването си до Търново и до Цариград. След завръщането си от византийската столица, той отишъл в Света гора (Даниловъ продължитель, с. 174: „и ѥгда вьзврати се оть Цариграда и тако сьтвори шьствиѥ вь Светоую гороу"). Немного време след това (Даниловъ продължитель, с. 175: „врѣмени же малоу миноувьшоу") починал архиепископ Никодим. След съвещание с приближените си Урош III пратил в Света гора да извикат Данило и го направил архиепископ на мястото на Никодим (Даниловъ продължитель, с. 175—177). Данило зае архиепископския престол на 14 септември 1324 г. (срв. Љуб. Стојановић, Житија краљева и архијепископа српских од архијеп. Данила и других, Глас Српске Краљевске Академије, кн. CVI (61), Ср. Карловци, 1923, с. 110—112). От този ход на събитията в личния живот на Данило е ясно, че той не е могъл да бъде в Търново по-късно от май 1324 г.

Датата, посочена от Дуйчев, у Мутафчиев, пос. съч., с. 219 (края на 1323 или началото на 1324 г.), е твърде ранна. Най-вероятно е Данило да е пътувал до Търново и Цариград през април и май 1324 г.

[160] Даниловъ продължитель, с. 174: „иде прьвѣѥ кь цароу бльгарьскомоу и помоштию божиѥю тоу сьврьши волю ѥго" (на Урош III).

[161] Стојановић, Стари српски родослови и летописи, с. 72—74, 102, 198.

нитбата на Урош III с една от византийските принцеси,[162] — ясно е, че българският цар не е желал да се намери обкръжен от един византийско-сръбски съюз, докато още водел война с Византия за възвръщане на заграбените български територии. Михаил направил само един тактически ход, оставяйки си свобода за действие по-нататък. Няма никакви данни, че той е променил отношението си към Урош III. Напротив, Михаил му нанесъл нов удар с изоставянето на сестра му Ана и със сключването на договор за мир и приятелство с Византия. Той чисто и просто изпреварил сръбския крал в намерението му да се сближи с цариградския император. Бързината и начинът, по който бил сключен договорът между българи и византийци, свидетелствуват именно за желанието на Михаил да изпревари сръбско-византийското сближение.

8. В началото на 1327 г. отношенията между двамата византийски императори, дядо и внук, се влошили отново. И единият, и другият започнали да се готвят за война помежду си. С оглед на това те наченали да си търсят и съюзници.

Първата стъпка в това отношение направил старият император. През пролетта на 1327 г. в Сърбия дошли негови пратеници.[163] Целта на пратеничеството била по думите на Григора, един от участниците в него, да уреди, на първо място, някакви работи на Византия и, на второ място, да отведе обратно жената на починалия в Скопие кесар Йоан Палеолог.[164] Очевидно е, че втората задача на пратеничеството била само прикритие на неговата същинска цел — да води преговори за съюз със сръбския крал. Пратеничеството пристигнало в Скопие, където се срещнало с Урош III. Един от посланиците водил — вън от Скопие и в течение на десет дни — преговори с краля, който накрая дал отговор на всичките му искания. Веднага след това пратеничеството се завърнало във Византия.[165]

---

[162] Данилов продължител, с. 174. Данило отишъл в Цариград „и тоу съвръши вьса хотѣнија срьдьцоу ѥго". Урош се оженил за Мария Палеолог, дъщеря на панхиперсеваста, по-сетне кесар Йоан Палеолог, братов син на Андроник II (срв. Јиречек, Историја срба, с. 265). Сватбата станала през 1326 г. (Greg., I, 373_{20}).

[163] Greg., I, 374_{15}—383_{22}. Относно датата на пратеничеството имаме достатъчно указания у Григора. Андроник III се коронясал за император на 2 февруари 1325 г. (Greg., I, 373_{14-20}). Една година след това (значи през 1326 г.) станала сватбата на сръбския крал с Мария, дъщерята на панхиперсеваст Йоан Палеолог (Greg., I, 373_{20}). Немного след това при нея отишла майка ѝ. Баща ѝ, Йоан Палеолог, решил да използува положението на скрита война между двамата императори и се обявил за независим, отправяйки се при зет си, сръбския крал, за помощ. След това двамата опустошили земите до р. Струма и Сяр. Опасявайки се от задълбочаването на конфликта, старият император пратил свои хора при Йоан да го увещават да се откаже от намеренията си, като се задоволи с титлата кесар. Йоан обещал това и възнамерявал да се върне в Солун, но заболял и починал още докато бил в Скопие. Жена му не искала да се върне във Византия, страхувайки се от отмъщението на императора. Затова и едната цел на пратеничеството била да я убеди да се върне (за всичките тези събития вж. у Greg., I, 373_{14}—374_{19}). Ясно е, че всичко това не може да стане за ден-два, а е продължило повече от шест месеца, т. е. до началото на 1327 г. Още по-точно определя времето на пратеничеството Григора, съобщавайки, че на Великден пратениците прекарали, на път за Сърбия, в град Струмица (Greg., I, 379_{9-15}). А Великден през 1327 г. се пада на 12 април. Следователно пратеничеството е тръгнало от Цариград през втората половина на март и се е завърнало във византийската столица най-рано през първата половина на май.

В описанието си на пратеничеството Григора дава ценни бележки за бита на населението, живеещо около пътя, по който минали пратениците (Greg., I, 374_{19}—380_{13}).

[164] Greg., I, 374_{15-19}: *περί τε καταστάσεως ἄλλης τῶν Ῥωμαϊκῶν πραγμάτων καὶ περὶ τῆς Καισαρίσσης.*

[165] Greg., I, 382_{16-19}.

Изглежда, че Урош III не е дал на пратеничеството окончателен отговор на искането на стария император. Затова преговорите продължил протовестиарият Андроник Палеолог, намиращ се по това време в Македония.[166] Той ги докарал до благоприятен край, тъй като от едно писмо на Андроник II от 1327 г. се вижда, че Урош III му обещал със специален пратеник да му помогне с всичката си сила, и то като се яви лично.[167]

Андроник III, младият император, си устроил широка разузнавателна служба, която му доставяла пълни сведения за приготовленията на стария император.[168] Между неговите шпиони имало и членове на сената (синклита), и близки роднини на Андроник II. Те следели грижливо всичко, което вършел старият император, и го съобщавали на Андроник III.[169] В такъв случай Андроник III е узнал своевременно и за сключения съюз между сръбския крал и стария император.[170]

На Андроник III не оставало нищо друго, освен да си потърси и той съюзници. И той решил да привлече на своя страна българския цар Михаил. Под предлог, че майка му, императрица Ксения, искала да види дъщеря си, Михаиловата съпруга Теодора, с която не се била срещала дълги години, и под предлог, че и сам той, Андроник III, желаел горещо да види сестра си и зет си, комуто имал да съобщи някои тайни, младият император поканил със специален пратеник Михаил да му гостува. Така разказва Григора.[171] Кантакузин от своя страна представя работата по-другояче. Според него срещата била поискана от Михаил. Андроник III който още лекувал ранения си крак, се съгласил с неудоволствие, и то след като взел мнението на дядо си, стария император.[172] В случая остава необяснимо защо именно Михаил е поискал срещата. Като се има обаче пред вид, че Андроник III е знаел за съюза на дядо си със сръбския крал и че през юли 1327 г., а може би и по-рано той е имал в ръцете си документи за готвената срещу него акция,[173] и като се има пред вид най-сетне общият ход на разглежданите събития, не може да има съмнение в думите на Григора, че Андроник III е този, който е потърсил приятелството и помощта на българския цар. Очевидно е, че Кантакузин прикрива истината.[174]

Срещата между Андроник и Михаил станала според Григора в Димотика,[175] а според Кантакузин — в крепостта Черномен, на р. Марица.[176] Несъмнено, че Кантакузин като приближен на младия император и участник в неговия заговор е знаел по-добре къде е станало свижда-

---

166 Cant., I, 233_{8}.

167 Cant., I, 233_{6-11}. Вж. още Greg., I, 394_{7-18}, 395_{2-4}.

168 Greg., I, 395_{4}—396_{2}; Cant., I, 232_{15}—239_{16}.

169 Greg., I, 395_{22}—396_{2}.

170 Ако се съди по целия ход на събитията, изглежда, че Андроник III е бил уведомен и за целта на пратеничеството до сръбския крал през пролетта на 1327 г.

171 Greg., I, 391_{7-18}.

172 Cant., I, 207_{20}—208_{1}.

173 Cant., I, 233_{20}—232_{14}.

174 От разказа на Кантакузин, който следва след съобщението за срещата на Андроник III и Михаил, излиза, че младият император не подозирал дори какво се готви против него в Цариград. Сам участник в заговора на Андроник III, Кантакузин се мъчи да прехвърли отговорността за междуособицата главно върху стария император.

175 Greg., I, 391_{19}.

176 Cant., I, 208_{1-2}, 325_{1}.

нето, отколкото това е могъл да знае Григора.[177] В полза на Кантакузиновото съобщение може да се изтъкне и обстоятелството, че Черномен се е намирал по-близо до българо-византийската граница, отколкото Димотика, и е бил следователно по-удобно място за среща с българския цар.

Михаил дошъл в Черномен заедно с жена си.[178] Той бил посрещнат с големи почести от страна на Андроник III и майка му.[179] Гостуването траяло осем дни.[180]

През време на срещата си българският цар и младият император сключили помежду си договор за взаимно подпомагане. Съгласно с условията на договора, както ни ги съобщава Григора, Михаил се задължил да помогне на Андроник III против стария император, а Андроник III — да даде помощ на Михаил против сръбския крал. В случай, че Андроник III станел самовластен господар на Византия, той трябвало да даде на Михаил голяма сума пари и да му отстъпи значителна част от византийската територия — едно като зестра на сестра си, българската царица, друго като награда за принесената услуга.[181]

Говорейки за срещата в Черномен, Кантакузин не съобщава от своя страна нищо за резултатите от нея, като се задоволява само да спомене, че двамата владетели прекарали времето си във веселие.[182] И сега Кантакузин прави опит да представи нещата по-другояче с цел да стовари вината за междуособната война на двамата императори върху Андроник II. Той изтъква, че едва след срещата си с Михаил младият Андроник научил за това, че в Цариград се готвят за война против него.[183] По този начин Кантакузин иска да прикрие връзката между срещата на Андроник III с българския цар, от една страна, и плановете му за война против цариградското правителство, от друга страна. По-нататък обаче по друг повод и на няколко пъти Кантакузин казва истината, съобщавайки, че по време на срещата си в Черномен Михаил и Андроник III сключили договори, които скрепили с взаимни клетви.[184]

Ясно е прочее, че съобщението на Григора за резултатите от срещата на Михаил и Андроник III отговаря напълно на действителността. Съюзът, който те сключили, не подлежи на никакво съмнение.

Що се отнася до датата на срещата в Черномен, изворите дават достатъчно основания да се приеме, че тя е станала през юни или най-късно през юли 1327 г. За това ни свидетелствува преди всичко разказът на Кантакузин за събитията, станали преди срещата. Именно Кантакузин съобщава, че Андроник III се венчал тържествено за Ана Савойска през октомври 1326 г. в Цариград.[185] След сватбата младоженците се отправили за Димотика. По пътя те и свитата им били нападнати от една турска чета. В завързалото се сражение Андроник бил ранен в

---

[177] Посочването на Димотика от страна на Григора се дължи на обстоятелството, че в този град се намирало седалището на Андроник III като управител на Тракия.

[178] Cant., I, 208_2; Greg., I, 391_{19}.

[179] Greg., I, 391_{19-22}.

[180] Cant., I, 208_3; Greg., I, 391_{21-22}, се задоволява да изтъкне, че срещата траяла *ἐπὶ συχναῖς ταῖς ἡμέραις*.

[181] Greg., I, 391_{22}—392_3, 430_{16-19}.

[182] Cant., I, 208_3.

[183] Cant., I, 208_{5-8}.

[184] Cant., I, 324_{25}—325_1; срв. още Cant., I, 295_{17-18}, 296_{13-14}, 296_{20-22}, 298_8, 298_{25}, 299_6.

[185] Cant., I, 204_{21}.

крака. Пристигнал благополучно в Димотика, той трябвало да почива поради раната си дълго време,[186] и през зимата, и през пролетта на следващата 1327 г. Срещата му с Михаил станала по време на жътвата, 1327 г., докато той още страдал от раната на крака си.[187]

Освен категоричното свидетелство на Кантакузин, че срещата между Михаил и Андроник III се е състояла през лятото на 1327 г.,[188] имаме и едно косвено свидетелство. Това е хрисовулът, издаден от младия император на манастира Зограф в Света гора по молба на българския цар.[189] Хрисовулът потвърждава правото на манастира да владее подарените му от Михаил земи по р. Струма, като ги освобождава от плащането на всички данъци и тегоби с изключение на ситаркията. Издаването на хрисовула свидетелствува най-категорично за приятелските отношения между Андроник III и неговия зет Михаил, настъпили след срещата.

9. Облягайки се на съюза си с българския цар,[190] Андроник III предприел редица неприятелски действия срещу стария император.[191] Андроник II от своя страна не закъснял да вземе съответните противомерки.[192] Вече през септември 1327 г. той наредил на деспот Димитрий в Солун да започне прилагането на приготвения от по-рано план за обезвредяване на младия император.[193] През ноември командуващите правителствените гарнизони в Македония, протовестиарият Андроник Палеолог и Михаил Асен, наченали да преследват открито привържениците на Андроник III, като прибягнали и до конфискация на имуществата им.[194]

Направените опити за помирение между двамата императори останали безуспешни.[195] Място за споразумение нямало. Междуособната война била в пълен ход[196] и трябвало да завърши в полза на едната страна. Изгледите били на страната на Андроник III, който спечелил за себе си с отстъпки и демагогия симпатиите на византийското население и на аристокрацията.[197]

---

[186] Cant., I, 204_{21}—207_{20}.

[187] Cant., I, 207_{20-22}: *περὶ δὲ τὴν συγκομιδὴν τοῦ σίτου μάλιστα τοῦ αὐτοῦ ἔτους*. В случая същата година е X инд. (1. IX. 1326 — 31. VIII. 1327 г.), споменат по-горе от Кантакузин (Cant., I, 204_{21}) във връзка със сватбата на Андроник III.

Дуйчев, у Мутафчиев, пос. съч., с. 228, превежда погрешно израза *περὶ δὲ τὴν συγκομιδὴν τοῦ σίτου μάλιστα* в смисъл, че Михаил доставил жито на Византия (*ἡ συγκομιδὴ* е схванато от него като „доставка"). Независимо от това, че не е възможно едно такова тълкуване на целия контекст, Дуйчев не е имал пред вид изобщо употребата на израза *περὶ δὲ τὴν συγκομιδὴν τοῦ σίτου μάλιστα* у Кантакузин. А този израз Кантакузин употребява само в темпорален смисъл, за означение на лятно време (срв. у Cant., I, 170_{11}, 193_{19-20} и пр.).

[188] Въз основа на Кантакузин и Флоринский, пос. съч., II, с. 50, и Иречек, История на българите. Поправки и добавки, с. 211, определят датата на срещата през лятото на 1327 г. Неизвестно по какви съображения Дуйчев, у Мутафчиев, пос. съч., с. 228, твърди, че срещата станала в края на 1326 г.

[189] Regel, Kurtz, Korablev, пос. съч., с. 58—61. Издателите на хрисовула са го отдали погрешно на Андроник II вм. на Андроник III.

[190] Greg., I, 392_{6-7}.

[191] Greg., I, 392_{6}—394_{17}.

[192] Greg., I, 393_{14}—395_{4}; Cant., I, 215_{15}—219_{15}.

[193] Cant., I, 233_{15}—234_{3}; Greg., I, 394_{16}—395_{4}, 396_{21-23}.

[194] Greg., I, 396_{21}—397_{7}.

[195] Greg., I, 397_{17}—403_{6}, 407_{23}—408_{3}; Cant., I, 219_{15}—254_{23}.

[196] Cant., I, 255_{1}—267_{3}; Greg., I, 408_{3}—409_{6}.

[197] Greg., I, 397_{7-16}, 398_{7-10}, 402_{7}—403_{6}, 405_{16}—407_{23}.

През декември 1328 г.[198] Андроник III влязъл в Солун.[199] В течение на немного време[200] той успял да овладее, без да срещне особени затруднения, почти цяла Южна Македония.[201] Неговите войски стигнали до сръбската граница. Сръбският крал не дал обещаната на стария император помощ, а се задоволил да заеме крепостта Просек, предадена му от привърженицитe на Андроник II.[202]

Положението на стария император се влошило извънредно много. Изпаднал в безизходност, той вече възнамерявал да иска от внук си условия за примирие и мир, когато получил тайно предложение от страна на българския цар за помощ и съюз. Между Андроник II и Михаил били поведени преговори за плана на общите действия и за условията, при които българският цар ще даде помощта си на цариградското правителство.[203] Срещу обещанието да получи пари и част от византийската територия Михаил се задължил да помага на стария император в борбата му против Андроник III.[204]

Така Михаил изменил на сключения само преди няколко месеца съюз с Андроник III. Главната причина, която го подтикнала към тази измяна, било желанието му да използува по възможност най-добре византийските междуособици, за да получи по-големи изгоди.[205] В такъв случай подозрението на младия император, че Михаил се стремял към завладяването на Цариград и след това на цялата империя,[206] не е лишено от основания. От целия ход на по-нататъшните събития прозира двойната игра на Михаил, чиято единствена цел е използването. на византийските междуособици. От друга страна, Михаил се е страхувал от прекомерното засилване на Андроник III, което би променило съотношението на силите на Балканския полуостров във вреда на българската държава.

Михаил влязъл във връзка с Андроник II и му предложил своята подкрепа вероятно през януари или февруари 1328 г. Тази дата се подкрепя от редица съображения. Така Григора, който е бил близък на Андроник II, поставя в своята история сключването на договора между българския цар и стария император преди битката при р. Мелас, в която войските на Андроник III разбили войските на цариградското правителство.[207] По указанията на Григора тази битка е станала в края на март 1328 г.[208]

---

[198] Greg., I, 409_6–$_7$.

[199] Greg., I, 406_6—410_{17}; Cant., I, 267_4—272_{22}.

[200] Greg., I, 411_4.

[201] Greg., I, 410_{17}—411_9, 413_2–$_{17}$; Cant., I, 272_{23}—285_{23}.

[202] Greg., I, 410_{17}–$_{24}$, 413_{17}–$_{22}$; Cant., I, 280_5—281_{19}, 285_{10}–$_{11}$; II, 257_{17}–$_{23}$.

[203] Greg., I, 411_{15}–$_{20}$. От съобщението на Григора, че за преговорите между Михаил и Андроник II знаели само два-трима души, между които и сръбската кралица (*ἡ Κραλαίνης*), която насърчавала императора със светли надежди, би могло да се извади заключението (както това прави Дуйчев, у Мутафчиев, пос. съч., с. 231), че тя е била посредница при сключването на съюза. Cant., I, 288_{15}–$_{17}$, съобщава обаче, че *οἱ πράξαντες τὴν συμμαχίαν Ῥωμαῖοι* били *ἐκ τῶν πρὸς Μυσοὺς αὐτομόλων*.

[204] Greg., I, 430_{14}–$_{15}$.

[205] Greg., I, 411_{15}–$_{16}$.

[206] Cant., I, 285_{16}—298_3; Greg., I, 415_{17}—416_4, 418_4–$_{24}$. Срв. и Иречек, История на българите, с. 226: „Не може да има съмнение, че Михаиловият пълководец е получил заповед да превземе Цариград."

[207] За битката при р. Мелас вж. у Greg., I, 415_6–$_{14}$; Cant., I, 285_{23}—286_{10}. Григора нарича реката *δ Μαυρολόταμος*.

[208] Greg., I, 415_6–$_8$: *Ἔαρος γὰρ ἀρχομένου κατὰ τὴν ἕκτην δηλαδὴ τῆς ἁγίας τεσσαρακοστῆς ἑβδομάδα*. Шестата неделя на великия пост (светата четиридесетница) се пада от 24 март до 3 април (у Edouard de Murait, Essai de chronographie byzantine. 1057—1453, St.-Pétersbourg, 1871, т. II, с. 545, е изчислено: 21—27 март).

Все преди битката при Мелас сръбският крал Урощ III отказал на прибягналите към него от Македония привърженици на стария император да обяви война на Андроник III, а им предложил да ги изпрати в Цариград с посредничеството на българския цар.[209] Урош III не е можел да не знае за предишния договор между Михаил и младия император. Фактът, дето сега той препраща привържениците на стария император в България, показва, че е знаел вече за обезсилването на споразумението между Михаил и Андроник III и за новото споразумение, сключено между Цариград и Търново.[210] Иначе той не би рискувал да прати привържениците на стария император при Михаил, който сигурно би ги предал на Андроник III или най-малко би им попречил да отидат в Цариград. Най-сетне и едно друго обстоятелство сочи за сигурността на датата на договора между Михаил и Андроник II. След като завладял окончателно Македония и Западна Тракия, младият император потвърдил привилегиите на манастирите върху именията им, разположени в тези области. Между другото той потвърдил и правата на Зографския манастир.[211] За забелязване в случая е, че Андроник III потвърждава владението на земи, подарени от българския цар,[212] без да спомене нито дума за него. А това обстоятелство сочи, че той е вече знаел за измяната на своя зет, когато през март 1327 г.,[213] значи преди битката при Мелас, е издал своя указ.[214]

Андроник II поискал от Михаил да му прати помощ едва след поражението на своите войски при Мелас,[215] когато опасността за Цариград била вече твърде голяма.[216] Наскоро след това Михаил пристигнал с войската си в Ямбол, който бил близо до българо-византийската граница, а съюзната му войска от татари се разположила на стан при Русокастро.[217] Тук Михаил очаквал развоя на събитията и поканата на Андроник II да се намеси в междуособицата.

Когато Андроник III се научил за струпването на българските войски по границата, той напуснал Солун и се отправил за Източна Тракия, гдето стануваха неговите главни сили.[218] През април или най-късно в началото на май[219] той пристигнал в лагера при Мелас[220] и веднага взел мерки за отбрана в случай на едно нападение на българите. Той преместил войските си от стана при Мелас в мястото Логус,[221] разположено в

---

[209] Cant., I, 282_1—284_{18}.

[210] От думите на Григора, че сръбската кралица била посветена в тайната на преговорите между Михаил и Андроник II (Greg., I, 411_{22}—$_{24}$), следва, че и кралят Урош III е бил осведомен за тях.

[211] Regel, Kurtz, Korablev, пос. съч., с. 61—64.

[212] Пак там, с. 48—52, 58—61.

[213] Пак там, с. 64: *κατὰ μῆνα μάρτιον, τῆς νῦν τρεχούσης ἐνδεκάτης ἰνδικτιῶνος, τοῦ ἑξακισχιλιοστοῦ ὀκτακοσιοστοῦ τριακοστοῦ ἕκτου ἔτους.*

[214] Cant., I, 288_2—$_{17}$, съобщава, че Андроник III научил за договора между Михаил и стария император след битката при р. Мелас. Хрисовулът на Андроник III, даден на Зографския манастир, е обаче по-сигурно, документално доказателство в случая и трябва да се приеме, че редът на събитията у Кантакузин в случая е погрешен.

[215] Р. Мелас (*ὁ Μέλας ποταμὸς* у Cant., *ὁ Μαυροπόταμος* у Greg.) е в Тракия, близо до Херсонес.

[216] Това личи от целия ход на събитията преди и след битката при р. Мелас.

[217] Cant., I, 294_{14}—$_{18}$.

[218] Cant., I, 294_{18}—$_{20}$.

[219] Greg., I, 415_{17}: *μεσοῦντος ἔαρος.*

[220] Cant., I, 295_6.

[221] Cant., I, 295_{10}—$_{13}$; Greg., I, 419_4: *Λόγους.*

планинска област, вероятно в южните поли на Сгранджа. Новият стан давал по-големи възможности за отбрана в случай, че войската на Андроник III бъде нападната от войските на цариградското правителство или от българите. От друга страна, той бил по-близо до Цариград и това улеснявало младия император при едно нападение срещу столицата.[222]

След преместването на войските си в Логус Андроник III получил съобщение, че българска войска, брояща около 3 хиляди конника и командувана от русина Иван, отива към Цариград.[223] Планът за действие, съставен от Андроник II и Михаил, влизал прочее в изпълнение.

Андроник III и неговите привърженици се събрали на съвет и след като разгледали всички обстоятелства около постъпката на Михаил, решили, че българският цар не смята в същност да помогне на стария император, а цели изпълнението на свои собствени планове. Изпратеният начело с Иван отред трябвало да заеме императорския дворец, след което Михаил щял да завладее Цариград и цялата Византийска империя.[224] По този начин Михаил възнамерявал да създаде една грамадна държава, простираща се от Цариград до Дунав.[225] Този проект бил внушен на Михаил от един византийски емигрант, който участвувал и в сключването на договора между стария император и българския цар. Доказателство за своите подозрения Андроник III и неговите приближени виждали в обстоятелството, че Михаил водел татарска войска със себе си. По-късно Андроник III се убедил в своите предположения.[226] Подобни слухове изглежда да са били разпространявани и в Цариград от привържениците на младия император.[227]

За да се убеди в предположението си, Андроник III изпратил посолство при Иван, преди още последният да бил пристигнал в Цариград. Пратениците на младия император подканили българския военачалник да напусне византийската територия, защото Андроник III не се нуждаел от неговата помощ, която била предвидена по договора в Черномен. Ако пък Иван е дошъл да се сражава, войските на младия император го очакват за битка. Иван уверил с писмени клетви Андроник III, че няма нарушение от българска страна на договора, че българският цар държи на съглашението и че българската войска не е дошла във Византия с враждебни намерения срещу него.[228]

Този неопределен отговор на Иван подсилил убеждението на Андроник III, че наистина българският цар възнамерява да използува междуособицата за свои цели. Тогава младият император изпратил свой човек при дядо си Андроник II, за да го предупреди за намеренията на българите. Андроник III изтъкнал пред дядо си, че го съветва за неща, които са от полза и за него самия, и за византийците изобщо. Младият император нямал нищо против това — дядо му да си служи с българските войски във войната против внук си, но да не ги пуща в двореца в голям брой и въоръжени. Освен това нека старият император постави в двореца и в града достатъчно византийска войска, която да може да осигури защи-

---

[222] Cant., I, 294_{20}—295_{2}.
[223] Cant., I, 295_{12-16}.
[224] Cant., I, 295_{16}—296_{4}; Greg., I, 415_{17-23}.
[225] Greg., I, 415_{23}.
[226] Cant., I, 296_{4-12}.
[227] Greg., I, 418_{8}.
[228] Cant., I, 296_{20-23}.

тата им в случай на неприятелски действия от страна на българите. След това Андроник III съобщавал на дядо си своите подозрения за намеренията на българския цар.[229]

Старият император дал вид пред пратеника на Андроник III, че не обръща внимание на съветите и предупрежденията му, но веднага взел нужните мерки.[230] Той допуснал в двореца само началника на българската войска, а за самата нея бил устроен стан на 95 стадии от града.[231]

Андроник III не спрял дотук. Той изпратил посолство и при Михаил в Ямбол. Младият император изтъкнал пред българския цар недоумението си от неговата постъпка. Ако Михаил е нарушил клетвените договори и смята да воюва с него, то и Андроник III ще почне да се готви за война. Обстоятелството, че Михаил е струпал войски на границата, без да бъде призован, и фактът, че е пратил в Цариград 3 хиляди конника начело с Иван, сочат, че българският цар е враг на младия император. В такъв случай Андроник III ще си послужи не с редовна войска против българския отред в Цариград, а ще даде нареждане до селяните да направят връщането му в България невъзможно.[232]

Тези заплашвания повлияли на Михаил и той се заклел пред пратеника на Андроник III, че не е нарушил договора между двамата и че българската войска е отишла в Цариград не с цел да се сражава против младия император. Като залог Михаил изпратил на Андроник един чудодеен кръст. Същевременно царят наредил да се дадат бързоходни коне на пратеника на младия император, за да пристигне той навреме и да предварди възможните неприятелски действия против Иван и неговите войници. Едновременно с това Михаил изпратил писмо до Иван, с което го подканвал да се завърне, както и едно обгорено по краищата крило — знак у българите за бързина. Щом Иван получил писмото и крилото, веднага се завърнал в България.[233]

Заплашванията на Андроник III били само една тактическа маневра. В същност той нямал никакво намерение да воюва с българите, както това изрично забелязва Кантакузин.[234] Той много добре разбирал, че помощта, оказвана от Михаил на стария император, би се оказала гибелна за неговите планове,[235] и затова прибягнал до диверсии и заплашвания. Михаил се поддал на маневрата на Андроник III и се оттеглил от полесражението, отказвайки се от своите планове за използване на византийската междуособица.[236]

Оттеглянето на българската войска от Цариград засилило още повече позициите на Андроник III. Наскоро след това, през нощта на 24 май 1328 г., Андроник III, подпомогнат от своите привърженици в самата столица, влязъл ненадейно в Цариград, свалил от императорския престол дядо си Андроник II и се провъзгласил за самодържец.[237]

---

[229] Cant., I, 297_1—298_1.

[230] Cant., I, 298_1—$_3$.

[231] Greg., I, 418_{10}—$_{13}$.

[232] Cant., I, 298_4—$_{20}$.

[233] Cant., I, 298_{20}—300_5. Флоринский, пос. съч., I, с. 16, твърди против всички данни на изворите, че отредът на Иван влязъл в Цариград, като при това бил принуден да помага на Андроник III.

[234] Cant., I, 296_{18}—$_{20}$: *ἐδόκει γὰρ οὐ λυσιτελεῖν ἐν τῷ τότε πόλεμον ἄρασθαι πρὸς Μυσούς.*

[235] Greg., I, 415_{23}—416_4; Cant., I, 295_{15}—$_{16}$.

[236] Greg., I, 427_{10}—$_{11}$.

[237] Greg., I, 419_{11}—427_{10}; Cant., I, 300_5—306_{11}.

10. Докато Андроник III затвърдявал положението си в Цариград, Михаил нахлул във Византия с голяма войска,[238] подсилена със значителни наемни татарски дружини.[239] Той започнал да опустошава северните градове на Тракия,[240] като възнамерявал да достигне до Одрин и Димотика.[241]

Действията на българската войска продължили в течение на много дни.[242] През това време Андроник III успял да събере войска, струпал я във Виза и започнал да се готви за сражение. Но Михаил намерил за по-добре да не влиза в битка с византийците, задоволявайки се само с ограбването на населението в Северна Тракия. За да избегне сражението, той си послужил с военна хитрост. Неговите пратеници съобщили на Андроник III, че на следния ден българската войска ще предприеме нападение срещу него при Виза. През нощта обаче Михаил се изтеглил и се върнал в България.[243]

Немного след това Андроник взел почина в ръцете си и сам нахлул в България, като подложил на опустошение българската територия. Градът Ямбол бил завзет от византийските войски с пристъп, разграбен и разсипан. След това Андроник се върнал обратно във Византия.[244]

След двумесечна подготовка Михаил нахлул наново в Тракия, превзел град Вукелон[245] и установил там стан на войската си. Когато Андроник III пристигнал в Одрин и организирал войската си за сражение, Михаил наредил да му се изпратят подкрепления от България и същевременно обсадил градчето Проватон.[246] В подготовка и очакване на битката двамата владетели прекарали около един месец.[247]

Когато подготовката била привършена, Андроник III отправил пратеници при Михаил. Той му изтъкнал, че Михаил вероятно е забравил сключения между тях договор[248] и затова е започнал войната. Императорът обаче държи на сключеното съглашение. Поради това и поради обстоятелството, че двете войски са единоверни, те не трябва да се насочват една срещу друга, а трябва заедно да се опълчат против варварите. При това сестрата на императора била съпруга на българския цар. Ето защо Андроник желаел да бъде не враг, а приятел на Михаил. Но Михаил трябвало да върне превзетия град. В противен случай предстояло сражение.[249]

Михаил отговорил, че той иска награда за съюза си с Андроник, заради когото е пренебрегнал богатите обещания на стария император.[250]

---

[238] Cant., I, 323_7: *πανστρατιᾷ*.
[239] Cant., I, 323_8; Greg., I, 430_{8-9}.
[240] Cant., I, 323_{8-9}.
[241] Greg., I, 430_{6-7}.
[242] Cant., I, 323_9.
[243] Cant., I, 323_9—324_8.
[244] Cant., I, 324_{8-11}.
[245] Градът се намирал северно от Одрин, на десния бряг на Тунджа.
[246] Градчето се намирало на североизток от Одрин, недалеч от левия бряг на Тунджа, близо до Вукелон.
[247] Cant., I, 324_{13-24}.
[248] Cant., I, 324_{25}—325_4; Greg., I, 430_{9-10}.
[249] Cant., I, 324_{25}—325_{13}; Greg., I, 430_{21-22}.
[250] Greg., I, 430_{11-18}.

Освен това той поискал част от византийската територия и като зестра на жена си.[251]

В отговора си Андроник III признал правото на Михаил да получи като зестра на жена си част от византийската територия при условие обаче, че ще му стане васал. Той се мотивирал по следния начин: според обичая във Византия най-старият син на императора се провъзгласявал за император и управлявал над другите, а останалите братя му се подчиняват и му служат. Ако Михаил като зет на императора се съгласи да се подчини, той ще му даде не само Вукелон, но и други градове, защото признава, че българската царица има право на наследство.[252]

Михаил отговорил на тези предложения на Андроник III, че той, сам император, не може да бъде подчинен на друг император. След това той предложил да отстъпи превзетия от него град Вукелон, като получи в замяна на това Созопол.[253]

Императорът не отговорил на това искане на Михаил. Той започнал да се готви за сражение. По думите на Кантакузин Андроник III съобщил на българските пратеници, че прекъсва преговорите и че е готов за сражение. Михаил се изплашил и с бързи пратеници съобщил на императора, че ще му предаде град Вукелон и че въобще ще спазва мира. Така, без битка, казва Кантакузин, Андроник спечелил победа.[254]

Григора представя нещата в по-друга светлина. Той съобщава, че силите на Михаил превъзхождали силите на Андроник и че византийският император се решил да влезе в бой само за да не се сметне, че се е уплашил от заканванията на българския цар. Той във всички случаи се ръководел повече от природна смелост, отколкото от хладна разсъдителност.[255] Пред вид на опасността за империята майката на Андроник и тъщата на Михаил се намесила и се опитала да постигне със своето влияние над двамата владетели помирение между тях. Действително тя успяла в предначинанието си.[256]

Както изобщо, така и в този случай Кантакузин е премного тенденциозен. Неговото описание на военните сили на Андроник III и разсъжденията му за страхливостта на варварите[257] са пълни с преувеличения. Тенденцията да се изтъкне превъзходството на Андроник III над Михаил, като се сравни сегашното положение с положението на Византия по времето на Андроник II, е очевидна и извън всяко съмнение. Ето защо вестите на Григора изглеждат и по-правдоподобни, и по-приемливи. От съпоставката на фактите е ясно, че Михаил се е оттеглил от бойното поле не поради страх от силата на Андроник, а вследствие на постигнатото чрез посредничеството на старата императрица споразумение.

И Кантакузин, и Григора съобщават, че между Михаил и Андроник бил сключен мир.[258] Михаил върнал обратно град Вукелон,[259] срещу което получил много пари.[260] Двамата владетели се срещнали, яхнали на коне,

---

[251] Cant., I, 325_{13-18}; Greg., I, 430_{18-19}.
[252] Cant., I, 325_{18}—326_{4}.
[253] Cant., I, 326_{4-9}.
[254] Cant., I, 326_{9}—328_{18}.
[255] Greg., I, 430_{19}—431_{1}.
[256] Greg., I, 431_{1-7}.
[257] Cant., I, 326_{13}—328_{18}.
[258] Cant., I, 328_{18-22}; Greg., I, 431_{8}.
[259] Cant., I, 328_{19}.
[260] Greg., I, 431_{7-9}.

и подновили старото си приятелство.[261] Оттогава нататък българи и византийци не воювали, а живели в мир помежду си.[262]

Свиждането на Михаил и Андроник III станало по свидетелството на Кантакузин при Одрин. Поради военните обстоятелства срещата била съвсем кратка.[263] На нея бил уреден само въпросът за прекратяването на военните действия и свързаните с тях последици.

Въпросът за траен мир и съюз между двамата владетели бил разрешен по-късно, по почин на Михаил. Той именно поканил Андроник III на една среща, за да обсъдят състоянието на отношенията между двете държави и да подновят мира и договорите помежду си. Андроник приел поканата на Михаил и се явил на срещата. Тя станала в крепостта Кримна, между Созопол и Поморие. Преговорите завършили със сключването на траен договор за мир и за съюз между двамата владетели.[264] Този съюз останал в сила и до смъртта на Михаил.

Причината, която тласнала Михаил към нова война с Андроник III, е ясно подчертана и от Кантакузин, и от Григора, когато те говорят за водените между двамата владетели преговори. Михаил поради двойната си игра във византийската междуособица останал в края на краищата излъган в своите надежди за използване на положението във Византия. Победата на Андроник III над стария император му отнемала всяка възможност да увеличи в бъдеще своите владения за сметка на южната си съседка или най-малкото да си възвърне всички притежавани от неговите предшественици земи отвъд Стара планина. Ето защо той побързал да навлезе във византийска територия и да предяви своите искания на Андроник III, преди последният да си бил затвърдил окончателно положението в столицата и в империята.

Що се отнася до хронологията на тази последна война между Михаил и Андроник III, изворите ни предоставят достатъчно данни за нейното по-точно определяне. Григора съобщава, че Михаил нахлул в Тракия, преди още да са се минали 30 дни от преврата в Цариград, извършен на 24 май 1328 г.,[265] следователно войната е започнала през втората половина на юни. По думите на Кантакузин нападението на българите траяло много дни.[266] От развоя на събитията може да се заключи, че тези много дни не са били повече от месец, следователно Михаил се е изтеглил от византийска територия през втората половина на юли. Все тогава Андроник III нахлул в България и превзел Ямбол.[267] Два месеца след това,[268] значи през втората половина на септември, Михаил нахлул отново във Византия и превзел Вукелон. В такъв случай временният договор за мир е бил сключен през октомври 1328 г.

По-мъчно е да се определи точната дата на срещата в Кримна. От разказа на Кантакузин е ясно само това, че тя е станала преди войната

---

[261] Cant., I, 328_{19-20}. На друго място Кантакузин съобщава, че срещата станала в Одрин и траяла кратко (Cant., I, 340_{21-24}).

[262] Cant., I, 328_{20-22}.

[263] Cant., I, 340_{21-24}.

[264] Cant., I, $340_{19}-341_{4}$.

[265] Greg., I, 430_{4}.

[266] Cant., I, 323_{9}: *ἐφ' ἡμέραις ἱκαναῖς.*

[267] Cant., I, 324_{8}: *οὐ πολλαῖς δὲ ὕστερον ἡμέραις.*

[268] Cant., I, 324_{11-12}: *μετὰ ἑξηκοστὴν ἡμέραν.*

с османския владетел Орхан,[269] т. е. преди края на пролетта на 1329 г.[270] В такъв случай трябва да се приеме, че свиждането между Михаил и Андроник III на черноморския бряг и подновяването на съюзния им договор е станало между октомври 1328 г. и средата на пролетта 1329 г.[271]

11. Подобрението на отношенията между Михаил и сръбския крал Урош III, постигнато през пролетта на 1324 г. с посредничеството на епископ Данило, не траяло дълго. Напущането и заточаването на царица Ана от страна на Михаил през лятото на същата година ги влошило отново и завинаги. По думите на Григора явно било, че сръбският крал няма да се успокои, докато не отмъсти на Михаил за нанесените му вреди и преди всичко за напущането на сестра му.[272] От друга страна, и българският цар се готвел за едно военно разрешение на отдавнашния спор с Урош III. Така в условията на споразумението между Михаил и Андроник III, сключено през лятото на 1327 г. в Черномен, била и помощта, която младият император трябвало да даде на българския цар в случай на война със сърбите. Все през същата година Урош III се грижел за набавяне на оръжие от Дубровник, нужно му за война с българите.[273] Атмосферата е била тъй нажежена, че в Дубровник, ако може да се даде пълно доверие на хрониката на Рести, смятали войната за започната.[274] През първите месеци на 1328 г. настъпило във връзка със съюза на Михаил с Андроник II известно подобрение на българо-сръбските отношения,[275] което обаче траяло съвсем малко — до уреждане на отношенията между Михаил и утвърдилия се в Цариград Андроник III. От съобщението на Кантакузин за срещата в Кримна не може да се разбере точно против кого е бил насочен съюзът между Андроник III и Михаил, но като се имат пред вид по-нататъшните събития, може да се сметне, че сключеното споразумение е имало за цел една война със сърбите.

Пръв взел почина за война Михаил.[276] Вероятно още в началото на пролетта на 1330 г.[277] той наченал да се готви сериозно за решителни

---

[269] За тази война вж. у Cant., *I*, 341_5 passim.

[270] Подготовката за битката започва в средата на пролетта и по-точно през май 1328 г.: *ἔαρος ἤδη μεσοῦντος κατὰ μῆνα Μάϊον* (Cant., I, 341_{10-11}).

[271] Иречек, Пътувания, с. 769, приема, че срещата е станала през 1328 г.

[272] Greg., I, 454_{7-11}.

[273] Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, t. XXV, Zagrebiae, 1893, с. 119. У Флоринский, пос. съч., II, с. 50—51, е дадена годината 1328. Грешката на Флоринский се дължи на това, че той е използувал не съвсем точния препис от хрониката на Рести, направен от Вл. И. Ламанский повече от десетилетие преди изданието на Speratus Nodilo през 1893 г. (вж. у Флоринский, пос. съч., II, с. 47, бел. 2 под линия). Грешката на Флоринский повтарят Трифонов, пос. съч., с. 79, който се е доверил на руския историк и не е направил справка у Nodilo, и Дуйчев, у Мутафчиев, пос. съч., с. 235.

[274] Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, т. XXV, с. 119: la guerra che s'era cominciata tra lui [Orossio] e Michiel, re di Bulgaria.

[275] Това личи от обстоятелството, че Урош III предложил на привържениците на стария император след успехите на Андроник III в Македония през пролетта на 1328 г. да ги препрати в Цариград през България: *ἀλλ' ἐγὼ πρὸς Μιχαὴλ τὸν βασιλέα Μυσῶν κηδεστὴν ὄντα ἐμὸν ὑμᾶς πέμψω, ὡς, ἂν δὲ αὐτοῦ πρὸς Βυζάντιον διασωθῆτε* (Cant., *I*, 284_{8-10}).

[276] Опитът на Трифонов, пос. съч., с. 78—79, да изтъкне като неверни думите на Иречек, че приготовленията за войната почнали в България, се опровергава и от общия ход на събитията, и от свидетелствата на изворите. Така Григора съобщава, че едно от условията на Черноменския договор от 1327 г. било Андроник III да помогне на Михаил против сърбите; Урош III по свидетелството на Даниловия продължител се моли по унизителен начин за мир, когато узнал, че Михаил потеглил с войски от Търново (Данилов продължител, с. 179—180), и пр.

[277] Greg., I, 254_7. Тогава именно станало ясно, че ще трябва да се воюва.

действия против Урош III. На първо място, той поискал да си осигури помощта на Византия, затова изпратил посолство до Андроник III с предложение за обща акция против сърбите.[278] Предложението на Михаил съвпадало с плановете на Андроник III, който също възнамерявал да воюва със сърбите пред вид на враждебното отношение на Урош III към него.[279] Ето защо военното съглашение между Андроник III и Михаил било сключено набързо. Неговата цел била да се принуди Урош III да отстъпи на съюзниците колкото се може по-голяма част от своята територия.[280] Изглежда, че Михаил е имал и по-далечни планове — да включи в пределите на своята държава цяла Сърбия.[281] Пратениците на Михаил и Андроник III разработили и план за военните действия, според който Сърбия трябвало да бъде нападната от двете страни и да бъде принудена по този начин да приеме исканията на съюзниците.[282]

Едновременно с приготовленията на българи и византийци и сръбският крал вземал мерки за отбрана и за нападение. Така на 1 май 1330 г. той забранил на дубровнишките търговци да прекарват през Сърбия стоки за България.[283] Все по това време той трябва да е поръчал на дубровнишкия сенат събирането на доброволци от Италия, които по-сетне участвували във войната с българите.[284] По съобщението на един дубровнишки писател от началото на XVII в. синът на Урош III, Душан, комуто била предоставена подготовката на войната, възложил на доместика Смиљо в Дубровник събирането на наемен отред. Освен това Душан изпратил посланици и до влашкия войвода Влайко, за да го привлече на страната на сърбите в предстоящата война.[285]

В края на пролетта на 1330 г.[286] съюзниците привършили приготовленията си за похода и пристъпили към действие. По всичко изглежда, че

---

[278] Greg., I, 454_{11-14}; Cant., I, 428_{7-9}; Данилов продължител, с. 178.

[279] Cant., I, 428_{9-14}.

[280] Greg., I, 454_{15-17}. Вж. още в увода (наредбата, указа) към законника на Душан целите на съюзниците: „хотешти, по неразоумію своемоу, ꙗко нѣчто слатко, пожрѣти нась, и землю отьчьствіа нашего разделити себе, вь рабство нима предати“ (вж. у Ст. Новаковић, Законик Стефана Душана цара српског, Београд, 1898, с. 3).

[281] Според Даниловия продължител, с. 178, Михаил се хвалел, „ꙗко поставити прѣстоль свои вь дрьжавѣ отьчьствиꙗ его“ (т. е. на Урош III); вж. също там, с. 190. Намерението на Михаил да си подчини Сърбия е изтъкнато и в житието на Урош III, написано от Григорий Цамблак (вж. Я. Шафарик, Живот краля Стефана Дечанског, Гласник друштва српске словесности, кн. XI, Београд, 1859, с. 71): „на срьбьское пѡдвизааше се начелство, и то подвластію оустроити тъщааше се“. То е подчертано и от летописите: „и оустрьми се вьсхитити ѡчьства его“ (на Урош III — вж. у Стојановић, пос. съч., с. 79—80, 103, 193, 199, 284). Най-сетне това намерение на Михаил се потвърждава и от Дечанската грамота на Урош III от 1330 г.: „прѣкти хоте срьбскоу землю“ (Miklosich, пос. съч., с. 100).

[282] Greg., I, 354_{15-16}; Cant., I, 428_{9}.

[283] Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, т. I, с. 377, също и в Гласник друштва српске словесности, кн. XI, с. 333—334. У Иречек, История на българите, с. 227, вместо „стоки“ е казано „сол“. Тази грешка е повторена от Дуйчев, у Мутафчиев, пос. съч., с. 236, въпреки че в документа не се споменава за сол и че в немското издание на Иречековата история (C. Jireček, Geschichte der Bulgaren, Prag, 1876, с. 293) е казано „Waaren“, а у Флоринский, пос. съч., II, с. 51 — „привоз товаров“. Версията за солта повтаря и Й. Иванов, Северна Македония, София, 1906, с. 49.

[284] Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, т. XXV, с. 120—121.

[285] Luccari, пос. съч., с. 49.

[286] Greg., I, 454_{17-18}: *ἄχρι φθίνοντος ἔαρος*.

пръв се отправил към сръбските граници Андроник III.[287] Той струпал войските си в областта на Битоля,[288] отгдето нахлул в сръбска територия и превзел няколко малки погранични крепости.[289] След тази демонстрация Андроник III разположил войските си на стан в очакване на стълкновението между българи и сърби.[290] Григора смята, че Андроник не предприел по-решителни действия, понеже неговите военни сили били по-малки от силите на сръбския крал.[291]

В това време, на 19 юни 1330 г., Михаил потеглил с част от войската си от Търново към западните части на държавата си.[292] Изплашен от това, Урош III изпратил посланици при Михаил, молейки го да се откаже от намерението си да воюва. Сръбският крал изтъкнал, че сам той не е сторил нищо лошо на българския цар, нито на неговата държава и че желае да живее по братски с него. Той изтъкнал още и прежните полюбовни отношения между Михаил и крал Милутин, баща на Урош III, и настоявал пред българския цар да бъдат те възстановени.[293] Михаил дал на посланиците отрицателен отговор, като им заявил, че иска да воюва.[294] Вероятно той е изтълкувал постъпките на Урош III за мир като проява на слабост.

На сръбския крал не оставало нищо друго, освен да приеме битката. Той сметнал българския цар за по-важен и опасен противник, отколкото византийския император,[295] вероятно поради обстоятелството, че българската граница била по-близо до сърцето на Сърбия и че българите биха могли поради това да нанесат по-скоро решителния удар, докато Андроник III е трябвало да воюва в Македония, твърде далеч от пределите на същинска Сърбия. Затова и Урош III си струпал войските към българска страна. Той ги разположил на стан в Добричкото поле, в местността Топлица, там, гдето р. Топлица се влива в р. Морава, и тук очаквал да се срещне с българския цар.[296] Оттук именно българите, които владеели разположения малко по̀ на север Ниш, могли най-лесно да навлязат във вътрешността на Сърбия.[297]

Михаил стигнал с войските си във Видин, но вместо да се отправи за Ниш и оттам за Добричкото поле, свърнал на югоизток, преминал

---

[287] Според Григора Андроник тръгнал на поход, когато лятото било вече наченало (*θέρους δ' ἤδη ἱσταμένου* — Greg., I, 454_{18}). След това той чакал известно време Михаил да започне нападението (Greg., I, 454_{21-23}). Докато чакал, станало слънчево затъмнение, на 16 юли 1328 г. (Greg., I, $454_{23}-455_{7}$).

[288] Greg., I, 454_{20}; Cant., I, 428_{15}.

[289] Cant., I, 428_{15-19}.

[290] Greg., I, 454_{21-23}.

[291] Greg., I, 454_{19}.

[292] Данилов продължител, с. 179. За датата, когато Михаил потеглил на поход (мѣсеца іоуніа ·Θі· дьнь), вж. увода в законника на Душан (Новаковић, пос. съч., с. 3).

[293] Данилов продължител, с. 179—180.

[294] Пак там, с. 180: „хоштоу оубо брати се сь тобою".

[295] Cant., I, 429_{2-3}.

[296] Данилов продължител, с. 180. За местоположението на Добричкото поле вж. у М. Милићевић, Краљевина Србија, Београд, 1884. с. 307 и 308, бел. под линия.

[297] По този път са минали българските войски през 1253 г., когато нахлули в Сърбия и стигнали дори до р. Лим (вж. хрисовула на крал Урош I, даден на манастира „Св. Петър", на р. Лим, у Љ. Стојановић, Стари српски хрисовули, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др., Споменик, т. III, Београд, 1890, с. 8; срв. Златарски, История, III, с. 444; срв. още Станојевић, пос. съч., с. 7—8).

Стара планина през Искърския пролом и през София достигнал до крепостта Земен,[298] в пролома на р. Струма, в сръбска територия.[299] Тази промяна в първоначалния план на Михаил може да се обясни само с желанието му да бъде по-близо до войските на Андроник III, които станували в Битолско, за да може ударът на съюзените българо-византийски войски върху Урош III да бъде най-ефикасен и съкрушителен.[300]

Съгледниците на Урош III му съобщили за движението на българските войски.[301] За Урош било ясно, че военните действия ще се развият по посока на Македония,[302] и затова взел веднага мерки за преместването на войската си. По течението на р. Българска Морава той се прехвърлил в долината на р. Пчиня и през с. Старо Нагоричино, дето се помолил в манастира „Св. Георги", се запътил по течението на Крива река и се помолил тук в манастира „Св. Йоаким Осоговски".[303] Осведомил се наново за местоположението на българските войски, Урош III се установил със своята войска при р. Каменча, близо до Кюстендил.[304]

Заел Земен, Михаил подложил на опустошение с огън и меч и на разграбване в течение на четири дни околностите му, без да срещне каквато и да било съпротива. По думите на Григора българите в жела-

---

[298] Данилов продължител, с. 181: „вьздвигь се царь сь силами своими оть града своєгѡ славьнааго Бьдинѧ оть рѣкы глаголємыѥ Доунава и идеть вь дръжавоу кралєвьства ти вь мѣсто рекомо Земльнь." Capt., I, 428$_{19-20}$, казва, че Михаил преминал през Панония (= Северозападна България).

[299] Данилов продължител, с. 181—182: „царь бльгарьскыи пришьдь сь силою своєю стоить вь дръжавѣ ѥго вь мѣстѣ рєкомѣмь Земльнь, на брѣгоу же рѣкы зовомыѥ Строума."

[300] Иречек, История на българите, с. 227, и Флоринский, пос. съч., II, с. 53, са на мнение, че Михаил е тръгнал от Видин за долината на Струма именно за да бъде по-близо до войските на Андроник III или, по-точно, да се съедини с тях. Обаче Трифонов, пос. съч., с. 80—82, се старае да докаже, че Михаил е отишъл във Видин, за да посрещне тук „съюзните или наети татари и басараби". „След тяхното посрещане — продължава Трифонов — той потеглил на юг, гдето е трябвало да се съедини с войските от Средна и Западна България, които не е имало защо да се събират в Търново и оттам да се връщат назад." Твърдението на Трифонов не може да се приеме поради следните съображения. Ако наистина Михаил е нямал намерение да се спуща по долината на Тимок към Ниш и оттам да нахлуе в Средна Сърбия, а още отначало е смятал да се отправи към долината на Струма и оттам да нахлуе в Македония, той е нямало защо да отива с войските си от Търново до Видин. В такъв случай войските му от Западна и особено от Средна България е нямало защо да се събират във Видин, а са могли да се съсредоточат в някоя от крепостите при изхода на р. Искър от Стара планина. Не изглежда в никакъв случай приемливо и това, че Михаил ще прави поход от Търново до Видин, и то с многобройна войска за да посрещне 3000 наемници. Да се прави такава чест на една немногобройна наемна войска изглежда във всяко отношение странно и под достойнството на един средновековен самодържец. Още повече, че в положението на Михаил по онова време не е съществувало нищо дотолкова застрашително, за да го принуди на такава постъпка. Починът е бил в негови ръце и той е могъл да почака наемниците и съюзниците си на всяко друго място, близко до целта на похода си, а не да отива специално за посрещането им във Видин, както смята Трифонов.

[301] Данилов продължител, с. 180—181.

[302] Пак там, с. 181. Съгледниците съобщили на Урош, че Михаил „тоу [в посока към Македония, при Земен] хоштеть брань творити сь тобою". Спирането на Михаил при Земен било вече показателно за неговите намерения. Иначе, ако е възнамерявал да нахлува в Същинска Сърбия, той е можел да замине за там и по пътя София—Ниш.

[303] Пак там, с. 181.

[304] Пак там, с. 181—182. Вж. описание на мястото, дето Урош разположил войската си, у Иванов, Северна Македония, с. 50, и у Иречек, Пътувания, с. 547—548. Р. Каменьча се нарича днес Соволщица.

пръв се отправил към сръбските граници Андроник III.[287] Той струпал войските си в областта на Битоля,[288] отгдето нахлул в сръбска територия и превзел няколко малки погранични крепости.[289] След тази демонстрация Андроник III разположил войските си на стан в очакване на стълкновението между българи и сърби.[290] Григора смята, че Андроник не предприел по-решителни действия, понеже неговите военни сили били по-малки от силите на сръбския крал.[291]

В това време, на 19 юни 1330 г., Михаил потеглил с част от войската си от Търново към западните части на държавата си.[292] Изплашен от това, Урош III изпратил посланици при Михаил, молейки го да се откаже от намерението си да воюва. Сръбският крал изтъкнал, че сам той не е сторил нищо лошо на българския цар, нито на неговата държава и че желае да живее по братски с него. Той изтъкнал още и прежните полюбовни отношения между Михаил и крал Милутин, баща на Урош III, и настоявал пред българския цар да бъдат те възстановени.[293] Михаил дал на посланиците отрицателен отговор, като им заявил, че иска да воюва.[294] Вероятно той е изтълкувал постъпките на Урош III за мир като проява на слабост.

На сръбския крал не оставало нищо друго, освен да приеме битката. Той сметнал българския цар за по-важен и опасен противник, отколкото византийския император,[295] вероятно поради обстоятелството, че българската граница била по-близо до сърцето на Сърбия и че българите биха могли поради това да нанесат по-скоро решителния удар, докато Андроник III е трябвало да воюва в Македония, твърде далеч от пределите на същинска Сърбия. Затова и Урош III си струпал войските към българска страна. Той ги разположил на стан в Добричкото поле, в местността Топлица, там, гдето р. Топлица се влива в р. Морава, и тук очаквал да се срещне с българския цар.[296] Оттук именно българите, които владеели разположения малко по̀ на север Ниш, могли най-лесно да навлязат във вътрешността на Сърбия.[297]

Михаил стигнал с войските си във Видин, но вместо да се отправи за Ниш и оттам за Добричкото поле, свърнал на югоизток, преминал

---

[287] Според Григора Андроник тръгнал на поход, когато лятото било вече наченало (*θέρους δ' ἤδη ἱσταμένου* — Greg., I, 454_{18}). След това той чакал известно време Михаил да започне нападението (Greg., I, 454_{21-23}). Докато чакал, станало слънчево затъмнение, на 16 юли 1328 г. (Greg., I, 454_{23}—455_{7}).

[288] Greg., I, 454_{20}; Cant., I, 428_{15}.

[289] Cant., I, 428_{15-19}.

[290] Greg., I, 454_{21-23}.

[291] Greg., I, 454_{19}.

[292] Данилов продължител, с. 179. За датата, когато Михаил потеглил на поход (мѣсеца іоуніа ·θі· дьнь), вж. увода в законника на Душан (Новаковић, пос. съч., с. 3).

[293] Данилов продължител, с. 179—180.

[294] Пак там, с. 180: „хоштоу оубо брати се сь тобою".

[295] Cant., I, 429_{2-3}.

[296] Данилов продължител, с. 180. За местоположението на Добричкото поле вж. у М. Милићевић, Краљевина Србија, Београд, 1884, с. 307 и 308, бел. под линия.

[297] По този път са минали българските войски през 1253 г., когато нахлули в Сърбия и стигнали дори до р. Лим (вж. хрисовула на крал Урош I, даден на манастира „Св. Петър", на р. Лим, у Љ. Стојановић, Стари српски хрисовули, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др., Споменик, т. III, Београд, 1890, с. 8; срв. Златарски, История, III, с. 444; срв. още Станојевић, пос. съч., с. 7—8).

Стара планина през Искърския пролом и през София достигнал до крепостта Земен,[298] в пролома на р. Струма, в сръбска територия.[299] Тази промяна в първоначалния план на Михаил може да се обясни само с желанието му да бъде по-близо до войските на Андроник III, които стануvали в Битолско, за да може ударът на съюзените българо-византийски войски върху Урош III да бъде най-ефикасен и съкрушителен.[300]

Съгледниците на Урош III му съобщили за движението на българските войски.[301] За Урош било ясно, че военните действия ще се развият по посока на Македония,[302] и затова взел веднага мерки за преместването на войската си. По течението на р. Българска Морава той се прехвърлил в долината на р. Пчиня и през с. Старо Нагоричино, дето се помолил в манастира „Св. Георги", се запътил по течението на Крива река и се помолил тук в манастира „Св. Йоаким Осоговски".[303] Осведомил се наново за местоположението на българските войски, Урош III се установил със своята войска при р. Каменча, близо до Кюстендил.[304]

Заел Земен, Михаил подложил на опустошение с огън и меч и на разграбване в течение на четири дни околностите му, без да срещне каквато и да било съпротива. По думите на Григора българите в жела-

---

[298] Данилов продължител, с. 181: „вьздвигь се царь сь силами своими оть града своєгo славьнааго Бьдинѣ оть рѣкы глаголємыѥ Доунава и идеть вь дрьжавоу кралєвьства ти вь мѣсто рекомо Земльнь." Cant., I, 428$_{19-20}$, казва, че Михаил преминал през Панония (= Северозападна България).

[299] Данилов продължител, с. 181—182: „царь бльгарьскыи пришьдь сь силою своєю стоить вь дрьжавѣ ѥго вь мѣстѣ рекомѣмь Земльнь, на брѣгоу же рѣкы зовомыѥ Строума."

[300] Иречек, История на българите, с. 227, и Флоринский, пос. съч., II, с. 53, са на мнение, че Михаил е тръгнал от Видин за долината на Струма именно за да бъде по-близо до войските на Андроник III или, по-точно, да се съедини с тях. Обаче Трифонов, пос. съч., с. 80—82, се старае да докаже, че Михаил е отишъл във Видин, за да посрещне тук „съюзните или наети татари и басараби". „След тяхното посрещане — продължава Трифонов — той потеглил на юг, гдето е трябвало да се съедини с войските от Средна и Западна България, които не е имало защо да се събират в Търново и оттам да се връщат назад." Твърдението на Трифонов не може да се приеме поради следните съображения. Ако наистина Михаил е нямал намерение да се спуща по долината на Тимок към Ниш и оттам да нахлуе в Средна Сърбия, а още отначало е смятал да се отправи към долината на Струма и оттам да нахлуе в Македония, той е нямало защо да отива с войските си от Търново до Видин. В такъв случай войските му от Западна и особено от Средна България е нямало защо да се събират във Видин, а са могли да се съсредоточат в някоя от крепостите при изхода на р. Искър от Стара планина. Не изглежда в никакъв случай приемливо и това, че Михаил ще прави поход от Търново до Видин, и то с многобройна войска за да посрещне 3000 наемници. Да се прави такава чест на една немногобройна наемна войска изглежда във всяко отношение странно и под достойнството на един средновековен самодържец. Още повече, че в положението на Михаил по онова време не е съществувало нищо дотолкова застрашително, за да го принуди на такава постъпка. Починът е бил в негови ръце и той е могъл да почака наемниците и съюзниците си на всяко друго място, близко до целта на похода си, а не да отива специално за посрещането им във Видин, както смята Трифонов.

[301] Данилов продължител, с. 180—181.

[302] Пак там, с. 181. Съгледниците съобщили на Урош, че Михаил „тоу [в посока към Македония, при Земен] хоштеть брань творити сь тобою". Спирането на Михаил при Земен било вече показателно за неговите намерения. Иначе, ако е възнамерявал да нахлува в Същинска Сърбия, той е можел да замине за там и по пътя София—Ниш.

[303] Пак там, с. 181.

[304] Пак там, с. 181—182. Вж. описание на мястото, дето Урош разположил войската си, у Иванов, Северна Македония, с. 50, и у Иречек, Пътувания, с. 547—548. Р. Каменьча се нарича днес Соволщица.

нието си да опустошат всичко в неприятелската страна, сечели и дърветата.[305] Обстоятелството, дето Урош се бил разположил наблизо до българската войска и не оказвал съпротива на опустошенията, вършени от нея, било схванато от Михаил като нежелание от страна на сръбския крал да се бие.[306] Това негово убеждение се е дължало между другото и на по-раншните молби на Урош за мир, но то се сложило у Михаил главно поради преговорите, които били поведени[307] по почин на сръбския крал.[308] А Урош III повел преговори не защото имал намерение да влиза в споразумение с българите — той вече се бил решил да излезе на бой,[309] а защото очаквал да му пристигнат някои закъснели военни части.[310] Преговорите се проточили два или три дни.[311] През това време българите не престанали да опустошават и грабят околностите на Зѣмен, както това може да се схване от изложението на Григора.[312] Преговорите завършили със сключването на еднодневно примирие,[313] поискано вероятно от Урош III.[314]

Михаил се съгласил на еднодневното примирие, понеже войската му си била привършила храната. Той решил да използува този ден за набавяне на храна. Една голяма част от войската му се пръснала по околните села за доставка или грабеж на хранителни продукти.[315]

---

[305] Greg., I, 455_{11-14}; Данилов продължител, с. 182: „и плѣноуѥть окрьстьныѥ дрьжавы тыѥ". Иванов, Северна Македония, с. 51, смята, че Михаил сечал дърветата „вероятно да оголи местността и да не позволи на сърбите да се приближат незабелязано из гъстаците". Трифонов, пос. съч., с. 82, тълкува съобщението на Григора в смисъл, че „станало нужда да се секат дървета явно за хранене на конете с листи". Както Иречек, История на българите, с. 228, тъй и Флоринский, пос. съч., II, с. 53, са схванали правилно, че тук става дума за унищожаване на плодните дръвчета, нещо, което вършела всяка средновековна войска в неприятелските области. Само че Флоринский е превърнал сечението в изкореняване.

[306] Данилов продължител, с. 182: „и тако слышавь сь царь пришьствиѥ прѣвысокааго кралѧ оскрьбѣ зѣло мьне ѩко не вьзможьно ѥсть прѣвысокомоу кралю брати се сь нимь и сь силами ѥго": с. 183: „семоу же цароу мьнештоу, ѩко не хоштеть прѣвысокыи краль брати се сь нимь".

[307] Пак там, с. 182; Cant., I, 429_{7}; Григорий Цамблак, с. 72—73.

[308] Трифонов, пос. съч., с. 82, смята, че преговорите били поведени по почин на Михаил. Обаче фактът, че Михаил подложил на опустошение сръбска територия, показва, че той вече е наченал военните действия. Той предизвиквал по този начин противника си да влезе в бой. От отлагане на битката е имал сметка Урош, който очаквал закъснелите си войски. При това Урош нямал избор: той или трябвало да се бие поотделно с всеки от съюзниците и тогава все могъл да се надява на някакъв успех, или трябвало да ги остави те да го бият със съединените си сили. Той предпочел първото и затова приел сражението с Михаил.

[309] Данилов продължител, с. 181—182. Молитвите, които Урош прави в двата манастира, и обещанията, които дава пред светците, сочат за твърдото му решение да влезе в бой.

[310] Пак там, с. 182.

[311] Пак там.

[312] Greg., I, 455_{11-14}. Опустошенията траяли четири дни, а сражението станало на петия ден.

[313] Cant., I, 429_{8-9}.

[314] Това личи от самия ход на събитията: Урош е решил да се бие, той очаква закъснелите си войски, той предприема по-сетне нападение с изненада, той повежда преди това преговори, следователно той е, който се е нуждаел от време, а не Михаил, който вече няколко дни провеждал враждебни на сърбите действия, който съжалявал, че сръбският крал ще откаже може би да влезе в сражение и който отговорил на предложенията на последния с остър тон (срв. Григорий Цамблак, с. 73).

[315] Cant., I, 429_{9-14}.

В изворите съществува разногласие по въпроса за броя на войските, с които са разполагали двамата противници преди сражението.

Така по данните на изворите от сръбски произход Михаил е излязъл срещу Урош III с огромни военни сили. Даниловият продължител говори за „тьмы тьмами“,[316] Григорий Цамблак сравнява движението на Михаиловите войски с вълнуващо се море и добавя, че съотношението между силите на двамата владетели било пет към хиляда,[317] летописите изтъкват голямата сила и многобро́йните съюзници на Михаил,[318] а в увода на Душановия законник се съобщава, че броят на българските войски достигал до 80 хиляди души.[319] Няма нужда от особени доказателства, за да се види, че тези цифри са преувеличени и дадени с тенденция да се прослави победата на Урош III, който можал да надвие с малките си сили такава огромна за средновековието войска.[320]

Като коректив на данните на сръбските извори могат да ни послужат вестите на византийските извори. Те именно съобщават по-приемливи податки за числеността на Михаиловата войска. Кантакузин съобщава, че Михаил тръгнал на поход с цялата си войска,[321] без да определя нейния брой. При тогавашните условия тази войска не е могла да бъде особено голяма и затова числото, което съобщава Григора — 12 хиляди българи и 3 хиляди наемници,[322] — не противоречи на Кантакузиновите вести. То е напълно приемливо и по всичко личи, че отразява действителното положение на нещата.

Наемниците и съюзниците, които Михаил водел със себе си и които наброявали 3 хиляди души, били власи,[323] татари[324] и яси (басараби).[325] Поради това изворите говорят, че българският цар излязъл на война в съюз с множество народи.[326]

---

316 Данилов продължител, с. 179.

317 Григорий Цамблак, с. 71—72.

318 Стојановић, Стари српски родослови и летописи, с. 78—80, 103, 193, 199, 284.

319 Новаковић, пос. съч., с. 3.

320 Срв. напр. у Григорий Цамблак, с. 72: „тоу зреть дроугь дроуга обое страни, и сѣло мала бѣхоу наша, кь wнѣмь множьствѣ“.

321 Cant., I, 429_3: *πανστρατιᾷ*.

322 Greg., I, 455_{7-9}.

323 За тях говори Душан в увода на своя законник, изтъквайки, че техният владетел Иванко Басараба бил съюзник на Михаил (Новаковић, пос. съч., с. 3); вж. още в летописите: басарабы (Стојановић, пос. съч., с. 78—79, 103, 199, 284).

324 Новаковић, пос. съч., с 3: „соумегь живоуштих чрьныих татарь“; Greg., I, 455_8: *Σκυθῶν*; Григорий Цамблак, с. 71: „w wнонь поль рѣкы Доунава живоущихь готѳь“; вж. още в летописите: татари, татаре (Стојановић, пос. съч., с. 78—79, 103, 193, 199, 284).

325 Новаковић, пос. съч., с. 3: „господство ѭшко“. За ясите вж. у Брун, пос. съч., II, с. 354—356.

326 Данилов продължител, с. 179, 185—186, 190; Григорий Цамблак, с. 71; летописите (у Стојановић, пос. съч., с. 78—80, 103, 193, 199, 284). Там Михаил е наречен „начелникь скиѳ'скыи“. Вж. още дечанския хрисовул на Урош (Miklosich, пос. съч., с. 100). В него Урош III казва, че съюзници на Михаил били четирима царе. Вероятно той има пред вид византийския император, влашкия господар Иванко Басараба, владетеля на „господство ѭшко“ и владетеля на татарите. Би могло да се приеме, като се има пред вид, че след споменаването на царете е казано: „и с иноплеменьними ѩзыкы и мьногими погании“, т. е. татарите и басарабите, че под царе Урош е разбирал силните по времето на Михаил феодални владетели в България Белаур и Иван Александър. По-късно, в увода на своя законник, Душан наистина ги нарича царе и ги включва в числото на 7-те царе, участвували в коалицията против Сърбия.

Несъмнено е, че Михаил е разполагал и с резервни войски или, поточно казано, някои негови войскови части не са участвували в сражението, а са били разположени някъде по-близо или по-далече в тила му.[327] Това личи както от разказа на Даниловия продължител, тъй и от увода на Душановия законник. Така Даниловият продължител разказва, че два или три дни[328] след поражението на Михаил при сръбския крал дошли пратеници на Михаиловия брат Белаур и на българските боляри, които били чули за изхода на битката;[329] те следователно не са участвували в нея. Фактът, че техните пратеници пристигнали така бързо, показва, че самите те са се намирали някъде наблизо. От своя страна Душан разправя в увода на своя законник, че във войната против сърбите участвували и Белаур, и Иван Александър.[330] Като се съпоставят тези данни с данните на Даниловия продължител, излиза, че Белаур не е участвувал в сражението, но се е намирал някъде наблизо, за да може така бързо да изпрати посолство при Урош III. Той в никой случай не се е намирал по това време във Видин, чийто управител изглежда да е бил. Неспоменаването на името на Иван Александър от Даниловия продължител може да се сметне също така като указание за това, че той не е влязъл в сражението, а е бил някъде наблизо.[331]

В увода на своя законник Душан съобщава числеността на сръбската войска — тя брояла 15 хиляди души,[332] толкова, колкото брояла и българската.[333] По думите на Григора във войската на Урош влизали като наемници 1000 конника келти.[334] Кантакузин от своя страна съобщава за 300 тежко въоръжени германци.[335] Дубровнишките хроники изтъкват, че в състава на сръбската войска имало и италианци, набрани за Урош от сената на Дубровник.[336] Вероятно е, че в случая изворите говорят за едни и същи наемници под различни имена. Така напълно е приемливо, че келтите на Григора и италианците на дубровнишките хроники са тъждествени.[337]

[327] Трифонов, пос. съч., с. 79—82, 87—88, набляга особено на това обстоятелство, считайки, че на него се дължи и неуспехът на Михаил в сражението, понеже той не разполагал с цялата си войска. Данните на Григора в случая са категорични: Михаил е влязъл в сражението с 15-хилядна войска. Григора съобщава само броя на войската, която Михаил водел със себе си, той не е могъл да знае какви резерви има българският цар, за да смятаме, че е включил и тях в цифрата 15 000.

[328] Битката е станала в събота, в неделя Урош III събрал събор на болярите (Данилов продължител, с. 187), а веднага (присьно) след това, вероятно в понеделник, потеглил за българските предели (пак там, с. 191). На другия ден, във вторник, той е стигнал в областта Мрака, дето войниците му ловували (пак там, с. 192—193), и най-късно в сряда е пристигнал в Извор, на българска територия, гдето го срещнали Белауровите пратеници (пак там, с. 193).

[329] Данилов продължител, с. 193.

[330] Новаковић, пос. съч., с. 3: „и брата его Белаоура и Алексен'дра цара Бльгаромь". Срв. Трифонов, пос. съч., с. 87.

[331] Срв. Трифонов, пос. съч., с. 87.

[332] Новаковић, пос. съч., с. 4. По думите на Григора това било огромна войска (Greg., I, 455_{15}).

[333] Greg., I, 455_{7-9}.

[334] Greg., I, 455_{19-20}. Келтите наемници се отличавали с високия си ръст, голямата си физическа сила, рядка опитност във военното изкуство и били закалени в боя.

[335] Cant., I, 429_{17}.

[336] Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, т. XXV, с. 120—121; Luccari, пос. съч., с. 49.

[337] Флоринский, пос. съч., II, с. 45, бел. 4 под линия, смята, че келтите на Григора са тъждествени с германците на Кантакузин. Станојевић, пос. съч., с. 6, говори за наемници, доведени от Испания — това са вероятно келтите на Григора.

И така двете войски били разположени близо до град Велбужд[338] (днешния Кюстендил). Както се каза вече, между тях било сключено еднодневно примирие.

В петък през нощта, срещу деня на примирието, Урош III прекарал в молитви. В събота сутринта пристигнали закъснелите му военни части и сръбската войска била вече в пълния си състав. На обед Урош III решил да нападне ненадейно българите,[339] които, уповавайки се на сключеното примирие, били разпръснати в по-голямата си част по околните села за храна.[340] Сръбският крал разчитал на успех именно поради това, че щял да изненада врага си.[341] Той нехаел за уговореното примирие, казва Кантакузин.[342]

Както вече се спомена, сръбската войска се била разположила близо до р. Каменча. Оттук тя се спуснала вероятно по две направления: една част от нея слязла в град Велбужд и оттам заела височината Спасовица, над Струма, а по-голямата част се спуснала по р. Драговищица до над с. Шишковци, гдето се развило сражението.[343] Тази част от войската, която заела Спасовица и се установила там, била под командуването на крал Урош III.[344] Тя не влязла в сражение.[345]

Построена в сгъстен строй, частта, командувана от младия крал Душан и съставена от избрани войници, между които са били сигурно и западноевропейските наемници, нападнала под звуците на бойните тръби изненаданите българи.[346] Михаил забелязал измамата и се опитал да построи в боен ред и с най-голямата възможна бързина войската си, но не можал да успее. Сърбите го изпреварили и му нанесли решителен удар.[347] Изглежда, че най-много пострадали татарските и басарабските наемници на Михаил, чиято кръв по думите на Даниловия продължител почервенила р. Струма.[348] Битката била много ожесточена,[349] но накрая сърбите, излезли пълни победители.

По-голямата част от българската войска била избита.[350] Пленените войници били обезоръжавани, ограбвани и след туй пущани на свобода

---

[338] Cant., I, 428_{21}: *ἐν τόπῳ Βελμάσδιν*; дечански хрисовул на Урош III: Вельблоуждь (Miklosich, пос. съч., с. 100); увод в законника на Душан: Вел'боуждь (Новаковић, пос. съч., с. 3); сръбски родослови и летописи (Стојановић, пос. съч., с. 34, 121, 181, 183, 189, 193, 196, 199): „на Велбѫждѣ полю".

[339] Данилов продължител, с. 182—183.

[340] Cant., I, 429_{9-13}.

[341] Cant., I, 429_{13-16}.

[342] Cant., I, 429_{1-18}.

[343] Иванов, Северна Македония, с. 51.

[344] На Спасовица била разположена палатката на Урош III и там той въздигнал след победата си църква „Св. Възнесение" (вж. в Карловачкия родослов, у Стојановић, Стари српски хрисовуљи, акти и пр., с. 34; срв. и Иванов, Северна Македония, с. 53—54).

[345] Срв. у Иванов, Северна Македония, с. 52.

[346] Данилов продължител, с. 183—184; Григорий Цамблак, с. 73; Greg., I, 455_{14-21}; Cant., I, 429_{13-18}.

[347] Cant., I, 429_{18-23}.

[348] Данилов продължител, с. 186. Те не били погребани, а оставени плячка на зверовете и птиците.

[349] Пак там, с. 185: „овы сѣкоуште, овы же стрѣлѧюште, дроугыѩ же боудоуш' е" (пак там, с. 186): „сии же по велицѣи и страшнѣи брани бывъшии вь ть дьнь..., сьсѣкаѥми бо бываахоу ѩко и польскаѧ трава".

[350] Greg., I, 455_{23-24}; Cant., I, 429_{23}; Данилов продължител, с. 184—186; Григорий Цамблак, с. 74.

Несъмнено е, че Михаил е разполагал и с резервни войски или, поточно казано, някои негови войскови части не са участвували в сражението, а са били разположени някъде по-близо или по-далече в тила му.[327] Това личи както от разказа на Даниловия продължител, тъй и от увода на Душановия законник. Така Даниловият продължител разказва, че два или три дни[328] след поражението на Михаил при сръбския крал дошли пратеници на Михаиловия брат Белаур и на българските боляри, които били чули за изхода на битката;[329] те следователно не са участвували в нея. Фактът, че техните пратеници пристигнали така бързо, показва, че самите те са се намирали някъде наблизо. От своя страна Душан разправя в увода на своя законник, че във войната против сърбите участвували и Белаур, и Иван Александър.[330] Като се съпоставят тези данни с данните на Даниловия продължител, излиза, че Белаур не е участвувал в сражението, но се е намирал някъде наблизо, за да може така бързо да изпрати посолство при Урош III. Той в никой случай не се е намирал по това време във Видин, чийто управител изглежда да е бил. Неспоменаването на името на Иван Александър от Даниловия продължител може да се сметне също така като указание за това, че той не е влязъл в сражението, а е бил някъде наблизо.[331]

В увода на своя законник Душан съобщава числеността на сръбската войска — тя брояла 15 хиляди души,[332] толкова, колкото брояла и българската.[333] По думите на Григора във войската на Урош влизали като наемници 1000 конника келти.[334] Кантакузин от своя страна съобщава за 300 тежко въоръжени германци.[335] Дубровнишките хроники изтъкват, че в състава на сръбската войска имало и италианци, набрани за Урош от сената на Дубровник.[336] Вероятно е, че в случая изворите говорят за едни и същи наемници под различни имена. Така напълно е приемливо, че келтите на Григора и италианците на дубровнишките хроники са тъждествени.[337]

[327] Трифонов, пос. съч., с. 79—82, 87—88, набляга особено на това обстоятелство, считайки, че на него се дължи и неуспехът на Михаил в сражението, понеже той не разполагал с цялата си войска. Данните на Григора в случая са категорични: Михаил е влязъл в сражението с 15-хилядна войска. Григора съобщава само броя на войската, която Михаил водел със себе си, той не е могъл да знае какви резерви има българският цар, за да смятаме, че е включил и тях в цифрата 15 000.

[328] Битката е станала в събота, в неделя Урош III събрал събор на болярите (Данилов продължител, с. 187), а веднага (присьно) след това, вероятно в понеделник, потеглил за българските предели (пак там, с. 191). На другия ден, във вторник, той е стигнал в областта Мрака, дето войниците му ловували (пак там, с. 192—193), и най-късно в сряда е пристигнал в Извор, на българска територия, гдето го срещнали Белауровите пратеници (пак там, с. 193).

[329] Данилов продължител, с. 193.

[330] Новаковић, пос. съч., с. 3: „и брата его Белаоура и Алексен'дра цара Блъгаромь". Срв. Трифонов, пос. съч., с. 87.

[331] Срв. Трифонов, пос. съч., с. 87.

[332] Новаковић, пос. съч., с. 4. По думите на Григора това било огромна войска (Greg., I, 455_{15}).

[333] Greg., I, 455_{7-9}.

[334] Greg., I, 455_{19-20}. Келтите наемници се отличавали с високия си ръст, голямата си физическа сила, рядка опитност във военното изкуство и били закалени в боя.

[335] Cant., I, 429_{17}.

[336] Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, т. XXV, с. 120—121; Luccari, пос. съч., с. 49.

[337] Флоринский, пос. съч., II, с. 45, бел. 4 под линия, смята, че келтите на Григора са тъждествени с германците на Кантакузин. Станојевић, пос. съч., с. 6, говори за наемници, доведени от Испания — това са вероятно келтите на Григора.

И така двете войски били разположени близо до град Велбужд[338] (днешния Кюстендил). Както се каза вече, между тях било сключено еднодневно примирие.

В петък през нощта, срещу деня на примирието, Урош III прекарал в молитви. В събота сутринта пристигнали закъснелите му военни части и сръбската войска била вече в пълния си състав. На обед Урош III решил да нападне ненадейно българите,[339] които, уповавайки се на сключеното примирие, били разпръснати в по-голямата си част по околните села за храна.[340] Сръбският крал разчитал на успех именно поради това, че щял да изненада врага си.[341] Той нехаел за уговореното примирие, казва Кантакузин.[342]

Както вече се спомена, сръбската войска се била разположила близо до р. Каменча. Оттук тя се спуснала вероятно по две направления: една част от нея слязла в град Велбужд и оттам заела височината Спасовица, над Струма, а по-голямата част се спуснала по р. Драговищица до над с. Шишковци, гдето се развило сражението.[343] Тази част от войската, която заела Спасовица и се установила там, била под командуването на крал Урош III.[344] Тя не влязла в сражение.[345]

Построена в сгъстен строй, частта, командувана от младия крал Душан и съставена от избрани войници, между които са били сигурно и западноевропейските наемници, нападнала под звуците на бойните тръби изненаданите българи.[346] Михаил забелязал измамата и се опитал да построи в боен ред и с най-голямата възможна бързина войската си, но не можал да успее. Сърбите го изпреварили и му нанесли решителен удар.[347] Изглежда, че най-много пострадали татарските и басарабските наемници на Михаил, чиято кръв по думите на Даниловия продължител почервенила р. Струма.[348] Битката била много ожесточена,[349] но накрая сърбите, излезли пълни победители.

По-голямата част от българската войска била избита.[350] Пленените войници били обезоръжавани, ограбвани и след туй пущани на свобода

---

[338] Cant., I, 428_{21}: *ἐν τόπῳ Βελμάσδιν*; дечански хрисовул на Урош III: Вельблоуждь (Miklosich, пос. съч., с. 100); увод в законника на Душан: Вел'боуждь (Новаковић, пос. съч., с. 3); сръбски родослови и летописи (Стојановић, пос. съч., с. 34, 121, 181, 183, 189, 193, 196, 199): „на Велбѫждѣ полю".

[339] Данилов продължител, с. 182—183.

[340] Cant., I, 429_{9-13}.

[341] Cant., I, 429_{13-16}.

[342] Cant., I, 429_{1-18}.

[343] Иванов, Северна Македония, с. 51.

[344] На Спасовица била разположена палатката на Урош III и там той въздигнал след победата си църква „Св. Възнесение" (вж. в Карловачкия родослов, у Стојановић, Стари српски хрисовуљи, акти и пр., с. 34; срв. и Иванов, Северна Македония, с. 53—54).

[345] Срв. у Иванов, Северна Македония, с. 52.

[346] Данилов продължител, с. 183—184; Григорий Цамблак, с. 73; Greg., I, 455_{14-21}; Cant., I, 429_{13-18}.

[347] Cant., I, 429_{18-23}.

[348] Данилов продължител, с. 186. Те не били погребани, а оставени плячка на зверовете и птиците.

[349] Пак там, с. 185: „овы сѣкоуште, овы же стрѣлѭюште, дроугыѥ же боудоуш' е" (пак там, с. 186): „сии же по велицѣи и страшнѣи брани бывъшии вь ть дьнь ... сьсѣкаѥми бо бываахоу ѩко и польскаѧ трава".

[350] Greg., I, 455_{23-24}; Cant., I, 429_{23}; Данилов продължител, с. 184—186; Григорий Цамблак, с. 74.

поради това, че на сърбите и българите, бидейки родствени, не било позволено да се поробват.[351] Пръснали се да търсят храна войници, които не участвували в сражението, се спасили в по-голямата си част с бягство. Някои от тях били хванати от сърбите и погубени.[352] Българският стан бил подложен на разграбване.[353]

Самият цар Михаил по думите на Григора и Кантакузин бил тежко наранен в битката.[354] Даниловият продължител съобщава, че нараняването било причинено от падането на Михаил от коня му по време на отстъплението.[355] Следователно изворите не си противоречат, що се отнася до съдбата на Михаил в битката. Те са обаче твърде противоречиви, когато говорят за смъртта на българския цар.

Кантакузин съобщава, че Михаил получил смъртоносна рана, бил пленен жив и отведен в стана на неприятеля, гдето починал малко след това.[356] Григора повтаря същото, като определя по-точно, че Михаил починал на четвъртия ден от пленяването си. Той бил почти в безсъзнание.[357] Даниловият продължител разказва, че сръбските войници, като видели как Михаил паднал от коня си, спуснали се към него, убили го с оръжията си и го закарали, положен на коня, при Урош III.[358] След като благодарил на господа за спечелената победа, след като отправил укор към мъртвото тяло на Михаил, задето той не се съгласил на мир и добро съседство, и след като пролял сълзи над мъртвеца, Урош заповядал да го погребат с почести.[359] Тялото било пренесено и погребано в църквата „Св. Георги" при с. Старо Нагоричино,[360] Кумановско. Григорий Цамблак казва, че Михаил, ранен от сръбски войници, бил заведен при Душан и тук се лишил от живота си. След това той бил погребан, както подобава.[361] Най-сетне в Дечанската грамота на Урош III и в летописите е казано, че Урош убил Михаил,[362] което не бива да се тълкува в смисъл, че той е извършил това лично, както не бива да се тълкува и изразът в увода към Душановия законник „и Михаилоу, цароу бльгарскомоу, мьчемь главоу отѣх"[363] в смисъл, че сам Душан е обезглавил ранения и пленен български цар.[364]

[351] Cant., I, 429_{24}—430_{2}; вж. още у Greg., I, 456_{1}—$_{2}$. У Даниловия продължител не се говори за пленници освен за пленени боляри (пак там, с. 188—189). На едно място се казва, че ранените български войници били отвеждани при краля и сина му (с. 185), без да е ясно каква е по-нататъшната им съдба.

[352] Cant., I, 430_{5}—$_{9}$.

[353] Cant., I, 430_{4}—$_{5}$. Даниловият продължител, с. 187—188, съобщава, че от българския стан била взета голяма плячка: „злато много и свиты царьскыѣ и богатьство неисчьтено, конѣ же прѣкрасьны сего цара бльгарьскааго и силы ѥго".

[354] Cant., I, 430_{2}—$_{3}$; Greg., I, 455_{24}—$_{25}$.

[355] Данилов продължител, с. 184.

[356] Cant., I, 430_{2}—$_{4}$.

[357] Greg., I, 455_{24}—$_{25}$, 456_{2}—$_{5}$.

[358] Данилов продължител, с. 184.

[359] Пак там, с. 186—187.

[360] Пак там, с. 189.

[361] Григорий Цамблак, с. 74—75.

[362] Miklosich, пос. съч., с. 100: „цара Михаила оубихь"; родословите и летописите у Стојановић, пос. съч., с. 34, 121, 172—173, 175, 180, 183, 189, 196, 199, 284; вж. още приписката към пролога на Станислав, у Иванов, Български старини из Македония, с. 161—162.

[363] Новаковић, пос. съч., с. 4.

[364] Така тълкуват текста от увода на законника Флоринский, пос. съч., II, с. 55; Иванов, Северна Македония, с. 52; Трифонов, пос. съч., с. 83; Дуйчев, у Мутафчиев, пос. съч., с. 23.

Въпросът за смъртта на Михаил се усложнява още повече от един новооткрит надпис в църквата „Св. Георги“ при с. Старо Нагоричино.[365] Според него раненият български цар починал на 16 април[366] (разбирай 1331 г.), т. е. осем и половина месеца след битката при Велбужд. Ако се приеме, че четенето на надписа е безспорно, и ако, от друга страна, се установи, че надписът, твърде неугледен и неуко написан, е издялан веднага след погребението на убития цар, ще трябва да се откажем от всички други вести на изворите за съдбата на Михаил.

При това положение на нещата трудно е да се даде каквото и да било предпочитание на някое от съобщенията на изворите. В случая остава безспорно само едно: Михаил е бил ранен смъртоносно и е починал. Кога, къде и при какви обстоятелства, засега не може да се каже.

Датата на битката може да се определи с точност благодарение на данните в дечанския хрисовул на Урош III от 1330 г. Там именно се казва, че сражението станало на 28 юли 6838 г. (=1330 г.[367]). От друга страна, и Душан в увода на законника си, и Даниловият продължител съобщават, че битката станала в събота.[368] Изчисленията показват, че 28 юли е наистина събота, следователно не може да има никакво съмнение в точността на тази дата.[369]

Относно причините на войната между българи и сърби през 1330 г. по-горе се каза пътем нещо. Събрани вкупом, причините са следните. На първо място, това са лошите отношения между Урош III и Михаил, създадени вследствие на намесата на българския цар в династическите борби в Сърбия, и то на страната на Урошовия противник Владислав. На второ място идва напущането и заточването на царица Ана, първата съпруга на Михаил, сестрата на Урош III. Не по-малко важна причина е и подчертаното от изворите желание на Михаил да завладее част от сръбската територия и дори да наложи господството си над сърбите.

---

[365] Ив. Гошев, Търновски царски надгробен надпис от 1388 година, София, 1945 с. 65—67. Срв. още Иванов, Български старини из Македония, с. 132—133.

[366] Гошев, пос. съч., с. 66.

[367] Miklosich, пос. съч., с. 100: „вь лѣто. swнн. мѣсеца июлѧ вь.кн.дьнь“. Дубровнишкият сенат поздравил Урош III с победата на 14 август 1330 г. (вж. в Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, кн. XXIX, Zagrebiae, 1897, с 293. Вж. още същите Monumenta, кн. XXV, с. 121).

[368] Новаковић, пос. съч., с. 4: „вь соуботоу“; Данилов продължител, с. 183: „дьневи соуботѣ свитаюшти“; „вь само полоудьне соуботьнааго дьне“.

[369] За годината на битката (1330) в изворите няма разногласие. Тя е указана точно в два документа — дечанския хрисовул на Урош III и увода към законника на Душан. Тя е указана и в сръбските летописи (срв. у Стојановић, пос. съч., с. 79—80, 103, 111, 121, 172—173, 180—181, 183, 189, 193, 196, 199, 284). Тя може да се изведе и от съпоставката на събитията, съобщени от Григора и Кантакузин.

Разногласието на изворите за деня на битката (в увода на Душановия законник, Новаковић, пос. съч., с. 4, е съобщена дата: мѣсеца іоуліа ·кз· дьнь) се разрешава от показанията на самия Душан и на Даниловия продължител, че сражението е станало в събота, както и от изчисленията, които потвърждават, че денят 28 юли 1330 г. е бил наистина събота. Трябва при това да се има пред вид, че тази дата е посочена в документ, издаден непосредствено след битката, докато Душан пише увода към законника си около 16 години по-късно. Би могло да се предположи и това, че в случая е направена грешка от преписвачите на законника.

Този негов стремеж за завоевания е напълно в духа на ръководните идеи на средновековната феодална класа, която увеличава със завладяването на нови земи и средствата си за производство, и работната ръка[370]

Глава втора

ИВАН СТЕФАН (1330—1331 г.)

1. Урош III сметнал, че поражението, нанесено на българската войска при Велбужд, означава пълен разгром на военната сила на България. Ето защо той си поставил за задача незабавното завладяване на цялата българска територия. Това свое намерение той съобщил още на другия ден след битката, на 29 юли 1330 г., неделя, в писмата си до архиепископ Данило, до жена си и до „целия събор на сръбската земя"[1]. В понеделник, на 30 юли,[2] Урош се отправил с войската си към българските предели. През този същия ден той изпратил свои хора до сестра си Ана,

---

[370] Някои историци смятат, че основната причина за войната между българи и сърби през 1330 г. бил стремежът на Михаил да спре сръбското напредване в Македония (срв. П. Мутафчиев, Сръбското разширение в Македония през средните векове, Македонски преглед, год. I, София, 1925, кн. 4, с. 14: „Михаил Шишман не можеше да остане безучастен към новите сръбски опити да изместят границите си още повече на юг"; Станојевић, пос. съч., с. 6: „И једном [Михаил] и другом [Андроник III] била је намера, да спрече српско надирање на југ и утврђивање Срба у Вардарској долини"; срв. още Дуйчев, у Мутафчиев, История, II, с. 235—236).

Това гледище не отразява историческата действителност от първата половина на XIV в., а настроенията и стремежите на управляващите класи в Сърбия и България през последните сто години, до 9 септември 1944 г. И Станојевић, и Мутафчиев приписват на Михаил модерните схващания за национално единство и за национално съперничество — неща, чужди във всяко отношение на средновековието. Ако Михаил е смятал, че трябва да се спре настаняването на сърбите в Македония — нещо, за което нямаме никакви данни в изворите, — той едва ли би допуснал и византийското разширение в тази област, което не било по-малко опасно за него и за ония негови цели, които му приписват модерните историци. А ние виждаме, че той дава възможност на Андроник III, който е владеел Южна Македония, да се настани и в Средна, а оттам и в Северна. От друга страна, ние виждаме, че Михаил не е щадил населението в завзетите от него сръбски територии, което е било несъмнено българско: при заемането на Земен той подложил на опустошение с меч и огън цялата му околност, като дори заповядал да изсекат овощните дръвчета. Всичко това показва, че за неговото феодално съзнание и неговата феодална идеология народностната принадлежност не е имала особено значение. Още по-малко може в такъв случай да му се приписват идеи за национално обединение или стремеж към запазване на нацията от чуждо завоюване и претопяване.

[1] Данилов продължител, с. 187—190: „кльмаже оубо идемь на прѣдьлежештии намь поуть вь дрьжавоу царьства землѣ бльгарьскыѣ" (с. 190).

[2] У Даниловия продължител, с. 191, се казва, че Урош, след като написал писма до архиепископа, кралицата и пр., тръгнал „присьно" „кь вьстокоу вь дрьжавоу землѣ блъгарьскыѣ". Думата „присьно" не може да се изтълкува в смисъл, че сръбските войски потеглили за България още в неделя. През този ден Урош е имал много работа (събор на сръбските боляри, приемане на плячката от българския стан, писане на писма, разговори с пленените български боляри във връзка със смъртта и погребението на Михаил и пр.) и не е могъл да тръгне веднага на поход, за което е била нужна и известна подготовка. Най-вероятно е Урош да е тръгнал на следния ден сутринта, в понеделник, на 31 юли. Тази дата за началото на похода му към България приема и Трифонов, пос. съч., с. 84.

бившата българска царица, да ѝ съобщят за смъртта на Михаил. Освен няколко утешителни думи пратениците на Урош не занесли на Ана и на сина ѝ Иван Стефан никакви указания и обещания за бъдещото им положение.[3] Това обстоятелство сочи, че сръбският крал изобщо или поне през този ден не е мислил да връща на българския престол сестра си и сина ѝ. Неговото твърдо намерение било да завладее българските земи за себе си. С оглед на това той водел с войската си пленените български боляри, които трябвало под заплахата на тежки мъчения да му предадат крепостите, градовете и изобщо българската земя.[4] Най-сетне Урош бил с намерение да завладее България и в деня, когато превзел в българска територия селището Извор[5] (1 август, сряда).[6]

Докато сръбският крал се придвижвал към българската граница, разгромената българска войска успяла да се съедини с намиращите се някъде наблизо в българска територия резервни военни части на Михаиловия брат Белаур и на другите български боляри, неучаствували в сражението.[7] Отначало в българския стан избухнали размирици между боляpите[8] — вероятно за овладяването на овдовелия царски престол, — но когато станали ясни намеренията на Урош и се получили сведения за движението на сръбската войска, разногласията веднага утихнали. Болярите се уплашили за собствената си съдба[9] в случай, че България попадне под властта на сърбите, и се споразумели за общи постъпки пред сръбския крал.

На втори август сутринта,[10] когато войската на Урош се готвела вече за поход в България, при краля дошли пратеници от страна на Белаур и на другите влиятелни български боляри.[11] Те го помолили за

---

[3] Данилов продължител, с. 191—192.

[4] Пак там, с. 192: „вельможе великыѥ ведомы бѣхоу вь ужахь желѣзьныихь сь симь прѣвысокыимь кралемь, ꙗко да прѣдадоуть градꙋ своѥ и дрьжавоу вьсоу вь роуцѣ господиноу кралю, не хотеште ли да моучить ихь крѣпьцѣ".

[5] Пак там, с. 193: „вь мѣсто рекомо Извори и оть тоудоу вьсхотѣ поустити скипьтры своѥ сь силами на прикыѥ тоѥ". За Извор, сега село в Радомирска околия, вж. у Иречек, Пътувания, с. 548.

[6] Във вторник, на 31 юли, войските на Урош прекарали деня в областта Мрака, където войниците му се отдали на лов, вероятно за да си набавят месо за храна (Данилов продължител, с. 192—193), следователно в Извор Урош е можел да пристигне на другия ден, в сряда, 1 август.

Областта Мрака, ако се съди по думите на Даниловия продължител, е влизала в сръбските предели. От хрисовула на Ив. Александър, даден през 1347 г. на оряховския манастир „Св. Никола", излиза обаче, че Мрака е била владяна и през 1330 г. от българите (срв. за това у В. Иванова, Оряховският манастир и неговите грамоти, ИБИД, кн. XI—XII, София, 1932, с. 91—93).

[7] Вж. за тези войски в първата свезка на настоящия труд, с. 258.

[8] Данилов продължител, с. 193—194. Съобщението на Даниловия продължител в случая, въпреки че има по-общ характер, не би могло да се отнесе до събитията, настъпили в Търново по-късно. То може да се отнесе само до размириците в българския военен стан, а не и в Търново, както предполага Трифонов, пос. съч., с. 87, тъй като българската столица била твърде далеч, за да стигне вестта за смъртта на Михаил за два или три дни, както и вестта за намерението на Урош да завладее България.

[9] Данилов продължител, с. 194: „се оубо прииде врѣме намь лишити се славы нашеѥ и дрьжавы, юже имѣхомь, и ноуждею вести се намь вь ино мѣсто".

[10] Пак там, с. 193: „и вь оутрѣи дьнь", след пристигането на Урош в Извор (сряда, 1 август, вж. по-горе бел. 6 под линия), следователно на 2 август, четвъртък.

[11] Пак там.

снизхождение по отношение на болярството и му предложили да му предадат в ръцете цяла България, с която той да разполага, както намери за добре, като сръбското кралство и българското царство се слеят в една държава.[12] Срещу това те помолили Урош да не оставя българските боляри с „печална душа и скръбно сърце“[13], т. е. да не посяга върху феодалните им владения и им запази досегашното господствуващо положение.[14]

Според Даниловия продължител Урош счел, че волята и желанието му са изпълнени и че българската държава и българските боляри са се предали окончателно в ръцете му.[15] Ето защо той проявил великодушие, като склонил на молбата на болярите и обещал да не засяга интересите им.[16] Нещо повече, той се отказал изобщо от завладяването на българските земи.[17]

В желанието си да изтъкне великодушието на Урош спрямо победените български боляри Даниловият продължител не е казал напълно истината за причините, които са накарали сръбския крал да се откаже от намерението и решението си да завоюва България. Не може и да става дума, че Урош е променил решението си от великодушие или други подобни мотиви. Действителните причини, които са го заставили

---

[12] Данилов продължител, с. 194—195. Трифонов, пос. съч., с. 86, прави опит да спаси честта на болярите, като изтъква, че те не са „предлагали двете държави да се съединят в едно. В същност — продължава Трифонов—те не предлагали, а констатирали решението на краля, според което съединението вече се считало за свършено (вь ѥдино соуште сьвькоуплѣние)“. Думите на Даниловия продължител са обаче ясни и категорични (с. 195): „се бо царьствиѥ блъгарьскоѥ и вьса дрьжава ѥго и гради и имѣниѥ и вьса слава ихь и богатьство дьньсь да ѥсть вь роуце твоѥи и ѥмоуже вьсхотеши даси ѥ, ѩко вьдано ти ѥсть оть роукы господьниѥ..... оть селѣ бо срьбьскоѥ кралѣвьство и царьство блъгарьскоѥ вь ѥдино соуште сьвькоуплѣние и мирь боудеть, написоуѥмь же се и мы повелѣниѧ кралѣвьства ти.“ Срв. и Флоринский, пос. съч., II, с. 56.

Трифонов, пос. съч., с. 86, а след него и Дуйчев, у Мутафчиев, пос. съч., с. 239, твърдят, че болярите предложили на Урош да възстановят на българския престол сестра му Ана и нейния син Иван Стефан. Такова нещо у Даниловия продължител не се среща, нито пък го има в друг някой извор. То противоречи напълно на съобщението на Даниловия продължител за предложенията, направени от страна на българските боляри Урошу, именно българската държава да премине под сръбска власт. От текста на писмото, пратено от Урош до българските боляри (Данилов продължител, с. 195—196), също се вижда, че сръбският крал се съгласил да приеме молбата им за запазване на положението им, като именно сега за пръв път ги уведомява, че е решил да им даде за цар Иван Стефан, нещо, за което те не са знаели: „нь слышавь глаголы ваше и прикѣхь мольбоу вашоу, и не хоштоу вамь сьтворити никѣдиныѥ зьлобы, нь се вѣсто боуди вамь, ѩко даю вамь цара вьзлюбленааго сына сестры моѥѥ“ (с. 196).

[13] Данилов продължител, с. 195.

[14] Според Даниловия продължител, с. 193, българските боляри, които влезли в преговори с Урош, „великою чьстию и имены славьны по достоѧнию почьтени бѣхоу оть сего цара блъгарьскааго, имѣюште оубо сьвьршеноу власть надь вьсѣми страѧнами и грады земльѥ тоѥ вь мѣсто главы царевы, семоу оубо соуште ѩко творима братиѧ“.

[15] Данилов продължител, с. 195.

[16] Пак там, с. 196, писмо на Урош до българските боляри: „и вь нѣмже ѥсть ѥкто оть вась саноу и имени поставлѣнь, вь томь да прѣбываѥть“.

[17] Това личи от обстоятелството, че Урош решил да предаде търновския престол в ръцете на Иван Стефан, който „да ѥсть вамь господинь и царь, ѩкоже и отьць ѥго Михаиль царь, такожде боуди вамь синь ѥго господинь и царь Стефань царь“ (Данилов продължител, с. 196).

да постъпи не така, както възнамерявал първоначално, са непременно от друго естество.

На първо място, Урош не може да не е узнал, че българската войска се е прегрупирала за отпор и че в нейния състав има части, които не са още влизали в сражение. Сръбската войска не е била готова за един по-дълготраен поход — и то в неприятелска страна, — понеже Урош се готвил преди туй за отбрана, а не за нахлуване в България. При това положение на нещата ясно е, че Урош не е могъл да се реши на една такава рискована акция и затова се отказал от по-нататъшното си проникване в българска територия.[18]

На второ място, сръбската граница била все още заплашена на юг от войската на Михаиловия съюзник, византийския император Андроник III. Даниловият продължител разказва, че когато Урош се намирал в областта Мрака, т. е. на 31 юли, в сръбския стан се получила вест за бягството на Андроник, който, като научил за поражението на Михаил, помислил, че сръбските сили ще се насочат срещу него, и побързал да се оттегли от сръбската граница.[19] Биографът на Урош е смесил в случая събитията, тъй като е невъзможно в течение на три дни Андроник, който се намирал някъде към Битоля, да е узнал за изхода на битката при Велбужд, да е изтеглил войските си и всичкото това да е станало достояние на сръбския крал в стана му в Мраката. Разстоянието от Велбужд до Битоля и от Битоля до Мраката е твърде голямо, за да може да се измине за три дни, пък било то от конник с бърз кон. Впрочем сам Даниловият продължител се опровергава по-нататък, като съобщава, че Андроник се оттеглил едва след като Урош тръгнал на поход срещу него.[20]

Пред вид на всичко това[21] Урош потърсил друго разрешение на въпроса за българо-сръбските отношения, създадени след битката при Велбужд и смъртта на Михаил. Той забавил за известно време отговора

---

[18] Срв. Трифонов, пос. съч., с. 87—88; Иречек, История на българите. Поправки и добавки, с. 212; [К. Николаевић], Српски Комнени, Гласник друштва српске словесности, кн. XII, Београд, 1860, с. 458.

[19] Данилов продължител, с. 193.

[20] Пак там, с. 196—197; срв. още Cant., I, 430_9—$_{15}$.

[21] Трифонов, пос. съч., с. 88—89, смята, че една от причините, които заставили Урош да се откаже от намерението си за завладяване на България, било положението на зависимост на българските царе спрямо татарския хан Узбек. „Навлизането на Стефана Дечански в България — казва Трифонов — е могло да бъде изтълкувано като посягане върху владенията на могъщия хан Узбек, от когото сърбите са се боели не по-малко от българите. Ако крал Стефан, увлечен от победите си над Михаил, е бил забравил това, то ще да му е било напомнено от българските пратеници."

Мнението на Трифонов, колкото и основателно наглед да е, не може да се приеме безрезервно, тъй като въпросът за зависимостта на българските царе през XIV в. спрямо татарското ханство Кипчак не бива в никакъв случай да се смята за решен.

Флоринский, пос. съч., II, с. 57, смята от своя страна, че главната причина, задето Урош не се е възползувал от своята победа и се отказал от завладяването на България, се криела в невъзможността на Сърбия да се нагърби с управлението на една такава страна, каквато била България, която имала своя история, свой особен характер и свое особено битово устройство. Наред с тази причина Флоринский поставя и желанието на Урош да върне престола на сестра си, както и недоверието му спрямо искреността на българските боляри.

си на молбата и предложенията на българските боляри[22] очевидно с цел да обмисли по-добре положението и да намери най-благоприятния за себе си и за своята политика изход от него. Преценил всички възможности, Урош решил най-сетне да затвърди своето влияние в България, като върне на търновския престол сина на сестра си Ана, вдовицата на Михаил.

Това свое решение Урош съобщил на сестра си с подкана тя и синът ѝ да отидат в Търново.[23] Едновременно с това той съобщил писмено решението си и на българските боляри, които подканял към подчинение на новия цар.[24] Писмото на Урош до българското болярство било занесено в Търново от неколцина сръбски велможи, които били изпратени в българската столица заедно с една сръбска военна част да турят в изпълнение решението на краля.[25]

Изпращането на сръбска военна единица в Търново, за да постави на престола новия цар Иван Стефан, показва, че условията на Урош за мир с България трябвало да се приемат без възражения от страна на българското болярство. Урош бил победител и диктувал такива условия за мир, каквито той намирал за най-подходящи и най-изгодни за самия него. Тази категоричност на Урошовите условия личи и от писмото, което той изпратил на българските боляри — то прилича във всяко отношение на заповед, която изисква безусловно подчинение.[26]

Несъмнено е, че договорът за мир между Сърбия и България е съдържал и други точки, за които обаче изворите не казват нищо. Така например предаването на върховната власт в ръцете на Иван Стефан е предполагало отстраняването от Търново на царица Теодора, втората жена на Михаил, и на нейните деца.[27] И наистина Теодора била принудена да замине за Цариград, като при бягството си едва успяла да се спаси.[28]

Изворите не съобщават нищо и за това, дали в условията на договора за мир са били предвидени териториални отстъпки от страна на България. Ако Урош е откъснал част от българската територия, за да я присъедини към Сърбия, неговият биограф едва ли би премълчал едно такова обстоятелство. Ето защо би трябвало да се приеме, че кралят се е задоволил само с плячката от стана на Михаил и с промяната в Търново.[29]

---

[22] Това се вижда от факта, че Урош не отговорил направо на пратениците на Белаур и другите български боляри в Извор, а им съобщил своите решения с писмо, изпратено по сръбските велможи, които отивали в Търново, за да поставят на престола Иван Стефан.

[23] Данилов продължител, с. 195.

[24] Пак там, с. 196: „да ѥсть вамь господинь и царь, ꙗкоже и отьць ѥго Михаиль царь, такожде боуди вамь сынь ѥго господинь и царь Стефань царь, и ꙗко мене того послоушаите".

[25] Пак там, с. 195.

[26] Пак там, с. 195—196.

[27] Cant., I, 430_{18-19}, 431_{5-6}.

[28] Greg., I, 457_{18-19}. Отначало Теодора живяла в двореца в Цариград при брат си Андроник. По-сетне тя станала монахиня под името Теодосия. През м. януари 1343 г., вече монахиня, тя присъствувала при смъртта на Кантакузиновата майка (Cant., II, 222_{11-23}). За съдбата на децата ѝ изворите не съобщават нищо.

[29] Иречек, История на българите, с. 229 и 231, бел. 24; История на българите. Поправки и добавки, с. 212, смята, че в резултат на войната сърбите получили Ниш. Това свое твърдение той подкрепя със съобщението, че „нишкият епископ се среща в сръб-

След като исканията на Урош били изпълнени от българското болярство и главно след като властта била предадена в ръцете на Иван Стефан,[30] сръбските войски напуснали българските предели.[31]

2. Новият български цар Иван Стефан,[32] който стъпил на търновския престол към края на август или най-късно през септември 1330 г., както това личи от развоя на събитията след битката при Велбужд, бил най-възрастният син на Михаил III Шишман.[33] По време на възшествието си на престола той бил около 30-годишен.[34] При възцаряването на баща му Михаил, в началото на 1323 г., той бил провъзгласен за негов съуправител, или съцар, а следователно и престолонаследник. Като такъв именно той е изобразен заедно с баща си на няколко типа монети.[35] През лятото на 1324 г., когато Михаил се развел с Ана и се оженил за Теодора Палеолог, Иван Стефан бил лишен от съуправителското си достойнство и от правото да бъде престолонаследник и споделил заточението на майка си.[36] Възцаряването му го заварило заточен някъде в България.

ските списъци на епископите", без да посочва по-определено в кои списъци и за кои години.

Трифонов, пос. съч., с. 86—87, смята, че България ие е направила никакви териториални отстъпки на сърбите, тъй като в изворите не се споменава нищо подобно. Като аргумент за своето гледище Трифонов привежда и обстоятелството, че в своята „История срба" Иречек не говори за преминаването на Ниш в сръбски ръце.

Ив. Сакъзов, Стопанските връзки на България с чужбина през XIV в., ГСУ юф, т. XXX, с. 35, съобщава, че царица Ана след изгонването ѝ от България през 1331 г. (у Сакъзов погрешно 1332 г.) „според някои данни, находящи се в дубровнишкия архив, е престояла известно време в Ниш". За съжаление Сакъзов не е посочил тези данни, за да можем да бъдем напълно сигурни в неговото съобщение. Но ако то почива наистина на документални данни от дубровнишкия архив, твърдението на Иречек придобива едно ново доказателство. Прогонената от Търново царица не би могла да се задържи в Ниш, ако този град по това време се е намирал в ръцете на българите.

[30] Cant., I, 430_{15-21}; за завземането на властта от Ана, респ. от сина ѝ Иван Стефан, вж. още у Cant., II, 19_{19}.

[31] Данилов продължител, с. 196: „и тако господинь краль въздвигь се съ вои своими оть прѣдѣль землѣ бльгарьскыѣ, и иде оть въстока к западоу..."

[32] Іωаннъ върху монетите (вж. у Мушмов, Монетите и печатите на българските царе, с. 103—105); Ἰωάννης у Кантакузин (Cant., II, 19_{23-24}); Стефань у Даниловия продължител (с. 196); Іωаннъ Степанъ в Дриновския поменик на българските царе (вж. у М. Г. Попруженко, Синодик царя Борила, София, 1928, с. 83).

По-старите историци (Иречек, История на българите, с. 229 и 231, бел. 25; В. Макушев, История болгар в труде К. О. Иречка, ЖМНПр, т. CXCVII, СПб, 1878, с. 74; Флоринский, пос. съч., II, с. 57; Златарский, Вопрос о происхождении болгарского царя Ивана-Александра, с. 17) смесват Иван Стефан с втория син на Михаил, Шишман. Те смятат, че той именно се възцарил в Търново през 1330 г., или че Иван Стефан се е наричал още Шишман. Това гледище е отдавна опровергано (срв. Ников, История на Видинското княжество, с. 91).

[33] Пряко доказателство за това е обстоятелството, че именно той, а не някой от братята му е бил обявен за съуправител на баща си и за престолонаследник.

[34] Брат му Михаил, който е изобразен на стенописа в църквата в с. Долна Каменица, е бил през 1323—1324 г. видински деспот (срв. бележка 145 в свезка първа, с. 240). През това време той е бил женен (на стенописа е изобразена и жена му), следователно е бил поне на 17—18 години. В такъв случай Иван Стефан е бил по това време на 19—20 години. През 1330 г. той е бил, значи, на около 29—30 години. Това е изтъкнато за пръв път от Дуйчев, у Мутафчиев, пос. съч., с. 242: „Иван-Стефан отдавна бил навършил пълнолетие." По-старите историци, като напр. Златарский, Вопрос о происхождении болгарского царя Ивана-Александра, с. 21, смятаха, че Иван Стефан бил малолетен. Тяхното заблуждение идва от обстоятелството, че в изворите се говори обикновено за майка му Ана и твърде малко за него.

[35] Мушмов, Монетите и печатите на българските царе, с. 103—105, 7 типа монети.

[36] Вж. свезка първа, с. 237—238.

За царуването на Иван Стефан изворите не говорят нищо друго освен това, че то преминало в борби и размирици между болярите, негови привърженици или противници.[37] Кои боляри са били негови привърженици и кои негови противници, изворите не определят по-точно. От думите на Григора се вижда, че против Иван Стефан са били роднините на баща му Михаил.[38] Тук, разбира се, не става дума за всички роднини на Михаил, тъй като от данните на Кантакузин е ясно, че Михаиловият брат Белаур не е бил на страната на противниците на Иван Стефан и майка му Ана.[39] От развоя на събитията по-нататък може да се заключи с положителност, че против Иван Стефан са били членовете на семейството на свако му Срацимир, баща на Иван Александър и деспот на Крънската област,[40] и още по-определено — самият Иван Александър, деспот на Ловчанската област.[41]

Противници на Иван Стефан са били и повечето от болярите. Съгласно с условията за мира със Сърбия те си запазили и местата в държавната йерархия, и титлите, които били получили от Михаил.[42] Всички те са били издигнати благодарение на Михаиловата благосклонност към тях, те са му били приближени и са съдействували в провеждането на неговата политика. Несъмнено е, че през 1324 г. Михаил се е съветвал с тях и с тяхно одобрение се е развел с Ана, за да се ожени за Теодора Палеолог. Несъмнено е също така, че те не са могли да бъдат гледани сега с добро око от Ана, която едва ли е забравила доскорошните си терзания и унижения. Несъмнено е най-сетне и това, че и те не са приели с удоволствие изгонената веднаж с тяхно съдействие царица.

И още едно обстоятелство е настройвало търновското болярство против Иван Стефан. Това е прекъсването на мирните отношения с Византия поради изгонването на царица Теодора. Явно било за всички, че император Андроник ще използува лишаването на сестра си от търновския престол за враждебни действия против южните български области. А това не можело да бъде желано от болярите, които владеели земи в Южна България. Необходимо е да се изтъкне още веднаж, че земите на деспот Срацимир, зетя на Михаил, били разположени именно в заплашената от византийците област.

3. Византийският император Адроник III се намирал още в Македония, когато научил за станалата в България промяна. Той свикал на съвет своите приближени сановници и поставил на разглеждане въпроса

---

[37] Greg., I, 457_{19-20}: *πολλῶν οὖν ἐκεῖ μαχομένων καὶ ὑπὲρ τῆς ἀρχῆς ἀντιποιουμένων*; Greg., I, 458_{3-4}: Иван Александър се възцарил *κατὰ πολλοὺς τοὺς περὶ τῆς ἀρχῆς ἀγῶνας*.

[38] Greg., I, 457_{16-18}: *διασπωμένην τὴν τῶν Βουλγάρων ἀρχὴν ὑπό τε τῆς προτέρας τοῦ Μιχαήλου γυναικὸς ὑπό τε τῶν τοῦ Μιχαήλου συγγενῶν*.

[39] По-късно, след изгонването на Ана и Иван Стефан, той се опитва да извърши контрапреврат (Cant., I, 464_{15-17}).

[40] Свидетелство за това, че Срацимир е бил деспот на Крънската област, е писмото на папа Бенедикт XII от 15 юли 1337 г. до майката на Иван Александър (вж. у Ив. Дуйчев. Неиздадено писмо на папа Бенедикт XII до майката на цар Иван-Александра, ИБИД, кн. XIV–XV, София, 1937, с. 204–210). Там майката на царя е наречена „крънска деспотица" (ducissa Carnonensis). По този въпрос наскоро ще излезе една моя малка студия.

[41] За положението на Иван Александър по това време вж. у Трифонов, пос. съч., с. 61–78.

[42] Данилов продължител, с. 196, писмо на Урош до българските боляри: „и вь нѣмже ѥсть ѥкто оть вась саноу и имени, поставлѥнь, вь томь да пръбываѥть".

за това, какво трябва да се прави при новото развитие на събитията. Решението на събранието било да се изостави войната със сърбите пред вид на туй, че сега сръбският крал, освободен от опасността откъм българска страна, ще може да се отбранява и лесно, и успешно; от друга страна, един поход към България обещавал „големи надежди". При това за този поход съществувал най-сериозен повод: отстранена била от търновския престол сестрата на императора, която по думите на Кантакузин имала повече основания да царува и след смъртта на мъжа си, отколкото Ана, която била изгонена от самия Михаил, докато той още бил жив.[43]

Андроник взел необходимите мерки за защитата на границата си откъм Сърбия, като оставил там войска под командата на Сиргиан, и се запътил с останалата част от военните си сили към Одрин.[44] Събрал тук достатъчно войска,[45] той нахлул не след много дни в българските предели и ги подложил на опустошение.[46] Градовете, разположени на южните склонове на Стара планина,[47] именно Поморие, Несебър, Айтос, Ктения, Русокастро и Ямбол,[48] му се предали доброволно.[49] След това Андроник прекарал известно време в Несебър — вероятно със задача да утвърди по-здраво византийската власт в новозавзетите области и градове — и се върнал в Цариград поради недостиг на продоволствие.[50] През престоя си в Несебър Андроник е очаквал вероятно и някаква акция от българска страна, но против него не излязъл никой.

По свидетелството на Кантакузин Андроник научил за промяната в Търново немного време след нейното извършване.[51] Изглежда по всичко, че той не се е бавил много в Македония, а е заминал наскоро след това за Одрин.[52] Тук той се бавил по думите на Кантакузин малко дни,[53] преди да предприеме похода си срещу българските предели. И понеже промяната в България станала през август или най-късно през септември 1330 г., то в такъв случай Андроник е нахлул в българска територия през септември или най-късно през октомври 1330 г. За това ни свидетелствува и съобщението на Григора, че Андроник предприел похода си в България на следната година след смъртта на Михаил.[54] И понеже византийската година начева от 1 септември, думите на Григора се отнасят несъмнено за есента на 1330 г.[55]

---

[43] Cant., I, 430_{15}—431_{8}.

[44] Cant., I, 431_{8-14}.

[45] Greg., I, 457_{20-21}; Cant., I, 431_{15-16}.

[46] Cant., I, 431_{14-17}.

[47] Greg., I, 457_{22}.

[48] Cant., I, 431_{18-19}: *τὴν Ἀγχίαλον καὶ Μεσημβρίαν καὶ Ἀετὸν Κτένιά τε καὶ Ῥωσόκαστρον καὶ Διάσπολιν.*

[49] Cant., I, 431_{19}: *παραστησάμενος ὁμολογίᾳ*; Greg., I, 457_{21-22}: *καὶ εἶλε μικροῦ πάντα ἀπονητί, τῶν οἰκητόρων προσερρυηκότων ἑκόντων.*

[50] Greg., I, 457_{23}—458_{3}.

[51] Cant., I, 430_{15}: *μετὰ μικρόν.*

[52] Даниловият продължител, с. 193, представя оттеглянето на Андроник от Южна Македония като бягство: „и начеть бѣжати вь дрьжавоу земль своюю"; следователно Андроник е бързал. Впрочем и ходът на събитията е принудил Андроник да бърза.

[53] Cant., I, 431_{14-15}: *οὐ πολλαῖς δὲ ὕστερον ἡμέραις.*

[54] Greg., I, 457_{16}: *ἐς δὲ τοὐπιὸν ἔτος...*

[55] Разположението на събитията у Кантакузин противоречи в много отношения на тази хронология. Така Кантакузин разказва (Cant., I, 430_{20-21}), че след завръщането си в Цариград Андроник III трябвало да се погрижи за избирането на нов патриарх, понеже

4. Двама висши сановници при търновския царски двор, именно протовестиарият[56] Раксин и логотетът[57] Филип, които възглавявали болярската група, настроена враждебно срещу цар Иван Стефан и майка му царица Ана, организирали и извършили преврат в Търново. В резултат на успешно проведената акция Иван Стефан бил свален от престола.[58] Устроителите на преврата убедили другите боляри да изберат за цар сестриния син на Михаил, Иван Александър.[59] Несъмнено е, че последният е взел най-дейно участие в заговора против натрапения цар.[60]

Иван Стефан, майка му Ана и другите й деца били принудени да избягат в Сърбия при Аниния брат крал Урош.[61] Вторият брат на Иван Стефан, Шишман, преминал през Дунава и се озовал при татарите.[62]

Основната причина, която обусловила успеха на преврата, била несъмнено загубата на южнобългарските земи, преминали в ръцете на византийците. Ясно било за всички, че Андроник III ще използува всякак изгонването на сестра си от Търново, за да си присъедини колкото се може по-голяма част от българската територия, особено като не срещал никаква съпротива. Не съществувала никаква гаранция, че той ще се задоволи само с югоизточните подбалкански градове и че няма да поднови с настъпването на пролетта неприятелските си действия против България. Ясно било също така, че Иван Стефан, който не направил нищо, за да се противопостави на Андроник, няма да може да защити страната от едно ново византийско нападение. Интересите на болярите били поставени в опасност, затова те се присъединили безрезервно към акцията на Раксин и Филип.

дотогавашният глава на византийската църква Исай бил умрял не преди много време. От други данни знаем обаче, че Исай е починал в края на 1334 г. (срв. *М. Гедеών, Πατριαρχικοὶ πίνακες, Κωνσταντινούπολις*, s. a., с. 418; Muralt, пос. съч., II, с. 558). Да се сметне, че походът на Андроник III е станал през 1330 г., е немислимо, като се има пред вид развитието на събитията преди и след похода. Явно е, че у Кантакузин има объркване на хронологията и в този случай, както и в много други случаи по-нататък.

[56] Протовестиарият е завеждал царското съкровище, той е бил следователно министър на финансите (срв. у М. Андреева, Очерки по культуре византийского двора в XIII веке, Praha, 1927, с. 36).

[57] Логотетът е бил нещо като външен министър — той е ръководел връзките с другите държави (срв. Андреева, пос. съч., с. 36—37; Ал. Соловјев и Вл. Мошин, Грчке повеље српских владара, Београд, 1936, с. 462—463).

[58] Cant., I, 458_{18-21}; II, 19_{21-23}; у Greg., I, 458_{3-5}, сведенията за тези събития са твърде общи.

[59] Cant., I, 459_{1-4}; Greg., I, 458_{3-6}.

[60] Трифонов, пос. съч., с. 76—77, смята, че заговорниците са се облегнали на военната сила на Иван Александър, по това време деспот в Ловеч. Към заключението на Трифонов могат да се прибавят и не съвсем сигурните сведения на дубровнишкия хронист Рести (Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, т. XXV, с. 127), според които именно Иван Александър бил прогонил царица Ана и сина й.

[61] Cant., I, 458_{22}—459_{1}; II, 19_{23-24}. Сакъзов, пос. съч., с. 35, съобщава, че царица Ана „според някои данни, находящи се в дубровнишкия архив, е престояла известно време в Ниш". За съжаление Сакъзов не е посочил кои и какви са тези данни. Макушев, пос. съч., с. 74, казва въз основа на разказа на Luccari, че Ана отишла първоначално в Скопие.

Както Трифонов, пос. съч., с. 77, забелязва, Иван Стефан и Ана избягали без знанието и против волята на Иван Александър.

За по-нататъшната съдба на царица Ана и на децата й вж. тук приложението на края, с. 274 и сл.

[62] Cant., II, 19_{24}—20_{2}. За по-нататъшната съдба на Шишман вж. тук в приложението на края, с. 274 и сл.

Втората съществена причина, която улеснила заговорниците, била междуособицата в Сърбия, в която се вплели крал Урош III и синът му Стефан Душан.[63] Сръбският крал бил премного зает със своите собствени работи и грижи, за да може да даде каквато и да било помощ на поставения от него български цар и на сестра си царица Ана.

За по-точно определяне хронологията на болярския преврат в Търново и свалянето на Иван Стефан от търновския престол разполагаме с данни от няколко извора. Така Кантакузин съобщава, че Ана била изгонена наскоро след повторното си възцаряване,[64] което станало, както видяхме, през лятото на 1330 г. Пак по думите на Кантакузин вестта за превратa в Търново пристигнала във византийската столица в началото на пролетта.[65] От съпоставянето на тези вести помежду им, както и със събитията през лятото на 1330 г., излиза, че промяната в България е станала през първите месеци на 1331 г. — януари или февруари. За годината 1331 имаме и преки свидетелства. Според житиеписеца на Теодосий Търновски Иван Александър свикал в Търново събор против еретиците през 6868 г. (1359—1360 г.), в 28-ата година от царуването си.[66] Това означава, че Иван Александър се е възцарил именно в 1331 г., когато бил извършен и превратът в Търново. Григора от своя страна, като говори за похода, който Иван Александър предприел срещу Византия веднага след възцаряването си, съобщава между другото, че по това време турците превзели гр. Никея в Мала Азия.[67] А Никея, както се знае от други напълно сигурни извори, е паднала в турски ръце на 2 март 1331 г.[68] В такъв случай е напълно сигурно, че превратът в Търново е станал през първите месеци на 1331 г.[69]

---

[63] Вж. у Јиречек, Историја срба, I, с. 268—270.

[64] Cant., II, 19_{21-23}.

[65] Cant., I, 458_{17}: *ἅμα δὲ ἦρι ἀρχομένῳ.*

[66] Вж. у В. Н. Златарски, Житїе и жизнь преподобнаго отца нашего Ѳеwдосїа иже въ Тръновѣ постничьвствовшаго съписано светѣишимь патрїархwмь Кwнстантина града кѵрь Калистwмь, СбНУ, кн. XX, София, 1904, с. 27: въ лѣто ѯ҃н҃ ц҃рствїа его҃. ѿ҃ създанїа же мі҃рѡ҃, лѣто ѕѡ҃н҃.

[67] Greg., I, 458_{12-13}.

[68] *Σπ. Λάμπρος, Βραχέα χρονικά. Ἐκδίδονται ἐπιμελείᾳ Κωνστ. Ἰ. Ἀμάντου, Ἀθῆναι,* 1932, с. 46, XXVI_{4-5}. Срв. P. Charanis, Les *Βραχέα χρονικά* comme source historique, Byzantion, т. XIII, Bruxelles, 1938, с. 342—343. Срв. още G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates, München, 1940, с. 364.

[69] Јиречек, Историја срба, I, с. 273, смята, че превратът в България е станал след превратa в Сърбия и възцаряването на Стефан Душан (8 септември 1331 г.). В История на българите. Поправки и добавки, с. 213, Иречек бележи: „Въстанието на двамата висши сановници Раксин и Филип не е станало през пролетта на 1331 г., ами в края на тази година, след сръбския преврат." По-долу, като сочи мястото у Кантакузин, гдето се говори за превратa и избора на Иван Александър, Иречек отбелязва наново: „Хронологията е погрешна."

Като се имат пред вид посочените по-горе извори за хронологията на превратa, трябва да се каже, че гледището на Иречек е съвсем безосновно. То почива вероятно на съображението, че българските боляри са се страхували от сръбския крал, покровител на Иван Стефан и на майка му. Но и това съображение пада, като се има пред вид, че Урош е бил зает в размириците със сина си Душан още от есента на 1330 г. (срв. Јиречек, Историја срба, I, с. 269).

Приложение към глава втора

СЪДБАТА НА ЦАРИЦА АНА И НА НЕЙНИТЕ СИНОВЕ

1. Наскоро след превратa в Търново станала подобна промяна и в Сърбия. Урош III бил свален от престола (август—септември 1331 г.) и начело на сръбската държава застанал синът му Стефан Душан (8 септември 1331 г.).[1]

Между новия сръбски крал и цар Иван Александър били установени приятелски отношения.[2] При това положение на нещата Душан не е можел, нито пък е желаел да задържи при себе си бившата българска царица Ана и децата ѝ, макар те да му били близки роднини. Пребиваването на свалениия български цар Иван Стефан в Сърбия, близо до българските граници, би представяло постоянна и сериозна заплаха за спокойствието на неговия детронатор Иван Александър, който бил твърде ревнив в това отношение.[3] Ето защо Иван Стефан, царица Ана и другите ѝ деца (без Шишман, който се намирал при татарите) трябвало да напуснат Сърбия и да си потърсят друго прибежище.

В Сърбия бившият български цар и майка му са останали около година и половина. По данните на един дубровнишки документ те са се преселили в Дубровник през 1332 г.[4] Установяването им тук не е могло да стане по-късно от Великден 1332 г., когато приятелските отношения между българския и сръбския двор били затвърдени окончателно с женитбата на Душан за сестрата на Иван Александър Елена.[5]

Обстоятелството, че Иван Стефан и майка му са предпочели да се заселят в Дубровник, гдето са живели твърде оскъдно,[6] а не са отишли при своите роднини, неаполитанските крале от династията Анжу,[7] сочи все пак за някакви техни надежди за връщане в България и заемане на българския престол. В Дубровник Ана и Иван Стефан са се намирали твърде близо до българските предели и са могли да наблюдават оттук по-внимателно и по-резултатно събитията в България.[8]

---

[1] Јиречек, Историја срба, I, с. 269.

[2] Пак там, с. 273; Флоринский, пос. съч., II, с. 211 и сл.

[3] Така през 1333 г. той прави опит да му бъдат предадени Иван Стефан и майка му Ана (вж. в хрониката на Рести, в Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, т. XXV, с. 127); през 1341 г. заплашва с война Византия, ако цариградското правителство не изпълни искането му за предаването на Шишман, намиращ се по това време във византийската столица (Cant., II, 20 passim). Срв. и Трифонов, пос. съч., с. 77.

[4] Сакъзов, пос. съч., с. 35—36. Документът е дознание във връзка с някакви платове, взети от хората на българската царица три години преди това. И понеже дознанието е от м. ноември 1335 г., вземането на платовете е станало през 1332 г. В такъв случай Ана се е намирала в Дубровник и през тази — 1332 — година.

[5] Јиречек, Историја срба, I, с. 273.

[6] Това се вижда от обстоятелството, че те са получавали като подарък жито за прехраната си от неаполските крале. От друга страна, управата на Дубровник им плащала наема за къщата (вж. в Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, т. X, Zagreb, 1879, с. 135, решение на малкия съвет на републиката от 8 юни 1343 г.).

[7] Ана е била внучка на сръбската кралица Елена, съпруга на Урош I, по произход французойка, роднина на Анжуйците (за нея вж. у Јиречек, Историја срба, I, с. 233—234).

[8] Престоя си в Дубровник Ана и Иван Стефан са смятали за временен — толкова била силна у тях надеждата, че ще се върнат отново на търновския престол. Това личи от документа, издаден от крал Роберт за изпращането на жито за Ана, 5 юли 1338 г.

За пребиваването на Ана в Дубровник ни съобщават изрично няколко документа. Тя се е намирала тук през годините 1332[9], 1335[10], 1338[11], 1340[12] и 1343[13]. Документите от 1345 и 1346 г.[14] не определят по-точно къде се е намирала тя по това време, но е напълно ясно, че не е била в Италия, откъдето нейните кралски роднини ѝ изпращат жито. И понеже житото се изнася през апулийските пристанища, сигурно е, че и през тези две години Ана е живяла в Дубровник. Годината 1346 е последната, когато името на бившата българска царица се споменава в документите.[15] Навярно по това време или малко по-късно тя е починала.

Според дубровнишкия хронист Рести през 1333 г. Ана била изпратена в Цариград, за да не се предизвика война между Дубровник и Сърбия, тъй като сръбският крал изискал по молба на Иван Александър предаването на бившата българска царица и на сина ѝ.[16] Доколко това съобщение на Рести е вярно, не може да се каже. Възможно е за известно време Ана да е била отстранена от Дубровник, но скоро след това тя се е върнала отново, тъй като през 1335 г. я намираме пак тук.

Според един документ от 1340 г. Ана се готвела да напусне Дубровник и да замине в Южна Италия.[17] И в този случай не може да се каже положително дали тя е заминала или не. Във всеки случай през 1343 г. тя се е намирала пак в Дубровник.

В един документ от 1337 г., с който крал Роберт изпраща жито на Ана, се казва, че пратката била отправена към България (ad partes Bulgarie).[18] Би могло в случая да се извади заключение, че Ана наистина се е намирала по това време в България.[19] Но това заключение проти-

---

житото се изпраща ad terram Ragusii de partibus Slavonie, ubi habet (Ана) aliquo tempore cum sua familia commorari (В. Макушев, Итальянские архивы и хранящиеся в них материалы для славянской истории, СПб, 1871, т. II, с. 30).

[9] Сакъзов, пос. съч., с. 35; срв. тук бел. 4 под линия.

[10] Пак там.

[11] Макушев, Итальянские архивы, II, с. 29—30; Fr. Rački, Rukopisi tičući se južno-slovinske povjesti u arkivih srednje i dolne Italije, Rad Jugoslavenske akademije znatnosti i umjetnosti, кн. XVIII, Zagreb, 1872, с. 229, бел. 1 под линия; М. С. Дринов, Съчинения, т. I, София, 1909, с. 81.

[12] Сакъзов, пос. съч., с. 36—37. На 3, 15 и 19 юни 1340 г. homines domine imperatricis Bulgarie Добромир, Радослав и Миладин продават своите коне, а на 26 юли domina imperatrix Bulgariorum декларирала пред нотариуса, че си уредила всички сметки с някой си Юнио ди Лукари.

[13] Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, т. X, с. 135: на 8 юни 1343 г. малкият съвет на Дубровнишката република решил да плати наема на къщата, където живяла domina imperatrix de Bolgaria. На 9 август 1343 г. доместикът на българската царица Martucio de Mencia получил разрешение да изнесе 4 коня от Апулия (Макушев, Итальянские архивы, II, с. 64; Rački, пос. съч., с. 229).

[14] Макушев, Итальянские архивы, II, с. 30; Дринов, пос. съч., с. 81; Rački, пос. съч., с. 229, бел. под линия. Тези документи се отнасят до пратки жито за Ана, подарено от кралица Йоана и драчкия войвода.

[15] За пребиваването на Ана в Дубровник вж. още Макушев, История болгар в труде К. О. Иречка, с. 72—77.

[16] Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, t. XXV, с. 127.

[17] Сакъзов, пос. съч., с. 37, бел. 2 под линия.

[18] Макушев, Итальянские архивы, II, с. 29; Дринов, пос. съч., с. 81; Rački, пос. съч., с. 229.

[19] До такова заключение е достигнал Макушев, История болгар в труде К. О. Иречка, с. 76.

воречи напълно с действителното положение на нещата. Недопустимо е, че Ана е могла да се върне в България, като се има пред вид отношението на Иван Александър към семейството на Михаил.[20]

Защо все пак в документа на крал Роберт е съобщено, че Ана се намира в българските предели? Отговорът на този въпрос може да бъде само един: в канцеларията на краля не са знаели къде точно пребивава бившата българска царица. Вероятно канцеларистите са се подвели и са сметнали, че щом се касае до българската царица, пратката за нея трябва да отиде в България. За една такава заблуда е спомогнало и обстоятелството, че както може да се съди по липсата на документи от по-раншните години, Ана едва ли се е обръщала по-рано за помощ към своите анжуйски роднини. Това ставало вероятно за първи път и затуй в канцеларията на крал Роберт не са били осведомени за действителното местопребиваване на бившата българска царица.

2. От наличните извори за епохата се установява напълно сигурно, че Михаил III Шишман е имал трима сина: Иван Стефан, Михаил и Шишман.[21] Обаче в един документ, издаден от крал Роберт в Неапол през 1339 г., се говори за някой си Людовик, син на българския цар и братовчед на Роберт.[22] Този Людовик именно се установил да живее в Неапол, при двора на Роберт, и последният е заповядал да му се отпуща всекимесечна издръжка от кралската хазна в размер на 10 унции злато, начиная от 18 декември 1338 г.

В случая е съвсем сигурно, че се касае до някого от членовете на семейството на Михаил Шишман и още по-определено — до някое от децата или внуците на Ана, които единствени са роднини на Анжуйците. Но кой по-точно е този Людовик?

Още Дюканж отъждествя Людовик с Шишман, третия син на Михаил Шишман.[23] Това отъждествяване, което не бе подкрепено с доказателства, бе възприето от почти всички модерни историци.[24] По мое мнение обаче то не може да се смята за сигурно.

Шишман по думите на Кантакузин избягал след превратата в Търново при татарите. През лятото на 1341 г. той се явил в Цариград, за да търси тук подкрепата на византийското правителство. Той е нямал други намерения, например да се опитва да сваля Иван Александър от престола, или ако ги е имал, Кантакузин ги е скрил в своя разказ. Когато Иван Александър се научил за неговото присъствие в столицата на Византия, той поискал незабавното му предаване. Искането си българският цар подкрепил със заплаха за война, като струпал войски на българо-византийската граница. След дълги разисквания византийското правителство отказало — по настояване на Кантакузин — да предаде Шишман в ръцете на Иван Александър.[25]

---

[20] Вж. тук бел. 3 под линия.

[21] Срв. Ников, История на Видинското княжество, с. 91—99; бел. 145 в свезка първа на настоящия труд, с. 239; тук бел. 34 на с. 278.

[22] Дринов, пос. съч., с. 84—85; Rački, пос. съч., с. 229; Макушев, История болгар в труде К. О. Иречка, с. 75—76, където документът е даден изцяло.

[23] Du Cange, Historia Franco-byzantina, VIII, 21, с. 279.

[24] Muralt, пос. съч., II, с. 699; Иречек, История на българите, с. 232; Макушев, История болгар в труде К. О. Иречка, с. 75; Ников, История на Видинското княжество, с. 98; Дуйчев, у Мутафчиев, пос. съч., с. 256.

[25] Cant., II, 20 и сл.

Кантакузин е познавал или, по-точно казано, е опознал Шишман по време на неговото пребиваване в Цариград. Той се заинтересувал живо за неговата съдба и поел енергично неговата защита. В такъв случай той не е могъл да не знае откъде точно идва Шишман и каква е пораншната му участ.[26] Не съществува никаква причина, която да е принудила Кантакузин да скрие обстоятелството, че Шишман е дошъл в Цариград от Италия, ако това е било наистина така, и да измисля, че Шишман е прекарвал до това време при татарите.

Людовик, от друга страна, е пристигнал в Неапол през декември 1338 г., идвайки вероятно от Дубровник. В Неапол той получил от братовчеда си крал Роберт достатъчно средства за издръжката си, за да няма нужда да търси помощ отдругаде. Ако Людовик е тъждествен с Шишман, остава необяснимо защо той е напуснал Неапол и е отишъл да проси съчувствие и поддръжка от страна на Византия, която при това е била в най-добри отношения с българския цар.

Като се има пред вид всичко това, едва ли ще трябва да се твърди, че Шишман и Людовик са едно и също лице.

Би могло да се предположи, че под името Людовик се крие самият Иван Стефан.[27] Против едно такова отъждествяване говори декретът на крал Роберт за издръжката на Людовик. Там Людовик е наречен с и н на българския цар.[28] Така не може да бъде наречен Иван Стефан, тъй като самият той е бил преди това български цар и е продължавал вероятно да носи своята титла.

Модерните историци[29] отъждествяват най-сетне Людовик с онзи български цар, живял в Дубровник и в Италия през средата на XIV в. За него споменават някои документи от 1361—1362 г.[30] Вероятно същият този български цар се е сражавал през 1363 г. на страната на папата в Гвардавалската битка и бил пленен заедно с един български епископ от гражданите на Сиена.[31] Отъждествяването на този imperator Bulgarie с Людовик е съвсем произволно — от никой документ не може да се извади заключението, че те са едно и също лице.[32] Вероятно е под това название да се крие самият Иван Стефан.

При това положение на нещата за Людовик и неговата личност могат да се направят две предположения: първо, че той е тъждествен с втория син на Михаил Шишман — Михаил, и, второ, че той е син на Иван Стефан. Нито едното от тези две предположения обаче не може засега да се потвърди от сигурни доказателства. Както вече се каза, остава несъмнено само едно — че Людовик е бил член на семейството на

---

[26] Срв. и Н и к о в, История на Видинското княжество, с. 93.

[27] Срв. Ј и р е ч е к, Историја срба, I, с. 274.

[28] М а к у ш е в, История болгар в труде К. О. Иречка, с. 65: Pro domino Lodoyco filio domini imperatoris Bulgarie. И по-долу: Lodoyco filio incliti imperatoris Bulgarie, nepoti nostro carissimo.

[29] И р е ч е к, История на българите, с. 232; М а к у ш е в, История болгар в труде К. О. Иречка, с. 78; Н и к о в, История на Видинското княжество, с. 98.

[30] Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, т. XXVII, Zagreb, 1895, с. 156—158. Срв. и Ј и р е ч е к, Историја срба, I, с. 274; И р е ч е к, История на българите. Поправки и добавки, с. 214.

[31] Annales Sienenses, у P e r t z, Monumenta Germaniae historica, т. XIX, с. 19, 233: A. D. 1363. Captus fuit imperator de Bolgaria et episcopus de Bolgaria.

[32] В никой документ не е съобщено името на този български цар.

Михаил Шишман по линията на жена му Ана. Вероятна изглежда и датата на неговата смърт — 1373 г., — съобщена от Дюканж.[33]

3. Докога са живели и какво са правили другите синове на Ана, не може също тъй да се установи с положителност. От един документ, издаден от кралица Йоана през 1343 г.,[34] може да се узнае само това, че през тази година са били живи *няколко*[35] сина на Ана. Какво е станало след туй с тях, остава неизвестно.

Дубровнишките историци[36] съобщават твърде подробни вести за един от Михаиловите синове, който се наричал или възприел името *Никола Сапина* и който по-сетне, по времето на цар Иван Шишман, се явил в България като претендент за престола.[37] Очевидно е, че тези вести за Сапина, когото модерните историци отъждествяват с Шишман,[38] са с легендарен характер и следователно не заслужават никакво доверие.[39]

---

[33] *Du Cange*, пос. съч., VIII, 21, с. 279.

[34] *Макушев*, Итальянские архивы, II, с. 64; *Rački*, пос. съч., с. 229: imperatricis Bulgarie, et *filiorum* eius.

[35] Пак там: filiorum е множествено число.

[36] *Resti*, в Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, т. XXV, с. 128; *Luccari*, пос. съч., с. 52; M. *Orbini*, Il regno degli slavi, Pesaro, 1601, с. 468; срв. за тях у *Макушев*, История болгар в труде К. О. Иречка, с. 73—75.

[37] За приключенията на Сапина вж. цитираните по-горе, в бележка 36, *Luccari* и *Orbini*.

[38] *Макушев*, История болгар в труде К. О. Иречка, с. 75—78.

[39] *Јиречек*, Историја срба, I, 274, бел. 2 под линия, и *Ников*, История на Видинското княжество, с. 99, бел. 2 под линия, не дават вяра на тези вести, докато *Макушев*, История болгар в труде К. О. Иречка, с. 78, е наклонен да им повярва.

КЪМ ДОКУМЕНТ № XXVI ОТ „ACTES DE ZOGRAPHOU"

Женитбата на цар Михаил III Шишман (1323—1330 г.)[1] за византийската принцеса Теодора Палеолог[2] е събитие със значителни последици за отношенията на България, Византия и Сърбия през третото десетилетие на XIV в. Благодарение на тази женитба българският цар се свързва тясно с младия император Андроник III и играе важна роля в борбата между него и дядо му Андроник II за императорския трон в Цариград.[3] Благодарение също тъй на нея отношенията между България и Сърбия се влошават окончателно и завинаги,[4] за да се стигне до войната през 1330 г., в която загива и сам Михаил Шишман.[5] Най-сетне победата на сърбите в тази война обуславя в много отношения разцвета и мощта на сръбската държава през царуването на Стефан Душан (1331—1355 г.).

Хронологията на тази женитба може да се определи съвсем точно, като се вземат пред вид следните обстоятелства.

Михаил Шишман нахлува с войските си в Тракия и достига до Вира и Траянопол, без да срещне съпротива от византийска страна, тъй като намиращият се в Димотика Андроник III не разполагал с достатъчно военни сили, за да му се противопостави. Между българския цар и цариградското правителство били поведени преговори за мир и било сключено временно примирие. В условията на бъдещия мир влизала и женитбата на Михаил с Теодора.[6]

След оттеглянето на Михаил от Тракия в Цариград бил свикан на заседание синклитът, за да се занимае с настъпилите промени в българо-византийските отношения. След обстойни разисквания синклитът взел след-

---

* Известия на Българското историческо дружество, кн. XXII—XXIV, София, 1948, с. 1—4.

[1] За Михаил Шишман вж. подробно у Ал. Бурмов, История на България през времето на Шишмановци (1323—1396 г.), ГСУ ифф, т. XLII, 1947, с. 5—56.

[2] Теодора е дъщеря на Михаил IX Палеолог (син на Андроник II), сестра на Андроник III и вдовица на бившия български цар Теодор Светослав (срв. Pachymeres, ed. Bonn., II, 628_{17-18}; Gregoras, ed. Bonn., I, 233_{9-11}; Cantacuzenos, ed. Bonn., I, 187_{11-12}; срв. още A. Papadopulos, Versuch einer Genealogie der Palaiologen, Speier, 1938, n. 71.

[3] Cant., I, 207_{20}—208_5, 294_{20}—300_5; Greg., I, 391_7—392_6, 411_{10-24}, 415_{12}—416_7, 418_4—419_{10} и пр. Срв. и Бурмов, пос. съч., с. 31—40.

[4] За да се ожени за Теодора, Михаил оставил първата си жена Ана, сестра на сръбския крал Стефан Урош III; вж. по-подробно у Бурмов, пос. съч., с. 25—28, 44.

[5] За войната вж. подробно у Бурмов, пос. съч., с. 44—56.

[6] Cant., I, 179_{12}—182_4. Срв. за преговорите указанията у Бурмов, пос. съч., с. 21—22.

ното решение: младият император Андроник III да събере войска и да се приготви за поход срещу България в случай, че българският цар не изпълни даденото обещание за женитбата.[7]

Съгласно с това решение Андроник III напуснал Цариград и отишъл в Тракия да събира войска за евентуалния си поход против Михаил. В това време при него дошли двама пратеници от страна на българския цар, които му съобщили, че Михаил е встъпил в законен брак със сестра му Теодора. С това договорът за мир ставал вече реален факт.[8]

Всичко това се случило преди смъртта на императрица Ирина, съпругата на Андроник III, починала на 16 август 1324 г.[9] Тя се разболяла през лятото на същата година. Андроник III я изпратил в Цариград, без обаче да я придружи сам, тъй като бил зает очевидно с някаква много сериозна работа, която го задържала в Тракия. Тази работа е несъмнено очакване вестта за женитбата и за влизането в сила на договора за мир.

След пристигането на българските пратеници Андроник III се отправил също тъй за Цариград. По пътя той се разболял и останал за известно време във Виза. Пристигнал след това в Хераклея, на Мраморно море, той узнал, че жена му е починала в Родосто. От Хераклея, гдето прекарал около 15 дни в траур, Андроник III заминал за Цариград и останал тук до ноември 1324 г.[10]

От този развой на събитията може да се извади заключение, че българските пратеници са пристигнали при Андроник III в началото на август 1324 г., за да му съобщят за женитбата на Михаил с Теодора, станала най-късно в средата на юли същата година.

Тази хронология на женитбата, построена върху съобщенията на Кантакузин, може да се види съмнителна, ако се вземат пред вид данните на документи № XXII, № XXIII и № XXVI от „Actes de Zographou"[11].

Така в документ № XXII, издаден от император Андроник II през юли 1325 г., както и в документ № XXIII, издаден от същия император през септември 1325 г., българският цар е наречен *περιπόθητος υἱὸς τῆς βασιλείας μου*,[12] а в документ № XXVI, издаден през септември 1327 г. пак от Андроник II, той е наречен *περιπόθητος υἱὸς καὶ γαμβρὸς τῆς βασιλείας μου*.[13] Заключението от това обстоятелство би било, че до септември 1325 г. българският цар не е бил зет (*γαμβρός*) на император Андроник II и че женитбата е станала между датите на двата документа № XXIII и № XXVI — септември 1325 и септември 1327 г.[14] Иначе остава необяснимо защо Андроник II не нарича през септември 1325 г. Михаил зет, когато той се е бил оженил за внучката му още през юли 1324 г.

---

[7] Cant., I, 182_5—187_6.

[8] Cant., I, 187_6—$_{23}$.

[9] Cant., I, 193_{23}—$_{24}$.

[10] Cant., I, 193_{19}—194_9. Срв. и Бурмов, пос. съч., с. 24—25.

[11] W. Regel, E. Kurtz et B. Korablev, Actes de Zographou, СПб, 1907, с. 48—52, 58—61.

[12] Пак там, с. 48—49, 50. Михаил е наречен „син" на Андроник II в духа на средновековното схващане за „семейството на владетелите". Вж. за това у Фр. Дьолгер, Средновековното „семейство на владетелите и народите" и българският владетел, СпБАН, кн. LXVI, 1943, с. 181—222.

[13] W. Regel, E. Kurtz et B. Korablev, с. 58. В посочената статия на Дьолгер, с. 212, българският преводач е превел погрешно израза *υἱὸς καὶ γαμβρός* като „син и внук".

[14] До такова заключение е дошъл Дьолгер, пос. съч., с. 211—212, 222, бел. 65.

Заедно с отместването на датата на женитбата към 1325 — 1327 г. ще трябва да се отмести и датата на договора за мир между България и Византия, както и датата на Михаиловото нахлуване в Тракия, в резултат на което се сключва и мирът. А едно такова преместване на хронологията на тези събития противоречи напълно на общия ход на събитията през това време, както и на данните, съобщени в изворите за епохата.

Разрешението на въпроса за това противоречие не е трудно, ако се вгледаме внимателно в текста на документ № XXVI и го сравним с документ № XXVII, издаден през март 1328 г. от Андроник III.[15] Сравнението ще покаже именно, че документ № XXVI не е издаден от Андроник II, както това са възприели издателите на „Actes de Zographou", а от Андроник III.

Така с документ № XXVI се потвърждава по молба на българския цар владението от страна на Зографския манастир на *τὸ περὶ τὸν Στρυμμόνα χωρίον τὸ τοῦ Σωτηρίχου λεγόμενον*.[16] В документ № XXVII сам Андроник III потвърждава, че той именно е издал предидущия документ № XXVI: *καὶ τὸ ἐκεῖ ἕτερον χωρίον τὸ τοῦ Σωτηρίχου λεγόμενον μετὰ πάσης τῆς νομῆς καὶ περιοχῆς αὐτῶν, ὅ δὴ χωρίον καὶ ἐδόθη πρότερον πρὸς τὸ μέρος τῆς τοιαύτης σεβασμίας μονῆς διὰ χρυσοβούλλου τῆς βασιλείας μου*.[17]

В думите на Андроник III не може да има съмнение, тъй като в началото на хрисовула си той съобщава най-добросъвестно, че монасите от Зографския манастир му представили документи, издадени и от дядо му Андроник II за владението на *Πρέβιστα*.[18] Ясно е, че Андроник III съвсем не си приписва заслуги при обдаряването на манастира, а изтъква действителното състояние на нещата.

Издаването през септември 1327 г. на документ № XXVI от страна на Андроник III стои в тясна връзка със събитията през лятото на същата година. Тогава именно Андроник III и Михаил се срещнали в крепостта Черномен, на р. Марица, близо до българо-византийската граница, и сключили съюз помежду си, насочен, от една страна, против стария император Андроник II, а, от друга, против сръбския крал.[19]

Остава накрай да се разреши въпросът, защо в документи № XXII и № XXIII Андроник II не нарича Михаил зет, въпреки че той вече от една година бил женен за внучката му Теодора. В случая би могло да се изтъкнат две обстоятелства. Първото е, че думата *γαμβρός* се употребява главно за означение на мъжа на дъщерята или на сестрата и значението ѝ не се простира до мъжете на внучките. Второто е, че Андроник II едва ли е чувствувал тъй близко роднинството на съпруга на една от внучките си, за да го изтъкне и в един официален документ.

---

[15] Regel, Kurtz, Korablev, пос. съч., с. 61—64.

[16] Пак там, с. 60.

[17] Пак там, с. 61—62.

[18] Пак там, с. 61: *ὅτι πρόσθεσι τῇ κατ' αὐτοὺς τοιαύτῃ σεβασμίᾳ μονῇ χρυσόβουλλα τοῦ αὐθέντου μου βασιλέως τοῦ πάππου μου, προστάσσοντα καὶ διοριζόμενα κατέχειν αὐτὴν τό τε περὶ τὸν Στρυμμόνα χωρίον τὴν Πρέβισταν*. Хрисовулите на Андроник II за *Πρέβιστα* вж. там на с. 48—52 (документи № XXII и № XXIII).

[19] Cant., I, 207_{20}—208_{7}; Greg., I, 391_{7}—392_{6}. Срв. и у Бурмов, пос. съч., с. 32—34.

ХРОНОЛОГИЧНИ БЕЛЕЖКИ ЗА ТЪРНОВСКИТЕ ПАТРИАРСИ ТЕОДОСИЙ I И ТЕОДОСИЙ II*

В пом̀еника на патриарсите, заемали търновския патриаршески престол след 1235 г., когато била възобновена българската патриаршия,[1] са споменати двама патриарси с името Теодосий. Те са включени в хронологичния ред на търновските патриарси по следния начин:

Ѡ҃ѡакимоу пръвомоу патрїа
рхоу бгоспснаго цр҃града
трїнова, вѣчнаа памать: ∾
Василїоу. Ѡ҃ѡакимоу. Ѳ҃натїѳ.
прѣосщ҃енныимь патрїарх҃ѡ
вѣчнаа памать: ∾
Макарїоу трѣблаженномоу па
трїархоу. и҃ сщ҃енномжчєнкѳ,
вѣчнаа памать: ∾
Ѡ҃ѡакимоу доброѳеоу. рѡма
ноу. ѳеѡдѡсїоу. ѻсщ҃енны
имь патрїарх҃ѡмь, вѣчнаа па: ∾
Ѡ҃ѡаннкїѳ прѣосщ҃енномоу
патрїархоу, вѣчнаа пама: ∾
Сѷмеѡноу прѣосщ҃енномоу ∾
патрїархоу, вѣчнаа пама: ∾
Ѳеодѡсїоу прѣосщ҃енномоу
патрїархоу, вѣчнаа пама: ∾ [2]
. . . . . .

---

* Известия на Българското историческо дружество, кн. XXII—XXIV, София, 1948, с. 6—11.

[1] За възобновяването на българската патриаршия вж. у В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, т. III, София, 1940, с. 380—387, 596—602; Ив. Снегаров, Кратка история на съвременните православни църкви (българска, руска, сръбска), т. II, София, 1947, с. 45—46; вж. още Е. Голубинский, Краткий очерк истории православных церквей болгарской, сербской и румынской или молдо-валашской, Москва, 1871, с. 78—81.

[2] Вж. пом̀еника у М. Г. Попруженко, Синодик царя Борила, София, 1928, с. 91.

Името на патриарх Теодосий се среща още и в следните извори: приписка към тълковно евангелие на гръцки език от 1337 г.;[3] приписка към евангелие, писано във Видин;[4] писмо на патриарх Теодосий до монасите в Зограф;[5] подпис на Теодосий върху последния лист на Никоновите пандекти;[6] житие на Теодосий Търновски.[7]

От всички извори, в които се споменава името на патриарх Теодосий, се съдържат хронологични данни само в два: приписката от 1337 г.[8] и житието на Теодосий Търновски, в което се съобщава, че патриарх Теодосий участвувал в събора, свикан през 1359—1360 г. в Търново за осъждане на еретиците.[9] Следователно около тези две дати трябва да се постави патриаршествуването на единия или двамата Теодосиевци.

Прочее кога е възглавявал Търновската патриаршия всеки един от тези двама патриарси с името Теодосий и за кого от двамата се отнасят съобщенията на гореприведените извори?

От данните на поменика в Синодика се вижда, че между патриаршествуването на Теодосий I и Теодосий II на търновската катедра са стояли патриарсите Йоаникий и Симеон. За втория от тях, Симеон, има документални доказателства, че е възглавявал Търновската патриаршия и през 1346 и 1347—1348 г. Тези свидетелства са уводът към законника на сръбския цар Стефан Душан[10] и приписката към едно евангелие от Йоан,

---

[3] В. К. Ернщедт — Victoris Iernstedt opuscula. Сборник статей по классической филологии, СПб, 1907, с. 244. Евангелието е писано от монаха Методий Гемист за митрополита или епископа на Поморие (Анхиало) Йоан по времето на *τοῦ ἐν μεγίστης πατριάρχου Θεοδοσίου τοῦ Τυρνάβου· ἐπὶ τῆς βασιλείας τῶν εὐσεβεστάτων καὶ αὐτοκράτορος βουλγάρων· κυροῦ 'Ιωάννου τοῦ 'Αλέξανδρου καὶ 'Ιωάννου τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως τοῦ 'Ασάνη· καὶ υἱοῦ αὐτοῦ*. Датата на ръкописа е: *ἐν ἔτει ϛωμε ἰνδ. ε̄ καὶ ἐν μηνὶ μαΐῳ κᾱ* = 21 май 1337 г.

[4] Най-точен препис на приписката вж. у П. А. Сырку, К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке, т. I, вып. I. Время и жизнь патриарха Евфимия Тырновского, СПб, 1898, с. 442. Евангелието е писано по времето, когато вѣнець цр҃твїа на главѣ носащоу и скнптро въ рѫцѣ дръжщоу Iwанoу Алеѯандрoу бл҃гоуѣстивомѹ и великомѹ цр҃ю. и сн҃оу его и Iwанoу Срацимирoу младомѹ цр҃ю. стыпа 8бо цр҃квнаго прѣдръжщоу патр҃їархоу кнрь ѳ҃ѥ̑wснoу. Книгата била написана вь вѣлнцѣмъ и многоу҃лѹьнѣмь градѣ Бдынн, повѣленїемъ и желанїемъ великомъ въсеw҃щенаго мнтрополнта кнрь Данїила.

[5] Н. П. Лихачев, Палеографическое значение бумажных водяных знаков, ч. I, СПб, 1899, с. 80; Н. П. Лихачев, Рукопись, принадлежавшая патриарху Феодосию Тырновскому, ИОРЯС, X, кн. 4, СПб, 1905, с. 38; Й. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, с. 235.

[6] Лихачев. Рукопись, принадлежавшая патриарху Феодосию Тырновскому, с. 317; Иванов, пос. съч., с. 235.

[7] В. Н. Златарски, Житїе и жизнь преподобнаго отца нашего ѳ҃ewдосїа, нже въ Тръновѣ постнниьествовавшаго, съпнсано свет҃ѣншимь патр҃їархwмь Кwнстантїна града кнрь Калнстwмь, СбНУ, т. XX, 1904, с. 55—57.

[8] Ернщедт, пос. съч., с. 244: 21 май 1337 г.

[9] Златарски, Житїе, с. 27: w҃ създанїа же мнр҃оу, лѣто ҂swn҃н (= 1359—1360).

[10] Ст. Новаковић, Законик Стефана Душана цара српског, Београд, 1898, с. 4. Душан бил коронясан за цар с благословението между другото и рѫкою прѣосвѣштеннаго патр҃їарха вльгарскаго кнр-Симеона, вь лѣто ҂swнд. мѣсеца апрнль .дї. дьнь, на Великден (1346 г.).

писано от поп Теотокий Псилица по поръка на Симеон, въсєwсвящєннаго патрїарха вгспаснаго цариграда Трънова: и всей Бовлгарнн.[11] Като се има пред вид датата на тази приписка, ясно е, че Теодосий II е станал патриарх след 1348 г.

За това ни свидетелствува и друго едно обстоятелство. Именно сам Теодосий II е придобил — вероятно след заемането на патриаршеския престол — евангелието на Псилица и го е подарил на братята монаси в Зографския български манастир. Подаръка си патриархът придружава с писмо, написано на един от листовете на евангелието.[12] Едновременно с това той подарил на Зографския манастир, гдето самият бил монах, преди да стане патриарх, и пандектите на св. Никон,[13] върху последния лист на които се е подписал.[14]

Щом през 1346—1348 г. Търновската патриаршия била възглавявана от Симеон, а преди него е патриаршествувал Йоаникий, несъмнено е, че в приписката от 1337 г. се говори за патриарх Теодосий I, а не за Теодосий II.[15] Следователно Теодосий I е заемал патриаршеската катедра в Търново през първите години от царуването на Иван Александър.

Несъмнено е също така, че в житието на Теодосий Търновски, там, гдето се говори за събора от 1359—1360 г., житиеписецът има пред вид патриарх Теодосий II.[16]

Остава да се разреши въпросът, за кой патриарх Теодосий се говори в приписката към евангелието, писано във Видин. Трудността в случая се дължи на обстоятелството, че приписката не е датирана. Данните, които се съдържат в месецослова на лист 194 на ръкописа, не са в никакъв случай достатъчни, за да може да се определи една по-точна датировка. Там именно се съобщава, че м. февруари има 29 дни, което ще рече, че ръкописът е изготвен през високосна година.[17] Но коя е тая година?

---

[11] Н. П. Лихачев, Палеографическое значение бумажных водяных знаков, с. 79—80. Датата на евангелието е: в лѣ ѕ.w.н.ѕ. ннднкто. а. (=6856=1347, 1. IX — 1348' 31. VIII).

[12] Пак там, с. 80.

[13] Пак там.

[14] Лихачев, Рукопись, принадлежавшая патриарху Феодосию Тырновскому, с. 317.

[15] Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина. II. Книжовни и исторически паметници от Второто българско царство, София, 1944, с. 419, насочва читателя към данните за Теодосий II и показва по този начин, че смята, какво приписката от 1337 г. се отнася именно до него, а не до Теодосий I.

[16] Златарски, Житіе, с. 25.

[17] П. Т. Гудев, Български ръкописи в библиотеката на лорд Zauche, СбНУ, кн. VIII, 1892, с. 167.

Гудев чете и тълкува неправилно данните за м. септември и се опитва по този начин да датира ръкописа. Изразът мцъ септєвр҃ін нма дн҃і а҃. дн҃ь нма ѵа҃ вї҃. н нощь вї҃. а҃. нач҃ать ѥндкто. новоу лѣтоу Гудев тълкува в смисъл, че „новата година се захваща от септември, че този месец има 30 дни, денят 12 часа и нощта 12 и че когато е писано горното, с тая година захващал индикт а҃". След това Гудев продължава: „От тези сведения излазя, че ръкописът е правен или през 1333 година, в която се пада индикт а҃ през царуването на И. Александра (1331—1362)." Накрай Гудев изказва предпочитание към датата 1348 г.

От историческите вести на приписката се вижда, че евангелието е работено в гр. Видин по времето на цар Иван Александър, младия цар Иван Срацимир, търновския патриарх Теодосий и видинския митрополит Даниил. И понеже, от една страна, през 1348 г. патриарх е бил все още Симеон, както това се изтъкна, и понеже, от друга страна, най-ранната дата за присъствието на Срацимир във Видин, съобщена в изворите, е 1359—1360 г.,[18] високосната година, през която е писано евангелието, не може да бъде друга освен 1352 или 1356 г. Още повече, че в приписката към евангелието Срацимир е наречен „млад цар", докато в сборника на царица Ана от 1359—1360 г. той е вече самодържец бльгарwмь и грькwмь.

Както се вижда, тази датировка се обляга на схващането, че Срацимир не е бил управител или цар на Видинската област през 1337 г., когато е патриаршествувал Теодосий I. В противен случай трябва да се сметне, че евангелието е било писано през една от високосните години 1340 и 1344 (през 1348 г. патриарх е бил Симеон). Че Срацимир не е могъл да бъде по това време управител на Видин, е обаче несъмнено. През 1337—1344 г. той е бил все още твърде млад — нямал е и двадесет години,[19] за да му бъде поверена цяла област.

От друга страна, като се има пред вид, че през 1346—1348 г. патриарх е Симеон, а между него и Теодосий I е патриаршествувал Йоаникий, едва ли може да се предположи, че през 1344 г. на търновския патриаршески престол е стоял все още Теодосий I.

Изводът от това е, че Видинското евангелие е писано след 1348 г., вероятно в годините 1352 или 1356, и че в приписката към него се споменава не Теодосий I, а Теодосий II.

Би могло накрай да се направи предположението, че споменатите в изворите двама патриарси с името Теодосий са в същност едно и също лице, че Теодосий от 1337 г. е станал наново патриарх след 1348 г. Това предположение не може да се приеме за вероятно поради следните съображения.

На първо място, не е никак сигурно, че в практиката на Търновската патриаршия е влизало повторното заемане на патриаршески престол от едно и също лице. Напротив, по всичко личи, че патриаршествуването у нас е било пожизнено. За конфликти между патриаршията и държавата, които биха станали причина да бъде свален патриархът и заменен с друг, в изворите не става никъде дума освен в случая с патриарх Йоаким II и цар Теодор Светослав.[20] Но този конфликт завършва не със свалянето на патриарха, а с неговото физическо погубване. Така че едва

Работата е там, че в текста за м. септември се казва чисто и просто, че на първо число на този месец започва индиктионът или новата година, а съвсем не се казва, че почва $\overline{а}$ първи индикт (= 1333 или 1348 г.).

[18] Сырку, пос. съч., с. 443, приписка към Бдинския сборник, приготвен за царица Ана, съпругата на Срацимир, в лѣто. $\overline{\text{ѕ.w.ѯн}}$, в дните на $\overline{\text{бгов}}$ѣрнаго, прѣвысокаго и самодрьжавнаго $\overline{\text{цр}}$а нашего Iwанна Срацимира бльгарwмь и грькомь.

[19] Срацимир е вторият син на Иван Александър. Първият, Михаил Асен, бил през 1338 г. на 14—15-годишна възраст (Gregoras, ed. Bonn., I, 546_{19}), следователно рождената му година е 1323—1324. В такъв случай Срацимир ще да се е родил най-рано през 1325 г.

[20] Pahymeres, ed. Bonn., II, 265_{13-15}.

ли е възможно Теодосий I да е напущал патриаршеския престол и след това да е бил наново възстановен на него.

На второ място, отъждествяването на Теодосий I с Теодосий II ще срещне пречки и в друго отношение. Обикновено за патриарх се избира по-възрастен, а не млад човек. В такъв случай е недопустимо, че едно лице, патриаршествувало преди и през 1337 г., ще може да стои начело на българската църква 23 години по-късно, през 1360 г.

Прочее не може сериозно да се твърди, че Теодосий I и Теодосий II са една и съща личност. Ясно е, че това са двама различни патриарси, които носят едно и също име — твърде обикнатото по това време монашеско име Теодосий.

КРИТИЧНИ БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ СЪОБЩЕНИЕТО НА „БЪЛГАРСКА ХРОНИКА“ ЗА БИТКА ПРИ СОФИЯ ПРЕЗ ЦАРУВАНЕТО НА ИВАН АЛЕКСАНДЪР*

1. Между другите вести за българското минало, които се съдържат в т. нар. „Българска хроника“ от началото на XV в.,[1] се намира и едно кратко съобщение за поход на султан Мурад в България и за битка при София през 6834 (=1326) г. То гласи:

Н прѣнде Амората, сынь Орхановь, съ Тѣркїѣа въ лѣто ,ѕѡлд, и пондоша на Срѣдцн, и събраше са вон блъгарстн съ нимн же и сынь Алеѯандровь Асѣнь и съразнша вон и оубнша Асѣнѣ, и отъ Блъгарь множьство погыбе, и пакы съвъкѵпнша са Блъгаре съ Мнханломь, съ сыномь Алеѯандровѣмь, и того оубышѫ и плѣнивше множьство народа поведошѫ на Калнполѣ.[2]

Само по себе си това съобщение на „Българската хроника“ е твърде любопитно. То разкрива едно несъмнено важно събитие в живота на Второто българско царство през последните десетилетия на XIV в. и хвърля известна светлина върху все още неизяснените българо-турски отношения по онова време. При оскъдността у византийските автори на вести за турското завладяване на България, при откъслечността на вестите у западните, сръбските и руските летописи и при очевидната забърканост на турските хроники този домашен извор добива особена стойност. Затова и всички изследвачи — чужди и домашни, — които са се занимавали с въп-

---

* Сп. Сердика, год. VI, кн. 5—6, 1942, с. 3—9.

[1] Открита и издадена за пръв път от J. Bogdan, Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtschreibung, Archiv für slav. Philologie, B. XIII, 1891, с. 481—543. Ново издание направи напоследък Й. Иванов, Старобългарски разкази, София, 1935, с. 223—227.

[2] Цитирано по изданието на Иванов, пос. съч., с. 224; Bogdan, пос. съч., с. 527. Пръв направи разглежданото съобщение достояние на науката В. Григорович, който обнародва в книгата си О Сербии в ея отношениях к соседним державам, преимущественно в XIV и XV столетиях, Казан, 1859, една част от румънската хроника на Michail Моха (приложението, с. 1—45), гдето е дадено и нашето съобщение. Както по-сетне се установи, тази част от хрониката на Моха (1621 г.) почива изцяло на „Българската хроника“ (срв. за това Bogdan, пос. съч., с. 501).

За хрониката на Моха срв. у П. А. Сыркy, К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке, т. I, вып. I, Время и жизнь патриарха Евфимия Терновского, СПб, 1898, с. 423—424, забележката под линия. Вж. още А. И. Яцимирский, Славянские и русские рукописи румынских библиотек, Сборник отд. рус. яз. и словесности, т. LXXIX, с. 195—196. Цялата хроника е издадена от Хъждау, но това издание не ми бе достъпно.

роса за българо-турските отношения и борби преди падането на Второто българско царство, отделят достатъчно внимание и място и на това съобщение.

Пръв[3] се занима с него по-подробно и на няколко пъти д-р К. Иречек. Познавайки съобщението само по румънския му превод в хрониката на Mihail Моха, Иречек изтъкна още в своята „История на българите", че датата, която се съобщава там, е погрешна и че споменаването на Михаил, починал много по-рано от 1355 г., е неприемливо.[4] На всеки случай изказването на Иречек тук не е съвсем категорично: читателят не може да разбере дали той приема или отрича съобщението на хрониката. По-късно, след откриването на „Българската хроника", Иречек се изказа наново и по-определено по въпроса за битката край София. Основавайки се на факта, че Иван Александровият син Михаил е починал преди 1355 г., той приема двата етапа в развоя на битката за два отделни похода на Мурад: в първия поход, казва Иречек, е загинал не Асен, както се съобщава в хрониката, а Михаил; Асен е загинал в едно по-късно сражение.[5] В случая Иречек изхожда още и от съображението, че Асен е присъствувал на църковния събор, състоял се в 1360 г., и следователно е преживял брат си Михаил.[6] Но понеже малко по-сетне Дринов посочи, че Иван Александър е имал двама сина с името Асен,[7] Иречек наново промени досегашното си гледище и прие развоя на събитията така, както е даден в хрониката: първо, казва той, загинал при София третият син на Иван Александър, Асен, който не трябва да се смесва с много младия пети Иван Александров син със същото име, и след това бил убит Михаил.[8] В това изказване на Иречек обаче има известна неясност: то определя мястото, гдето е загинал Асен (София), без да може да се разбере от думите му къде е загинал Михаил. Що се отнася до хронологията на събитието, Иречек стои на старото си мнение: битката е станала преди 1355 г.

Заслужават отбелязване и мненията на двамата руски учени и добри познавачи на разглежданата епоха — К. Радченко и П. Сырку. Първият от тях, разглеждайки съобщението на хрониката и вестите на народната традиция, се ограничава само да изтъкне, без да се обоснове, че „исторического в этом рассказе только битва при Софии, в которой пал один из сыновей Иоанна Александра"[9]. Кой син и кога, Радченко не дава отговор. Сырку от своя страна е на мнение, че Иван Асен е загинал още приживе на баща си в борба с турци или византийци и че той е син на

---

[3] В същност пръв се занима със съобщението Григорович, пос. съч., приложението, с. 15. Без да го подлага изобщо на критика, Григорович посочи само, че датата на битката (1326 г.) е невярна. Като вероятна дата той счита годината 1365.

[4] C. Jireček, Geschichte der Bulgaren, Prag, 1876, с. 322—323.

[5] C. Jireček, Zur Würdigung der neuentdeckten bulg. Chronik, Archiv für slav. Philologie, B. XIV, 1892, с. 260—261. В съобщението обаче не се говори за две битки, а за два етапа на една и съща битка. Там е казано съвсем ясно, че след като бил убит Асен, останалите живи ратници били поведени от брат му Михаил.

[6] Пак там, с. 261—262.

[7] М. Дринов, Съчинения, т. III, София, 1915, с. 441.

[8] К. Јиречек, Историја срба. Први део, Београд, 1911, с. 338, в текста и бележката под линия.

[9] К. Радченко, Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием, Киев, 1898, с. 35.

царицата еврейка.[10] В случая Сырку се обляга на предположението, че Иван Александър е имал само един син с име Асен.[11]

От българските изследвачи са се изказали по-определено само В. Н. Златарски, Йордан Иванов и П. Ников. Златарски приема, че първата среща между българи и турци в Софийско е станала в 1355 г. и че в сражението (или сраженията?) са паднали и двамата Иван Александрови сина — Иван Асен и Михаил Асен.[12] Мнението на Иванов не се отличава съществено от това на Златарски: „След като турците станали господари на Дарданелите (1354) — казва той, — един техен отред се промъкнал дори до Софийско. В боевете, които станали около крепостта Урвич на р. Искър, загинали двама от синовете на българския цар Иван Александър — Асен и Михаил."[13] Ников, говорейки за събитията от 1362—1363 г. и без да подлага на каквото и да е разглеждане съобщението на хрониката, заключава: „Сигурно към тези турски завоевания [Ст. Загора и Пловдив, бел. *Бурмов*] се отнасят, ако се съди по реда на изложението, и думите на Българската хроника."[14]

Както се вижда, в мненията на досегашните изследвачи няма единство. Повечето от тях се държат сляпо о текста на хрониката и признават достоверността на вестите ѝ, без да ги анализират и подложат на по-строга преценка и критика. Единствено Иречек се опита да стори това, но, трябва да се признае, че и той не успя да постигне едно задоволително разрешение на поставения въпрос. Съпоставяйки вестите на хрониката с други данни, той достигна до три противоречиви установявания, за да признае накрай достоверността на съобщението.

Поради това именно обстоятелство, поради особената стойност на съобщението на хрониката и поради липсата на каквито и да било подобни съобщения в другите извори необходимо е по-голямо внимание и по-голяма предпазливост при разглеждане и оценяване на известието на „Българската хроника" за битка при София. Податките, които се съдържат в разглежданото съобщение, трябва да се подложат на грижлив анализ и строга критика, за да може да се отдели исторически неприемливото и се утвърди исторически достоверното. Един нов опит в това направление прочее не би бил излишен.

---

[10] Сырку, пос. съч., с. 9. Впрочем тук Сырку не разглежда известието на „Бълг. хроника". За Асен той споменава по друг повод. От посочените под линия съчинения обаче се вижда, че той се основава на съобщението в хрониката на Моха.

[11] Пак там, с. 8—9. Още по-рано Сырку бе на мнение, че Ив. Александър е имал само един син на име Асен; вж. за това бележката му в края на статията на R. Scholvin, Einleitung in das Johann-Alexander-Evangelium, Archiv für slav. Philologie, Bd. VII, 1884, с. 221.

[12] В. Н. Златарски, Хронологически ред на по-главните събития от старата българска история, София, 1924, с. 49.

[13] Й. Иванов, Средновековна София, Юбилейна книга на град София (1878—1928), София, 1928, с. 36.

[14] П. Ников, Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци, ИБИД, кн. VII—VIII, 1928, с. 48.

2. От първата си жена, Теодора, Иван Александър е имал трима сина: Михаил Асен, Иван Срацимир и Иван Асен.[15] Вероятно е да е имал и една дъщеря, чието име засега не е известно.[16]

Първият Иван Александров син, Михаил, за когото се говори в хрониката, е роден към 1323 г.,[17] по времето, когато баща му бил още деспот в Ловеч. В 1337 г. срещаме името му — с титла цар — в похвалата към Песнивеца.[18] Съгласно с Русокастренския договор от 1332 г. Михаил бил сгоден за византийската принцеса Мария или Ирина,[19] дъщеря на император Андроник III. Сватбата станала в 1338 г.[20] Когато в 1355 г. българският и византийският двор се сродили наново (Иван Александровата дъщеря Кираца била омъжена за Андроник, син на император Иван V Палеолог), Михаил бил вече починал и бездетната му вдовица се върнала в Цариград, съпровождайки българската княгиня-младоженка.[21]

---

[15] а. Имената им срещаме в похвалата на Ив. Александър в „Песнивеца" от 1337 г.; вж. В. Д. Стоянов, Български стар ръкописен паметник от XIV век, ПСп, кн. XXI—XXII, 1887, с. 276, и Б. Цонев, Славянски ръкописи в Българската академия, СбБАН, кн. VI, с. 10—11.

б. В една от миниатюрите на Ватиканския препис на Манасиевата хроника са изобразени същите трима Ив. Александрови синове; вж. B. Filow, Les miniatures de la Chronique de Manassès à la bibliothèque du Vatikan (Cod. Vat. Slav., II), Sofia, 1927, pl. XL, № 69.

в. Срв. още К. Иречек, История на българите. Поправки и добавки от самия автор, София, 1939, с. 281.

[16] Във Ватиканския препис на Манасиевата хроника на миниатюрата, която представя Ив. Асен на смъртно легло (Filow, пос. съч., pl. II, № 2), наред с майката царица е изобразена още една жена, по-млада. Филов (Filow, пос. съч., с. 31) отбелязва, че тя е член на царското семейство, нещо, което е безсъмнено. Изглежда, че тя е дъщеря на Ив. Александър, ако се съди по мястото, дадено ѝ в миниатюрата.

[17] Съобщавайки за сватбата на Михаил, Григора (Gregoras, у Migne, PG, т. 149, кн. XI, гл. 7) казва, че младоженецът бил на 14—15 години (*πεντεκαιδέκατον ἄγοντι τῆς ἡλικίας ἔτος*). Понеже сватбата се поставя в 1338 г. (срв. Т. Флоринский, Южные славяне и Византия во второй четверти XIV века. Вып. второй, СПб, 1882, с. 219), то Михаил ще е роден към 1323 г. Вж. още и приписката в сборника на Яцимирски, у Сырку, пос. съч., с. 420, бележка пета под линия.

[18] Б. Цонев, пос. съч., с. 11.

[19] Cantacuzenos, у Migne, PG, т. 153, кн. II, гл. 27. Впрочем Кантакузин твърди, че император Андроник не се съгласил да даде дъщеря си на Ив. Александровия син (*τὴν δὲ συγγένειαν μὴ βούλεσθαι*). От по-нататъшния му разказ (кн. II, гл. 33) се вижда обаче, че Андроник бил обещал да даде дъщеря си, т. е. че това негово обещание влиза и в условията на Русокастренския договор (*ὅ τῶν Μυσῶν βασιλεὺς Ἀλεξάνδρος ἔπεμψε πρεσβείαν ὧν πρὸς αὐτὸν ἐν Ῥωσοκάστρῳ περὶ τοῦ κήδους διειλέχθη λόγων ἀναμμνήσκων, νυνί τε εἰ κατὰ γνώμην αὐτῷ εἴη ἐπιγαμίαν ποιεῖσθαι, ἀξιῶν*). Срв. и Радченко, пос. съч., с. 8. У Григора, който също дава описание на тази българо-византийска война (кн. IX, гл. 13, и кн. X, гл. 4), не се съобщава нищо за условията на мира. За хронологията на Русокастренския договор вж. у Флоринский, пос. съч., вып. I, с. 36, бележка пета под линия; също и G. Ostrogorcky, Geschichte des byzantinischen Staates, München, 1940, с. 363.

Що се отнася до името на Михаиловата съпруга, между Кантакузин и Григора има несъгласие. Кантакузин (кн. II, гл. 34) я нарича Мария, Григора (кн. XXXVII, гл. 14) — Ирина. Jireček (Zur Würdigung... и пр., Archiv für slav. Philologie, B. XIV, 1892, с. 261) счита, че Ирина е монашеското име на Мария Палеолог. Впрочем Григора бърка и друг път имената. Така той нарича Мария дъщерята на Кантакузин, омъжена за султан Орхан (кн. XV, гл. 5), докато баща ѝ я нарича Теодора (кн. III, гл. 95).

[20] Cantacuzenos, кн. II, гл. 34; Gregoras, кн. XI, гл. 7. За хронологията вж. Флоринский, пос. съч., вып. II, с. 219, и Златарски, пос. съч., с. 47.

[21] Gregoras, кн. XXXVII, гл. 14. За женитбата вж. още протокола на цариградския Св. синод от 17. VIII. 1355 г. у Miklosich et Müller, Acta patriarchatus Constantinopolitani, т. I, с. 432—433. Срв. още Иречек, История на българите. Поправки и добавки, с. 232, и Ю. Трифонов, Бележки върху среднобългарския превод на Мана-

От думите на Григора, който съобщава за завръщането на Михаиловата жена във Византия, не може да се заключи с положителност кога именно е починал българският престолонаследник — дали през същата тази година (1355) или много по-рано.[22] Във всеки случай трябва да са се изминали поне 6 месеца от смъртта на Михаил, за да може да се отпразнува през есента на 1355 г. сватбата на сестра му.[23] С други думи, Михаил е починал преди 1355 г.

Прочее може ли да се допусне, че Михаил е загинал в борба с турците, и то именно при София?

Още в 1339 г. една турска дружина от 8000 души, след като ограбила цяла Византийска Тракия, стигнала и до България.[24] Няколко пъти след това турците нападат и самата България.[25] При това Иван Александър участвува във византийските междуособни борби и колкото и да е отбягвал срещите си с турските наемници на Кантакузин, все пак се достига до сблъсвания между български и турски отреди.[26] Може следователно да се предположи, че Михаил — в съгласие с твърдението на хрониката — е загинал наистина в борба с турците, и то в някоя битка през периода от 1340 до 1355 г. За съжаление обаче няма нито едно друго указание, което да потвърди това предположение. То става съмнително при положение, че нито Кантакузин, нито Григора споменават нещо подобно. Няма съмнение, че те не биха се въздържали да съобщят едно такова важно събитие, каквото е гибелта на българския престолонаследник и зет на византийския двор.

Да приемем все пак, че Михаил е загинал в сражение с турците. Може ли обаче да се допусне, че това е станало при София, както твърди хрониката?

До 1355 г. турците бяха заели на Балканския полуостров само Галиполи с целия Херсонес и няколко града в Южна Тракия.[27] Останалата част на Тракия се намираше все още в ръцете на цариградския император. Недопустимо е да се мисли, че навлизайки в българските земи преди или след завземането на Галиполи, турците са могли да стигнат до околностите на София, пък били те и само един отред. Колкото и да са били дръзки, едва ли някой от турските военачалници ще е имал

киевата хроника, т. II, 1923—1924, с. 168. Трифонов счита, че Мария (Ирина) се завърнала няколко време след сватбата на Кираца с Андроник. У Григора обаче се казва, че това станало *εὐθύς*, т. е веднага, незабавно. Най-приемливо е, че тя е съпроводила младата българска принцеса.

[22] Gregoras, кн. XXXVII, гл. 14: *εἶπετω δ'ἐκεῖθεν εὐθὺς καὶ Εἰρήνη ἡ τοῦ βασιλέως αὐτοῦ Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου ἀδελφή, πάλαι μὲν νύμφη πεμφθεῖσα τῷ τοῦ ῥηθέντος Ἀλεξάνδρου παῖδί, χηρεύσασα δὲ μετὰ παραδρομὴν ἐνιαυτῶν ἅπαις· ἣ δὴ καὶ διῆγεν ἐκεῖ τὸν βίον ἕξῆς ἄχρι καὶ τήμερον.* Изразът: *μετὰ παραδρομὴν ἐνιαυτῶν* дава възможност за най-разтегливи тълкувания. Види се, затова и Jireček (Geschichte der Bulgaren, с. 323) казва, че Михаил загинал много по-рано от 1355 г. („M. 1355 schon längst verstorben war").

[23] Патриаршеското разрешение е от 17 август 1355 г. (Miklosich et Müller, Acta, I, с. 432—433), следователно сватбата е станала най-рано през септември същата година.

[24] Gregoras, кн. XI, гл. 7. Турците стигнали *ἄχρι Μύσων*, без следователно да навлязат в българска земя. За хронологията срв. Флоринский, пос. съч., вып I, с. 40.

[25] Cantacuzenos, кн. III, гл. 56, 86, 96; кн. IV, гл. 17, 22, 33, 34, 38; Gregoras, кн. XV, гл. 5; кн. XXVI, гл. 20, 27.

[26] Cantacuzenos, кн. III, гл. 29, 69.

[27] Флоринский, пос. съч., вып. I, с. 132.

смелостта да се нагърби с такова рисковано предприятие. Ако се допусне, че византийците не са препятствували турските отреди, които са се отправяли към България, то тези отреди в никакъв случай не биха могли да продължат пътя си по течението на Марица, защото в ръцете на българите се намираха всички крепости по северните склонове на Родопите,[28] които бяха в състояние да спрат движението на всяка чужда войска, особено ако тя е малобройна и няма зад гърба си близка опора. Крепостите при Ихтиман и Самоков можеха да спрат и по-силни неприятелски напори.[29] Ненапразно София падна в ръцете на турците едва 30 години след предполагаемата битка в 1355 г., и то след редица несполучливи опити на пълководеца Лала Шахин.[30]

При това положение на нещата ще трябва да се отхвърли както твърдението на хрониката, тъй и предположенията на изследвачите, че Михаил е загинал в битка край София.[31]

3. Другият герой на съобщението на хрониката е Иван Асен. Както още и Дринов изтъкна,[32] както след това Иречек прие[33] и както е в действителност, Иван Александър е имал двама сина с името Иван Асен: единия от първата му жена, втория — от „новопросвещената" Теодора, еврейката.

Името на първия Асен срещаме най-напред в приписката към Песнивеца от 1337 г.[34] Ще рече, че той, както и брат му Срацимир, е бил роден между 1323 г., рожденатa дата на по-големия му брат Михаил, и 1337 г., датата на Песнивеца. И понеже Иван Срацимир е по-млад от Михаил и по-стар от Асен и преди него или след него следва и една сестра, ще трябва да се приеме, че Иван Асен се е родил не по-рано от 1327—1328 г.

От миниатюрите във Ватиканския препис на Манасиевата хроника узнаваме, че Иван Асен е починал преди братята си Михаил и Срацимир,[35] и то твърде млад: рисувачът го е изобразил почти като дете и на трите картини, гдето се среща ликът му.[36]

На първата картина, която представя Иван Асен на смъртно легло, е изобразена и майка му, царица Теодора, облечена с царско одеяние и с корона на главата.[37] Ако тя беше разделена от мъжа си и ако Иван

---

[28] Пловдив, Чепино, Кричим, Перущица, Устина, Станимака и пр. са от 1344 г. в български ръце. Срв. Cantacuzenos, кн. III, гл. 66.

[29] Турските автори съобщават за големите трудности, които им причинили тези крепости и проходи. Така Сеадедин съобщава за противодействието, което срещнал тук пълководецът Лала Шахин: „Giunto dunq'; ad un Passo angusto, e difficile de' monti, e ad una Porta, e clausura, detta Derbêd, non vi potè passare più oltre: Onde alla disperata assalirono quella clausura di monti, e quella Porta di Derbent, buttanolo per terra il muro di quella..." и пр. (Chronica dell' origine e progressi della casa ottomana. Tradotta da Vincenzo Bratutti. Parte prima, Viena, 1649, c. 104).

[30] Срв. Д. А. Ихчиев, Материали за историята ни под турското робство, София, 1907, с. 4 (Доклад на Лала Шахин до султан Мурад).

[31] Особено неприемливо е предположението на Ников, пос. съч., с. 89, който отмества събитието към 1363—1364 г.

[32] Дринов, пос. съч., с. 441.

[33] Јиречек, Историја срба. Први део, с. 389; Иречек, История на българите. Поправки и добавки, с. 231.

[34] Б. Цонев, пос. съч., с. 11.

[35] Filow, пос. съч., pl. XL, № 69.

[36] Пак там, pl. II, № 2; pl. III, № 3; pl. XL, № 69.

[37] Пак там, pl. II, № 2.

Александър се беше оженил по това време за еврейката, Теодора не би била изобразена на миниатюрата, още повече с корона на глава. Несъмнено е, че книгата е била поръчана за дворцова употреба и в памет на починалия син.[38] Ако еврейката се беше настанила вече в двореца, Иван Александър не би я обидил, като поръчва книги с образите на бившата си жена и на нейните деца. При това от по-сетнешните събития се вижда, че женитбата на царя с еврейката разделя царското семейство на два враждебни лагера: от една страна, децата на първата царица и самата тя, от друга — царят, царицата еврейка и нейните деца. Забележително е, че в никой паметник от времето на Иван Александър не се срещат заедно имената на децата му от двата брака.[39] Ще рече прочее, че Иван Асен е починал несъмнено преди раздялата на Иван Александър с първата царица или най-малкото преди брака на царя с еврейката.[40]

Кога се е извършила женитбата на Иван Александър с „новопросвещената" Теодора?

Още Сырку с право отбеляза, че Иван Александър се е оженил за еврейката не по-късно от 1339 г. Той се основава на изображенията в Лондонското евангелие на Иван Александър.[41] Там са представени в две табла всичките членове на царското семейство от втория брак на царя. На едното табло са представени царят, царицата и двамата им сина, Иван Шишман и Иван Асен, а на другото — царските дъщери Кера Тамар, Кираца и Десислава, както и мъжът на Кера Тамар, деспот Константин.[42] По разсъжденията на Сырку Кера Тамар трябва да е била поне на 16 години, за да бъде омъжена. И понеже изображенията и самото евангелие са работени в 1356 г.,[43] Сырку установява, че бракът е станал не по-късно от 1339 г.

Може да се възрази, че браковете на царските деца по онова време са били сключвани без оглед на възрастта на младоженците. В такъв случай може да се предположи, че и Кера Тамар е омъжена по-млада, отколкото предполага Сырку. Това възражение би било основателно, ако самото изображение на Кера Тамар не сочеше, че тя наистина е най-голямото дете на Иван Александър от втория му брак, и ако Константин Деспот, съпругът ѝ, беше член на някоя царствуваща фамилия и някаква държавна необходимост налагаше на Иван Александър да му даде дъщеря си, дорде тя е още малолетна, както е в случая с дъщерята на Иван Асен един век по-рано или с другата дъщеря на Иван Александър, Кираца, омъжена за византийския престолонаследник. Както вече Й. Иванов доказа, Константин е бил деспот във Велбужд и значението му като

---

[38] Срв. и К. Радченко, Отчет о занятиях рукописями в библиотеках и других ученых учреждениях Москвы и С. Петербурга в 1896 год., Киев, 1896, с. 20.

[39] В изображенията ѣ Лондонското евангелие от 1356 г. липсва образът на Ив. Срацимир, а е поместен образът на деспот Константин, зетя на Ив. Александър! В евангелието на лорд Зауча, от друга страна, са споменати имената само на Ив. Александър и Ив. Срацимир. Срв. Сырку, пос. съч., с. 442, бележка втора под линия.

[40] Трифонов, пос. съч., с. 158, както и Filow, пос. съч., с. 12—13, считат, че Ив. Асен е починал преди брака на царя с еврейката, но след раздялата му с първата царица. Обаче изобразяването на Теодора с корона на главата е вече сигурно доказателство за това, че тя е била още в двореца, т. е. че още не е била напусната.

[41] Сырку, пос. съч., с. 7, бележка трета под линия.

[42] Б. Филов, Миниатюрите на Лондонското евангелие на цар Иван Александър, София, 1934, pl. I, № 1; pl. II, № 2.

[43] R. Scholvin, пос. съч., с. 3.

съсед на Ив. Александровата държава, докато Стефан Душан беше още жив, не е било толкова голямо, за да накара българския цар да му даде малолетната си дъщеря с оглед на дипломатически съображения. Кера Тамар е била омъжена просто затова, защото е била на възраст, когато момичетата се омъжват.

И едно друго обстоятелство трябва да се има пред вид при определяне датата на Иван Александровия брак с еврейката. В 1356 г. царят има 5 деца, от които двете са вече женени. Би трябвало в такъв случай да се приеме, че женитбата му е станала поне 16—17 години преди 1356 г., т. е. пак към 1339 г.[44]

Вече се каза, че Иван Асен е починал преди втората женитба на баща си, следователно преди 1340 г. или по-точно — между 1337 г., когато е бил още жив, и 1340 г. Като се има пред вид, че той е роден към 1327—1328 г., ще трябва да се приеме, че е починал на 11—12-годишна възраст, както впрочем се вижда от изображението му на трите миниатюри във Ватиканския препис на Манасиевата хроника.[45] В такъв

---

[44] Трифонов, пос. съч., с. 158—159, като определя датата на женитбата (не по-късно от 1345 г.), не взема пред вид Кера Тамар, а втората Ив. Александрова дъщеря, Кираца. Изглежда, че той не счита Кера Тамар за дъщеря на еврейката, ако и да не се изказва категорично. Филов, Миниатюрите и пр., с. 17, твърди с положителност, че Кера Тамар е дете от първия брак на Ив. Александър.

Изтъкна се вече, че поради създадените отношения в царското семейство имената на децата от двата брака не се срещат никъде едно до друго. Най-малко може да се очаква, че децата от първия брак на царя ще бъдат рисувани в една книга, предназначена за еврейката. Странно е напр., че на таблото в Лондонското евангелие е нарисуван зетят на царя, а липсва образът на син му Срацимир. Това, че той е далеч от Търново — във Видин, — още не оправдава липсата му от таблото. Кираца, както се знае, предната година бе омъжена в Цариград и все пак е нарисувана.

Мнението на Трифонов (пос. съч., с. 158—159), че женитбата на Ив. Александър с еврейката е станала не по-късно от 1345 г., се основава на съобщението на Григора за възрастта на Ив. Александровата дъщеря Кираца. По думите на Григора, когато Кираца, която той нарича погрешно Мария, и Андроник, син на Иван Палеолог, били оженени, те били на еднаква възраст — 9 години (Gregoras, кн. XXXVII, гл. 14: *τὸν ἔνατον ἄρτι τῆς ἡλικίας ἀμείνοντι χρόνον δμῆλιξ οὖσα καὶ αὕτη σχεδόν*). От патриаршеския акт се знае, че женитбата станала в 1355 г. Следователно Кираца е родена през 1346 г. и бракът на Ив. Александър с еврейката е извършен най-рано предната 1345 г.

Дали обаче съобщението на Григора е достоверно? Наистина младоженците ще да са били малолетни, щом се е искало специално разрешение от патриаршеския синод в Цариград. Едно друго обстоятелство сочи обаче, че в 1355 г. те не са могли да бъдат 9-годишни. Известно е, че бащата на Кирациния съпруг, Йоан Палеолог, стъпил на престола през 1341 г. като малолетен. Според византийските хроники той бил тогава 10-годишен; роден е, значи, в 1331 или 1332 г., срв. *Λάμπρος-Λάντος, Βραχέα χρονικά*, *Ἀθῆναι*, 1932, с. 31, XV, 7—8; 80, XLVII, 11—12; 88, LII, 10—11. Срв. още Gregoras, кн. X, гл. 1. Възможно ли е през 1355 г., 24-годишен, да има 9-годишен син? Положително не. От друга страна, не е приемливо и това, че годеницата на сина му, Кираца, е могла да бъде по-възрастна от своя годеник, т. е. ако Андроник е бил, да речем, 6-годишен, тя да е била 9-годишна.

Вероятно Григора е увеличил с няколко години, най-малко три, възрастта на Андроник и Кираца. В такъв случай Кираца ще да е родена към 1349 г. и ако тя се смята за първо дете на Ив. Александър и нейната възраст се взема пред вид при определянето датата на Александровата женитба, както прави Трифонов, ще излезе, че бракът на царя с еврейката е сключен не по-късно от 1348 г. Такова предположение обаче е неприемливо при наличността на факта, че 8 години след това, в 1356 г., Ив. Александър и еврейката имат 5 деца, от които две женени.

[45] Трифонов, пос. съч., с. 158, и Filow, Les miniatures..., с. 12—13, определят датата на Ватиканския препис на Манасиевата хроника с оглед на Ив. Александровата женитба с еврейката; преписът е направен, казват те, преди сватбата. Съобразно с гор-

случай е недопустимо да се мисли, че той е загинал като предводител на българска войска в борба против турците, или пък, че е бил съратник на брат си Михаил независимо от мястото, гдето е станала битката. Още повече, че хрониката поставя неговата смърт преди смъртта на Михаил, което е в противоречие с документалния характер на миниатюрите.

4. Изтъкна се, че Иван Александър е имал и втори син с името Иван Асен, роден от еврейката. На изображенията в Лондонското евангелие от 1356 г. той е представен като най-малко дете на царския дом.[46] Ако след Кера Тамар следват още две дъщери (Кираца и Десислава)[47] и син (Иван Шишман),[48] то е несъмнено, че този втори Иван Асен ще е роден не по-рано от 1350 г. Той именно присъствува заедно с брат си Иван Шишман на църковния събор в Търново, свикан от царя в края на 1359 или началото на 1360 г.,[49] а не първият Иван Александров син, както отначало се считаше.[50]

Не е необходимо да се изтъква, че този Иван Асен не може да бъде герой на събитията, както те са разказани в „Българската хроника". По времето на Михаиловата смърт той не е бил по-възрастен от 3—4 години и е недопустимо да се поставя в каквато и да било връзка съдбата на двамата.

5. От направения дотук разбор на по-важните факти, съобщени в хрониката, се вижда, че те не отговарят на историческата действителност. Същото е и с подробностите в хрониката: и те противоречат на установената вече истина. Да разгледаме например датата на битката, както тя е съобщена в хрониката (6834—1326 г.). Спомена се, че всички досегашни изследвачи я считат за невярна. Това може да се установи и на пръв поглед: в 1326 г. нито турците бяха заели Галиполи,[51] който град според хрониката е изходната им точка, нито султан Мурад беше заел престола на баща си Орхан.[52] Когато Мурад се възцари (1362 г.),[53] той отреди за столица на европейските си владения престолния град на Кантакузин — Димотика,[54] и през негово време Галиполи не служеше вече за изходна точка на турските походи в Тракия. В 1326 г. Михаил беше дете на 3—4 години и не можеше да излезе на военна среща с Мурад. Когато Мурад се възцари, Михаил беше вече отдавна покойник. При това по времето, когато той беше жив, турските походи в Европа и частно в Тракия се предвождаха от по-големия син на Орхан — Сюлейман, — а не от Мурад, чието име не се среща в никой извор.

ните установявания ще трябва да се приеме, че Ватиканският препис е работен между 1337 и 1340 г., т. е. след смъртта на Ив. Асен и преди женитбата на царя с еврейката.

[46] Филов, Миниатюрите и пр., pl. II, № 2.

[47] Пак там, pl. I, № 1.

[48] Пак там, pl. II, № 2.

[49] В. Н. Златарски, Житіе и жизнь преподобнаго отца нашего Феодосіа, СбНУ, кн. XX, 1904, с. 25.

[50] Jireček, Zur Würdigung и пр., с. 262; бележката на Сырку към статията на Scholvin, Einleitung и пр., с. 221.

[51] Галиполи е взет на 1. III. 1354 г. Вж. виз. хроника у Müller, Byzantinische Analekten, Sitzungsberichte der Wiener Akademie, B. IX, 1852, с. 392.

[52] В 1326 г. според турските историци заема престола бащата на Мурад Орхан. Вж. J. Hammer, Geschichte des osmanischen Reiches, I Band, Pest, 1827, с. 81; J. Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches, Hamburg, 1840, B. I, с. 96.

[53] Срв. Jireček, Zur Würdigung и пр., с. 260.

[54] Mustafa Ben Abdalla Hadschi Chalfa, Rumeli und Bosna, Wien, 1812, с. 65.

Тази всестранна забърканост и вътрешно противоречие в съобщението на „Българската хроника“ за битка между българи и турци при София, в която загинали и двамата царски сина Иван Асен и Михаил Асен, ни дава пълното право да му отречем всякаква историческа стойност.

Откъде прочее е дошло това съобщение в хрониката? Така, както е дадено, то е произведение вероятно на народната традиция,[55] която е смесила имена и събития без оглед на историческа действителност и хронологична правда. Летописецът е записал това, което е чул или научил от други, без никаква критика и без никакво съмнение в достоверността му.

В полза на това предположение иде и едно друго обстоятелство. Именно във влашката хроника на М. Моха, чийто текст отговаря в много отношения на текста на нашата хроника, не е определено мястото на битката; там липсва името на София. Не би могло да се предположи, че съставителят на румънската хроника е изпуснал съзнателно името на мястото, гдето е станала битката. Вероятно е, че в оригинала, от който той е превеждал, е липсвало името на София.[56] На българския преписвач обаче сигурно е била позната традицията за „цар Ясен“, или Асен, разпространена твърде много в песните и преданията от Софийско и отчасти Самоковско.[57] Дори в една песен от Горна баня герой е братът на Ив. Шишман — цар Михаил Василич.[58] Преписвачът, воден от преданието, сам е локализирал битката в Софийско. В това няма нищо чудно, като се има пред вид, че и един модерен историк, Иречек, постъпи по същия начин. Именно, познавайки съобщението на хрониката само по румънския текст, той го свърза с преданията за цар Асен и също тъй локализира битката около София.[59]

---

[55] Това е мнението и на Радченко, Религиозное и литературное движение, с. 34—35.

[56] Григорович, пос. съч., с. 15: Атоунѣче ера ан ѕолд кънѧдь трекѫ амоурать коу тоурѣїн. шн поурѣчѣсерж спрѣе шкѣн. шнфѣчжр ѧтъю рѫѕбою коу асѣнь фечорѫл алеѯандрѫ. шн перн атоунѣче асѣнь шн мѫоуцн шкѣн коу днѣсь. дечн ѣарж се адоунарж шкѣнн коу мнѫанл фіюл лоун алеѯандрѫ де се ман ловнрж. перн шн ачела. шн робнрж мѫоуть нърод фърж ноумжрь. дел доусерж ла калнполн.

[57] Срв. Иречек, История на българите (бълг. издание под ред. на В. Н. Златарски), с. 249; Jireček, Zur Würdigung и пр., с. 262; Радченко, Религиозное и литературное движение и пр., с. 38—47; Bogdan, пос. съч., с. 495—496; Иречек, Пътувания по България, Пловдив, 1899, с. 69; Сырку, пос. съч., с. 593—599. Самоковските предания са записани от Хр. Марков, СбНУ, кн. V, с. 177—186. За софийските — вж. Е. Каранов, Историко-топографически бележки на Урвичския монастир (в Софийско), сп. Наука, год. I, кн. 6, с. 459—502. Също и в обнародваните в СбНУ и другаде народни умотворения из Софийско. Това предание е проникнало и в историята на отец Паисий. Срв. Й. Иванов, История славянобългарская, София, 1914, с. 56—57.

[58] СбНУ, кн. I, с. 51. Песента е записана в с. Горна баня.

[59] Jireček, Geschichte der Bulgaren, с. 323.

КОГА Е ЗАВЛАДЯН ОДРИН ОТ ТУРЦИТЕ?*

Както вече не един път е изтъквано, със завладяването на Одрин безавършен и преходът на турците от Азия в Европа.[1] С настаняването си в този от първостепенна важност военно-стратегически център на Византийската империя турците нанесоха чувствителен удар не само на византийската мощ: Одрин послужи преди всичко за изходна точка на бъдещите им завоевателни действия както на Балканския полуостров, тъй и изобщо в Югоизточна и Средна Европа. С оглед на това определянето на една по-точна дата на завладяването на Одрин от турците би било от голямо значение както за византийската, тъй и за източно- и средноевропейската история. Още по-голямо значение има то за българската история, тъй като всички налични извори поставят първите стъпки на турците за завладяване на България веднага след падането на Одрин.[2]

Въпреки това точната дата на завладяването на Одрин не бе установена досега.[3] По-рано се приемаше обикновено датата, посочена от

---

* Известия на Българското историческо дружество, кн. XXI, София, 1945, с. 23—32.

[1] J. Dräseke, Der Übergang der Osmanen nach Europa im XIV. Jahrhundert, Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Litteratur, Jahrg. XV (1913), B. XXXI, c. 503.

[2] Laonici Chalcocondylae historiarum demonstrationes. Ed. Eugenius Darkó, Budapestini, 1927, t. I, c. 29.

Ferīdūn Bej, Munša'āt al-salatin, кн. I, Истанбул, 1274 от хиджра [12. VIII. 1857—11. VII. 1858 г.], с. 95—96; срв. А. Шопов, Източник за българската история, ПСп, LXIII (1903), с. 1 и сл.; Б. Дякович, Сборник на Феридун-бей, Годишник на Народната библиотека в Пловдив, 1922, с. 191 и сл.

Saidino, Chronica dell' origine, e progressi della casa ottomana. Tradotta da Vincenzo Brattuti. Parte prima, Vienna, 1649, с. 82—86, 89—90.

Mustafa Ben Abdala Hadschi Chalfa, Rumeli und Bosna. Aus dem Türkischen übersetzt von Joseph von Hammer, Wien, 1812, с. 53.

H. Lewenklaw, Neue Chronica Türckischer nation von Türcken selbs beschrieben, Franckfurt, 1595, с. 7.

Giacomo di Pietro Luccari, Copioso ristretto degli annali di Ragusa, libri XI, Venetia, 1605. Тук съм използувал второто издание, Ragusa, 1790, с. 108.

Срв. още:

Д-р П. Ников, Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци, ИИД, кн. VII—VIII (1928), с. 51.

J. von Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches. Erster Band, Pest, 1827, с. 167.

J. Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches in Europa. Erster Theil, Hamburg, 1840, с. 221.

[3] Причината за това е преди всичко липсата на сигурни извори. Византийските исто-

Хамер въз основа на турските хроники — именно 1361 г.[4] По-сетне Иречек, основавайки се на едно византийско съобщение за смъртта на Орхан, премести датата на завладяването на Одрин към 1363 г.[5] Тази дата бе възприета и до най-ново време.[6] По-късно обаче сам Иречек след обнародването на една византийска хроника, в която се съобщава, че Одрин е завладян през 1369 г., изказа мнение, че градът може да е паднал и по-късно.[7] Тъй че въпросът за датата на завладяването на Одрин от турците стои открит и сега.

Най-ранна дата за падането на Одрин в турски ръце ни съобщават турските извори.[8] На първо място между тях поради привидния й документален характер трябва да се постави сбирката на Феридун бей.[9] Там са дадени няколко писма, в които се говори и за завладяването на Одрин. В първото писмо, писано в Бруса на 1 зилкаде 763 г. от хиджра (21 август 1362 г. от н. е.)[10], султан Мурад съобщава на персийския шах Евис, че Одрин бил превзет от пълководеца Хаджи Илбеки, а управителят на града бил пленен и откаран в Бруса.[11] Второто писмо, без дата, е от караманския султан. Той поздравява Мурад за завладяването на Одрин и на други градове, както и изобщо за успеха на мюсюлманското оръжие.[12] Третото писмо представя отговор на Мурад до караманския султан от

рици, които описват събитията във втората половина на XIV век (Халкокондил, Франдес, Дука), споменават бегло за падането на Одрин, без да посочат по-определена дата. Найранното византийско съобщение с документален характер, в което се казва, че Одрин се намира в ръцете на турците, е от 1389 г. Тогава именно (февруари 6897=1389 г.) Св. синод в Цариград разрешил на одринския митрополит да установи седалището си в Агатополис, понеже Одрин бил в турски ръце. Вж. у Miklosich et Müller, Acta, т. II, док. 129, с. 405. Срв. още и Jireček, Srbský cář Uroš, král Vlkašin a Dubrovčané, Časopis Musea Kr. Českeho, LX (1886), с. 265; E. Muralt, Essai de chronographie byzantine, т. II, S.-Petersbourg, 1871, с. 733.

В руските летописи се съобщава, че на следната 1390 г. в Москва пристигнал одринският митрополит Матей, без да се казва нещо за целта на пътуването му. Полное собрание русских летописей, т. VIII, СПб, 1859, с. 60.

[4] Hammer, пос. съч., с. 164.

[5] C. Jireček, Geschichte der Bulgaren, Prag, 1876, с. 321. Мурад, казва Иречек, заел трона след смъртта на баща си Орхан (починал през март 1362 г.) и вече във втората година на царуването си, значи в 1363 г., отнел от византийците Одрин.

[6] Ников, пос. съч., с. 50; G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates, München, 1940, с. 377; от своя страна N. Jorga, Geschichte des osmanischen Reiches. Erster Band, Gotha, 1908, с. 210—211, и A. A. Vasiliev, Histoire de l'empire byzantin, Paris, 1932, с. 308, отбягват да посочат дата.

[7] Jireček, Srbský cář Uroš..., с. 264—265, в бележката под линия. Хрониката бе обнародвана от Boor в добавката към Nicephori archiep. Constantinopolitan opuscula historica, Lipsiae, 1880, с. 230. До същото заключение достига и Ст. Новаковић, Срби и турци XIV и XV века, Београд, 1893, с. 120, 208.

[8] За турските извори изобщо вж. у F. Babinger, Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke, Leipzig, 1927.

[9] Ferīdūn Bej, пос. съч. Извлечения от сбирката на Феридун бей във връзка с българската история обнародва без каквото и да било критично отношение А. Шопов, пос. съч., както и Б. Дяковић, пос. съч.

[10] Преобръщането на датите от мохамеданско летоброене в християнско е извършено по таблиците на Faik Reşid Unat, Hicrî tarihleri milâdî tarihe çevirme kilavuzu, Ankara, 1940.

[11] Ferīdūn Bej, пос. съч., с. 95; Шопов, пос. съч., с. 2.

[12] Ferīdūn Bej, пос. съч., с. 95; Шопов, пос. съч., с. 1—2.

1 реджеб 764 г. от хидржа (16 април 1363 г.).[13] Четвъртото писмо, пак без дата, е от Джаник хан, който също тъй поздравява Мурад за превземането на Одрин и на други градове и за пренасянето на столицата от Бруса в Одрин.[14] Петото писмо, отговор на Мурад до Джаник хан, е писано в Одрин на 20 зилхидже 770 г. от хиджра (26 юли 1369 г.).[15]

Турските хронисти и пътеписци съобщават още по-ранна дата от тази на Феридун. Ашик паша заде, един от най-ранните историци на османското царство, дава годината 761 (23. XI. 1359—11. XI. 1360)[16], Сеадедин — 762 (11. XI. 1360—31. X. 1361)[17], Леунклавиус — 761 (23. XI. 1359—11. XI. 1360)[18], всички други хронисти, използувани от Хамер — 763 (31. X. 1361—21. X. 1362)[19], Хаджи Калфа — 762 (11. XI. 1360—31. X. 1361)[20]. Или, общо взето, Одрин е завладян според турските извори между 761—763 г. (23. XI. 1359—21. X. 1362).

Против тая дата могат да се противопоставят редица съображения.

Преди всичко сбирката на Феридун е една доказана мистификация от по-късно време, на която не може да се дава никаква вяра, особено що се отнася до хронологичните ѝ податки.[21] В писмата, отнасящи се до превземането на Одрин, също тъй има известно разногласие. Така, докато първото писмо на султан Мурад е от 763 г., последното носи дата 770 г. Едва ли може да се предположи, че Мурад ще получава поздравления за победи, спечелени преди 7 години, или че ако ги е получил навреме, ще отговори толкова късно.

Наред с това трябва да се изтъкне също тъй и обстоятелството, че не всички турски извори дават една и съща дата. В едни от тях, както се вижда от по-горе, е дадена годината 761, в други — 762, в трети — 763 и пр. Това обстоятелство сочи, че хронистите и географите са определяли датата на заемането на Одрин не по някакви сигурни, документални източници, а произволно, по предания и разкази.[22]

---

[13] Ferīdūn Bej, пос. съч., с. 96; Шопов, пос. съч., с. 2.

[14] Ferīdūn Bej, пос. съч., с. 96; Шопов, пос. съч., с. 3.

[15] Ferīdūn Bej, пос. съч., с. 96; Шопов, пос. съч., с. 3.

[16] Die altosmanische Chronik des 'Ašikpašazade. Auf Grund mehrer neuentdeckten Handschriften von neuem herausgegeben von F. Giese, Leipzig, 1929, с. 49. За Ашик паша заде вж. у Babinger, пос. съч., с. 35 и сл.

[17] Saidino, пос. съч., с. 83. За Сеадедин вж. у Babinger, пос. съч., с. 123 и сл.

[18] Lewenklaw, пос. съч., с. 7.

[19] Hammer, пос. съч., с. 164. За всички тях вж. у Babinger, пос. съч.

[20] Hadschi Chalfa, пос. съч., с. 2. За него вж. у Babinger, пос. съч., с. 195 и сл.

[21] Срв. Babinger, пос. съч., с. 107—108: „Die munša'at, die man bis in die neueste Zeit mehrmals als vollwertige Geschichtsquelle betrachtet hat, sind in ihrer Glaubwürdigkeit erheblich anzuzweifeln. Das Werk wimmelt von Fälschungen vor allem älterer Urkunden, so dass es mit der grössten Vorsicht herangezogen werden muss. Die eingehenden Untersuchungen Mükrimīn Chalīl Bej's in der TTEM, Heft 63; 77, 78, 79, 81 (Stambul, 1921 ff.) haben den bündigen Beweis erbracht, dass ein grosser Teil der Schriftstücke in der F.'schen Sammlung auf Fälschungen beruht. Von den Urkunden, die F. von Augen gehabt zu haben sich den Anschein gibt, ist denn auch bisher keine einzige zutage gekommen. Inhaltlich bieten gerade die Schriftstücke der älteren osmanischen Zeit nicht mehr als die alten Chroniken und stehen vielfach in Widerspruch mit den durch Münzen, Inschriften und andere Denkmäler gesicherten Tatsachen und Zeitangaben (Vgl. J. H. Mordtmann, in „Der Islam", XIV (1925), 362 f., Anm.)."

[22] Това се отнася не само до разглежданата дата, но изобщо за всички дати до 1389 г., които се съобщават в турските хроники.

Сравнят ли се турските извори с византийските, ще се види същотъй неточността на турските хроники по отношение на хронологическите им податки.[23]

Всички турски извори съобщават, че Одрин е бил завладян по времето на султан Мурад. Установено е вече окончателно, че Мурад е стъпил на престола след март 1362 г., когато е умрял баща му Орхан.[24] В такъв случай градът не е бил завзет преди март 1362 г., когато и според други вести той е бил във византийски ръце.[25]

Одрин не е бил завладян от турците и до октомври 1362 г., т. е. до края на 763 г. от хиджра, дата, съобщена от турските извори като най-късна. За това ни свидетелствуват други две обстоятелства. Именно в спомените на Кантакузин, които в своите подробности стигат до събития от лятото на 1364 г.,[26] не се споменава нищо за завладяването на Одрин от турците. Ако и в последните глави на книгата си Кантакузин да говори повече за своите семейни работи, той все щеше да намери място и начин да съобщи и за падането на втората столица на Византия, както съобщава за завземането на Галиполи, станало през негово време,[27] за българо-византийската война през 1363—1364 г.[28] и най-сетне за смъртта на патриарх Калист[29] — събития несъмнено по-маловажни от загубата на Одрин. Нищо не съобщава за падането на Одрин в турски ръце и Димитър Кидонес,[30] който в своите две агитационни речи от 1366 и 1368 г. дава изобщо много сведения за състоянието на Византия по онова време и за нашествието на турците на Балканския полуостров, като се разпростира твърде много върху падането на Галиполи.[31] Недопустимо е, че той, като изрежда нещастията, сполетели Византия по това време, ще пропусне да съобщи за загубата на този тъй важен за империята град.

Против датата, съобщена в турските извори, говори и едно трето обстоятелство. Именно, когато Мурад след твърдото си установяване на Балканския полуостров решава да премести средището на Турската империя от Мала Азия в Европа, той избира за тази цел не Одрин, а Димотика, завладяна през 1361 г.[32] Ако Одрин е бил в турски ръце по онова време, Мурад нямаше защо да предпочете Димотика пред втория по значение град във Византия, въпреки дори и обстоятелството, че тя е била столица на Кантакузин. В Димотика Мурад е прекарал няколко го-

[23] Срв. също и П. Мутафчиев, Боженишкият надпис, СпБАН, XXII (1921), с. 101: „Хронологията у турските автори при това е тъй забъркана и ненадеждна, че ползуването от тях... може да доведе до най-груби грешки."

[24] Срв. у Peter Gharanis, Les *Βραχέα χρονικά* comme source historique, Byzantion, т. XIII (1938), с. 349—351.

[25] Срв. рецензията на Иречек за Geschichte des osmanischen Reiches на N. Jorga в Byzant. Zeitschrift, т. XVIII (1909), с. 582—583; Ников, пос. съч., с. 50.

[26] Вж. за това у C. Jireček, Zur Würdigung der neuentdeckten bulgarischen Chronik, Archiv für slavische Philologie, т. XIV (1892), с. 256.

[27] Cantacuzenos, у Migne, PG, т. 154, col. 289.

[28] Пак там, col. 368; срв. още Jireček в Byz. Zeitschrift, т. XVIII (1909), с. 583.

[29] Пак там, col. 363; срв. още Jireček, Zur Würdigung и пр., с. 256; История срба. Први део, Београд, 1911, с. 408—409.

[30] Dem. Cydonii oratio de admittendo Latinorum subsidio, у Migne, PG, т. 154, col. 959 и сл. За датирането на речите на Кидонес вж. у Jireček, Zur Würdigung и пр., с. 263—264.

[31] Cydones, col. 1012—1013.

[32] Jireček, Zur Würdigung и пр., с. 260.

дини. Тук той си построил и сарай, запазен и в 17 в., когато го описва Хаджи Калфа.[33]

Все по същите изтъкнати дотук съображения не може да се приеме и датата за падането на Одрин, съобщена от венецианските хроники. Според тях именно Одрин е бил завладян от турците преди 14 март 1361 г., в който ден във Венеция била уж получена новината за падането на града.[34]

По-вероятна дата за завладяването на Одрин от турците ни дават византийските хроники.[35] Те съобщават, че това значително събитие в живота на Византия е станало през 1369 г.[36] Същата дата съобщават и руските летописи, чиито първоизточници са пак византийски.[37]

Срещу достоверността на тази дата говорят и сръбските летописи, и Халкокондил, и Лукари. Всички те поставят падането на Одрин като последица от битката при Чирмен (26 септември 1371 г.). В сръбските летописи е казано: ѣswn. оуѣн царь Wтмань краліа Воукашина и деспота Оуглешоу на Македонїи на Марици сект. . s. [.ks.], и прими Дренополе.[38] Халкокондил описва отначало битката при Чирмен и смъртта на Углеша и Вълкашин и продължава: *Ὡς οὖν ταύτην τὴν νίκην εὐκλεῆ καὶ περιφανῆ ἀνείλετο Σουλαϊμάνης, τό τε πόλισμα, ὅ ἐπολιόρκει πρότερον, παρεστήσατο, καὶ Ὀρεστιάδα τὴν Ἀδριανούπολιν καλουμένην ἐλαύνων ἐπολιόρκει.*[39] След непродължителна обсада градът бил превзет.[40] Лукари от своя страна разказва също тъй подробно за Чирменската битка и за смъртта на Вълкашин и Углеша и допълва, че като последица на тази битка било и завоюването на Одрин, Пловдив, Стара Загора, Ямбол и други градове.[41]

Както вече е установено, хронологията на сръбските летописи за битката при Чирмен е напълно достоверна.[42] За датата на тази битка днес няма никакво съмнение. Защо тогава и втората част от бележката на летописеца, която засяга падането на Одрин, да не е вярна? Още повече, когато тя се потвърждава и от други два извора. Споменаването у Халкокондил и Лукари на Сюлейман, брат на Мурад, починал отдавна преди това, не намалява ни най-малко достоверността на съобщението им. Обикновено имената на военачалниците не се предават винаги напълно точно от по-късните хронисти; забъркване в това отношение имаме и в турските хроники, и в западните, и в българските извори за онази епоха. Трябва да се изтъкне, че Лукари освен Халкокондил ще да е използувал и някакъв непознат нам български извор, щом нарича

---

[33] Hadschi Chalfa, пос. съч., с. 65—66.

[34] O. Halecki, Un empereur de Byzance à Rome. Travaux historiques de la société des sciences et des lettres de Varsovie, т. VIII (1930), с. 75. Впрочем и сам Halecki се съмнява в точността на това съобщение.

[35] *Σπ. Λάμπρος — Κ. Ἀμάντος, Βραχέα χρονικά, Ἀθῆναι*, 1932.

[36] Пак там, с. 4, II_6; с. 11, VII_{33}; с. 30, XIV_{28}; с. 33, XV_4; с. 37, XX_3; с. 42, XXIV_6; с. 52, XXVIII_5; с. 58, XXXI_3; с. 63, XXXV_8; с. 64, XXXVII_3; с. 66, XXXVIII_{7-8}; с. 67, XXXIX_2; с. 75, XLIII_{27}.

[37] Полное собрание русских летописей, т. VII, с. 251.

[38] Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи. Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. Прво одељене, т. XVI, с. 209.

[39] Chalcocondyla, пос. съч., с. 28.

[40] Пак там, с. 29.

[41] Luccari, пос. съч., с. 108.

[42] Л. Ковачевић, Неколико хронолошких исправака у српској историју, Годишњица Николе Чупића, т. XIII, с. 402—404.

град Стара Загора със старото му име Боривград.[43] По времето, когато е издадена книгата на Лукари (1605 г.), името Боруй или Боруй град е било забравено вече и е било заменено с турското име Ески Загра или само Загра.[44] Важно е в случая обстоятелството, че три независими един от друг извора ни съобщават едни и същи данни за разглежданото събитие.

Че падането на Одрин е във връзка с битката при Чирмен или, обратно, че тази битка е във връзка с някакви събития около Одрин,[45] респективно обсаждането му от турците, ни сочат и други обстоятелства.

На първо място необходимо е да се изтъкне оживената дипломатическа дейност между Византия и деспот Углеша, в резултат на която става и помирението между цариградската и сръбската църква,[46] разделени след коронясването на Стефан Душан и учредяването на сръбската патриаршия. Това свидетелствува преди всичко за сериозното затруднение на Византия, предизвикано от нашествието на турците. Империята не е могла да търси по-добър съюзник от съседа си Углеша, чиито земи също тъй са били заплашени от скорошно нахлуване. Необходимо е било да се премахнат всички различия, за да стане съюзът между Византия и Углеша здрав и дееспособен.

На второ място трябва да се изтъкне бързото придвижване на Вълкашиновите войски от запад към изток. Именно през юни 1371 г. Вълкашин заедно със сина си Марко и зетя си Джура Балшич е станувал с войските си при Шкодра, възнамерявайки да удари оттук земите на своя северозападен съсед, жупана Никола Алтоманович. И ненадейно, известнъж той потегля с войските си в посока към Одрин,[47] повикан вероятно от брат си Углеша, който по това време води преговори с цариградското правителство за обща борба против турците. Това бързо движение на Вълкашин от бреговете на Адриатическо море до река Марица в Тракия не ще да е било току-така: то непременно е предизвикано от някакво важно събитие, което е заплашвало еднакво и Византийската империя, и сръбската държава, особено югоизточната ѝ част, където управлявал деспот Углеша. Че тази заплаха е била насочена против Одрин, а не срещу друг византийски град или област, сочи обстоятелството, че именно натам се запътва съединената войска на Углеша и Вълкашин. Ако беше непосредствено заплашена друга част от Византийска Тракия или пък земята на Углеша, военните действия нямаше да се развиват толкова на север,

---

[43] Luccari, пос. съч., с. 108. За стойността на книгата на Luccari вж. у В. Макушев, Изследования об исторических памятниках и бытописателях Дубровника, СПб, 1867, с. 101—105. Трябва да се спомене, че Лукари е посетил България. Той е бил между другото и в Бачковския манастир, където е видял портрета на Ив. Александър, нарисуван в естествена големина. За това вж. у В. Н. Златарски, Де и кога е бил заточен и умрял българският патриарх Евтимий ?, Летопис на Бълг. книж. д-во, т. VI (1905), с. 125.

[44] Lewenklaw, пос. съч., с. 7. Леунклавиус (Lewenklaw), който пръв в Европа в края на 16 в. издава турска история, не знае старото име на Стара Загора. Не го знаят също тъй и турските хронисти от началото на XV в.

[45] Още Новаковић, пос. съч., с. 121, бе забелязал връзката между тези две събития.

[46] Патриаршеският акт за помирението е от май 1371 г. Срв. за това Новаковић, пос. съч., с. 154—155.

[47] Јиречек, Историја срба, с. 418.

нито пък войските щяха да кривнат толкова наляво в похода си от Сяр към турската граница.[48]

Съвременникът монах Исай[49] и турските хронисти[50] твърдят, че целта на Вълкашиновия поход към Одрин била да бъдат изгонени турците от Европа в Мала Азия. Това е напълно допустимо. Но в такъв случай войските на Углеша и Вълкашин щяха да се насочат към сърцето на турската държава в Европа, към Димотика, или към първата им отправна точка, Галиполи, а нямаше да отиват в периферията на турските владения. Нападението на Галиполската област щеше да им даде големи предимства и щеше да лиши турците от възможността да получат помощ от Мала Азия. Насочването на похода към север, през планинските склонове на Родопите, е свързано с редица неудобства от най-различно естество. И въпреки това Углеша и Вълкашин се отправят към Одрин явно във връзка с някакви съдбоносни събития около този град.

Въз основа на изтъкнатите съображения и съобщения на изворите ще трябва да се приеме, че целта на Вълкашиновия и Углешовия поход е била да се облекчи положението на обсадения Одрин и след това — да се прогонят турците от Европа. Ще трябва да се приеме в съгласие с приведените извори и това, че тъкмо поражението на християнските войски при Чирмен през нощта на 25 срещу 26 септември 1371 г. е дало възможност на победоносните турски войски да завладеят окончателно Одрин и да се установят здраво в него. Поради това ще трябва да се приеме още, че Одрин е паднал в турски ръце в края на септември или в началото на октомври 1371 г.

---

[48] Твърдението на Новаковић, пос. съч., с. 169, основано на турските хроники (срв. също и Zinkeisen, пос. съч., с. 224), че походът на Углеша и Вълкашин бил предизвикан от завладяването на Пловдив от турците, е неприемливо. Ако турците са нападнали управителя на Пловдив, наречен Филип (тъй!), то той е нямало защо да се обръща за помощ към Вълкашин и Углеша: Пловдив се намира по това време в границите на България, тъй че само българският цар е могъл да поеме защитата му. Българите обаче не участвуват в битката при Чирмен, те се държат неутрално. Войските на Углеша и Вълкашин преминават през Южна, Беломорска Тракия и оттук се упътват на север. Предположението на Новаковић, че една част от тях са минали през Кюстендил, Дупница и Самоков, е също тъй неприемливо. По онова време и по-късно Дупница и Самоков са в български ръце (срв. грамотата на Иван Шишман до Рилския манастир). И понеже българският цар е спазвал неутралитет, не е вероятно Шишман да е дал позволение на Углеша и Вълкашин да минат през българска територия.

[49] Йорд. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, с. 226.

[50] W. Behrnauer — A. T. Berlić, Quellen für serbische Geschichte, Wien, 1857, с. 7, 29.

LES PROBLÈMES DE LA CONQUÊTE DE LA PÉNINSULE DES BALKANS PAR LES TURCS*

L'invasion des Turcs Osmanlis dans la péninsule des Balkans ainsi que le début de la domination turque des pays balkaniques aux XIVe —XVe siècles sont des événements qui eurent des répercussions considérables dans l'évolution historique des régions de l'Europe du Sud-Est. Les Turcs, après avoir envahi et conquis les Etats balkaniques, non contents d'avoir anéanti leur indépendance politique, imposèrent leurs usages et coutumes dans la vie économique et publique des territoires conquis, changeant de ce fait le processus naturel de l'évolution historique des peuples balkaniques.

Malgré l'importance considérable de cette période, marquée par l'invasion de la péninsule des Balkans par les Turcs, les historiens ne lui ont pas accordé jusqu'ici toute l'attention qu'elle mérite. On en parle, il est vrai, dans tous les ouvrages ayant trait à l'histoire générale de la Turquie, de Byzance et des autres pays balkaniques, et plusieurs monographies lui ont été consacrées, mais tout cela est encore bien insuffisant.[1]

D'autre part, en raison de l'emploi de la méthode idéaliste, les historiens bourgeois n'ont pas su embrasser les aspects essentiels des problèmes de cette période, ni éclaircir ceux-ci dans leur ensemble et en donner une interprétation claire et judicieuse.

Dans l'historiographie bourgeoise de ces dernières années — turque, américaine et occidentale, on relève constamment le point de vue selon lequel l'asservissement des pays balkaniques par les Turcs Osmanlis aurait eu l'effet le plus favorable sur la condition de ces peuples, ainsi que sur leur développement ultérieur.[2]

Il est évident pour tout lecteur averti que de telles affirmations avancées par certains historiens bourgeois ne correspondent nullement à la vé-

---

* Etudes historiques à l'occasion du XIe congrès international des sciences historiques Stockholm — août 1960, Sofia, 1960, p. 135—143.

[1] Bibliographie assez détaillée cf. G. Moravcsik, Byzantinoturcica. I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkenvölker. Zweite durchbearbeitete Auflage, Berlin, 1958, S. 147—164.

[2] Tarih, III, Istanbul, 1931, p. 28; cf. Ив. Снегаров, Турското владичество — пречка за културното развитие на българския народ и другите балкански народи (Iv. Snegarov, La domination turque en tant qu'entrave au développement du peuple bulgare et des autres peuples balkaniques), София, 1958, p. 19; M. Akdağ, Osmanlı imparatorluğunun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiye'nin iktisadî vaziyeti. Türk Tarih Kurumu, Belleten, c. 13, 1949, p. 499—501, 506—507.

rité historique. Elles représentent des tentatives de falsification éhontée des faits et sont l'expression des tendances politiques de l'impérialisme.

Dans ces conditions le besoin d'une étude nouvelle, plus poussée et plus objective des problèmes liés à la conquête de la péninsule des Balkans par les Turcs, se fait fortement sentir. Seule la science historique progressiste est en mesure de répondre à ce besoin.

La tâche que nous nous sommes posée dans le présent article ne vise ni l'étude détaillée, ni la solution totale de ces problèmes. Nous ne prétendons qu'à poser ces problèmes pour en faciliter l'élucidation future.

* * *

Le premier problème qui se pose devant l'historien est l'examen critique des sources historiques ayant trait à la période étudiée. Il ne s'agit ici ni du côté technique, textologique ou philologique de la question, mais bien d'un critérium idéologique qui doit être appliqué à toutes les sources se rapportant à l'époque des premières incursions des sultans osmanlis dans les territoires de Byzance au cours des premières décades du XIVe s. jusqu'à la conquête définitive de la péninsule des Balkans par les envahisseurs turcs à la fin du XVe s.

Une analyse critique de ces sources s'impose tout d'abord en raison du fait que dans toute une série de monographies et d'ouvrages plus généraux, traitant des questions de l'histoire des pays balkaniques et de l'Europe du Sud-Est, on continue d'accorder un crédit aveugle à un grand nombre de données se rapportant à cette question et dont l'authenticité est plus que douteuse. Il est parfaitement superflu de faire remarquer que dans ces conditions on aboutit à une falsification de la vérité historique dans des proportions souvent déplorables, ce qui finalement ne profite à personne.

Ces sources, dont les origines nationales et linguistiques sont les plus diverses — grecques, turques osmanlis, latines, italiennes, etc., reflètent les tendances de classe et idéologiques des auteurs, suivant leur origine et leur appartenance sociale. Cette dernière considération revêt une importance toute particulière, car dans une large mesure, elle détermine le degré d'authenticité des faits rapportés.

C'est ainsi, par exemple, que la plupart des sources d'origine chrétienne laissent transparaître la haine des envahisseurs et ont presque toujours tendance à exagérer leurs méfaits. Il est rare que ces sources parviennent à nous donner un tableau tout à fait objectif de la réalité historique, à cause de la propension à mettre plus particulièrement l'accent sur tel ou tel autre moment historique.

D'autre part, les annales et les chroniques historiques turques, sans même parler de cette collection de documents falsifiés que représentent les écrits de Feridun bey,[3] ont presque toujours tendance à présenter les faits de manière à exalter la bravoure, la sagesse, l'habileté et la grandeur d'âme des sultans et des chefs militaires osmanlis. On doit ranger dans cette catégorie de sources les écrits de certains chroniqueurs et historiens byzantins, tel que

[3] Pour Feridun bey et en général pour les chroniqueurs et historiens turcs cf. Fr. Babinger, Das Geschichtsschreiben der Osmanen und ihre Werke, Leipzig, 1927 (Pour Feridun, p. 107—108).

Cristobule d'Imbros,[4] qui expriment les intérêts de l'aristocratie féodale byzantine, désireuse de s'entendre avec les conquérants turcs pour sauvegarder ses privilèges.

Le second problème dont la solution doit précéder celle des autres, est l'établissement minutieux et précis des faits et des événements lors de l'invasion turque et de la conquête de la péninsule des Balkans. Il faut tout de suite faire remarquer que la liste des faits non encore définitivement situés et établis est assez longue. En dépit des prétentions de l'historiographie bourgeoise de n'étayer ses travaux que sur des faits parfaitement contrôlés, elle n'a pas réussi dans ce domaine à remplir sa tâche comme il le fallait.

Dans cette direction il importe d'accorder une attention toute particulière à l'établissement des faits se rapportant à la participation des masses populaires à la lutte contre les envahisseurs. Il faut ensuite se livrer à une étude détaillée et approfondie des rapports de politique extérieure existant entre les Etats balkaniques au cours du XIVe et du XVe siècles, les coalitions et les alliances, et en général toutes les combinaisons politiques qui furent mises sur pied pour faire face au péril turc. Le déroulement de maints combats et batailles n'est toujours pas établi. Il y a en outre toute une série de questions spécifiques à chacun des Etats balkaniques relatives à la domination turque. C'est ainsi, par exemple, qu'en ce qui concerne la Bulgarie il y a beaucoup de moments obscurs dans l'histoire des relations bulgaro-turques à partir de l'année 1363 jusqu'à la défaite de l'Etat bulgare en 1396: le traité d'alliance bulgaro-turc, conclu par le tzar Ivan-Alexandre et le sultan Mourad I; la politique de Ivan-Alexandre à l'égard des Turcs et des Byzantins; la rupture de l'alliance entre le sultan et le tzar bulgare; l'avance des Turcs sur Sofia et la prise de cette ville; l'extension de la domination turque à la Bulgarie du Nord-Est; les tentatives du tzar de Tărnovo Ivan-Chichmane de sauvegarder l'indépendance de l'Etat bulgare; la participation de ce tzar à une coalition bulgaro-serbe dirigée contre les Turcs; les batailles livrées par les armées de Ivan-Chichmane aux hordes des envahisseurs; le sort du tzar après cet événement et bien d'autres encore.

Le troisième problème, intimement lié avec le second, est l'établissement plus précis de la chrolonologie de l'instauration de la domination turque sur la peninsule des Balkans. Malgré la nette propension de l'historiographie bourgeoise à la chronologie, dans ce cas particulier elle n'a pas marqué de progrès substantiels. L'histoire de la période étudiée foisonne d'inexactitudes et de contradictions chronologiques qui, de toute évidence, entravent l'éclaircissement de la plupart des questions qui surgissent à ce propos.

Prenons, par exemple, la prise d'Andrinople par les Turcs. De l'établissement de la date exacte de cet événement considérable dépend, avant tout, la solution de la question de l'installation des Turcs sur les terres bulgares. De pair avec cela, la question de l'avance turque vers l'Ouest, dans la direction de Sofia et de Nich, est liée avec la date exacte de cet événement. Les sources nous donnent le choix entre une dizaine de dates différentes, ce qui fait que cette question reste jusqu'à présent obscure.[5]

[4] Pour Cristobule cf. З. В. Удальцова, Византийский историк Критовул о южных славянах и других народах Балканского полуострова в XV веке, ВВр, IV, 1951, p. 90 etc.

[5] Ал. Бурмов, Кога е завладян Одрин от турците? (A quel moment Adrinople fut-elle prise par les Turcs), ИБИД, XXI, София, 1945, p. 22—32; Türkler Edirne'yi ne vakit aldilar Türk Tarih Kurumu, Belleten, c. 13, 1949, S. 97—106; G. Ostrogorsky, Geschichte des Byzantinischen Staates. Zweite Auflage, München, 1952, p. 427.

Le quatrième problème, auquel on n'a pas accordé jusqu'à présent une attention suffisante, bien qu'il soit en réalité un problème essentiel pour la période examinée, est celui des causes des succès turcs lors de l'invasion des Etats balkaniques et de la conquête de leurs territoires. Il est évident que les affirmations de certains auteurs turcs modernes concernant la prétendue supériorité des Turcs Osmanlis sur les peuples balkaniques, leur bravoure innée et leur habileté de gouverner, ne sont que des rodomontades racistes n'ayant aucune signification scientifique. Il est incontestable que les victoires et les succès turcs ont résulté de causes bien plus profondes, d'ordre essentiellement public et économique.

La réponse à cette question doit être recherchée dans le degré de développement du féodalisme, tant dans les pays balkaniques que dans l'Etat turc lui-même. En ce qui concerne le premier élément, on pourra établir que par suite de la prédominance absolue des formes féodales, celles-ci avaient entraîné le morcellement féodal des pays balkaniques, affaiblissant ces Etats et les rendant inaptes à s'organiser pour la défense. Une analyse du deuxième élément nous permettra de constater le caractère spoliateur et militaire de la féodalité turque, dont les formes étaient bien moins évoluées, ce qui avait pour effet d'unir les féodaux osmanlis dans une soif commune de rapines et de pillages de territoires étrangers. On doit en outre souligner le rôle immense joué par l'idéologie religieuse musulmane qui réussit à fanatiser les masses populaires turques et les mettre au service de la cause des intérêts des féodaux turcs. C'est surtout le fanatisme religieux qui faisait la bravoure des envahisseurs dans leur lutte contre les peuples chrétiens.

Enfin, il convient d'accorder une attention toute particulière au comportement de la classe féodale dominante dans les Etats balkaniques. A de rares exceptions près, les féodaux trahissaient le peuple dans sa lutte contre les envahisseurs, pactisant avec ces derniers et se mettant au service de leurs visées conquérantes. C'est là que réside aussi une des causes essentielles des succès obtenus par les Turcs lors de leur conquête des Balkans.[6]

Le cinquième problème dont l'importance n'est pas moindre, est celui du caractère de la conquête turque de la peninsule des Balkans: cette conquête avait-elle marqué un progrès ou tout au contraire une regression? Nous avons déjà indiqué plus haut que certains historiens contemporains bourgeois pretendent que cette conquête avait été profitable aux peuples balkaniques.

Le caractère progressif ou bien regressif d'un événement est déterminé en dernière analyse par ses conséquences. Or, l'invasion turque a eu pour effet que toute la culture matérielle et spirituelle des peuples balkaniques avait été non seulement presqu'entièrement détruite, mais les nouvelles conditions qui furent établies freinèrent considérablement par la suite leur développement économique, politique et culturel.[7]

On ne doit pas perdre de vue qu'aux XIII—XVe siècles, l'Empire Byzantin, la Bulgarie et la Serbie étaient des pays aux forces productrices très développées et jouissant d'une riche culture matérielle et spirituelle. A ce point de vue ils ne cédaient en rien aux pays de l'Occident européen et même

[6] En dehors de la bibliographie citée par Moravcsik cf. aussi: Э. Франчев, Классовая позиция византийских феодалов в период турецкого завоевания, ВВр, XV, 1959, p. 71—99.

[7] Iv. Snegarov, op. cit.

les devançaient sous certains rapports. Tout comme ces pays, ils se trouvaient au seuil d'un renouveau économique et culturel marquant une étape plus avancée de leur développement; ils étaient à la veille de la Renaissance dont les premiers rayons éclairaient déjà aussi bien l'Occident que le Sud-Est. Tout cela fut freiné pour plusieurs siècles par l'invasion turque de la péninsule des Balkans. Les peuples balkaniques qui avaient su garder intact l'héritage spirituel de l'Antiquité pour le transmettre à l'Europe, se trouvèrent brusquement ravalés aux derniers échelons de la création culturelle européenne. Ce fut un immense malheur que très peu de peuples ont enduré.

Le sixième problème, qui a été le plus délaissé jusqu'à présent, concerne le rôle joué par les peuples balkaniques dans la défense de l'Europe contre les envahisseurs turcs et leur esprit de destruction barbare.

Comme on le sait, au cours des premières décades du XIVe s., les hordes turques avaient déferlé jusqu'aux murs de Vienne et près de 150 ans durant, elles constituèrent un grave péril pour le puissant Empire des Habsbourg. L'une des nombreuses causes, et non la moindre, de leur reflux de l'Europe centrale fut la résistance permanente des peuples balkaniques, qui avait émoussé leur élan agressif. Et si l'Europe est fière des réalisations obtenues au cours des siècles passés, il importe de souligner qu'elle le doit à des centaines de milliers de chrétiens balkaniques dont l'obscur sacrifice avait contribué à ces réalisations.

* * *

Certes l'étude d'une période historique donnée peut poser toute une série de problèmes. Tel est en effet le cas de la couquête par les Turcs de la péninsule des Balkans. Nous sommes d'avis cependant que les problèmes les plus importants relatifs à cette question sont ceux que nous avons indiqués plus haut. La science historique se doit de leur accorder une plus grande attention afin de présenter sous son vrai jour la réalité historique dans la péninsule des Balkans.

RENAISSANCE-ELEMENTE IM MITTELALTERLICHEN BULGARIEN*

Wie bekannt, bezeichnet in der marxistisch-leninistischen Geschichtswissenschaft der Terminus Renaissance jene Periode in der kulturellen Entwicklung der europäischen Staaten, die die Auflösung des Feudalismus und die Entstehung bürgerlich-kapitalistischer Verhältnisse umfaßt. Diese Periode umfaßt im allgemeinen die Zeit vom 14. bis zum 16. Jahrhundert einschließlich.

Die bürgerliche Geschichtsschreibung betrachtet die Renaissance als eine rein geistige Bewegung und läßt ihre sozial-ökonomischen Bedingungen unbeachtet. Für die bürgerlichen Geschichtsschreiber ist die Renaissance bloß eine Wiedergeburt der antiken Kultur und ein Entstehen der neuen europäischen Kultur auf der Grundlage des antiken Erbes. Dabei schließt die bürgerliche Geschichtsschreibung aus dem Bereiche der Renaissance die Länder Osteuropas aus.

Zweifellos widerspricht dies den Tatsachen wie auch dem richtigen wissenschaftlichen Begreifen der historischen Entwicklung. Man darf die osteuropäischen Länder von der allgemeinen sozial-ökonomischen und kulturellen Entwicklung Europas nicht ausschließen. In dieser oder jener Form haben sie dieselben Etappen des historischen Verlaufs durchgemacht, die auch die Länder West- und Mitteleuropas durchschritten haben. Ihr Beitrag zur Schaffung der europäischen und folglich auch der Weltkultur darf keineswegs unterschätzt werden.

Ich will hier nicht die Frage der Renaissancezeit im gesamten Raum Osteuropas aufrollen, sondern werde mich nur auf Bulgarien beschränken, und zwar nicht nur aus dem Grunde, weil mein Fachgebiet die Geschichte Bulgariens ist, sondern vor allem auch deswegen, weil Bulgarien im 14. Jahrhundert, d. h. zu Beginn der Renaissance in Westeuropa, seiner sozialökonomischen und kulturellen Entwicklungsstufe nach einer der führenden Staaten Osteuropas ist. Im damaligen Bulgarien kommen eine Reihe von Elementen zum Vorschein, die wir auch in den westeuropäischen Ländern beobachten können und die die Grundlage der Renaissance ausmachen.

Im 13. und 14. Jahrhundert herrscht in Bulgarien der Feudalismus. Leider verfügen wir immer noch nicht über genügend dokumentarisches Material, um genauer sein Aussehen zu jener Zeit, seine damalige Entwicklungsstufe bestimmen zu können. Hat das damalige Bulgarien im 13. und besonders

---

* Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa, Band I, Berlin, 1962, S. 357—362.

im 14. Jahrhundert die Stufe der Auflösung des Feudalismus und des Entstehens bürgerlich-frühkapitalistischer Verhältnisse erreicht? Diese Frage können wir immer noch nicht beantworten. Es bestehen jedoch eine Reihe von Momenten der Basis und des Überbaus, die darauf hinweisen, daß zu jener Zeit, tief im Schoße der feudalen Ordnung Bulgariens, eine gewisse Bewegung entsteht und sich die Keime der neuen gesellschaftlich-ökonomischen Formation entwickeln, die notwendig die veralteten feudalen Formen ersetzen soll. So ist z. B. eine verstärkte wirtschaftliche Entwicklung Bulgariens feststellbar, die in einer Erhöhung der Warenproduktion und in einer Erstarkung des Innen- und Außenhandels ihren Ausdruck findet. Der bulgarische Staat schließt Handelsabkommen mit einer Reihe von anderen Staaten ab — mit Ragusa (Dubrovnik), Venedig, Genua u. a. Die Schwarzmeerhäfen Bulgariens verwandeln sich in belebte Handelszentren, in denen die Niederlassungen fremder, von den Möglichkeiten eines breiten Handels angezogener Kaufleute überwiegen. In Bulgarien werden Luxusstoffe, Metallwaren, ja Porzellan chinesischen Ursprungs eingeführt. Die bulgarischen Könige prägen um dieselbe Zeit goldene, silberne und kupferne Münzen in großer Menge, wie es aus den oft ausgegrabenen Münzhorten ersichtlich wird. Dieser verstärkte Geldumlauf entspricht zweifellos einem verstärkten Warenaustausch. Schließlich verwandelt sich die Feudalrente, die die hörige bulgarische Bauernschaft den Feudalherren zu bezahlen hatte, immer mehr in eine Geldrente. Bekanntlich ist aber die Geldrente für die Periode der Auflösung des Feudalismus kennzeichnend.

Gleichzeitig ist in der jetzt behandelten Periode eine verstärkte Entwicklung der Städte und des städtischen Lebens zu verzeichnen. Eine Reihe bulgarischer Städte mit der Hauptstadt Tirnowo an der Spitze verwandeln sich in belebte ökonomische Mittelpunkte mit einer breit angelegten Warenerzeugung und Handelstätigkeit.

Selbstverständlich ist all dies, bei dem Mangel an bestimmteren Beweismaterial, noch kein kategorisches Zeugnis für die Auflösung des Feudalismus und das Aufkommen bürgerlich-frühkapitalistischer Verhältnisse in der bulgarischen Gesellschaft des 13. und 14. Jahrhunderts. Es ist jedoch unbestreitbar, daß die erwähnten Erscheinungen eine notwendige Vorbedingung dafür sind.

Es gibt aber auch weitere Tatsachen, die beweisen, daß in den Tiefen des sozialökonomischen Lebens Bulgariens gewisse Veränderungen erfolgen. Diese Tatsachen, wenn sie auch dem Überbau angehören, dürfen nicht unbeachtet gelassen werden. Ihre Entstehung und ihre Existenz sind nicht zufällig; sie entstehen zweifellos auf der Grundlage einer historischen Gesetzmäßigkeit. Hierzu gehören vor allem die Formierung eines oppositionellen Bewußtseins unter den Einwohnern der bulgarischen Stadt, das Aufkommen einer rationalistischen Ideologie und einer Reihe von renaissanceartigen Erscheinungen auf dem Gebiete der Kunst und Literatur.

Die Opposition der bulgarischen Stadtbevölkerung gegen die feudale Ordnung äußert sich vor allem in der Verbreitung von ketzerischen Lehren und Bewegungen, die die herrschende feudale Ideologie und folglich auch die Feudalklasse und den Feudalismus selbst bekämpfen. Während des 13. und 14. Jahrhunderts verbreiten sich die ketzerischen Lehren nicht mehr wie früher vorwiegend auf dem flachen Lande, sondern vor allem in den Städten. Das bezieht sich in gleicher Weise auf das schon seit dem 10. Jahrhundert

bekannte Bogomilentum wie auch auf die im 13. oder 14. Jahrhundert entstehenden neuen ketzerischen Lehren. Dabei erhalten sie dadurch eine neue Eigenschaft, daß sie immer schärfere Forderungen nach einer Umgestaltung der Gesellschaft erheben. So z. B. fordern die Adamiten eine völlige Aufhebung der gesellschaftlichen Unterschiede, die Verwirklichung des Prinzips der Gleichheit aller Menschen.

Die oppositionelle Bewegung gegen die feudalen Zustände äußert sich auch in der politischen Initiative der Stadtbevölkerung. So erfolgen gegen Mitte des 14. Jahrhunderts in der Hauptstadt Tirnowo Demonstrationen gegen König Iwan Alexander, die seine außenpolitische Haltung gegenüber den türkischen Eindringlingen auf der Balkanhalbinsel ablehnen.

Die rationalistische Ideologie der sogenannten „Judaisten" verwirft all diejenigen Momente in der christlichen Religion, die dem gesunden Menschenverstand widersprechen, was eine völlige Absage an die Religion selbst sowie auch an die Ideologie der herrschenden Feudalklasse bedeutet. Diese Auffassungen kommen an den Materialismus der Humanisten und der späteren französischen Enzyklopädisten heran.

Besonders kennzeichnend für die in den untersten Schichten des sozialen und ökonomischen Lebens Bulgariens sich im 13. und 14. Jahrhunderts vollziehenden Prozesse sind die Renaissance-Erscheinungen, die besonders auf dem Gebiete der Kunst zutage treten.

Betrachten wir zuerst die Wandmalereien in der Dorfkirche Bojana bei Sofia. Sie stammen aus dem Jahre 1259. Obwohl die Malereien einen kirchlichen Charakter tragen und religiöse Stoffe und christliche Inhalte gestalten, ist es dem unbekannten Künstler gelungen, den Rahmen der zeitgenössischen Ikonenmalerei zu sprengen. Der Realismus bildet die Grundlage seiner schöpferischen Methode. Nach den Worten eines bulgarischen Kunstwissenschaftlers ist sein Auge stets auf das Leben und die Natur gerichtet gewesen — trotz des bedrückenden Einflusses des Schematismus der byzantinischen Malerei.

Der Bojana-Meister modernisiert — wenn ich mich so ausdrücken darf — die Darstellungen seines Werkes, indem er Details miteinbezieht, die für seine Zeit charakteristisch sind. So legt er z. B. bei Darstellung des Abendmahls auf den Tisch Gerichte, die für die bulgarische Bauernkost kennzeichnend sind. Auf demselben Bilde hat er auf den Knien Christi und seiner Jünger ein langes, durchgehendes Tischtuch gemalt, wie es im bulgarischen Dorf auch heute noch gebraucht wird. Auf anderen Bildern sehen wir zeitgenössische Stoffe, Bauten, Gegenstände. Die realistische Malweise des Bojana-Meisters äußert sich am entschiedensten in den vier Porträtbildern: des bulgarischen Zaren Konstantin Assen, seiner Gattin Königin Irina, des örtlichen Feudalherren von Sofia, Sewastokrator Kalojan und seiner Gattin Dessisslawa. Die vier Gestalten sind äußerst überzeugend individualisiert, sie leben ihr eigenes Leben. In ihrer Gestaltung hat der Künstler jegliche Konvention überwunden, wie sie ihm von der künstlerischen Entwicklung Bulgariens und von Byzanz vorgeschrieben worden war — eine Leistung, die ihm in den anderen Bildwerken in derselben Kirche nicht so gut gelungen ist.

Mehr noch, der Blick des Bojana-Meisters für die konkrete Wirklichkeit äußert sich auch in der meisterhaften Darstellung des Seelenlebens der einzelnen Figuren. In seinen Kompositionen wie auch in den einzelnen Figuren

gibt der Künstler in überzeugender Weise die Seele, die Stimmung der dargestellten Personen wieder.

Trotz der erwähnten Beeinflussung durch die zeitgenössische Ikonenmalerei bleibt die Leistung des Bojana-Meisters ein einzigartiges Ereignis in der Geschichte nicht nur der bulgarischen, sondern auch der europäischen Malerei. Die Versuche mancher Kunsthistoriker, sie mit der sogenannten „Paläologen-Renaissance" in der byzantinischen Malerei in Verbindung zu bringen, sind unannehmbar, erstens, weil sie den ersten Äußerungen dieser „Renaissance" vorausgeht, und zweitens, weil ein entscheidender Unterschied besteht zwischen der schöpferischen Methode des Bojana-Meisters und derjenigen der Maler Konstantinopels aus der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts. In unserem Falle haben wir es mit einer echten Renaissance zu tun, die derjenigen von Giotto in Italien vorausgeht und etwa mit dem Werk des Naumburger Meisters verglichen werden kann.

Die Wandmalereien in der Grottenkirche unweit des Dorfes Iwanowo bei Russe stammen aus dem dritten Viertel des 14. Jahrhunderst. Hier zeigt sich der Realismus vor allem in den Proportionen zwischen Architektur und Landwirtschaft einerseits und der menschlichen Gestalt andererseits. Dies bedeutet an sich schon eine entschiedene Rückkehr zu den Methoden der antiken Kunst. Gleichzeitig damit bezeugt der Künstler eine betonte Vorliebe für den nackten menschlichen Körper und dazu noch eine bemerkenswerte Kenntnis seiner Anatomie. Halbnackt oder mit entblößter Brust und nackten Armen erscheinen bei ihm die römischen Soldaten, die in einer Reihe von Evangelien-Szenen auftreten. Nackt ist ein Kind, das dem Empfang Christi in Jerusalem beiwohnt. Nackt sind die Atlanten, die das vom Künstler mit Vorliebe gezeigte Architekturdetail, den Architrav, stützen. Nackt ist Judas, wenn er, über seinen Verrat zerknirscht, das Feld durchwandert und sich erhängt. Der Mut des Künstlers in der Darstellung des nackten menschlichen Körpers wird um so bemerkenswerter, wenn man den damals in der Kirche herrschenden Mystizismus und den die Kunst beengenden Schematismus bedenkt. Hier haben wir es ebenfalls mit einer Rückkehr zu den Traditionen der Antike, d. h. mit einer echten Renaissance zu tun.

Renaissance-Tendenzen beobachten wir auch in der bulgarischen Literatur des 14. Jahrhunderts. Sie äußern sich in der weiten Verbreitung von Werken weltlichen Charakters, wie auch in der Themenwahl dieser Werke. Die Mehrzahl dieser Werke behandelt antike Stoffe. An erster Stelle müssen wir hier die Erzählung vom Trojanischen Krieg und den Roman vom Leben und den Heldentaten Alexanders von Mazedonien erwähnen.

Es muß betont werden, daß die Renaissance-Momente in der bulgarischen Literatur des 14. Jahrhunderts auf eine Tradition zurückzuführen sind, die in Bulgarien nie gestorben zu sein scheint. So benutzt schon Ende des 9. Jahrhunderts der bulgarische Schriftsteller Ioan Exarch bei Abfassung seines Werkes Шестоднев (*Hexaemeron)* neben dem entsprechenden Werk des Kirchenschriftstellers Basilios des Großen und neben manchen anderen byzantinischen Schriften auch Aristoteles' „Tiergeschichte". Namentlich nach Aristoteles entwirft er seine Beschreibung des menschlichen Körpers, eine der ersten Äußerungen eines Interesses für naturwissenschaftliche Kenntnisse im mittelalterlichen Bulgarien.

Diese Tradition ist einerseits auf das antike Erbe in den bulgarischen Landen und andererseits auf den Einfluß von Byzanz und seiner Literatur

zurückzuführen, die trotz des ihr innewohnenden christlichen Geistes mit der Antike nie gebrochen hat.

Man muß aber auch betonen, daß ein wesentlicher Unterschied zwischen dem Interesse für die antike Literatur in Bulgarien im 10. und im 14. Jahrhundert besteht. Im ersten Falle haben wir es mit einem Hinübergreifen auf jene Momente der antiken Literatur zu tun, die der Festigung der christlich-feudalen Ideologie dienlich sein konnten. Im zweiten Falle dagegen werden jene Momente vorgezogen, die der Überwindung der Fesseln des Mystizismus Religion und dem Zustandekommen einer humanistischen, diesseitigen und der Weltanschauung beim Leser dienten.

Es ist also klar, daß wir es in Bulgarien im 13. und 14. Jahrhundert mit kulturellen Erscheinungen zu tun haben, die ihrem Wesen nach der Renaissance zugehören. Wegen der immer noch ungenügenden Erforschung der gesellschaftlichen und ökonomischen Entwicklung des bulgarischen Volkes erscheint ihr Auftreten immer noch zufällig und von den gesetzmäßigen Zusammenhängen der historischen Entwicklung losgelöst. Andererseits aber ist ihre Existenz selbst ein Zeugnis dafür, daß in jener Zeit in der wirtschaftlichen Verfassung Bulgariens tiefgreifende Veränderungen erfolgen, die sich in die Richtung der Auflösung des Feudalismus und des Aufkommens bürgerlich-frühkapitalistischer Verhältnisse in der bulgarischen Gesellschaft bewegen.

Diese sozialökonomische Entwicklung in Bulgarien hätte unweigerlich im 15. und den darauffolgenden Jahrhunderten zum Niedergang des Feudalismus und zum Entstehen einer neuer fortschrittlicheren Gesellschaftsordnung, der kapitalistischen, geführt. Gleichzeitig würden die in der bulgarischen Kultur des 13./14. Jahrhunderts beobachteten Renaissance-Momente zu einer mächtigen Renaissance-Bewegung geführt haben; denn zu jener Zeit hatte Bulgarien eine hohe Stufe seinen kulturellen Entwicklung erreicht. Diesen gesetzmäßigen Perspektiven einer vielversprechenden kulturellen Entwicklung hat jedoch die Eroberung Bulgariens durch die Türken im 14. Jahrhundert ein jähes Ende gesetzt. Der Einbruch der Türken hat nicht nur den bulgarischen Staat, sondern auch die Errungenschaften der bulgarischen Kultur vernichtet. Ganz Bulgarien wurde in Schutt und Asche verwandelt. Die bulgarischen Städte wurden zerstört, die Klöster, die Mittelpunkte der Kultur, wurden fast vollständig niedergerissen, die Kunstdenkmäler vernichtet, die Bücher verbrannt. Die bulgarische Kultur wurde jeglicher materiellen Unterstützung beraubt, da die bulgarische Feudalklasse ausgerottet und die im Entstehen begriffenen neuen, städtischen Klassenschichten jeder Existenzgrundlage beraubt wurden. Schriftkundige und Künstler, überhaupt alle Kulturschaffenden, wurden entweder ausgerottet oder mußten in nähere oder fernere Länder auswandern. Die gesellschaftlich-ökonomische Entwicklung des bulgarischen Volkes wurde durch die Einführung der ottomanischen Feudalordnung in die bulgarischen Lande auch unterbrochen, die nach den Worten von Marx ein Feudalismus barbarischster Art gewesen ist.

Und als in West- und Mitteleuropa die Fesseln des Feudalismus niedergerissen wurden und mit dem siegreichen Aufkommen einer neuen, höheren Gesellschaftsstufe die Kultur der Renaissance üppig aufblühte, herrschte in Bulgarien Zerstörung und Tod, feudale Unterdrückung und nationale Diskriminierung des bulgarischen Volkes, völlige Vernichtung jeglicher Möglichkeiten zu einer kulturellen Entwicklung. Trotzdem aber konnte das bulgarische Volk seine (ineren Kräfte behalten und vier Jahrhunderte später seine Wiedergeburt erlangen.

МАРИН ДРИНОВ КАТО ИСТОРИК НА БЪЛГАРИЯ*

1. Славяновед с разностранни научни интереси и занимания, Марин Дринов отделя в своята научна дейност най-голямо внимание и най-много време на историографията. В тази област са и неговите най-значителни постижения като учен.

Основните историографски занимания на Дринов са посветени на миналото на българския народ. Това се определя от редица обстоятелства. На първо място, трябва да се подчертае, че проблемите на българската история са били, общо взето, слабо разработени в дотогавашното славянознание. На второ място, Дринов като българин не е могъл да не се съобрази с изискванията и нуждите на съвременната му българска действителност. По това време българският народ води борба на живот и на смърт на два фронта — против гръцкото фанариотско духовенство и против турския феодален ред и турското национално угнетение. В тази борба за национално признание и политическа свобода, за нови обществено-икономически порядки и демократично развитие значителна роля за разпалване на борческия дух на народните маси играело познанието на миналото. Като се посочат славните страници от историята на народа, издига се неговото самочувствие, засилва се волята му за борба, укрепва се готовността му да се жертвува в името на едно още по-славно бъдеще. Неслучайно Паисий Хилендарски и Георги Раковски, родоначалниците на двата основни периода в развитието на Българското Възраждане, си служат преди всичко с изтъкването на миналото, за да поставят задачите на настоящето. Сам Дринов подчертава в предговора на първия си печатан научен труд — „Поглед врьх произхождането на български народ и началото на българската история“, — че посвещава силите си на разкриването на българското минало, за да се види, че българският народ не е „без история, без предци“, за да се отстрани „онова недостойно и зловредно за народността ни чувство“ на самоунижение, което е обхванало българина и което „твърде пречи на българското самостоятелно народно развиване“. „Народното самопознаване“, заключава Дринов, не е възможно, „догдето историята ни остава во тме забвения“.

2. За да се оцени, както трябва, приносът на Дринов в изучаването на българската история, трябва да се кажат няколко думи за извършеното в тази област от неговите предшественици. Това ще даде възможност и за по-точното определяне на мястото на Дринов както в развоя на българската историография, тъй и изобщо в развоя на българската наука и култура.

* Изследвания в чест на Марин С. Дринов, София, 1960, с. 105—118.

Проучването на българското минало започва още с появата на буржоазната историография в Западна Европа. Разбира се, това става спорадично и във връзка с миналото на други народи и на някои институции. Отделни моменти от българската история се изясняват вече във втората половина на XVI в. в църковната история на Цезар Бароний[1] и в съчиненията на един от първите немски византинисти — Йохан Льовенклав (Леунклавиус).[2] През следващия XVII в. твърде много място отделя за миналото на българския народ бележитият френски византинист Шарл Дюканж в своите проучвания върху историята на Византия.[3] През XVIII в. редица въпроси на българската история се разглеждат в съчиненията на мнозина западни историци — църковния историк Асемани,[4] френския византинист Шарл Льобо,[5] немците И. Щритер,[6] Август Шльоцер[7] и Йохан Тунман,[8] унгареца Георг Прай,[9] английския византинист Едуард Гибон[10] и мнозина други. През XIX в. въпросите на българското минало навлизат още по-нашироко в страниците на историографските трудове, особено след оформянето на славянознанието като наука и най-вече след като то достига голямо развитие в Русия. Тук трябва да се споменат имената на чеха Паул Йозеф Шафарик,[11] на словенеца Фр. Миклошич,[12] на украинеца Юрий Венелин, който посвещава главната част от заниманията си

[1] C. Baronius, Annales ecclesiastici a Christo nato ad annum 1198, Roma, 1588—1607, 12 тома. През 1719 г. по заповед на император Петър I в Русия било издадено съкратено изложение на книгата на Бароний, озаглавено „Деяния церковная и гражданская". От това издание именно се е ползувал Паисий Хилендарски при съставянето на своята история. Вж. В. Велчев, Отец Паисий Хилендарски и Цезар Бароний, София, 1943.

[2] J. Leunclavius, Annales sultanorum othmanidarum a turcis sua lingua scripti, Francoforti, 1588. В случая имаме превод на турската хроника на Нешри (XVI в.), продължена от Леунклавиус и придружена от него с обстойни обяснителни бележки. Книгата на Леунклавиус има и немско издание от 1595 г.

[3] Ch. du Cange, Histoire de l'empire de Constantinople sous les empereurs françois (1657); Historia Byzantina duplici commentario illustrata (1680). През 1728 г. Иван Томка Саски извадил онези части от Дюканж, които се отнасят до южните славяни, написал начална и заключителна глава и съставил книгата: Caroli du Fresne Domini du Cange, Illyricum vetus et novum, sive historia regnorum Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae, Bosniae, Serviae atque Bulgariae, locupletissimis accessionibus aucta, atque ab primis temporibus usque ad nostram continuata aetatem, Posonii, 1746.

[4] J. Assemani, Calendaria ecclesiae universae, Roma, 1755. За българската история има данни в том II—V.

[5] Ch. Lebeau, Histoire de Bas Empire, Paris, 1757—1786, 21 тома. Материалите за българската история са извадени и преведени на български език от д-р Хр. Т. Стамболски: Подробни и нови издирвания по старата българска история според знаменития френски историк Lebeau от Френската академия. Събрал и превел от оригинала..., София, 1914.

[6] J. G. Stritter, Memoria populorum, olim ad Danubium, Pontum Euxinum, Paludem Meotidam, Caucasum, Mare Caspium, et inde magis ad septentriones incolentium, e Scriptoribus Historiae Byzantinae erutae et digestae, Petropoli, 1774, т. II, ч. II — Bulgarica (c. 349—390), Summarium de Bulgaris (c. 439—460).

[7] A. Schlözer, Allgemeine Nordische Geschichte, Halle, 1771.

[8] J. Thunmann, Untersuchungen über die Ceschichte der östlichen europäischen Völker, I, Leipzig, 1774.

[9] G. Pray, Dissertationes historico-criticae in Annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum, Vindobonae, 1775.

[10] Ed. Gibbon, The History of the Decline and Fall of the Roman Empire, London, 1777—1788.

[11] P. J. Šafařik, Slóvanské starozitnosti, Praha, 1837.

[12] Fr. Miklosich, Monumenta serbica, spectantia historiam Serbiae, Bosniae, Ragusii, Viennae, 1858; Fr. Miklosich — J. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana collecta, I—VI, Vindobonae, 1860—1890.

на българската история,[13] и на русите К. Калайдович, Н. Савелев, В. Григорович, С. Уваров, А. Хилфердинг, А. Попов, В. Макушев и др.[14]

Наред с отделните места в съчиненията на този или онзи учен и с монографиите, посветени на някои въпроси от българското минало, явяват се и цялостни изложения на българската история. Така още през 1601 г. дубровничанинът Мавро Орбини отделя за едно пълно изложение на българското минало 75 страници от своята славянска история.[15] През 1788 г. унгарският историк Лудевиг Гебхарди издава като том 56 от поредицата „Всеобща световна история" една „История на царство България", която обема 345 страници.[16] Няколко години след това, през 1794 г., южнославянският историк Йован Раич пуска във Виена първия том на своята „История на разните славянски народи, и преди всичко на българите, хърватите и сърбите"[17], в която е дадено подробно изложение на българската история, обхващащо над 200 страници. Наскоро след това, през 1797 г., унгарецът Йохан Енгел обнародва в първия том на своята многотомна „История на унгарската държава и на съседните ѝ страни" една „История на българите в Мизия" в обем от 250 страници.[18]

Важно значение за проучването на българското минало имат и корпусите от съчиненията на византийските историци и хронисти — Парижкият (1645—1711,) Венецианският (1729—1733) и Бонският (1828—1898).[19] Наличието на богат материал за историята на България у византийските

[13] Ю. Венелин, Древние и нынешние болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам, т. I, Москва, 1829; Влахоболгарския или Дако-словенския грамоты, СПб, 1840; Критическия исследования об истории болгар, Москва, 1849. Последната книга е преведена на български език от Ботьо Петков: Критически издиряния за историята блъгарска на Ю. И. Венелина, ч. I и II, Земун, 1853.

[14] К. Калайдович, Иоан Екзарх болгарский, Москва, 1824; Н. Савельев, Новый источник болгарской истории к выяснению хронологии и генеалогии болгарских государей IX столетия, ЖМНПр, 42, 1844; В. И. Григорович, Очерк путешествия по Европейской Турции, Казань, 1848; О Сербии и ея отношениях к соседним державам, преимущественно в XIV и XV столетиях, Казань, 1859; S. Uvarov, De Bulgarorum utrorumque origine et sedibus antiquissimis, Dorpati, 1853; Ал. Ф. Гильфердинг, Письма об истории сербов и болгар, Москва, 1855 (обнародвани преди това, от 1834 г. нататък, в „Московские ведомости"); А. Попов, Обзор хронографов русской редакции, Москва, 1866; V. Makušev, Nekoliko novih izvora za historiju južnih Slovena, Rad, V, Zagreb, 1868.

[15] M. Orbini, Il regno degli Slavi hoggi corrotamente detti Schiavoni, Pesaro, 1601. През 1722 г. било издадено в Русия (Петербург) съкратено руско-славянско изложение на книгата, направено от Сава Владисављевич и озаглавено: Книга историография початия имене, славы и разширения народа славенского...

[16] Allgemeine Weltgeschichte. Nach Plan Wilh. Guthrie und Joh. Gray... von L. Gebhardi, Sechsundfünfzigster Band — Geschichte des Reichs Bulgarien, Brünn, 1788.

[17] J. Раич, Историа разных славянских народов наипаче же болгар, хорватов и сербов. Часть первая, в Виенне, 1794. За Раичевата история вж. Н. Радојчић, Рајичева бугарска историја (Сборник в чест на Васил Н. Златарски, София, 1925, с. 353 и сл.). Наскоро след излизането на първото издание на Раичевата българска история Атанасий Нескович издал съкратено изложение на съдържанието ѝ, озаглавено: Историа Славеноболгарског народа из г. Раича Историе и неких исторических книг составлена и простым языком списана за сынове отечества, Будин, 1801. За десет години книгата е претърпяла три издания. По-късно тя била „преведена" на български език и допълнена от тревненчанина П. Сапунов: Историята на славяноболгарския народ из историята на г. Раича и някои исторически книги, Букурещ, 1844 г.

[18] J. von Engel, Fortsetzung der allgemeinen Welthistorie der neuern Zeiten, durch eine Gesellschaft von Gelehrten in Deutschland und England ausgefertigt. Ein und dreissigster Band, Halle, 1797, с. 293: Geschichte der Bulgaren in Mösien.

[19] Вж. у К. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527—1453). Zweite Auflage, München, 1897, с. 221—222.

автори не само събужда интерес към нея, но и тласка учените историци към изследването ѝ.

Българската буржоазна историография се заражда през втората половина на XVIII в. във връзка със зараждането на буржоазно-капиталистически отношения в недрата на турския феодализъм и съпровождащите го социално-икономически явления в българското общество. Началото ѝ поставя през 1762 г. монахът Паисий Хилендарски със своята „Славянобългарска история“[20]. Почти едновременно с него или малко по-късно, но все през втората половина на XVIII в. пишат своите български истории йеросхимонах Спиридон[21] и един неизвестен по име монах от Зографския манастир в Атон.[22] И трите работи на монасите-историци остават в ръкопис, като само Паисиевата история получава чрез разнасяне из България и преписване от любородни читатели значително разпространение всред българското общество.[23] Върху основата на Паисиевата история са написани обнародваните през четиридесетте години на XIX в. „Царственик“ на свищовския учител Христаки Павлович[24] и „Славянска древност“ на основоположника на българския периодичен печат К. Фотинов.[25]

Всички изброени по-горе български исторически трудове, както и историческите съчинения на Г. С. Раковски[26] и Г. Кръстевич[27] съставляват периода на националния романтизъм в развитието на българската буржоазна историография. Те имат за цел да укрепят самосъзнанието на създаващата се по онова време българска нация с оглед на задачите,

---

[20] Историѧ славѣноболгарскаѧ ѡ народе, и ѡ цареи, и ѡ свѧтыхъ болгарскихъ, и о всѣхъ деѧніа і битиа болгарскаѧ, собрано и нареждено Паисїемъ іеромонахомъ бившаго и пришедъша на Свѧтые гори Аѳонские ѡ епархіи Самоковскіе в лѣто ҂ѧ҃ѱ҃мѕ, и събравшаго історию сию в лето ҂ѧ҃ѱ҃ξѕ на ползѣ родѣ болгарскомѣ. Вж. изданието на Й. Иванов, История славяноболгарская, собрана и нареждена Паисием иеромонахом в лето 1762, София, 1914.

[21] История во кратце о болгарском народе словенском. Вж. Изданието на В. Н. Златарски, История во кратце о болгарском народе словенском, сочини ся и списа ся в лето 1792 Спиридоном Иеросхимонахом, София, 1900.

[22] Историа вкратце о болгарословенском народе. Вж. изданието на Й. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, с. 628 и сл.

[23] Вж. списъка на преписите и преправките у П. Динеков, Паисий Хилендарски. Славянобългарска история, София, 1959, с. 119—126.

[24] Царственик или история болгарская, която учи от где са болгаре произишли, како са кралевствовали, како же царствовали и како царство свое погубили и под иго подпаднали..., Будим, 1844.

[25] Любословие, год. I, 1844, кн. 1 („Понятие (познание) за древност (старост) славенска“), кн. 3 („Славянска древност“ — това заглавие се запазва докрай) и в следващите книжки на год. I и год. II на списанието. Поради спирането на Любословие трудът на Фотинов остава недовършен — повествованието стига до римския император Деций (249—251). Вж. за „Славянска древност“ у Ал. Бурмов, Константин Фотинов, Избрани страници, София, 1943.

[26] Г. С. Раковски, Горский пътник, Нови Сад, 1857 — с исторически характер са забележките към поемата от с. 161 до с. 288; Показалец или ръководство как да ся изисквът и издирят най-стари чърти нашего бития, язика, народопоколения, старого ни правления, славнаго ни прошествия и проч. Чяст първа, Одеса, 1859; Няколко речи о Асеню първому, великому царю българскому, и сину му Асеню второму, Белград, 1860; Кратко разсъждение върху тъмния и лъжовния начала, на коих е основана стара повестност всех европейских народов, Белград, 1860; Българска старина. Книга първа, Букурещ, 1865; и др.

[27] Г. Кръстьович, История блъгарска. Том първий, Цариград, 1869.

които стоят пред нея. При тях критичното отношение към материала е заменено с преднамереното желание да се изтъкне на всяка цена древността и величието на българския народ в миналото, търсенето на историческата истина отстъпва на патриотичните екзалтации.

Вторият период в развоя на българската буржоазна историография — периодът на критично отношение към изворите и установяване на фактите и хронологията — започва с историческите съчинения на В. Е. Априлов през четиридесетте години на миналия век.[28] Най-виден негов представител е С. Н. Палаузов, чиито трудове стоят напълно на равнището на съвременната му руска наука. Палаузов притежава солидно образование, богата начетеност в изворите и литературата, тънка наблюдателност и широки анализаторски способности. В течение на двадесет години той написва множество изследвания в областта на българската история,[29] някои от които не са загубили значението си и днес.

С такова наследство разполага Дринов, когато пристъпва към проучването на българското минало. Това наследство по редица причини не е задоволително. Работите на западните историци, особено до края на XIX в., са твърде некритични. При това те не изчерпват всички налични извори за българската история, като домашните български материали им са съвсем непознати. Наред с туй повечето от тях влагат в съчиненията си тенденции, враждебни на българския народ и отразяващи намеренията и становищата на големите западноевропейски държави към Източния въпрос или пък завоевателните претенции и стремежи на някои по-близки или по-далечни съседи на България. От своя страна трудовете на руските славяноведи през XIX в., макар и да отговарят на изискванията на съвременната им наука, са недостатъчни в количествено отношение. Те засягат само отделни въпроси от историята на България, без понякога тези въпроси да са най-важните и най-значителните. Това може да се каже и за Априлов, и за Палаузов, преките предшественици на Дринов в българската историография. За качеството на работите на българските историци от периода на националния романтизъм в българската историография е излишно да се говори — те нямат никакво научно значение.

3. В своите занимания с българска история Дринов проявява интерес към най-широк кръг проблеми. Той се впуска в изследване и изясняване на въпроси и от политическата, и от културната, и от църковната история на българския народ. При това той не се ограничава само в една епоха, а обгръща в цялост историческото развитие на България, като се почне от историята на населението в българските земи през римската

---

[28] В. Априлов, Денница ново-българского образования, Одеса, 1841; Дополнение к книге: Денница ново-българского образования, СПб, 1842; Болгарския грамоты, Одесса, 1845. Вж. още В. Априлов, Събрани съчинения. Под редакцията на проф. М. Арнаудов, София, 1940.

[29] С. Н. Палаузов, Ростислав Михаилович, русский удельный князь на Дунае в XIV веке, СПб, 1851 (в ЖМНПр); Век болгарского царя Симеона, СПб, 1852; Синодик царя Бориса, Москва, 1855; Юговосток Европы в XIV столетии, СПб, 1857 (ЖМНПр); Уния в царуването на Йоана I Асеня (сп. Български книжици, Цариград, год. I, 1858, кн. 1); По вопросу о болгарском патриаршестве, Москва, 1860; Грамота патриарха Калиста като нов извор за историята на българската черква (Български книжици, год. III, 1860, кн. 1); Распространение християнства в Болгарии (Чтения в Слав. благотв. комитете, Москва, 1870); Болгарская рукопись XIV в., найденная в Тернове — опровержения богумильской ереси Евфимия Зигабена (Православние обозрения, Москва, 1873), и др.

епоха и се стигне до Възраждането у нас през втората половина на XVIII и първата половина на XIX в.

Първият и по хронология, и по значение въпрос на българското минало, с изследването на който Дринов начева своята научна дейност, е този за произхода на българския народ. По времето на Дринов в историческата литература съществували три теории за българското потекло. Според първата теория днешните българи са потомци на старото население на Балканския полуостров, и то предимно на траките. Тя била прокарана в работите на полския историк Лелевел, на руския славяновед Чертков и на българите д-р П. Берон и Г. С. Раковски. Според втората теория, защищавана главно от Тунман и Енгел, днешните българи били потомци на татарския народ, доведен на Балканския полуостров от Аспарух и славянизиран тук от заварените славянски племена. Според третата теория, издигната от Раич и подкрепяна горещо от Венелин, от славянска народност са били и народите, живели на Балканския полуостров, и прабългарите, и всички нашественици, прегазили само или се установили в земите на юг от Дунав. Правилно становище по въпроса имал само Шафарик, който още през 1842 г. доказвал, че в основата на днешния български народ лежат славяните, в чиято среда се установили прабългарите на Аспарух, които след това, с течение на времето, се претопили в славянското море.

Като излага тези теории в своята книга „Поглед връх произхождането на български народ и началото на българската история", излязла във Виена през 1869 г.,[30] Дринов не само ги опровергава, но се заема да възстанови историческата действителност. Той разглежда последователно демографското състояние на Балканския полуостров през първата половина на първото хилядолетие от н. е.; заселването на славяните на Балканския полуостров с тяхното териториално разпределение през VI и VII в.; накрай идването на Аспаруховата дружина и образуването на българската държава. Дринов установява, че старото население на земите около Стара планина оредяло вследствие варварските нашествия, че славяните се заселили тук на гъсти маси и че Аспаруховата прабългарска дружина била скоро погълната от славянската стихия, като не оставила никаква следа в тъй формираната българска народност освен името си. Историята на българския народ следователно трябва да се започва от славяните, а не от прабългарите, които са само един епизод от нея.

Това становище на Дринов се съвпада наистина със становището на Шафарик. Обаче у последния то е казано мимоходом, без необходимата аргументация, затова не е било прието в науката. Дринов, напротив, го обосновава и подкрепя с всички възможни изворни материали и научни доказателства.

Разбира се, днес могат да се намерят редица недостатъци на Дриновата работа както в общите й заключения, тъй и в подробностите й. Така например Дринов смята, че прабългарите са чудско или финско племе. Историческата наука е установила вече отдавна тюркската принадлежност на Аспаруховата дружина. Могат да се посочат и други примери, където Дринов греши. Но не това е същественото в случая. Важното е, че

[30] Съчинения на М. С. Дринов. Издава Българското книжовно дружество в София под редакцията на проф. В. Н. Златарски. Том I, София, 1909, с. 1—69.

Дринов начерта правилната насока за разрешаването на един от най-спорните въпроси на средновековната българска история, която се следва и до наши дни.

В подкрепа на своето гледище за славянския произход на българския народ Дринов написва и обнародва през 1872—1873 г. крупния си не само по обем, но и по съдържание труд „Заселение Балканского полуострова славянами“[31]. В него Дринов разглежда етническата картина на Балканския полуостров в най-древни времена: установява времето, когато са се появили славяните; разглежда отношенията между славяните и Източната Римска империя; проучва славянските поселения на Балканите през средата на VII в. Служейки си с огромен фактически материал, дотогава несъбиран на едно място, Дринов разрешава редица въпроси от ранната история на югоизточните славяни. Като излиза главно от топонимичните факти, зарегистрирани в изворите и особено в съчинението на Прокопий „За строежите“, той създава хипотезата, че славяните са започнали да се заселват на Балканския полуостров още от края на II в., след тъй наречената маркоманска война. Дринов смята, че славяните са били главното ядро на варварските маси, които са нашествували през III в. в пределите на Римската империя. В процеса на тези нашествия те са намирали за добре да усядат в пределите на полуострова, вместо да живеят отвъд Дунав, гдето били безпокоени от все нови и нови варварски племена.

Срещу тази хипотеза на Дринов могат да се направят и са направени множество възражения, главното от които е мълчанието на изворите за II—V в. по отношение на славяните.[32] Въпреки това значението на Дриновия труд съвсем не намалява — той представлява в същност цялостна енциклопедия на ранната история на българските славяни. При това той допринася най-съществено за утвърждаването на славянския произход на българския народ.

По повод на Г. Кръстевичевата „История блъгарска“ Дринов излиза в печата със студията, озаглавена „Хуни ли сме?“[33]. С пълно познаване на фактите и на литературата той опровергава теорията на Кръстевич, че хуните и българите били тъждествени, и доказва безсмислеността на разглеждането на хунската история до 468 г. в първата част на Кръстевичевата книга като история на българите. С тази си студия Дринов нанася решителен удар на противниците на славянския произход на българския народ.

Втората значителна проблема на българската история, която Дринов разработва, е състоянието на българската държава през X в. в широкия план на южнославянската действителност и политиката на Византия по онова време. На него е посветена докторската дисертация на Дринов — „Южные славяне и Византия в X веке“, — обнародвана през 1875—1876 г.[34]

[31] Дринов, Съчинения, I, стр. 139—316. Трудът на Дринов е обнародван най-напред в Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете, кн. 4, 1872, и след това, през 1873 г., излиза като отделна книга.

[32] В последно време хипотезата на Дринов бе наново подета от акад. Вл. Георгиев.

[33] Дринов, Съчинения, III, София, 1915, стр. 189—217. Студията е обнародвана най-напред в Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Браила, кн. 5—6, 1872, с. 210—238.

[34] Пак там, I, стр. 365—520. Трудът на Дринов е обнародван най-напред в Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете, кн. 3, 1875, а на следната 1876 г. излиза като отделна книга.

В изследването са разгледани подемът и упадъкът на българската държава през царуването на Симеон и Петър, богомилството, държавното устройство на България, руско-византийската война и нашествието на киевския княз Светослав в българските земи, началото на Самуиловата държава. Заедно с това са разгледани и съществуващият дотогава възглед за началната история на хърватите и сърбите, и състоянието на последните през X в.

Много от въпросите, засегнати в труда на Дринов, се разглеждат за пръв път в научната литература, като например този за богомилството, а други са осветлени с нови материали и по новому, както например сведенията на Константин Багренородни за хърватите. Сега за пръв път се посочва приемствеността между държавата на Симеон и Петър и западнобългарската държава, създадена от Самуил и неговите братя.

Образуването на западнобългарската държава е третата важна проблема, която Дринов разрешава както в дисертацията си „Южные славяне и Византия в X веке", тъй и в разширената част от нея, обнародвана през 1875—1876 г. и озаглавена „Началото на Самуиловата държава"[35]. Изследването разглежда събитията в последните години от царуването на Петър, разделянето на българската държава, руско-византийската война и отражението ѝ в съдбата на българския народ, войната между Византия и България от 976 до 981 г. Дринов убедително и аргументирано доказва още един път връзката между Преславското царство и западнобългарската държава. Той посочва, че последната не е новооснована държава, а представя само едно продължение на българската държава начело с цар Петър, източната част на която пада през 972 г. под византийско иго.

Четвъртата проблема, на която Дринов посвещава за съжаление само една, и то недовършена студия, се отнася към историята на българския народ под турско иго. Това е статията „Историческо осветление върху статистиката на народностите в източната част на Българското княжество", обнародвана през 1884 г.[36] Дринов взема повод за изследването си от статията на М. К. Сарафов „Народностите в източната част на „Княжеството", обнародвана в кн. 5 на „Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Средец", гдето са разгледани резултатите от първото преброяване у нас през 1881 г. и се установява преобладаващият брой на турското население в Делиормана и Тузлука. Дринов си поставя за цел да разясни това обстоятелство, като разглежда политическите събития и демографските промени в България през XV и XVI в. с оглед на Североизточна България. Той привежда извънредно голямо количество материал, в повечето случай нов и невлязъл в научно обращение, като например записката на дубровнишкия търговец Павел Джорджич до седмиградския княз Сигизмунд Батори от януари 1595 г. Изследването на Дринов, макар и недовършено, поставя на здрава основа проучването на българската история през турската епоха.

---

[35] Дринов, Съчинения, I, с. 317—364. Студията е обнародвана най-напред в Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Браила, кн. 9—10, 1875, с. 41—71, и кн. 11—12, с. 104—124.

[36] Пак там, с. 521—548. Студията е обнародвана най-напред в Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Средец, кн. 7, 1884, с. 1—24, и кн. 8, 1884, с. 68—75.

Петата проблема на българската история, разрешена блестящо от Дринов, е свързана с епохата на Българското Възраждане. В студията си „Отец Паисий, неговото време, неговата история и учениците му", обнародвана през 1871 г.,[37] той разглежда делото на първия български историограф, търси корените му в епохата, проследява влиянието му, посочва неговото място в историята на българския народ. Може да се каже, че Дринов е този, който открива личността и делото на Паисий,[38] макар че за пръв път името на хилендарския монах се споменава от Раковски в неговата книга „Няколко речи о Асеню Первому". Като има пред вид преди всичко идеите, вложени в Паисиевата история, Дринов поставя и правилно разрешава един основен въпрос на българската история — за началото на епохата на Българското Възраждане. То според него трябва да се постави във втората половина на XVIII в., когато бива написана Паисиевата история.

Шестата проблема, или по-точно кръг от проблеми, на които Дринов отделя значителен дял от времето и заниманията си, се отнася до културната история на българския народ. Дринов обнародва няколко статии, които разкриват отделни моменти от културното развитие на България в разни епохи. В статиите си „Новый церковно-славянский памятник с упоминанием о славянских первоучителях" (1885)[39] и „Предисловие към българския превод на пространното житие на св. Климента" (1885)[40] Дринов посочва културноисторическото значение на Кирило-Методиевото дело и на неговите продължители. В статията си от 1895 г. „Яков Трайков от София и Кара-Трифун от Скопие (български книжари в XVI век)"[41] той разкрива един интересен момент от историята на българската книга — именно печатането на църковни книги от софиянеца Яков Трайков във Венеция и тяхното разпространение в българските земи от скопянина Кара Трифун. В статията си „Една забравена българска история" (1890)[42] Дринов прави достояние на научния свят съкратеното изложение на Раичевата история, направено от Атанас Нескович и издадено в три издания през 1801—1811 г. В една по-обемиста статия — „Първата българска типография в Солун и някои от напечатаните от нея книги" (1889)[43] — Дринов очертава делото на бащата на българското книгопечатане хаджи Теодосий.

---

[37] Дринов, Съчинения, I, с. 113—137. Студията е обнародвана най-напред в Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Браила, кн. 4, 1871, с. 3—26.

[38] На Паисий Дринов посвещава и втора студия, озаглавена: Още няколко бележки за Паисия и за неговата история (Дринов, Съчинения, I, с. 549—562). Тя е обнародвана най-напред в Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Средец, кн. 19—20, 1886, с. 134—145.

[39] Дринов, Съчинения, II, София, 1911, с. 332—362. Статията е обнародвана за пръв път в ЖМНПр, ч. 238, 1885, с. 174—205.

[40] Пак там, с. 363—365. Статията е обнародвана най-напред в книгата Живот, деяния, изповедание и кратко изложение за чудесата на св. отец наш Климент, български архиепископ. Превел от гръцки език Д. Матов, под редакцията на М. Дринов, Средец, 1885, с. 3—5.

[41] Пак там, с. 492—501. Статията е обнародвана най-напред в Юбилеен сборник на Славянска беседа, 1880—1895, София, 1895, с. 29—35.

[42] Пак там, с. 474—477. Статията е обнародвана най-напред в Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Средец, кн. 34, 1890, с. 542—545.

[43] Пак там, с. 425—450. Статията е обнародвана най-напред в Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Средец, кн. 31, 1889, с. 1—23.

Най-сетне твърде голям дял от историческите си изследвания Дринов отдава на църковната история. В тази група негови произведения влизат и крупни изследвания, като „Исторически преглед на българската църква от самото й начало и до днес“ (1869),[44] „Болгаре и Константинопольская патриархия“ (1871)[45] и „Въпрос за българската и сръбската църкви пред съдилището на Лионския събор в 1274 год.“ (1873),[46] и множество дребни статии и бележки, разкриващи нови страни от историята на българската църква.

4. Изхождайки от състоянието на съвременната си българска историография, която все още не разполага с достатъчно изворни материали, Дринов посвещава много време и много сили за издирването на нови, непознати на науката исторически извори. Още в началото на научната си дейност, през 1869 г., той предприема обиколка из редица европейски градове, гдето се намират прочути архивохранилища и библиотеки, и тук открива ценни материали за българската история. Тази негова страст — да търси и открива нови извори — не го напуска през целия му живот. В резултат на пътуването му през 1869 г. се явява обемистата му статия „Нови паметници за историята на българите и техните съседи“ (1870),[47] гдето са посочени няколко десетки непознати извори за българската и балканската история от XIII до XVII в. включително. Между другото Дринов прави пълен опис на Ватиканския препис на Манасиевата хроника и на неговите миниатюри, от които поръчал да му снемат точни копия. В резултат на по-сетнешните му дирения се явяват редица малки студийки и съобщения, които правят дребни, но ценни приноси в българското изворознание.

5. Богат е и един друг дял от Дриновото научно творчество — рецензиите. В течение на цялата си научна дейност Дринов винаги е вземал отношение към излезлите студии или популярни книги, засягащи българското минало. Той пише рецензии, кратки отзиви, поменици за починали историци, гдето подлага на оценка тяхното дело, и др. Между тях трябва да се споменат рецензията му за историята на К. Иречек (1876),[48] в която се дава правилна оценка на труда на младия тогава чешки учен, и статията му „Спомен за В. В. Макушева и за неговите трудове по българската история“ (1883),[49] в която се прави разбор на наследството на рано починалия руски историк и му дава висока оценка.

В рецензиите си Дринов брани с всички сили научната истина, бори се против извращенията на българската история от недобросъвестни или тенденциозни историци, служещи на нечисти каузи. Положителното той винаги вижда, изтъква го и му се радва.

---

[44] Дринов, Съчинения, II, с. 1—161. Трудът е излязъл като отделна книга във Виена, 1869 г.

[45] Пак там, с. 163—201. Изследването е обнародвано най-напред в сп. Беседа, Москва, кн. 4, 1871, с. 324—359.

[46] Пак там, с. 215—231. Изследването е обнародвано най-напред в Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Браила, кн. 7—8, 1873, с. 25—42.

[47] Пак там, с. 71—112. Статията е обнародвана най-напред в Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Браила, кн. I, 1870, с. 36—60, и кн. II, 1870, с. 52—68.

[48] Пак там, III, с. 234—246. Рецензията е обнародвана най-напред в Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Браила, кн. 11—12, 1876, с. 215—227.

[49] Пак там, с. 463—476. Статията е обнародвана най-напред в Периодическо списание на българското книжовно дружество в Средец, кн. 6, 1883, с. 45—60.

6. Научноизследователската дейност на Дринов по българска история стои на равнището на съвременната му руска наука. Ученик на редица бележити руски учени — славяноведи и историци, — като Бодянски, Погодин, Буслаев, Соловьов и Тихонравов, Дринов е усвоил всичко положително, което неговите учители притежават. В някои отношения той дори ги надминава — особено в разнообразието на тематиката, която разработва.

Научноизследователските трудове на Дринов се отличават преди всичко с богатството на факти, почерпани от всички възможни източници. Дринов познава отлично всички исторически извори, издадени дотогава, и умее да извлече от тях онова, което ще му помогне да изясни този или онзи въпрос от българската история. Заедно с туй той се стреми да издири нови извори, да пусне в научно обращение нови материали. В това отношение неговите материали представляват рудница, която и днес служи на българската историческа наука за черпене на факти и данни.

Научноизследователските трудове на Дринов издават неговата богата начетеност. Той познава основно и в подробности литературата по въпросите, с които се занимава, проявява самостоятелност в отношението си към нея, умее да я използува за решаването на своите задачи.

И към изворите, и към литературата Дринов подстъпва винаги с изострена критичност. У него почти няма увлечения по недоказуеми хипотези и сшити с бял конец теории. Неговото критическо око предпочита понякога да отхвърли някои съблазнителни възможности за осветлението на тъмните и заплетени въпроси пред опасността да се навлезе в областта на фантазията и необоснованите твърдения.

Дринов притежава забележителна способност да анализира фактите откъм всички страни, да намери ядката на въпроса в тях, да ги подреди в стройна система и тогава да пристъпи към синтезиране на получените резултати. В синтезата си той е твърде предпазлив и се варди от увлечения, които биха изопачили историческата истина.

Особено характерна черта на Дриновата работа като историк на България е свързването на науката с практиката, на дейността на учения с нуждите и борбите на народа. В това отношение Дринов дава блестящ пример. Почти всички негови научноизследователски трудове са написани с определената задача да служат на интересите на борбата, която българският народ води през втората половина на XIX в. за своето освобождение в най-широкия смисъл на думата.

Да вземем за пример групата трудове на Дринов за етногенезиса на българите. В тях Дринов, както се изтъкна по-горе, доказва по необорим начин славянския произход на българския народ и в средновековието, и в днешно време. Той разбива на пух и прах татарската и подобните ней антинаучни и несъобразени с историческата истина теории и посочва действителната роля на славяните и прабългарите в образуването на българската народност.

Дринов се залавя с този въпрос, защото историята на южните славяни и особено на българите бе станала отдавна обект на антинаучни спекулации от страна на буржоазната историография в Западна Европа и особено в Хабсбургската империя. Във връзка с интересите на западните държави в Близкия Изток, във връзка с Източния въпрос е било необходимо южните славяни и преди всичко българите да бъдат откъснати

в съзнанието си от Русия, която се явява обективно техен покровител в робската им участ. Необходимо било да се отрече техният общ произход с русите, за да се отнеме на Русия моралното право да покровителствува своите поробени братя, да се постави здрава бариера на руските домогвания на юг. Ако българите са пославянчени татари, както твърдят Тунман и Енгел, те няма защо да бъдат обект на грижите на Русия.

У нас привържениците на неславянския произход на българите били едновременно с това най-върли туркофили, верни служители на турската власт и ожесточени противници на националното освобождение. Те именно съдействуват на турските националисти от типа на Мидхат паша за османизирането на българските училища и за създаването от поданиците на султана на единна османска нация, която да включва и поробените християнски народи.[50]

През 60-те години на миналия век се развиват най-драматичните епизоди от борбата на българския народ за независима българска църква, която, както се изтъкна по-горе, е борба за признаване на оформилата се вече българска нация, борба по същество политическа. Необходимо е било по исторически път да се покаже пред света несъстоятелността на претенциите на гръцката патриаршия в Цариград за духовно господство над българите, свързано при това с експлоатация на народните маси и с денационализаторски опити на гръцкото духовенство в българските предели. Необходимо е било преди всичко да се опровергаят доводите на патриаршията за историческото ѝ право да ръководи църковните работи на българския народ. Това е могло да стане с едно научно обосновано, обективно изложение на историята на българската църква и на нейната роля в миналото на България.

Тази задача си поставя Дринов и я изпълнява блестящо с групата си изследвания върху миналото на българската църква.

Тези два примера за свързването на науката с практиката и за службата ѝ на националните задачи и интереси съвсем не изчерпват въпроса за актуалността на Дриновите изследвания по въпросите на българската история. Може смело да се каже, че няма научно изследване на Дринов, което да не произхожда от нуждите на българския народ по онова време.

Най-сетне за пълна характеристика на научната дейност на Дринов като български историк трябва да се изтъкне още едно обстоятелство. Методът на Дринов е буржоазно-идеалистически. В условията, в които е живял и работил, Дринов не е могъл да достигне до едно материалистическо разбиране на историческия процес. Той не е могъл да схване и види закономерностите в историческото развитие. Неговите изследвания са емпирични, констативни, без поглед към основните движещи сили в развоя на човешкото общество. Въпреки това обаче у Дринов се срещат редица случаи, когато той поради своето, общо взето, обективно отношение към фактите и събитията разкрива правилно или се доближава до правилното разкриване на същността и причините на някои исторически явления. Така на-

---

[50] Вж. за това П. Карапетров. Сбирка от статии, София, 1898, с. 317—329; Н. Антонов, По отоманизиране на българските училища (Архив на Министерството на народното просвещение, год. III, 1911, кн. 4, с. 22—64); Кр. Крачунов, Турската държава и българските училища (1864—1870), Просвета, год. I, 1936, кн. 8, с. 915—924.

пример той пръв в литературата свързва произхода на богомилството с обществено-икономическата действителност в България през X в., с недоволството на народните маси от експлоатацията и гнета на господствуващата класа у нас. Освен това той определя съвсем правилно началото на Българското Възраждане, изхождайки от идейното съдържание на Паисиевата история. В научното му творчество могат да се намерят и други такива елементи — тук посочвам само най-ярките и характерни примери.

7. Господствуващото доскоро гледище, че Дринов е първият български учен-историк, че той стои начело на критическото направление в изследването на българското минало, сега не може да се споделя. Но че Дринов постави на здрави основи това направление и че тласна напред развитието на младата българска историография, в това няма никакво съмнение. Неговата огромна заслуга се състои както в поставянето и разрешаването на най-значителните въпроси на българското минало, тъй и в пътищата, които проправи за развитието на българската историческа наука. Дриновото научно наследство в областта на българската историография е ценно достояние в съкровищницата на българската култура. Фактите, установени от него и предоставени на поколенията, ще спомагат винаги за цялостното и правилно осветление на българското минало, за установяването на закономерностите в историческото развитие на българския народ.

СЪКРАЩЕНИЯ

АА SS — Acta sanctorum
БИБ — Българска историческа библиотека
BZ — Byzantinische Zeitschrift
ВВр — Византийский временник
ВДИ — Вестник древней истории
ВМЧ — Великии Минеи четии
ГСУ ифф — Годишник на Софийския университет, историко-филологически факултет
ГСУ фиф — Годишник на Софийския университет, философско-исторически факултет
ГСУ юф — Годишник на Софийския университет, юридически факултет
ЖМНПр — Журнал Министерства Народного Просвещения
ИБАИ — Известия на Българския археологически институт
ИБИД — Известия на Българското историческо дружество
ИИБИ — Известия на Института за българска история
ИПр — Исторически преглед
ИРАИК — Известия Русского археологического института в Константинополе
MGH — Monumenta Germaniae historica
МПр — Македонски преглед
PG — Patrologia Graeca
ПСп — Периодическо списание
СпБАН — Списание на Българската академия на науките
СбБАН — Сборник на Българската академия на науките
СбНУ — Сборник за народни умотворения
СПб — Санктпетербург
SRG — Scriptores rerum germanicarum
SS — Slovanské starozitnosti

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 5
Петър Хр. Петров—Александър Бурмов като историк на средновековна България 7
Към въпроса за произхода на прабългарите 19
Въпроси из историята на прабългарите 50
Славянските нападения срещу Солун в „Чудесата на св. Димитър" и тяхната хронология 77
Zur Frage der gesellschaftlich-ökonomischen Verhältnisse bei den Südostslawen während des 6. und 7. Jahrhunderts 122
Създаване на българската държава 127
Към въпроса за отношенията между славяни и прабългари през VII—IX в. 137
Историческите корени на Кирило-Методиевото дело 161
За началото на славянската писменост и книжнина 168
Против буржоазно-идеалистическите становища по въпроса за налагането на християнството в България през IX в. 177
Новонамерен старобългарски надпис в НР Македония 192
Феодализмът в България 196
Зависимото население в България през XIII и XIV в. 208
Ценен принос към проучване на феодализма в България 213
Към историята на Крънската област 216
История на България през времето на Шишмановци (1323—1396 г.) 220
Към документ № XXVI от „Actes de Zographou" 279
Хронологични бележки за търновските патриарси Теодосий I и Теодосий II 282
Критични бележки върху съобщението на „Българска хроника" за битка при София през царуването на Иван Александър 287
Кога е завладян Одрин от турците? 297
Les problèmes de la conquête de la péninsule des Balkans par les Turcs 304
Renaissance-Elemente im mittelalterlichen Bulgarien 309
Марин Дринов като историк на България 314
Съкращения 327

Александър Бурмов
ИЗБРАНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ, ТОМ I

*

Изд. редактор *Ел. Стоянова*
Корица *Д. Донков*
Техн. редактор *И. Димитрова* Коректор *А. Христова*

*

Дадена за набор на 3. V. 1968 г.
Подписана за печат на 10. X. 1968 г.
Формат 71/100/16 Тираж 2000
Л II—6
Печатни коли 20,63 Издателски коли 24,55
Цена 3,42 лв.

*

Набрана и отпечатана в Печатницата на Издателството
на Българската академия на науките
София, кв. Гео Милев, ул. 36
Поръчка № 342

72 020000 048572 0200